

UNIVERZITA KARLOVA
FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ
Integrální studium člověka – obecná antropologie

Východ proti Západu?
Reprezentace války v egodokumentech britských
a ruských účastníků krymské války 1853-1856

DISERTAČNÍ PRÁCE

Mgr. et Mgr. Petr Wohlmuth

Vedoucí práce: PhDr. Lucie Storchová, Ph.D.

2019

PROHLÁŠENÍ

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracoval samostatně a použil jen uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a prostřednictvím elektronické databáze vysokškolských kvalifikačních prací v repozitáři Univerzity Karlovy a používána ke studijním účelům v souladu s autorským právem. Zároveň prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 9. 10. 2019

Petr Wohlmuth

PODĚKOVÁNÍ

Tato práce by nikdy nevznikla, nebýt více než čtyřleté podpory ze strany několika klíčových lidí. Především děkuji své ženě Janě Wohlmuth Markupové za dlouhá léta porozumění a podpory pro mé snahy.

Děkuji své vedoucí Lucii Storchové, která vedla již moji diplomovou práci na FHS UK na oboru Obecná antropologie, specializaci historická antropologie, za dlouhodobé pochopení a podporu pro historickou antropologii války a vojenství.

Děkuji Miroslavu Vaňkovi za jeho podporu pro mé odborné snahy, bez níž by v důsledku tato práce nespátřila světlo světa.

Děkuji kolegům ze Society for Army Historical Research (SAHR) za inspirující morální podporu pro mé snahy věnovat se vojensko-historické problematice.

Děkuji vedení programu Progres Q22 na FHS UK a také správcům programu SVV na doktorském oboru Integrované studium člověka – obecná antropologie za podporu mého výzkumu, která mi umožnila prozkoumání zahraničních archivů.

Děkuji Green Howards Museum, spravujícímu archivy tohoto tradičního pluku, za pomoc se získáním historických egodokumentů.

Děkuji ing. arch. Lukášovi Hudákovi za vřelou a neutuchající podporu všemožných odborných aktivit, soustředěných kolem studia historie evropských bastionových fortifikací a pevnostní války v raném novověku.

Děkuji kolegovi Jiřímu Hofmanovi z Pevnosti Terežín za diskuse o pevnostní válce a stavitelství a také za pomoc s identifikací starých odborných vojenskoinženýrských textů rakouské provenience.

OBSAH

	Poděkování	
1	Krymská válka a historiografie	5
2	Historická antropologie války a vojenství	26
3	Militární mechanika a tvář bitvy	65
4	Předvědění a očekávání	107
5	Zoufalství a hanba	115
6	Totlebenův pudink	178
7	Nouzové náboženství	239
8	Ani vítězství, ani porážka	280
	Prameny a literatura	293
	Obrazová příloha	311

KRYMSKÁ VÁLKA A HISTORIOGRAFIE

Militární problematika v českém akademickém prostředí dlouhodobě a obecně představuje menšinové a téměř marginální téma, což platí jak pro obecně společenské i humanitní vědy, tak pro historiografii. Situace na tomto poli je dlouhodobě neutěšená a na toto téma se téměř pravidelně objevují v předmluvách nejrůznějších knih a textů věru neradostné lamentace. V roce 2014 napsal vojenský historik Pavel Bělina, že „školených specialistů“ je stále chronický nedostatek a téma se většinou objevuje pouze na okrajích prací, zaměřených převážně na sociální nebo politické dějiny.¹ Jiří Hutečka ve svém příspěvku, reflektujícím posuny v psaní o problematice I. světové války, o čtyři roky později v létě 2018 shrnul, že vlastně od roku 2002, kdy Ivan Šedivý poprvé zveřejnil v předmluvě ke svému publikovanému textu podobnou pesimistickou úvahu, na tomto poli prakticky nedošlo k žádnému zlepšení.² O co primárně jde? Proč za téměř dvě desetiletí nedošlo ke znatelnějším posunům? Ve svém předchozím textu z roku 2017 jsem se již pokoušel odpovědět na stejnou otázku, přičemž jsem dospěl k závěru, že hlavní důvody výchozího neradostného stavu jsou tři. Nejprve se jedná o chybějící počáteční recepce pokročilých zahraničních teoretických inspirací v klíčovém období těsně po roce 1989. Situace se v tomto ohledu významně zlepšuje teprve během posledních pěti let. Dále představuje problém skličující, znepokojivý, nebo přímo brutální charakter výzkumných témat z tohoto pole, kladoucí značné nároky na výzkumníky a autory. V neposlední řadě se jedná o institucionální a ekonomickou dominanci konzervativního proudu vojenské historie, spjatého s armádou a jejími institucemi.³ Nyní se tedy zaměřím na zodpovězení otázky jiné, a to zdali během uplynulých dvou let přeci jen nedošlo k nějakému posunu ve věci.

Pokud bychom kriticky navázali na úvahu Pavla Běliny, tak o vojenské historiky v tom nejširším slova smyslu nouze není. Koho je skutečně chronický nedostatek, to jsou zmínění „školení specialisté“, schopní reflektovat soudobé teoretické a metodologické standardy z oblasti historiografie nebo příbuzných humanitních a společenských věd a také mající schopnosti a vůbec možnost v souladu s nimi konzistentně pracovat. Často jsou navíc přehlíženi od ostatních akademiků a výzkumníků, majících problém rozlišovat na straně jedné mezi kulturními dějinami války, new military history nebo historickou antropologií války, psanou analytickým a problémovým způsobem podle akademických standardů a na straně druhé klasickou konzervativní vojenskou historiografií, která již dlouhou dobu není schopna posky-

1 Pavel Bělina, „Raně novověké vojenství“, in Ivo Cerman a Marie Šedivá Koldinská, eds., *Úvod do studia dějin raného novověku* (Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2014), 156.

2 Jiří Hutečka, „New Military History of the First World War. Achievements and Limits,“ *Dějiny – teorie – kritika* 1/2018: 101. Autor odkazuje na Ivan Šedivý, „Česká historiografie vojenství 1989-2002,“ *Český časopis historický* 100/2002: 900.

3 Petr Wohlmut, *Krev, čest a hrůza. Historická antropologie pevnostní války na příkladu britských deníků z obléhání pevnosti Bergen op Zoom z roku 1747* (Praha: Scriptorium, 2017), 13-18.

tovat soudržné odpovědi na teoreticky kvalifikované výzkumné otázky. Přesto tento typ vojenské historie v českém prostředí stále prakticky dominuje a má k dispozici silné institucionální a ekonomické zázemí.⁴

Stoupenců konzervativních militárních dějin není věru málo a v domácím prostředí jsou soustředěni především kolem Vojenského historického ústavu Praha (VHÚ). V této dominantní a ekonomicky zdaleka nejsilnější instituci ve smyslu militárně-historického výzkumu se ale bohužel většinou téměř zastavil čas a stále zde panuje starý muzejnický přístup ve spojení s fragmentovaným (neo)pozitivismem a historicismem. Navíc se, jak zdůraznil Jiří Hutečka, nejedná o akademické výzkumné pracoviště, ale „*institucionálně militarizovaný*“ podřízený útvar Ministerstva obrany ČR, z čehož logicky vyplývá úkolování činnosti v politickém zájmu, takže VHÚ působí skutečně spíše jako muzeum, mající za úkol konstruovat a strážít „*slavnou armádní minulost*“.⁵ To má za následek nejen politicky definovaný a chronologicky omezený výběr témat pro výzkumnou práci, ale také do značné míry předem stanovenou ideologickou orientaci naprosté většiny zdejších výstupů. Jednoduše řečeno, v takovém institucionálním nastavení je vcelku jasné co se bude zkoumat a jaké bude vyznění výsledků výzkumu. Tento rys byl v posledních letech mohutně posílen zejména v souvislosti se stoletým výročím I. světové války a vzniku Československé republiky. Takovou produkci označuji jako *vojenskou historiografii*, tedy historiografii psanou autory přímo navázanými na ozbrojené složky v rámci státem řízené instituce a produkovanou více či méně primárně ve státním zájmu.

Současné české vojensko-historické práce, psané první, menšinou skupinou „specialistů“, oproti tomu respektují akademické teoreticko-metodologické standardy, zhusta hledí na pozicionalitu a reflexivitu a výsledné texty nejsou ideologicky explicitní a často jsou naopak hodnotově neutrální. Takové práce označuji jako *historiografii vojenství*,⁶ psanou lidmi, kteří většinou nejsou vázáni politickými zájmy a ohledy, ale snaží se rozšířit hranice poznání a prohloubit porozumění problémům, spjatým s militárními dějinami, tedy odpovídat na otázky, vyplývající z jejich paradigmatické orientace. John A. Lynn v tomto smyslu zdůraznil, že „*primární cíl (historiografie vojenství) není praktický v jakémkoli bezprostředním smyslu, ale snaží se směřovat k porozumění minulosti... majícímu hodnotu samo o sobě, což je cíl, sdílený s celou historickou obcí*“.⁷

V praxi pochopitelně může být hranice mezi oběma naznačenými skupinami neostrá. Na výše nastíněným způsobem definované historiografii vojenství však stále ulpívá nevábné ódium, neboť její autoři jsou v akademické obci často předsudečně chápáni jako více či méně zastření militarističtí propagandisté, skrývající své sku-

4 Odkazuji zde na již zavedené ideálnětypické rozlišení, učiněné in Lucie Storchová, ed., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě* (Praha: Scriptorium, 2014), 283. Pro konzervativní vojenskou historii je většinou typický historicismus a místy až fragmentovaný (neo)pozitivismus, chápání války a vojenství jako integrální a transhistoricky přítomné součásti výkonu státní moci, důraz na sociální elity v podobě vrcholných politických aktérů a velitelského sboru, časté používání národních, sociálních a dalších stereotypů a nakonec dále nijak nerozvedená hypotéza, že vojenské umění má v dlouhém trvání totožnou esenci, a proto je možné ho bezproblémově zkoumat napříč dějinami (Lynn tuto myšlenkovou pohodlnost označuje jako chybný koncept „*univerzálního vojáka*“, viz předmluva k John A. Lynn, *Battle. A history of combat and culture* (New York: Basic Books, 2003), xiv.

5 Hutečka, „New Military History of the First World War. Achievements and Limits,“ 101.

6 Ve svých minulých textech jsem toto rozlišení nečinil, ale zde ho pro lepší přehlednost problematiky zavádím.

7 Lynn, „The Embattled Future of Academic Military History,“ 777.

tečné motivy. „*Mysleli si o nás, že jsme krajní pravičáci, morálně pochybní, nebo prostě a jednoduše hloupi,*“ shrnul obvyklé obecné předsudky vůči historikům vojenství v americkém prostředí Lynn.⁸ Jakkoli je situace v českém kontextu odlišná, zkušenost historiků i historiček vojenství obsahuje i situace, v nichž je nutné čelit podobným stereotypům. Následkem takového dlouhotrvajícího stavu je, jak poznamenal Jiří Hutečka, praktická ghettoizace oboru i jeho autorů.⁹ Ta je však, jak zdůraznil Lynn, také výsledkem snahy historiků vojenství samotných se v nepřátelském prostředí „*zakopat na pozicích*“ a neopouštět je.¹⁰ Dodatečným důvodem je rovněž skutečnost, že v českém prostředí stále významně převažují militárně-historické výstupy silně konzervativního charakteru a nízké odborné úrovni, kolem nichž se navíc soustřeďuje mimořádně lukrativní vědecko-populární a beletristická vydavatelská činnost, která s akademickým výzkumem vlastně ani nechce být spojována a nesnaží se získat respekt v tomto prostředí. V každoročním objemu a tržní síle takových publikací, v nichž často první housle hraje křídový papír a působivé obrazové přílohy, plné barevných bokorysů legendárních tanků a detailních perokreseb starých řádů a vyznamenání, se odborně kvalifikované práce dosud téměř ztrácejí.¹¹ V důsledku na takovou situaci doplácí odborná i laická čtenářská obec, které jsou většinou předkládány publikace, nepokládající náročné výzkumné otázky, neposkytující svým čtenářům hlubší porozumění věci a často se omezující na jednoduchý popisný způsob vyprávění.

Primárním smyslem tohoto textu je tedy kromě pochopitelného splnění jedné z podmínek pro zdárné završení doktorského studia, snaha se znovu pokusit prolomit ledy a přispět svým dílem k etablování *historiografie vojenství* v českém prostředí. Jaká v tomto oboru panuje situace? Není nikterak růžová, ale přeci jen již jsou patrné známky mírného pokroku v mezích zákona. Jak jsem již zmínil, tak od doby, kdy jsem se v úvodní kapitole svého předchozího textu na jaře roku 2017 zamýšlel nad stejným problémem, se situace zásadním způsobem nezlepšila. Nicméně však můžeme vidět známky žádoucího vývoje, naznačující možnost postupného překonání zmíněné ghettoizace. Především v září 2017 došlo k prvnímu zřetelnému veřejnému projevu kvalitativního posunu v české militární historiografii, naznačujícímu, že se v budoucích letech naskytá šance na „dohnání“ světového vývoje disciplíny. Jednalo se o třídílný blok *Koncepty a metody dějin vojenství ve střeoevropském prostoru*, tvořící součást programu 11. sjezdu českých historiků, konaného v Olomouci v září 2017. Jeho garanti Jiří Hutečka a Vítězslav Prchal vytvořili jedinečnou příležitost, aby se poprvé takto veřejně prezentovala sice stále vpravdě nepočtená, ale již nezanedbatelná minorita českých historiků a historiček vojenství, schopných překročit hranice tradičního, konzervativního a neopozitivistického přístupu k militárním dějinám.¹²

Olomoucké setkání bylo reprezentativní pro soudobé domácí snahy o teoreticko-metodologicky ukotvenou historiografii vojenství a představené příspěvky lze rozdělit do několika přístupů, které se v českém prostředí začínají prosazovat. Předně je to aplikace teorie vojenské revoluce a s ní související teorie fiskálně-

8 Lynn, „The Embattled Future of Academic Military History,“ 778.

9 Hutečka, „‘New’ Military History of the First World War. Achievements and Limits,“ 100.

10 Lynn, „The Embattled Future of Academic Military History,“ 783.

11 Typické v tomto smyslu je například nakladatelství *Naše vojsko*.

12 Jednalo se o blok R-4 P36 I-III, *Koncepty a metody dějin vojenství ve střeoevropském prostoru*, který se konal ve čtvrtek 14. 9. 2017 v Posluchárně Radima Smetany, Konviktu. Garanty bloku byli Mgr. Jiří Hutečka, Ph.D. a PhDr. Vítězslav Prchal, Ph.D.

militárního státu, kterou zastupuje a rozvíjí především Vítězslav Prchal z Univerzity Pardubice který nedávno publikoval monografii *Společenstvo hrdinů*, analyticky se opírající právě o teoretický koncept vojenské revoluce.¹³ Autor tohoto disertačního textu v Olomouci prezentoval symbolickou historickou antropologii vojenství, zaměřenou na militární egodokumenty a interpretativní odkrývání kultury války, s čímž souvisí i otázka komemorací a druhého života bývalých válečků, otevřená Vojtěchem Kesslerem (Historický ústav Akademie věd ČR) a Jiřím Šrámkem (první z autorů publikoval ve stejné době monografii *Paměť v kameni*, zabývající se touto tematikou ve vztahu k prusko-rakouské válce z roku 1866).¹⁴ Jiří Hutečka z Univerzity Hradec Králové dlouhodobě rozvíjí genderové téma v historiografii vojenství, které je nejzřetelnější v jeho poslední monografii *Muži v ohni*, v českém prostředí premiérově zkoumající motivaci, morálku a mužnost českých vojáků na frontách I. světové války a žádoucím způsobem narušující dosud dominantní konzervativní způsob psaní o tématu I. světové války.¹⁵ Na olomouckých panelech zazněla také témata alterity a konstrukce obrazů okupanta a osvoboditele, způsobů ustavování komunity válečných veteránů nebo militární archeologie. V souvislosti s probíhajícími pozitivními posuny v prostředí české historiografie vojenství je třeba zmínit také práce Michaela Viktoríka (Univerzita Palackého v Olomouci), představující aplikace paradigmatu new military history a zabývající se například životními drahami příslušníků rakouského vojenského inženýrského sboru,¹⁶ přičemž významná je také jeho monografie *Hinter den Wällen der Festungsstadt*, zkoumající bývalou olomouckou městskou pevnost v 19. století, jedna z mála takto tematicky vymezených publikací, překračujících kontext domácí historiografie.¹⁷ Zde také vidíme další příklad postupného zesilování zahraničního přesahu v případě soudobé české historiografie vojenství, což je pro etablování tohoto oboru skvělá zpráva. Doufáme, že teoretické inspirace a výzkumné podněty, reprezentované na olomouckém setkání, v českém prostředí zapustí kořeny a postupně překonáme stav, kdy je u nás každý v zahraničí již dávno ustavený paradigmatický model reprezentován zatím jen osamělým autorem, nebo přinejlepším autorskou dvojicí.

V případě paradigmatu, k němuž se hlásím já, tedy symbolické historické antropologie války, je domácí autorská a badatelská komunita, působící v tomto duchu vpravdě nepočtená. Kromě zmíněné monografie *Krev, čest a hrůza*,¹⁸ zabývající se kulturou války v souvislosti s obléhacím tažením z doby války o rakouské dědictví z roku 1747, však na podzim roku 2018 Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy vydala monografii *Odění ve cti a železe* autora Ondřeje Vodičky, vycházející z jeho ba-

13 Zejména viz Vítězslav Prchal, *Společenstvo hrdinů. Válka a reprezentační strategie českomoravské aristokracie, 1650–1750* (Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2015).

14 Vojtěch Kessler, *Paměť v kameni: Druhý život válečných pomníků* (Praha: Historický ústav AV ČR, 2017).

15 Jiří Hutečka, *Muži proti ohni: Motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914–1918* (Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2016).

16 Michael Viktorík, „Emanuel Zitta. Pohled na kariéru a dílo důstojníka inženýrského sboru v první polovině 19. století,“ *Theatrum Historiae* 18 (2016): 203–226.

17 Michael Viktorík, *Hinter den Wällen der Festungsstadt. Ein Beitrag zu Alltagsleben, Organisation und Einrichtung der Festungsstadt im 19. Jahrhundert (am Beispiel der Festung Olmütz)* (České Budějovice: Veduta, 2018).

18 Wohlmut, *Krev, čest a hrůza*. Tématem práce je zejména snaha lépe porozumět historické záhadě, pramenící z neočekávaného a hlubokého kulturního nedorozumění během francouzského obléhání nizozemské pevnosti Bergen op Zoom, které proběhlo v červenci až září 1747.

kalářské práce, obhájené v roce 2016.¹⁹ Tento text, rovněž se hlásící k symbolické historické antropologii, se zabývá reprezentacemi vojenské cti a kultury války v deníku Roberta Monroa, významného skotského vojenského profesionála z období Třicetileté války. Ondřej Vodička dále pokračuje v rozvíjení tohoto teoreticko-metodologického přístupu i ve svém diplomním projektu, v němž komparativní metodou pracuje s dalšími deníky vojenských profesionálů z říšského a britského prostředí ze stejného období.

Rád bych se ještě zmínil o překladových publikacích, které se v nedávné době objevily v českém prostředí. Mezi nimi vysoce vyčnívá práce francouzského historika Oliviera Chalina *Bílá Hora* ve skvělém překladu Františka X. Halase, představující v českém prostředí nevidaně hluboké a teoreticky vyspělé zpracování bitvy na Bílé Hoře.²⁰ Bylo skutečně nutné na kvalitní publikaci, zabývající se tímto řekněme klíčovým symbolickým centrem českých dějin z pozic kulturních dějin války, čekat až do roku 2013 a obdržet ji přitom ze zahraničí? V případě Chalínova titulu se navíc jedná o první v češtině dostupný text, který například analyzuje válečný střet pomocí kategorií, explicitně zařaditelných do instrumentária *kulturních dějin války*, které v tomto případě jakoby z oka vypadly Keeganově konceptu militární mechaniky, i když to Chaline výslovně neuvádí (zejména Kapitola II - Náráz). Další přínosnou práci představuje text rakouského historika Richarda Leina *Plnění povinností, nebo velezrada? Čeští vojáci Rakousko-Uherska v první světové válce* v překladu Milana Váni. Tato kniha, vydaná v roce 2016, představuje vítaný „průlom“ do téměř ideologicky monolitické obsáhlé literatury o československých legionářích, která zejména v souvislosti se stoletým výročím založení Československé republiky, slaveným v roce 2018, v této oblasti zatím dominuje.²¹ Ve spojení s již zmíněným Hutečkovým titulem *Muži proti ohni* představuje Leinův text jednu z mála v českém jazyce dostupných kvalifikovaných prací, týkajících se problematiky I. světové války.

Diskutovaný problém se v České republice vyznačuje ještě jedním podstatným rysem. Na rozdíl od zahraničí zde stále neexistuje žádné specializované akademické nebo výzkumné pracoviště, žádný pomyslný ústav nebo katedra militárních studií, které by soustředilo dosud rozptýlené snahy a mohlo se stát protiváhou tradičních bytostně konzervativních institucí typu VHU Praha. V České republice neexistuje žádná instituce jako například renomované *Centre for the Cultural History of War*, působící na manchesterské univerzitě, nebo *Department of War Studies* na londýnské King's College. Rovněž zde nelze získat pre- ani postgraduální vzdělání v oblasti militární historické problematiky, jako například na univerzitách v Uppsale, Lundu nebo Malmö v rámci studijních programů *Peace and Conflict Studies* nebo nedaleko našich hranic na universitě v Postupimi, která nabízí vzdělání magisterského stupně přímo v oboru *International War Studies*.²² Z hlediska akreditovaných oborů je Česká republika v tomto smyslu zatím *terra nullius* a pokud se nezmění situace v tomto smyslu, stěží lze podle mého soudu očekávat v širší interdisciplinární perspektivě jakékoli zlepšení v oblasti historiografie vojenství. Zcela záměrně do úvahy neberu studijní obory na tuzemské Univerzitě obrany a myslím, že vzhledem k výkladu

19 Ondřej Vodička, *Oděni ve cti a železe* (Praha: Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, 2018). Publikace představuje doplněnou verzi autorovy bakalářské práce.

20 Olivier Chaline. *Bílá Hora*, přel. František X. Halas (Praha: Karolinum, 2013).

21 Richard Lein. *Plnění povinností, nebo velezrada?: Čeští vojáci Rakousko-Uherska v první světové válce*, přel. Milan Váňa (Praha: Academia, 2016).

22 Ve spolupráci s University College Dublin, jedná se o double degree program.

na předchozích stranách je zřejmé proč. Robert M. Citino ve svém známém textu již v roce 2007 konstatoval, že v anglosaském prostředí dostala akademická historie vojenství, zejména v pojetí new military history, během 80. a 90. let šanci na mnoha západních univerzitách, ale po začátku nového milénia je z institucionálního hlediska znovu omezována a rozpočtově seškrtávána.²³ Uvidíme, jakou cestou se vydá vývoj v České republice.

Další okolností, která vstupuje do hry, je skutečnost, že v zemi existuje několik set organizací, zabývajících se vojenským re-enactmentem, komemoracemi nebo péčí o nejrůznější vojenské historické památky. Do jejich činnosti jsou často zapojeni lidé s odborným historickým nebo společenskovědním školením, kteří však většinou náleží do konzervativního tábora a soudobá historiografická paradigmatata a teoretické koncepce v zásadě nereflektují. Tento paradox by se mohl sám o sobě stát předmětem samostatného rozsáhlého odborného textu. To však není mým cílem.

Krymská válka v domácí historiografii a veřejné debatě

Navzdory tomu, že krymská válka není v české historiografii prakticky zpracována, tak její dosavadní a dostupné, z hlediska historické antropologie v naprosté většině konzervativní historiografické konceptualizace představují něco, od čeho je třeba se vědomě distancovat a jehož vyprávěcím schématům a klišé je třeba se pečlivě vyhnout. Hlavním důvodem, proč krymská válka zůstává takto na okraji je skutečnost, že se jedná o konflikt, nemající na první pohled významnější souvislost s vývojem českých zemí. Tématem historiografické literatury krymská válka v českém prostředí byla pouze po krátké období 50. let minulého století, kdy bylo Československo satelitním státem Sovětského svazu. V letech 1945-1955 totiž nastala v SSSR přímo publikační exploze, související s oslavami stoletého výročí konfliktu, především obrany vojenského přístavu a pevnosti Sevastopol. V roce 1951 tak vydalo nakladatelství Naše vojsko překlad monografie *Krymská válka* prominentního ruského a sovětského historika Jevgenije Tarleho.²⁴ Jedná se o dílo výrazně ovlivněné dobovou ideologií a oceněné mimo jiné Stalinovou cenou za literaturu za rok 1941. Tarleho text teoreticky spočívá na propojení rigidních marxisticko-leninských pozic a předrevolučního ideologického narativu o mírumilovnosti carského Ruska, jehož expanze směrem na Balkán byla projevem pouze defenzivního paradigmatu. Krymská válka je v Tarleho práci představována jako boj za civilizační ruské „lidové“ hodnoty proti západním imperialistickým mocnostem, které Rusko vtáhly do války, tedy především proti Anglii a Francii. Tarleho text je zároveň v ruském prostředí stále používán pro nepřímou legitimizaci sovětské mocenské expanze do Střední Evropy a na Balkán po roce 1945.

Poté zájem o krymskou válku opadl. Obnovený zájem o témata, související s Krymem, se datuje až od roku 2014 v souvislosti s vnitropolitickou krizí na Ukrajině a svržením režimu prezidenta Viktora Janukovyče. Tehdy byl poloostrov s ohledem na svůj vojenský strategický význam pro ruskou Černomořskou flotilu pomocí taktiky hybridní války obsazen ruskou armádou a po zinscenovaném plebiscitu odtržen

23 Robert M. Citino, „Military Histories Old and New: A Reintroduction,“ *The American Historical Review* 112/4/2007: 1070.

24 Jevgenij V. Tarle. *Krymská válka* (Praha: Naše vojsko, 1951).

od Ukrajiny a začleněn do Ruské federace. Ruskou vládou vedená hybridní válka na východní Ukrajině a související napjatá mezinárodní situace a rozsáhlé sankce proti Ruské federaci ze strany států euroatlantického společenství, se odrazily i ve zvýšené produkci a vydávání odborných textů, zaměřených na Rusko a jeho dějiny. Tato produkce se naneštěstí českému prostředí téměř vyhnula a počet domácích v této souvislosti publikovaných odborných textů je minimální.

Tehdy se však otázka Krymu a o něj vedené hybridní války, stala předmětem intenzivní veřejné debaty, která však do značné míry trpěla právě nezpracovaností tématu, k němuž se prakticky neměl kdo kvalifikovaně vyjadřovat. V lednu 2015 alespoň nakladatelství Vyšehrad vydalo kulturně historickou studii Martina C. Putny *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity*, zabývající se mimo jiné krymskou otázkou a symbolickým významem Krymu a Sevastopolu pro ruské duchovní dějiny i jejich relevanci pro současnou tzv. euroasijskou ideologii režimu prezidenta Vladimíra Putina.²⁵ V květnu 2015 se následně objevila kniha, která se již specificky věnovala přímo historickému tématu krymské války. Jedná se však o populárně naučný vojensko-historický titul *Velký švindl (Krymská válka 1853-1855)*, kterou v nakladatelství Epoque vydal český žurnalista, malíř a autor žánru literatury faktu Václav Králíček, soustřeďující se na námořní tematiku.²⁶ Je příznačné, že titul vyšel v nakladatelství Epoque v edici *Polozapomenuté války*, naznačující snad, že i samotný vydavatel si je vědom problematické relevance tématu krymské války v českém prostředí. Králíčková kniha představuje rozhodně to lepší z české populárně naučné militární produkce. Nepřekračuje však klasická vyprávěcí schémata konzervativní vojenské historie, zejména hodnocení konfliktu podle dichotomií civilizačního, národního nebo konfesního typu, popřípadě analýzu válečných událostí podle elitních aktérů a teoretických standardů vojenské vědy, zejména operačního umění. Vyznačuje se rovněž v českém prostředí široce přítomnou implicitní neteoretičností, kdy předpokládá, že historiografický text je především na základě studia pramenů a literatury chronologicky seřazené vyprávění, sjednocené zápletkou, v tomto případě představou o nesmyslnosti a zbytečnosti celého konfliktu a trestuhodné nekompetentnosti vojenských elit na obou stranách.²⁷

Co se týče vysokoškolských kvalifikačních prací, tak těch se objevilo velmi málo. V roce 2012 obhájila Martina Fraňková na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy diplomovou práci *Zahraniční politika habsburské monarchie za krymské války*, které se konfliktem zabývala nepřímo z hlediska mezinárodních vztahů a diplomacie.²⁸ V roce 2016 se objevila další práce, kdy Jan Müller na FF ZČU obhájil bakalářský text, nazvaný *Velká Británie v krymské válce*.²⁹ Autor si kladl výzkumné otázky, soustřeďující se na strategickou diplomaticko-politickou rovinu a motivace britských elit pro zahájení tohoto konfliktu. Co se týče historie vojenství, používal volným způsobem hlavně konzervativní odbornou literaturu. Například Tarleho nacionálně-stalin-

25 Martin C. Putna, *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity. Od Kyjevské Rusi k Pussy Riot* (Praha: Vyšehrad, 2015).

26 Václav Králíček, *Velký švindl. Krymská válka 1853-1855* (Praha: Epoque, 2015).

27 Králíčková práce představuje kompilát ze sekundární literatury a s prameny pracuje minimálně. V případě žánru tzv. literatury faktu, nemající odborné ambice, se však jedná o běžný postup a naše zmínky v tomto smyslu nepředstavují žádnou výtku ani vyhraněnou kritickou pozici.

28 Martina Fraňková, *Zahraniční politika habsburské monarchie za krymské války* (Diplomová práce Univerzita Karlova, Filosofická fakulta, Ústav světových dějin: Praha, 2012)

29 Jan Müller, *Velká Británie v krymské válce* (bakalářská práce FF ZČU: Plzeň, 2016).

ské dílo označuje za nestranný „vhodný zdroj faktů“, mezi odborné tituly řadí i Králíčkovu práci³⁰ a výsledný text představuje klasickou událostní naraci.

Podstatné vzepětí veřejného zájmu o krymskou otázku a nepřímo i o dějiny konfliktů, souvisejících s Krymem, nastalo na podzim roku 2017. Došlo k tomu nejprve v říjnu, kdy prezident ČR Miloš Zeman ve svém projevu na zasedání Rady Evropy označil ruskou okupaci poloostrova za hotovou věc a evropskému společenství doporučil rezignovat na nápravu situace, což kromě ostré politické diskuse v domácím prostředí vyvolalo důrazné reakce ukrajinské strany a řady dalších mocností. Diplomatický konflikt pokračoval i na konci listopadu stejného roku během státní návštěvy prezidenta Zemana v Ruské federaci. Ve smyslu tohoto textu je však zajímavější to, že ve stejné době byla navíc v pražské Knihovně Václava Havla prezentována kolektivní monografie editora Jana Šíra, nazvaná *Ruská agrese proti Ukrajině*, vydaná v nakladatelství Karolinum, v níž je obsáhle diskutována otázka současné ruské okupace Krymu včetně historických militárních souvislostí.³¹

Šírova kniha představuje analytickou politologickou a částečně rovněž militárně-historickou studii, snažící se shromáždit co nejvíce evidencí o přímém zapojení ozbrojených složek ruského státu v současném ukrajinském konfliktu. Nicméně se hlásí k pohledu, sdílenému řadou historiků, politologů a odborníků na bezpečnostní problematiku, hovořících o tom, že prostor krymského poloostrova je v ruských militárních dějinách převelice významný ve vztahu k civilizační rovině. Tato studie skutečně používá makro-koncepty a kategorie civilizačního typu. Přestože se vojenské historie příliš nedotýká, pracuje s konceptem „hodnotových světů“, vztahovaných na Rusko a euroatlantické prostředí, na jednotlivé ohraničené útvary, které de facto vykazují civilizační charakter, i když takto nejsou explicitně pojmenovány.³² V přítomnosti takových kategorií pak nálepkování nejružnějších současných nebo historických vojenských strategií, taktik nebo akcí jako „ruských“ nebo „ruského charakteru“, popřípadě ve spojení s adjektivy jako „tradiční“ apod. má jednoznačně kulturně-civilizační rovinu. K zatím poslednímu veřejnému vzepětí zájmu o problematiku Krymu a jeho militárních dějin došlo na konci roku 2018 v souvislosti s rusko-ukrajinskými vojenskými konfrontacemi v Kerčské úžině. S tím však nebyly v českém prostředí spojeny žádné odborné výstupy.

Šírova publikace souvisí se širší současnou odbornou debatou v tom smyslu, v jakém Serhij Plochij označuje poloostrov Krym a zejména přístavní město Sevastopol za jeden z ústředních prvků „ruské historické mytologie“, což můžeme chápat jako symbol militární kultury, nesoucí v 19. století i v současnosti význam místa, kde se střetává Rusko se Západem a skrze vojenskou sílu osvědčuje svoji civilizační a kulturní jinakost a svébytnost.³³ Krym je v tomto podání skutečně *zvláštní místo* v ruských dějinách, mimořádný symbol, k němuž se vážou složité komplexy významů. Stejná koncepce se tak objevuje např. v monografii Konstantina Plešakova *The Crimean Nexus* z roku 2017, která primárně používá koncept „střetu civilizací“³⁴ nebo

30 Müller, *Velká Británie v krymské válce*, 3 ad. Práce obecně není postavena problémově a nereflektuje své teoreticko-metodologické ukotvení.

31 Jan Šír a kol., *Ruská agrese proti Ukrajině* (Praha: Karolinum, 2017).

32 Jan Šír a kol., *Ruská agrese proti Ukrajině* (Praha: Karolinum, 2017).

33 Serhii Plokhyy, „The City of Glory: Sevastopol in Russian Historical Mythology,“ *Journal of Contemporary History* 35/3 (7/2000): 369-383.

34 Konstantin Plešakov, *The Crimean nexus. Putin's war and the clash of civilizations* (New Haven a Londýn: Yale University Press, 2017).

Agnii Grigas, která razí koncept „*reimperializace*“ ruské politiky, odvozující se od obnovených idejí velkoruského pravoslavného nacionalismu, majícího jiný civilizační charakter, než evropský.³⁵ U naprosté většiny autorů, kteří působí v akademických a výzkumných strukturách ve Východní Evropě nebo Pobaltí, popřípadě mají tyto národní a kulturní afiliace a působí na západních univerzitách, se setkáme s nejrůznějšími variantami přístupu, který v českém prostředí charakterizují Jan Šír a jeho kolektiv spoluautorů nebo Martin Putna. Tato práce se úmyslně vyhýbá zmíněnému obecně historicko-civilizačnímu kulturnímu přesahu, jaký je typický pro Putnovy nebo Šírovy, popřípadě zahraniční kulturně- nebo literárně-historické a politologické texty s historiografickou ambicí. Důvodem je skutečnost, že její teoreticko-metodologický model je odlišný, avšak bude se těchto otázek svým vlastním způsobem dotýkat. Během promýšlení tohoto textu jsem se tak vyhýbal dedukcím, plynoucím z makrokonceptů kulturně-historického nebo civilizačního typu, ale naopak, vystavěl jsem jej na analýze a interpretaci zdola jdoucí aktérské zkušenosti. Tato distance je dvojnásob důležitá z toho důvodu, že existuje jistá spojnice mezi starší, konzervativní vojensko-historickou literaturou a současnou vlnou politologicko-historiografické literatury. Soudobí autoři takových analýz totiž do značné míry čerpají z kategorií a stereotypů, které pomohla ukotvit starší militární historiografie. Pokud se v současných textech objevují odkazy na militární historiografii, tak téměř bez výjimky směřují zmíněným směrem. Autoři, působící v oficiálních ruských akademických strukturách, koncept Krymu jako zvláštního místa a symbolu civilizačního potýkání a difference Ruska vůči Západu téměř bez výjimek neproblémově používají. Jaká je tedy situace v soudobé odborné literatuře, která se specificky dotýká dějin vojenství?

Britské (anglosaské) prostředí

Mým původním záměrem bylo napsat tento text jako zpracování konceptuálního světa kultury války na Krymu v letech 1854-1856 z hlediska britských účastníků. Po nějaké době jsem došel k závěru, že komparativní perspektiva se začleněním pramenů ruských je nutná, že jinak by nebylo možné skutečně do hloubky porozumět problému. Snažil jsem se pak v celé práci klást víceméně rovnocenný důraz na obě strany, avšak jak uvidíme, tak z důvodu značných rozdílů mezi britskou a ruskou vojenskou literární kulturou poloviny 19. století jsou jednak britské prameny početnější a různorodější co do svého původu a za druhé je kvůli dodnes přetrvávajícímu většinovému konzervativnímu charakteru ruské vojensko-historické literatury britská literatura k tématu významně relevantnější. Literaturu jsem se snažil v intencích historickoantropologického přístupu využívat v nutné míře jen k podpoře porozumění militární mechaniky konfliktu a jeho sociálních a kulturních souvislostí, pokud je jejich uchopení potřebné pro porozumění reprezentacím v samotných pramenech. Zejména z důvodu porozumění militární mechanice konfliktu jsem používal významně více britskou a na britskou armádu zaměřenou literaturu, neboť během konfliktu právě britská strana nasadila několik přelomových vojenských technických inovací (například polní železnice, nový typ perkusních dlouhých ručních palných

35 Agnia Grigas. *Beyond Crimea. The New Russian Empire* (New Haven a Londýn: Yale University Press, 2016).

zbraní s drážkovanou hlavní nebo armádní telegraf). Nesnažil jsem se naopak v literatuře hledat již hotové interpretační vzorce a používal jsem jen takovou literaturu, která byla relevantní pro zkoumání v rámci historickoantropologického paradigmatu, k němuž se hlásím. Můj seznam literatury tedy nebude příliš užitečný pro čtenáře, který by hledal „totální“ bibliografii, zachycující vše významné, co bylo z hlediska nejruznějších paradigmat historiografie vojenství o krymské válce napsáno. Začneme tedy nyní přehledem literatury britské.

Téma krymské války je v britské militární historiografii a historiografii vojenství zpracováno skutečně bohatě, ovšem většinou podle tradičního konzervativního paradigmatu. Snad je samotné téma chápáno natolik nerozlučně spojené s konzervativní militární historiografií, že například ani jedna z mnoha publikací z provenience manchesterského *Centre for the Cultural History of War*, jednoho z mála evropských militárně historiografických akademických výzkumných center, se krymskou válkou nezabývá. V britském prostředí se tak krymské válce většinou jednorozměrně věnují v souhrnu již stovky vojensko-historických textů, sahající od akademických prací přes texty vojensko-historické až po „šedou zónu“ populárně naučné literatury, sdílející s vojensko-historickými tituly většinu narativních strategií a způsobů argumentace. Z těchto textů jsou pro historickoantropologický poznávací zájem a obecnější porozumění problematice významnější zejména ty následující.

První a na dlouhou dobu dominantní konzervativní zpracování krymské války přinesl již Alexander William Kinglake v podobě monumentálního osmisvazkového díla *The Invasion of the Crimea. Its Origin and An Account of its Progress down to The Death of Lord Raglan*, publikovaného v letech 1863-1887.³⁶ Kinglakeho text představuje učebnicový příklad starého paradigmatu militárních dějin. Autor byl osobním chráněncem vrchního velitele Lorda Raglana, který mu zjednal privilegovaný přístup na bojiště a Kinglake například celou bitvu u Almy strávil v jeho osobním doprovodu. Kinglake následně dostal k dispozici Raglanův soukromý archiv a možnost neomezeně používat oficiální dokumenty. Jeho výsledná práce, zabývající se téměř bez výjimky diplomatickou a operační rovinou konfliktu, měla následně vzhledem k Raglanovi silně apologický tón a tendenci zprostit britského vrchního velitele všech obvinění, která vůči němu byla vznášena historiky i řadou dobových vojenských aktérů zejména za jimi vnímanou Raglanovu trestuhodnou liknavost, ne-li přímo lhostejnost k logistické katastrofě která postihla britskou armádu v obléhacím táboře před Sevastopolem v zimě 1854/55. Hlavním viníkem krymské války a řetězce jejích neúspěchů a nepřesvědčivých vítězství byl podle autora francouzský císař Napoleon III., který britskou vládu vmanipuloval do obtížně zvládnutelného konfliktu.

Až do I. světové války představují většinu britských textů, nejrelevantnějších z hlediska našeho historickoantropologického poznávacího zájmu právě nejruznější egodokumentární publikace, začleňované do edic pramenů. Těmi se budeme zabývat později. Po I. světové válce bylo publikováno množství prací, náležejících ke konzervativnímu paradigmatu psaní o vojenské historii, nebo Kinglakeho pozitivistickému stylu, soustřeďujícím se spíše na diplomatické prameny, než dokumenty osobní povahy. Ty však byly obecně zastíňovány texty na téma krymské války, mající civilizačně-orientalistické ambice, jakou je například významná práce anglického his-

36 Alexander William Kinglake, *The Invasion of the Crimea. Its Origin and An Account of its Progress down to The Death of Lord Raglan*. 6 Vols. (Londýn, 1863-1880).

torika Harolda Temperleyho *England and the Near East: The Crimea* z roku 1936, začleňující krymskou válku do širšího „Východního problému“.³⁷

Po roce 1945 můžeme vidět, že značné množství studií o krymské válce, především se zabývající militární mechanikou a operační rovinou konfliktu, ale také představováním nově objevených unikátních egodokumentů, pravidelně objevuje v tradičním odborném časopise *Journal of Society for Army Historical Research* (SAHR). Pro další vývoj je významné to, že od 60. let minulého století došlo v britské historiografii k nastartování paradigmatického posunu směrem k *new military history* a novým kulturním dějinám války, což se promítlo i do změny způsobu přemýšlení a psaní o krymské válce. Práce Christophera Hibberta z roku 1961, nazvaná *The Destruction of Lord Raglan: A Tragedy of the Crimean War, 1854 – 1855*,³⁸ stojí na pomezí mezi starým a novým a zaměřuje se sice stále ještě na elitní účastníky konfliktu, ale snaží se pomocí práce s egodokumentárními prameny zkoumat jejich konfliktní subjektivitu, vedoucí nakonec k nesmiřitelnému sporu několika způsobů přemýšlení o válce, který podle něj stál za většinou problémů, s nimiž se britský kontingent setkal. Albert Seaton pak v roce 1977 vydal další „přechodovou“ práci *The Crimean War: A Russian Chronicle*, která poprvé v anglosaském prostředí rozsáhle pracuje s ruskými prameny a snaží se nabídnout pohled ruských velitelů i řadových vojáků na boj o Krym a obléhání Sevastopolu.³⁹

V roce 1984 byla publikována práce Johna Sweetmana *War and Administration: The Significance of the Crimean War for the British Army*, kterou již lze zařadit do žánru *new military history*, protože se snaží zkoumat dobovou britskou socioekonomickou infrastrukturu a armádní logistiku a její vliv na celý konflikt a následné armádní reformy.⁴⁰ Ihned následujícího roku publikoval Hew Strachan analytickou práci, která Sweetmanův text skvěle doplňuje, protože se zaměřuje na postupnou změnu britské militární mechaniky a způsobů myšlení o vedení války a nasazení armády, k níž došlo po skončení napoleonských válek a před začátkem války krymské. Jeho kniha *From Waterloo to Balaclava: Tactics, Technology and the British Army* z roku 1985 je dodnes platným titulem, přehledně se zabývajícím především významem dobových technologických změn a nových konceptů nasazení ručních palných zbraní pro bojovou taktiku, ale také prožívání a jednání vojáků v poli a během obléhání.⁴¹ V roce 1990 se pak objevila práce Briana Cookeho, nazvaná *The Grand Crimean Central Railway*, zkoumající britskou zásobovací železnici, postavenou v zimě 1854/55 z balaklavského přístavu do vojenského tábora a zaměřující se na vztah technologické změny, logistiky a vedení války.⁴²

Z devadesátých let máme k dispozici tři významné tituly, a to je nejprve práce Andrewa Lamberta *The Crimean War: British Grand Strategy, 1853-56*, zabývající se problémem válečného a politického plánování na nejvyšší úrovni, zejména v souvis-

37 Harold Temperley, *England and the Near East: The Crimea* (Londýn: Longmans, Green, 1936).

38 Christopher Hibbert, *The Destruction of Lord Raglan: A Tragedy of the Crimean War, 1854 – 1855* (Boston: Little, Brown and Company, 1961).

39 Albert Seaton, *The Crimean War: A Russian Chronicle* (Londýn: B. T. Batsford, 1977).

40 John Sweetman, *War and Administration: The Significance of the Crimean War for the British Army* (Edinburgh: Scottish Academic Press, 1984).

41 Hew Strachan, *From Waterloo to Balaclava: Tactics, Technology and the British Army* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985).

42 Brian Cooke, *The Grand Crimean Central Railway* (Knutsford: Cavalier House, 1990).

losti se spojeneckými námořními operacemi na Baltu.⁴³ Významná pro porozumění krymské válce, respektive porážky v ní pro další vývoj ruského státu a ozbrojených sil, je práce Fredericka W. Kagana z roku 1999, nazvaná *The Military Reforms of Nicholas I. The Origins of the Modern Russian Army*.⁴⁴ Ve stejném roce publikoval Trevor Royle po velmi dlouhé době obsáhlé událostní dějiny konfliktu, nazvané *The Great Crimean War 1854-1856*.⁴⁵ Jeho práce je podstatná v tom, že poprvé po Seatonovi pracoval i s ruskými prameny a snažil se začlenit perspektivu ruských účastníků, jako prameny využíval množství egodokumentů a kromě jiného se snažil analyzovat militární mechaniku a bojovou zkušenost s ohledem na postupný nástup masové palebné síly jako rozhodujícího faktoru dobového válečnictví až do konce I. světové války.

V roce 2000 Robert B. Edgerton publikoval titul *Death or Glory: The Legacy of the Crimean War*, který značí první analytičtější a skutečně systematický zájem o pohled na krymskou válku očima jejích účastníků, zvláště těch, jejichž účast byla dosud opomíjena.⁴⁶ Edgerton zkoumá například přítomnost a zkušenost žen na bojišti, nebo dosud téměř naprosto opomíjených tureckých vojáků, nebo problém *tváře bitvy* a zkušenosti bojujících, forem a zdrojů statečnosti v boji a dotýká se také kultury psaní o vojenské zkušenosti. Co byla obecně pro historiografii vojenství dnes již legendární Keeganova práce *The Face of Battle*, to pro přemýšlení o krymské válce znamenala tato úvodní Edgertonova práce.

Toto téma následně rozvinula Helen Rappaport ve své monografii *No Place for Ladies: The Untold Story of Women in the Crimean War* z roku 2007, která se poprvé tematicky zaměřuje na zkušenost žen na bojišti i v zázemí krymské války.⁴⁷ O tři roky později byly pak vydány poslední „velké“ dějiny konfliktu, zaměřené na celkové uchopení krymské války, tentokrát z pozice kulturních dějin, zaměřených na civilizační a náboženské otázky. Práce Orlanda Figese nazvaná *Crimea – The Last Crusade* sice klade především důraz na faktory, působící na makro-úrovni, ale na druhé straně pracuje rovněž s mnoha egodokumentárními prameny. Nepřímo tak dochází k závěrům, týkajícím se například proměn obecné senzitivity ve vztahu k vojákům a jejich nasazení ve válce, nebo transformace britské militární kultury ve smyslu reformních snah, zaměřených na odstranění toho, co bylo chápáno jako aristokratická privilegia směrem k meritokratickým principům a profesionalitě, které nakonec vyústily v rozsáhlé armádní Cardwellovy reformy z let 1868-1871.⁴⁸

Po roce 2010 došlo v anglosaské produkci k postupné změně směrem, který je pro historickoantropologické přemýšlení o krymské válce příznivý. Začal být totiž kladen stále větší důraz na práci s aktérskou zkušeností a edice egodokumentů účastníků krymské válce. Těmi se však budeme zabývat později. Do pomalu se rozšiřujícího trendu zabývat se intenzivněji rovinou „očitých svědectví“ bojujících, projevujícího se spíše později diskutovanými vydávanými sborníky egodokumentárních pra-

43 Andrew Lambert, *The Crimean War: British Grand Strategy, 1853 – 56* (Manchester: Manchester University Press, 1990).

44 Frederick W. Kagan, *The Military Reforms of Nicholas I. The Origins of the Modern Russian Army* (New York: Palgrave Macmillan, 1999).

45 Trevor Royle, *Crimea. The Great Crimean War 1854-1856* (Londýn: Little, Brown, 1999).

46 Robert B. Edgerton, *Death or Glory: The Legacy of the Crimean War* (Oxford: Westview Press, 2000).

47 Helen Rappaport, *No Place for Ladies: The Untold Story of Women in the Crimean War* (Londýn: Arum Press, 2007).

48 Orlando Figes, *Crimea – The Last Crusade* (Londýn: Penguin, 2010).

menů, však zapadá již práce, kterou v roce 2005 publikoval Clive Ponting, nesoucí vpravdě ambiciózní název *The Crimean War – The Truth Behind the Myth*.⁴⁹ Text pracuje s celkem 48 prameny egodokumentární povahy, z toho 43 provenience britské, 4 ruské a jedním francouzské. Práce má ovšem jasné limity, neboť až na dva případy například vůbec nereflektuje perspektivu řadových vojáků a poddůstojníků na britské straně a spoléhá se na obvyklé bezpečně prameně podchycené a mnohokrát nasazené „mluvčí“, typicky pocházející z řad vyšších důstojníků, vojenských lékařů a prominentních civilních účastníků, jako například zpravodaje *The Times* Williama Howarda Russela.⁵⁰ Z našeho hlediska nejviditelnějším rozdílem vůči historicko-antropologické perspektivě je však to, že použité egodokumenty nejsou v zásadě nijak analyzovány ani interpretovány a citace z nich jsou povětšinou prostě předkládány jako oživení klasického, chronologicky uspořádaného událostního vyprávění. Analytické rovině práce také nepomáhá skutečnost, že citované egodokumenty nejsou konkrétně odkazovány k použitým pramenům a někdy je těžké ověřit, o jaké se jedná. Největším problémem je však skutečnost, že reprezentace z nejrůznějších egodokumentů jsou v duchu „soudcovského“ paradigmatu psaní dějin pokládány za očitá svědectví, obsahující syrovou, nijak neupravenou a přímočaře sdělovanou pravdu, domnělá „historická fakta“.

Další relevantní text se objevil v roce 2015, kdy bylo vydáno tematické dvacáté číslo časopisu *19 - Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century*, které obsahovalo řadu kulturněhistorických studií na téma krymské války, což představuje zcela ojedinělý počín. Tato publikace se krymskou válkou zabývá z hlediska *new military history*, kdy jejím tématem jsou sociální a kulturní předpoklady a souvislosti války, přičemž na samotnou válečnou praxi ani zkušenost se příliš nezaměřuje. Ve stejném roce vyšla práce Andrewa C. Ratha, nazvaná *The Crimean War in Imperial Context, 1854-1856*, která podobně jako starší Lambertovy texty zpracovává válku na makro-rovině strategického plánování a v jejím globálním rozměru především námořních obojživelných operací na „periferních“ bojištích jako v Bílém moři, na Baltu, nebo v Pacifiku.⁵¹

Významnější titul na téma krymské války naposledy vyšel v roce 2018 a jeho autorem je Hugh Small. Jeho kniha *The Crimean War – The Europe's Conflict with Russia*⁵² je stále konzervativním narativem, ale přináší analytický důraz jednak na zkoumání změn v militární mechanice, k nimž došlo těsně před krymskou válku a v jejím průběhu, za druhé na zásadní problém s kulturou velení ve smyslu neustálé snahy britského velitelského sboru ignorovat vládní „civilní“ direktivy a za třetí na makro-civilizační rovinu, interpretující krymskou válku, respektive ze strany západních mocností nepřilíš úspěšná mírová jednání, která ji ukončila, jako promeškanou příležitost zastavit dlouhodobou ruskou mocenskou expanzi do Evropy. Anexi Krymu současným putinovským Ruskem a ruskou armádou vedenou agresí

49 Clive Ponting, *The Crimean War. The Truth Behind the Myth* (Londýn: Pimlico, 2005).

50 Práce obsahuje také faktické chyby typu charakterizace ruského důstojníka kapitána Petra Alabina jako „pěšáka“ nebo řadového „ruského vojáka,“ viz Ponting, *The Crimean War*, 165. V textu je také obsažena řada citací z egodokumentů, které podle všeho nejsou obsaženy v závěrečném seznamu použitých pramenů a literatury, takže je někdy obtížné sledovat autorovu argumentaci.

51 Andrew C. Rath, *The Crimean War in Imperial Context, 1854-1856* (New York: Palgrave Macmillan, 2015).

52 Hugh Small, *The Crimean War – The Europe's Conflict with Russia* (Londýn: History Press, 2018).

na východě Ukrajiny pak Small chápe jako pozdní, ale zřetelně historicky vývojově související důsledek neschopnosti spojeneckých politiků postavit se tvrdě Rusku v roce 1856 u jednacího stolu poté, co ruská armáda již nebyla schopno efektivně odolávat na bitevním poli.

Obecně lze na závěr bezpečně prohlásit, že s výjimkou několika málo ruských titulů, publikovaných kolem roku 2010, je soudobá anglosaská odborná produkce na téma krymské války přibližně od doby stoletého výročí konfliktu v mezinárodním měřítku značně dominantní a ruskou a ještě více francouzskou nebo tureckou v odborných debatách zcela zastíňuje. Jediným z hlediska našeho zájmu dalším relevantním titulem je sborník *The Crimean War 1853-1856*, vzešlý ze stejnojmenné konference, kterou v roce 2007 uspořádala Polská akademie věd.⁵³ Ten přináší mimo jiné několik textů, napsaných ve stylu new military history, zabývajícími se sociokulturními aspekty války, od systémů rekrutování až po transfery v prostředí militárních kultur.

Ruské prostředí

Starší i soudobá ruská vojenskohistorická literatura je tradičně konzervativně orientovaná. Existuje zanedbatelný počet relevantních vojenskohistorických textů, které by ke krymské válce přistupovaly z hlediska, přijatelného v rámci současných teoretických historiografických konceptů a standardů, typických pro euroatlantické prostředí, o hodnotové neutralitě ani nemluvě. Naopak, dodnes se například objevují nové edice Tarleho dvoudílné práce *Крымская война*, publikované v letech 1941-1944 a ideologicky postavené na propojení marxismu-leninismu a velkoruského nacionalismu.⁵⁴ Vraťme se však do počátků historického uchopení krymské války. Čím je pro britské prostředí dílo, které sepsal A. W. Kinglake, tím je pro ruské prostředí téměř srovnatelně objemný text *Восточная война 1853-1856 гг.* z roku 1876, jehož autorem byl první oficiální ruský vojenský historiograf krymské (neboli v ruském prostředí *východní*) války, generálporučík a petrohradský profesor vojenské historie Modest Ivanovič Bogdanovič.⁵⁵ Tato práce sdílí snad všechna paradigmatická východiska s Kinglakeho textem, jmenovitě přepečlivou pozitivistickou prací s prameny, většinou podobu až unavujícím způsobem podrobného událostního narativu, soustředěného hlavně na operačně-taktickou rovinu konfliktu, bytostnou neteoretičnost, ignorování většiny sociokulturních rovin a souvislostí války, přeceňování významu individuálních elitních účastníků konfliktu a bezproblémové akceptování oficiálního vysvětlení příčin a významu války. Kromě toho však Bogdanovičova práce obsahuje i analytickou kritickou rovinu, zaměřenou na vysvětlení logistických, technických a operačních chyb, kterých se dopustila ruská armáda, včetně používání podřadné výzbroje nebo nedostatečné péče o zraněné vojáky. Bogdanovič rovněž intenzivně pracoval s dostupnou západní literaturou, především od aktérů krymské války z řad vysokých důstojníků a velitelů.

53 Jerzy W. Borejsza, ed., *The Crimean War, 1853-1856: Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations, and Individuals* (Varšava: Instytut Historii PAN, 2011).

54 Евгений В. Тарле, *Крымская война. В двух томах* (Москва: АСТ, 2005).

55 Модест Иванович Богданович, *Восточная война 1853-1856 гг. Том I-IV.* (Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сущинского, 1876).

Před Bogdanovičem již byla v letech 1863-1872 publikována rozsáhlá třísvazková práce ruského vojenského inženýra Eduarda Ivanoviče Totlebena *Описание обороны г. Севастополя*, který po většinu doby osobně řídil obranu města, ale ta nevykazuje snahu obsáhnout krymskou válku celistvě jako Bogdanovič nebo Kinglake a představuje klasický vojenskoinženýrský text. Soustřeďuje se totiž ve strohém a vlastního hlediska do maximální míry oproštěném stylu, připomínajícím vojenské hlášení a staré francouzské obléhací inženýrské deníky z druhé poloviny 17. a 18. století,⁵⁶ víceméně pouze na militární mechaniku a operační průběh obrany Sevastopolu a bezprostředně souvisejících polních operací.⁵⁷ Pokud vynecháme později diskutované sborníky pramenů a egodokumentů, vydávané v přibližně stejné době jako Totleben a Bogdanovič (především sborníky careviče Alexandra Alexandroviče a Dubrovinův), tak kromě těchto dvou ústředních textů bylo v ruském prostředí do roku 1917 publikováno několik desítek dalších prací. Pověstinou se jedná o kratší časopisecké studie, ale objevilo se i několik monografií, které však v podstatě jen reagují na Bogdanoviče a Totlebena a snaží se je svým způsobem zdvořile doplnit nebo prohloubit z faktografického hlediska. Mezi těmito pracemi vynikává text plukovníka inženýra Michaila Michejeviče Frolova z roku 1868, nazvaný *Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена*, která se unikátně zabývá v západní a především anglosaské odborné literatuře prakticky ignorovanou rovinou obléhání Sevastopolu, to jest rozsáhlým a dlouhotrvajícím pokusům francouzské armády o podzemní minový útok na několik klíčových prvků sevastopolské obranné linie, především Bastion č. 4.⁵⁸ Obecně je téma minové války a používání vojenské pyrotechniky během obléhacích operací od začátku první vojenské revoluce po roce 1494 odborně zachyceno jen velmi stručně, Sevastopol není výjimkou a o to je Frolovova práce cennější.

Carevič Alexandr Alexandrovič však kromě toho v roce 1871 požádal tehdy plukovníka Nikolaje Fedoroviče Dubrovina také o vypracování další historie krymské války, tentokrát s primárním důrazem na obranu Sevastopolu. Dubrovin se tohoto úkolu zhostil, ale výsledný titul v polovině 70. let nebyl schválen cenzurou, s odkazem na nepovolené a příliš liberální odkrývání politických souvislostí konfliktu, zmíněných v tajných státních diplomatických dokumentech. Dubrovin rukopis odmítl přepracovat a nakonec po téměř čtvrtstoletí dosáhl v roce 1900 nového cenzurního souhlasu již za vlády Mikuláše II. a mohla konečně vyjít jeho třídílná *История Крымской войны и обороны Севастополя*.⁵⁹ Způsobem zpracování se dá zařadit nepochybně do tradice Bogdanovič-Totleben.

V roce 1872 vojenský publicista generálmajor Alexandr Fjodorovič Gejrot vydal spíše popularizační a bohatě ilustrovanou práci *Описание восточной войны 1853-1856*, která však byla dosti vlivná a znovu zapadá do většinového způsobu psaní a

56 Viz analýza tohoto žánru ve zmíněném období: Wohlmuth, *Krev, čest a hrůza*, 51-58.

57 Эдуард Иванович Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.* (Санкт-Петербург: Тип. Н. Тиблена и Ко, 1863); Эдуард Иванович Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, отдел I.* (Санкт-Петербург: Тип. Н. Тиблена и Ко, 1868) a nakonec Эдуард Иванович Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, отдел II.* (Санкт-Петербург: Тип. Н. Тиблена и Ко, 1872).

58 Михаил Михеевич Фролов, *Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена* (Санкт-Петербург: Типография Н. Тибела и Комп., 1868).

59 Николай Федорович Дубровин, *История Крымской войны и обороны Севастополя: Том 1-3* (Санкт-Петербург: Тип. товарищества Общественная польза, 1900).

přemýšlení o krymské válce v předrevolučním Rusku: je to historie psaná vojáky o válce ve státním zájmu.⁶⁰ Zde je však hlavním motivem knihy především snaha veřejně oslavit to, co Gejrot označuje jako hluboce vlastenecké zásluhy a oběti ruských vojáků, kteří padli během obrany Sevastopolu a obecně ve válce, motivované z ruské strany podle jeho pohledu pouze nezištnou snahou bránit pravoslavné věřící v jiných zemích. Podobně jako v některých publikovaných egodokumentech zde Gejrot „vynáší na světlo“ mnohá jména a osobní příběhy řadových námořníků, vojáků, dělostřelců a sapérů, které jsou prezentovány jako příklady udatnosti a oddanosti vlasti.

V letech 1908-1913 pak vychází poslední, celkem páté rozsáhlé dílo o krymské válce vojenského historika a teoretika generála Andreje Medardoviče Zajončkovského *Восточная война 1853—1856 гг.* v celkem pěti svazcích.⁶¹ To završuje ruské historické uchopení krymské války v předrevolučním období. Autor byl v roce 1900 pověřen generálním štábem, aby nově sepsal dějiny konfliktu kvalifikovaněji a s teoreticky neomezeným přístupem do všech archivů. Zajončkovskij své dějiny krymské války dokončil včas na výročí padesáti let zahájení konfliktu, ale pak v roce 1904 vypukla rusko-japonská válka a nepříznivé okolnosti zabránily plánovanému vydání. To se nicméně opozdilo jen o tři roky. Zajončkovského práce představuje vrchol konceptualizací krymské války ze strany předrevoluční ruské vojenské historie a soustřeďuje se rovněž na ty operační a taktické okolnosti krymské války, které byly v předchozích textech opomíjeny, ale jinak se od nich principiálně v ničem neodlišuje.

Sovětská historiografie nesměla zůstat stranou. Období 20. a začátku 30. let se vyznačovalo značným vlivem Michaila Nikolajeviče Pokrovského, který se v kritickém marxistickém duchu stavěl k předrevoluční historiografii a odmítal zejména její ze svého pohledu velkoruské pravoslavné nacionalistické a šovinistické ideologické projevy a koncepty, tak časté ve vojenskohistorických publikacích o krymské válce. Již v roce 1908 publikoval text, který se významně odlišoval od dosavadní ruské militární historiografie a v kritickém marxistickém duchu soustřeďoval na faktory, které pokládal za ekonomické a sociální determinanty průběhu a významu války.⁶² Během nástupu stalinismu v polovině 30. let však byla jeho škola oficiálně odmítnuta právě ve prospěch znovuzačlenění velkoruských imperiálních konceptů do oficiálního výkladu dějin.

Mužem, který dostal za úkol sepsat v tomto nově ortodoxním „marxistickoleninském“ duchu historii krymské války, se stal Jevgenij Viktorovič Tarle, nositel třech Stalinových cen za své publikace a mnoha dalších ocenění. Tarleho kniha představuje propojení předrevolučního stylu psaní: pečlivé prameně podložené pozitivistické narace (v jeho případě spoléhající především na prameny převážně diplomatické

60 Александр Федорович Гејрот, *Описание восточной войны 1853-1856* (Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Гоппе, 1872).

61 Андрей Медардович Зайончковский, *Восточная война 1853—1856 гг. Том I.* (Санкт-Петербург: Экспедиция изготовления государственных бумаг, 1908), Андрей Медардович Зайончковский, *Восточная война 1853—1856 гг. Том I. Приложения* (Санкт-Петербург: Экспедиция изготовления государственных бумаг, 1908), Андрей Медардович Зайончковский, *Восточная война 1853—1856 гг. Том II. Приложения* (Санкт-Петербург: Экспедиция изготовления государственных бумаг, 1912), Андрей Медардович Зайончковский, *Восточная война 1853—1856 гг. Том II. Часть 1.* (Санкт-Петербург: Экспедиция изготовления государственных бумаг, 1913) a Андрей Медардович Зайончковский, *Восточная война 1853—1856 гг. Том II. Часть 2.* (Санкт-Петербург: Экспедиция изготовления государственных бумаг, 1913).

62 Михаил Н. Покровский, *Дипломатия и войны царской России в XIX столетии* (Москва: Красная новь, 1923).

povahy), ukotvené ve velkoruském nacionalismu, s třídním, ostře marxisticko-leninským pojetím. To jednak pracuje s marxistickou vývojovou tezí o historické zaostalosti carského Ruska, která předurčovala jeho porážku ve válce a za druhé směřuje polemický hrot proti dobové politické strategii představitelů západních mocností, které k vyvolání války zákonitě dotlačily jejich imperiální ambice. Tímto způsobem nepředstavuje Tarleho uchopení krymské války žádnou zásadní diskontinuitu vzhledem k předchozím textům. Jediným vyloženě novým rysem sovětské historiografie krymské války je přesvědčení, že válka se stala svého druhu zákonitým katalyzátorem následných společenských změn. Tarleho postoje dodnes rezonují u většiny ruských autorů, zabývajícím se tématem krymské války a překonat je dokázala vlastně jen jedna jediná později zmíněná autorka.

Víceméně až do rozpadu SSSR tedy nebyl o krymské válce vydán žádný zásadní titul, který by zpochybnil nebo překročil Tarleho práci, která je dodnes ve značně konzervativním ruském prostředí stále mnoha autory chápána jako téměř „definitivní“ text o krymské válce. Období po letech 1954-1956, kdy se v Sovětském svazu slavilo stoleté výročí konfliktu, se tak vyznačuje velmi malým počtem relevantních ruskojazyčných titulů, které přijaly spíše makro-přístup v duchu sociálních a hospodářských dějin, zabývající se krymskou válkou v kontextu vývoje vojenství a společnosti carského Ruska (Bestužev, Zverev ad.), to vše se silnou přidanou ideologickou rovinou, zdůrazňující zejména „lidové“ hrdinství během obrany Sevastopolu.⁶³

Situace se začala pomalu měnit až kolem roku 2004, kdy byly uspořádány nejrůznější vzpomínkové akce na 150 let od vypuknutí konfliktu. Ruský vojenský historik Sergej Viktorovič Čennyk, svoje zhodnocení současného stavu bádání zahájil v roce 2016 pro české militárně historické prostředí důvěrně známým pesimistickým konstatováním, že „*situace je zcela žalostná*“.⁶⁴ Lze s ním souhlasit, i když ze zřetelně odlišných důvodů, než jaké má na mysli. Za posledních 15 let vyšlo od oslav 150 let výročí zahájení konfliktu v ruském jazyce na dané téma přeci jen 21 titulů. To ve srovnání například s britskou produkcí není na první pohled nic nedostatečného, ale jejich skladba je významně odlišná. Předně, v ruském jazyce stále vychází velké množství reedic starých vydání z druhé poloviny 19. století, v tomto příkladě například překlad reportáže dopisovatele *The Times* Williama Howarda Russela,⁶⁵ dále reprint vzpomínek ruského vojenského lékaře Christiana Jakovleviče Gjubbeneta,⁶⁶ Tolstého klasika *Sevastopolské povídky*, nejen v ruském prostředí stále mylně poklá-

63 И. В. Бестужев, *Крымская война 1853-1856 гг.* (Москва: Издательство АН СССР, 1956) nebo Л. Горев, *Война 1853-1856 гг. и оборона Севастополя* (Москва: Воениздат, 1955), Б. И. Зверев, *Севастопольская оборона. 1854-1855* (Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1956), případně Г. И. Семин, *Оборона Севастополя* (Москва: Воениздат, 1962), poněkud vyšší ambici měl např. Бескровный, viz Л. Г. Бескровный, *Русская армия и флот в XIX в. Военно-экономический потенциал России* (Москва: Наука, 1973), ale i zde sovětská militární historiografie vycházela z bytostně konzervativních paradigmat a s ničím originálním nepřišla.

64 Сергей Викторович Ченнык, „Крымская война на книжных страницах.“ *Вестник Волгоградского государственного университета* 21/6 (2016): 83. Čennyk sám je autorem periodické konzervativní militárně historické práce o krymské válce, vydané v letech 2010-2014, strukturované jako klasické událostní vyprávění podle jednotlivých kampaní a bitev konfliktu.

65 Уильям Х. Рассел, *Британская экспедиция в Крым: в 2 т.* (Москва: Принципиум, 2014).

66 Х. Я. Гюббенет, *Очерк медицинской и госпитальной части русских войск в Крыму в 1854–1856 годах* (Москва: Принципиум, 2016).

daná za egodokument,⁶⁷ nebo sborník starých zpodobnění krymské války v dobové ruské beletrii.⁶⁸

Kromě toho bylo publikováno několik konzervativních militárně-historických studií, soustřeďujících se na diplomatickou a operační rovinu konfliktu, jako práce Segeje Pinčuka o působení řecké dobrovolnické jednotky, nasazené během obrany Sevastopolu,⁶⁹ studie A. V. Mirgorodského o obraně Taganrogu před spojeneckými námořními útoky,⁷⁰ nebo pětisvazkové bytostně konzervativní Čennykovy událostní dějiny krymského tažení, zcela zarámované do ideologického vlastenecko-hrdinského narativu⁷¹ Čennykova paradigmatická orientace je zřetelná, neboť za „základní“ dílo stále pokládá Tarleho text, z našeho hlediska antikvární publikaci, fatálně zatíženou konzervativními stereotypy.⁷² Čennyk se ve vlastních textech nejvíce zajímá o operační rovinu konfliktu, v duchu starých textů Zajončkovského nebo Dubrovina. Do této tradice zapadá i další Čennykova publikace o ruských vyznamenáních, udělovaných během krymské války,⁷³ nebo obsáhlá třídílná encyklopedická studie Pavla Ljašuka, přinášející více než tisíc biografických hrdinských miniportrétů ruských důstojníků, kteří ve válce padli.⁷⁴ O poznání relevantnějším titulem je práce ruské akademičky Ljubov Vladimirovny Mělnikovy, která v roce 2012 vydala studii *Русская Православная Церковь и Крымская война. 1853-1856 гг.* Ta se však mnohem více zabývá náboženskou meta-rovinou krymské války ve smyslu diplomatického sporu o svatá místa v Jeruzalémě a obecně konfliktu pravoslaví s jinými konfesemi, zvláště ve smyslu srovnávání politiky vrcholné ruské pravoslavné a francouzské katolické hierarchie. Náboženství v jakémkoli osobním aktérském smyslu během války není pro Mělnikovu téma.

První teoreticky i analyticky originální publikací, která byla v historicky dohledné době v Rusku publikována, není původní dílo, ale do ruštiny přeložený text potomka ruských emigrantů, profesora Alexe Troubetzkého *The Crimean War: the causes and consequences of a medieval conflict fought in a modern age.*⁷⁵ Čennyk si zde

67 Л. Н. Толстой, *Севастопольские рассказы* (Санкт-Петербург: Азбука-Аттикус, 2016).

68 С. З. Кодзова, ed. *Война за Крым в рассказах и мемуарах* (Москва: ОЛМА Медиа Групп//Просвещение, 2015).

69 С. А. Пинчук, *Крымская война и одиссея Греческого легиона* (Москва: Вече, 2016).

70 А. В. Миргородский, *Оборона Таганрога и Приазовья во время Крымской войны. Иностраннные документы и материалы по Азовской экспедиции 1855 года* (Таганрог: ИП Кравцов, 2014).

71 С. В. Ченнык, *Крымская кампания (1854–1856 гг.) Восточной войны (1853–1856 гг.)*. Ч. I. *Вторжение* (Севастополь: Телескоп, 2010), С. В. Ченнык, *Крымская кампания (1854–1856 гг.) Восточной войны (1853–1856 гг.)*. Ч. II. *Альма* (Севастополь: Полмет ГМБХ, 2011), С. В. Ченнык, *Крымская кампания (1854–1856 гг.) Восточной войны (1853–1856 гг.)*. Ч. III. *Противостояние* (Севастополь: Гала, 2012), С. В. Ченнык, *Крымская кампания (1854–1856 гг.) Восточной войны (1853–1856 гг.)*. Ч. IV. *От Балаклавы к Инкерману* (Севастополь: Полмет ГМБХ, 2014) а С. В. Ченнык, *Крымская кампания (1854–1856 гг.) Восточной войны (1853–1856 гг.)*. Ч. V. *Последний штурм* (Севастополь: Полмет ГМБХ, 2014).

72 Ченнык, „Крымская война на книжных страницах,“ 83.

73 С. В. Ченнык, *Награды героев Крымской войны* (Москва: Принципиум, 2016)

74 П. М. Ляшук, *Мартиролог офицеров Российской армии, погибших при защите Севастополя и Крыма в 1854–1855 гг. Вып. 1* (Симферополь: Салта, 2008), П. М. Ляшук, *Мартиролог офицеров Российской армии, погибших при защите Севастополя и Крыма в 1854–1855 гг. Вып. 2* (Симферополь: Салта, 2011) а П. М. Ляшук, *Мартиролог офицеров Российской армии, погибших при защите Севастополя и Крыма в 1854–1855 гг. Вып. 3* (Симферополь: Салта, 2015)

75 Алексис Трубетцкой: *Крымская война* (Москва: Ломоносовъ, 2010), původně Alex S. Troubetzkoj, *The Crimean War: the causes and consequences of a medieval conflict fought in a*

pro ruské militárně historické prostředí na autora typicky stěžuje, že Troubetzkoy se téměř vůbec nevěnuje „hrdinné“ obraně Sevastopolu, představující hlavní téma příslušných ruských historických prací a dokonce kvantifikuje, že toto téma představuje méně, než 20% textu. Takový nedostatek hrdinského narativu v jeho očích významně snižuje relevanci knihy pro ruské prostředí.⁷⁶

Konečně tedy prakticky jediným soudobým publikovaným ruským textem, který otevírá jiná, než konzervativní témata a vyhýbá se explicitnímu ideologickému hodnotovému zakotvení a klasické hrdinské naraci, typické pro ruské prostředí, je pozoruhodná práce o ruské vojenské zdravotnické službě, tematizující válku z hlediska jejích obětí *Ранение, болезнь и смерть: Русская медицинская служба в Крымскую войну 1853–1856 гг.*, kterou vydala Julia A. Naumova v roce 2010.⁷⁷ Její práce je navíc v ruském prostředí jediná, kterou lze po roce 1991 v rámci tématu krymské války zařadit alespoň do disciplíny new military history. Naumova je také jediná současná ruská autorka, píšící o krymské válce, jejíž působení má mezinárodní přesah.

Převládající ruská paradigmata psaní o krymské válce přehledně shrnuli již v roce 2002 Varlan E. Bagdasarjan a S. G. Tolstoj ve své značně konzervativní práci *Русская война: столетний историографический опыт осмысления Крымской кампании*.⁷⁸ Předrevoluční, posléze raná sovětská, stalinská i pozdější sovětská i ruská historiografie v otázce krymské války podle jejich výkladu sdílí dvě podstatné, většinové a velmi často zdůrazňované významové roviny, a to na jedné straně chápání krymské války jako konfliktu civilizací a za druhé rovinu mocensko-legitimizační, obhajující nejružnějším způsobem expanzi Ruska a SSSR do Východní i Střední Evropy v 18. a 19. století, následně v letech 1939-1945 a v případě současné ruské militární historiografie i nyní po roce 2004. Právě v tomto roce došlo k rozšíření NATO směrem na východ o pobaltské republiky, což je v takových textech chápáno jako svého druhu ekvivalent a pokračování staré britsko-francouzské „agrese“, založené na západoevropském protiruském spojení, představujícím v této perspektivě primární důvod krymské války. Jen málo ruských textů dokáže překročit nejružnější varianty tohoto narativu.

Z doby po roce 1991 dále existuje několik ruskojazyčných disertačních prací, věnujících se otázkám, spojeným s krymskou válkou. Ani ty však nepřekračují konzervativní paradigma, s částečnou výjimkou čtyř textů. Nejprve se jedná o práci Nikolaje Smolina *Роль морального фактора Русской армии в ходе Крымской войны: 1853-1856* z roku 2002, která se zabývá morálkou ruské armády v krymské válce.⁷⁹

modern age (New York: Carroll & Graf, 2006).

76 Ченнык, „Крымская война на книжных страницах,“ 87.

77 Юлия А. Наумова, *Ранение, болезнь и смерть: Русская медицинская служба в Крымскую войну 1853–1856 гг.* (Москва: Модест Колеров, 2010). Práce vychází z její disertace, obhájené v roce 2002 na Moskevské státní univerzitě M. V. Lomonosova. Pro odlišný způsob přemýšlení a psaní o historii vojenství v ruském prostředí je signifikantní, že i Naumové seznam literatury obsahuje rozhodující většinu konzervativních militárně historických textů, vydaných do roku 1956. „Ortodoxními“ a základními odkazy jsou stále Totleben a Tarle.

78 Бардан Эрнестович Багдасарян а С. Г. Толстой, *Русская война: столетний историографический опыт осмысления Крымской кампании* (Москва: МГОУ, 2002).

79 Николай Николаевич Смолин, *Роль морального фактора Русской армии в ходе Крымской войны: 1853-1856* (Москва: Челябинский государственный университет, 2002). V ruském systému akademických titulů se jedná o práci „kandidátské“, autoři získávají titul kandidáta věd. Za zmínku také stojí práce Ольга Васильевна Дидуш, *Участие донских казаков в Крымской войне 1853-1856 годов* (Ростов-на-Дону: Ростовский государственный педагогический университет, 2006), vlivem války na ruské veřejné mínění se zabývá práce Анна Ивановна Шепарнева, *Крымская война в оценке русского общественного мнения*,

Smolin však příliš nepracuje s pramennými egodokumenty a své analytické vývody do značné míry opírá o sekundární literaturu. Nicméně jeho text lze jistě zařadit do tradice new military history. V roce 2004 pak Sergej Pavlovič Bremin obhájil práci o britské armádě v krymské válce *Английская армия в Восточной войне 1853-1856 гг.*, představující kromě zkoumání operační roviny i naznačenou analýzu militární mechaniky, což je v ruském prostředí dosti ojedinělé.⁸⁰ V roce pak 2018 obhájila Natalia Vitalijevna Šapovalova na moskevské Lomonosovově univerzitě práci, explicitně se zabývající memoáry a egodokumenty z doby obležení Sevastopolu, nazvanou *Художественная литература и мемуары как источник по изучению обороны Севастополя в 1854-1855 годах*.⁸¹ Šapovalové text analyzuje beletristickou a memoárovou literaturu, týkající se obrany Sevastopolu v letech 1854-1855 jako historický pramen a přestože nepřináší žádné vlastní interpretace, tak poprvé celistvě představuje pramennou základnu, která je k dispozici, v diachronní perspektivě. Práce má však zásadní omezení znovu v přijetí neopozitivistického paradigmatu konzervativních militárních dějin, kdy jejím ústředním motivem je analyzovat kromě vztahu memoárů a beletrie ve smyslu „psychologického vlivu“ především dostupné memoárové egodokumenty v tom smyslu, v jakém jsou schopné přispět k „faktické rekonstrukci dějin krymské války.“⁸² I Šapovalova navíc stejně jako v zásadě všichni ruští autoři za „fundamentální“ stále pokládá Tarleho práci a akceptuje její obecná ideologická východiska.⁸³

V historickém ruském kontextu psaní o krymské válce je pak zcela unikátní disertační práce, kterou v roce 2012 obhájila Marina Fedotova na téma konceptualizace obrany Sevastopolu v ruské kulturní paměti *Севастопольская оборона (1854-1855 гг.) в культурной памяти дореволюционной России*.⁸⁴ Text je psán kriticky analyticky a neopírá se o typickou ideologickou orientaci ruské vojenské historiografie, která stále prezentuje krymskou válku jako integrální součást ruské národní ideje a pokládá ji za „jeden ze zásadních hrdinských a národně-vlasteneckých symbolů.“⁸⁵ Fedotova naopak přistupuje k historické kulturní analýze hrdinského národního mýtu, propojeného s krymskou válkou a související politikou paměti. Naumova je jediná soudobá ruská autorka, píšící ve stylu new military history, která prvoplánově neakcentuje v oboru obvyklou ideologickou hodnotovou orientaci. Fedotova je pak jediná, která tuto orientaci nejenže nepřijímá, ale dokáže ji rovněž dekonstruovat a analyzovat, jakým způsobem ovlivnila dominantní způsob přemýšlení psaní o krym-

-
- 1853-1856 гг. (Орёл: Орловский государственный педагогический университет, 1995).
- 80 Бремин, Сергей Павлович, *Английская армия в Восточной войне 1853-1856 гг.* (Москва: Московский Педагогический Государственный Университет, 2004).
- 81 Наталья Витальевна Шаповалова, *Художественная литература и мемуары как источник по изучению обороны Севастополя в 1854-1855 годах* (Москва: Московский педагогический государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2018).
- 82 Шаповалова, *Художественная литература и мемуары как источник по изучению обороны Севастополя в 1854-1855 годах*, Автореферат, 4-5. Autorka má spíše na mysli sociálně-psychologickou rovnu zkoumání memoárové literatury.
- 83 Шаповалова, *Художественная литература и мемуары как источник по изучению обороны Севастополя в 1854-1855 годах*, Автореферат, 10-11.
- 84 Марина Сергеевна Федотова, *Севастопольская оборона (1854-1855 гг.) в культурной памяти дореволюционной России* (Санкт-Петербург: Европейский Университет в Санкт-Петербурге, 2012).
- 85 Федотова, *Севастопольская оборона (1854-1855 гг.) в культурной памяти дореволюционной России*, Автореферат, 3.

ské válce v ruské historiografii.⁸⁶ Její text představuje podle mého soudu nejreflektovanější a teoreticky nejukotvenější ruskojazyčné zpracování problematiky krymské války, které kdy bylo napsáno. Fedotova si položila nejnáročnější výzkumné otázky a odpověděla na ně s patřičným analytickým důrazem. Zatím však její text nebyl publikován a další současní ruští autoři na něj nenavazují.

Ve srovnání s anglosaskou produkcí nedávných desetiletí v ruském prostředí překvapivě nebyly vydány téměř žádné publikace, které by se analyticky zabývaly otázkami militární mechaniky konfliktu například v duchu Sweetmanových textů, nebo operační rovinou konfliktu. V tomto smyslu jsou v ruském prostředí zavedené a stále respektované práce Bogdanoviče, Dubrovina a Zajončkovského, které nemají téměř žádné soudobé ekvivalenty.

Přehled existující literatury a současného zpracování tématu můžeme uzavřít konstatováním, že ve smyslu paradigmatické orientace, kterou přijal tento text, tedy symbolické historické antropologie, zaměřené na zkoumání kultury války skrze egodokumenty účastníků, je navzdory velkému množství dostupných publikací krymská válka stále svým způsobem neznámá. Neexistuje zatím žádný titul, který by systematicky pracoval interpretativním srovnávacím způsobem s egodokumenty různých stran – v tomto případě s britskými a ruskými prameny. Navzdory tomu, že krymská válka byla od druhé poloviny 19. století tématem více než tisíce odborných textů v několika jazycích, je rovina kultury války, zkoumané skrze dostupné egodokumentární prameny, zatím nezastoupená. Na ruské straně dodnes široce působí nacionalistický ideologický narativ o lidovém hrdinství a morálním vítězství, vzešlém z vojenské porážky a civilizačního střetu se Západem a s egodokumenty se téměř nepracuje, kromě toho, že v některých textech slouží jako pouhé ilustrace obvyklého událostního narativu, soustředěného na operační dějiny krymské války. Na britské straně je krymská válka dodnes v rámci militární kultury i historiografie chápána jako cosi stěží srozumitelného, téměř absurdního a vyznačujícího se mnoha protiklady. Zabývat se rovinou vnímaného smyslu tohoto konfliktu z hlediska jeho protagonistů je tedy z odborného hlediska dosud nepřijatá výzva.

86 Zejm. Федотова, *Севастопольская оборона (1854-1855 гг.) в культурной памяти дореволюционной России*, 32-87.

Kapitola 2

HISTORICKÁ ANTROPOLOGIE VÁLKY A VOJENSTVÍ

„Vysvětlení krymské války představuje jeden z nejožehavějších problémů moderní historiografie.“

Brison Gooch, 1956.⁸⁷

„Krymská válka je jedním z špatných žertů dějin.“

Trevor Royle, 1999.⁸⁸

„Pravda o... invazi do Ruska v zimě roku 1854 nebyla nikdy publikována. Důvodem je úmyslná zastírací kampaň, zahájená již během války... akademičtí historici se o krymskou válku zajímali pramálo a nechali se uchláchnout ranými zpodobněními války jako historicky bezvýznamného omylu.“

Hugh Small, 2018.⁸⁹

Práce mnoha anglosaských vojenských historiků, neboť téměř nikdo jiný se kromě historiků ruských a několika málo osobností z jiných odborných komunit problémem soustavněji nezabývá, na téma krymské války, jsou často uvozeny pesimistickými výroky, zdůrazňujícími údajnou absurditu, obtížnou srozumitelnost nebo přímo nevysvětlitelnost a „zbytečnost“ celého konfliktu a nedostatečnost jeho historiografického zpracování. Na straně ruské takové zmatení nepanuje, neboť dodnes jsou v naprosté většině jako autoritativní přijímány staré konzervativní publikace nebo jejich novější ekvivalenty, které krymskou válku pojmají jako jednu z mnoha kapitol trvalého ruského civilizačního konfliktu se Západem, poskytují v pramenech pečlivě ukotvené podrobné operační dějiny konfliktu na všech hlavních válčistiích a aktérskou zkušenost rámuje do ideologického vyprávění o lidovém hrdinství, které navzdory vojenskému neúspěchu přineslo morální vítězství nad silnějším a technicky lépe vybaveným protivníkem. Od pesimistických povzdechů dvou významných vojenských historiků, stojících na prvním a druhém místě v záhlaví této kapitoly, uplynula již dlouhá doba, ale přesto ještě v roce 2010 Orlando Figes v předmluvě ke své knize *Crimea – The Last Crusade* zdůraznil, že jeho práce je v anglosaském a

87 Brison Gooch, „A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War,“ *American Historical Review*, 62 (říjen 1956): 33.

88 Trevor Royle, *Crimea: The Great Crimean War 1854-1856* (New York: St. Martin's Press, 2000), ix.

89 Hugh Small, *The Crimean War, Europe's Conflict with Russia* (Stroud: The History Press, 2018). Jedná se o přepracovanou verzi původního textu, vydaného v roce 2007.

přeneseně také euroatlantickém prostředí historicky vůbec první odbornou studií, výrazněji čerpající z jiných, než britských a západních zdrojů, rozhodně první, která systematictěji zpracovává rovněž prameny ruské⁹⁰ a především, snaží se překročit stereotypní výkladové rámce konzervativní vojensko-historické literatury, která podání krymské války dosud dominovala.⁹¹ Tyto výroky lze nepochybně uznat, situace skutečně je naneštěstí takto komplikovaná. Figesova kniha představuje první kulturní dějiny tohoto konfliktu, teoreticko-metodologicky vyčnívající nad dosavadní produkci a nemající téměř žádné ekvivalenty. Stále však má smysl napsat o krymské válce studii historickoantropologickou, neboť Figesova snaha porozumět tomuto konfliktu je jinak teoreticky ukotvena a spoléhá především na kulturní makrokategorie náboženského a civilizačního typu, což je rovina, kterou sdílí s kritizovanými vojenskými historiky konzervativního zaměření. Kromě toho se v literatuře často objevuje usuzování o charakteru krymské války a následně i o mnoha dalších problémech, například prožívání přímých účastníků boje, nebo koneckonců samotném výsledku boje na základě určitých konceptů „středního dosahu“, většinou neukotvených, jako je specifický ruský „národní“ charakter vojenství nebo zvláštní charakter „ruského vojáka“. Navíc sám Figes se podobně jako další autoři (v poslední době nejvíce Troubetzkoy) zabýval spíše civilizačně-náboženským kontextem vyvolání válečného konfliktu jako takového a jen okrajově bojovou zkušeností jeho účastníků a významům, jaké ji přisuzovali. Tento způsob uchopení tématu je typický i pro další pokročilejší soudobá zpracování tématu (Small, Rath ad.).

V jakém smyslu je tedy krymská válka stále možným tématem pro jiný způsob historiografického přemýšlení a psaní? Velké množství účastníků války všech typů a posléze například vojenských historiků považovalo a dodnes konflikt považuje za cosi absurdního a nesrozumitelného, za víceméně zbytečnou a nepochopitelnou válku s prapodivným průběhem. Údiv, nepochopení a překvapení současníků a později i historiků, soustřeďující se na krymskou válku, do značné míry pramenil také z nečekaně dramatického a krutého charakteru válečné zkušenosti bojujících a šok vyvolaly také nevídaně vysoké lidské ztráty, v součtu přesahující tři čtvrtě milionu mužů. Právě zkoumání aktérské válečné zkušenosti, s výhledem na rekonstrukci dobové kultury války, je hlavním předmětem této studie. Co se týče krymské války, zatím v žádném jazyce neexistuje podobně uchopený text.

Tato práce se teoreticky a metodologicky orientuje na tradici historické antropologie, pojaté coby historiografie, silně inspirovaná některými teoreticko-metodologickými postupy kulturní a sociální antropologie. Tato práce tedy není zamýšlena jako *klasická* historická studie, ať už se pod tímto termínem může skrývat cokoli a její struktura a způsoby analýzy a interpretace pramenů se do značné míry odvíjí od modelu etnografie. Rozhodně jsem neměl ambici napsat shrnující práci typu *general history* a v žádném případě se tento text nevyznačuje historickou intencionalitou, to jest snahou vyčerpávajícím způsobem obsáhnout celou událost a její „dobu.“ Nebylo mým cílem, jak napsal Reed Browning v roce 2005, promíchat v historii vojenství „*staré a nové*“, tedy v našich termínech vojenskou historiografii a histo-

90 S tímto výrokem nelze zcela souhlasit, protože již starší publikace jako např. Albert Seaton, *The Crimean War: A Russian Chronicle* (Londýn: B. T. Batsford, 1977) rozsáhle zapojovaly ruské prameny.

91 Figes, *Crimea*, xxi.

riografii vojenství, s cílem vytvořit „plný obraz“.⁹² Snažil jsem se spíše pomocí specifické teorie a metody zabývat vzájemně propojenými problémy aktérské zkušenosti, kultury války a militární mechaniky v rozměru konkrétního konfliktu. Jakým způsobem pojmám toto propojení, vysvětluji níže. Pokud bych měl svůj text zařadit pod nějakou širší nálepku ve vztahu k historiografii vojenství, pak by jí tedy byly kulturní dějiny války, nikoli new military history, která přeci jen do značné míry rezignuje na zkoumání samotné války ve smyslu boje a bojové zkušenosti. Já se chci naopak pomyslně vydat rovnou do boje, ať už během aktivní fáze na frontě, během obléhání a polních bitev, nebo mezi jeho přímé následky do vojenských táborů, nemocnic a na vojenské hřbitovy. V smyslu Citinova rozlišování „staré“ a „nové“ historiografie vojenství by tento text z hlediska svého epistemologického zakotvení rád náležel do jeho třetí kategorie, to jest mezi zkoumání, odvozující se od „*důrazu na kulturu*“, nikoli v nejčastěji zmiňovaném smyslu paměti a komemorací, ale do sousedství, které Citino zabydluje jmény jako John Keegan, Victor Davis Hanson, John A. Lynn nebo Isabel V. Hull.⁹³

Mé důvody pro volbu tématu krymské války souzní se specifickým charakterem poznávacího zájmu historické antropologie. Autoři z tohoto výzkumného pole jsou často přitahováni historickými problémy, které mainstreamové a konzervativní proudy chápou a do značné míry odkládají stranou jako cosi absurdního, stěží pochopitelného a záhadného. V pozadí symbolické historické antropologie, která je přesněji řečeno jádrem teoretické opory tohoto textu, totiž spočívá přesvědčení, které z dějinných „záhad“ činí pro historické antropology naopak předmět prvořadého zájmu. Geertz v *Interpretaci kultur* formuloval a rozvinul základní předpoklad, že kultura nikdy není srozumitelná sama o sobě, ale že je možné ji rozumět pomocí *zhuštěného popisu*,⁹⁴ tedy snahy rozpoznat hierarchii významových rovin v lidském jednání a smysl, jaký mu samotní účastníci přikládají v rámci konkrétních historických sociokulturních podmínek. „*Minulost je cizí země, v níž se věci dějí odlišně*“, zní často citovaná první věta prologu románu L. P. Hartleyho *The Go-Between*, která ve zkratce shrnuje základní poznávací zájem symbolické historické antropologie ve vztahu k historickým kulturám.⁹⁵ Historie je „*kulturně uspořádaná, různým způsobem v různých společnostech na základě smysluplného řádu věcí*“, vyjádřil stejné východisko historického antropologického poznávacího zájmu Marshall Sahlins, přičemž úkolem historického antropologa je skrze prameny tento řád rozpoznat a vysvětlit dnešku.⁹⁶ Podle Burkeho je tak historická antropologie vlastně cosi jako „*retrospektivní etnografie*“,⁹⁷ v našem případě začínající své zkoumání na problému „*vnitřní dimenze války*“ ve smyslu odhalování a vysvětlování kulturních zdrojů motivace, proži-

92 Citino, „Military Histories Old and New: A Reintroduction,“ 1081.

93 Citino, „Military Histories Old and New: A Reintroduction,“ 1082. Klíčovými texty prvních třech autorů se budu zabývat později. V případě Isabel Hull je třeba zmínit její významnou práci z oblasti kulturních dějin války, viz Isabel V. Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany* (Cornell University Press: Ithaca, New York, 2006).

94 Clifford Geertz, „Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture,“ in *The Interpretation of Cultures. Selected Essays by Clifford Geertz* (Basic Books: New York, 1973), 3-32.

95 „*The past is a foreign country: they do things differently there.*“ Leslie Poles Hartley, *The Go-Between* (Londýn: Hamish Hamilton, 1953), 9.

96 Marshall Sahlins, *Islands of History* (Chicago: University of Chicago Press, 1985), vii.

97 Peter Burke, *Co je kulturní historie?* (Praha: Dokořán, 2011), 58.

vání a jednání jejích účastníků.⁹⁸ Sherry B. Ortner shrnuje, že v rámci symbolické historické antropologie budeme zkoumat to, „*jak symboly utvářejí způsoby, jimiž sociální aktéři vidí, cítí a promýšlejí svůj svět,*“⁹⁹ jakou logiku své situace tehdy lidé chápali a pak se snažili jednat v souladu s ní.

V rámci svého sémiotického pojetí kultury Geertz postuloval, že kulturu není možné poznávat jakýmkoli popisným způsobem, což znamená, že tento text se bude především úmyslně vyhýbat jedné z klasických manýr konzervativní vojenské historiografie, a to je popisnému „faktografickému“ způsobu vyprávění. Kulturu je podle Geertze možné interpretativně *dešifrovat* jako specifický veřejný a sdílený symbolický systém a k této činnosti obvykle potřebujeme nalézt určitý *symbolický klíč*, nějakou na první pohled běžnou, ale při bližším zkoumání záhadnou a důležitou praxi.¹⁰⁰ Sherry B. Ortner v tomto smyslu hovoří o antropologické tradici metodologického přemýšlení o hledání „*klíčových*“ nebo „*ústředních*“ symbolů, které reprezentují nejpodstatnější a nejlivnější vztahy a napětí v dané kultuře jako symbolickém systému, skrze něž ji lze interpretativně otevřít a posléze ji i porozumět.¹⁰¹

V důsledku takového zkoumání lidského jednání můžeme pak podle Geertze nahlédnout i kulturu jako symbolický systém a usuzovat o tom, jak se jeho jednotlivé části vztahují k celku – tedy pokud máme k dispozici dostatečné množství pramenů, bohatých na reprezentace pohledu dobových aktérů. Geertz tak například ve svém nejznámějším textu *Záludná hra: poznámky ke kohoutím zápasům na Bali*¹⁰² dešifruje a interpretuje kohoutí zápasy na Bali jako onu pomyslnou bránu do místní kultury. Historičtí antropologové se tak často po Geertzově vzoru zaměřují na neznámé, nebo málo prozkoumané historické události, na problematické, nepochopené nebo odsouvané problémy a pomocí antropologického odcizení, alienace, podnikají pomyslnou cestu do jiné kultury jako do cizí země a přinášejí hlubší porozumění těmto událostem a problémům. V opačném případě by se vyskytl problém s tím, že by se nám dějiny zdály až příliš jednoduše srozumitelné v našich vlastních pojmech, což Burke označuje za známý fenomén „*home blindness*.“¹⁰³

Ukázkovým příkladem takového zpracování historiografického problému je například originální historickoantropologický výklad příčin násilné smrti britského objevitele kapitána Jamese Cooka, k níž došlo na Havaji v roce 1779, jehož autorem je Marshall Sahlins.¹⁰⁴ Ten přinesl zcela novou a nečekanou interpretaci smyslu Cookovy smrti, když usoudil, že jejím hlavním důvodem bylo kulturní nedorozumění v tom smyslu, že místní obyvatelé Cooka pokládali za boha Lona a poté, co se jeho loď musela na ostrovy v nouzi vrátit, jeho druhý nečekaný a ve smyslu legend o Lonovi nežádoucí příchod těžce narušil jejich kulturní očekávání a v důsledku vedl k násilné-

98 Richard van Dülmen, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly* (Praha: Dokořán, 2002), 59.

99 Sherry B. Ortner, „Theory in Anthropology since the Sixties“, *Comparative Studies in Society and History* 26/1/1984: 129.

100 Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures. Selected Essays by Clifford Geertz* (New York: Basic Books, 1973).

101 Sherry B. Ortner, „On Key Symbols“, *American Anthropologist, New Series* 75/5 (1973): 1338.

102 Clifford Geertz, „Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight“, in *The Interpretation of Cultures. Selected Essays by Clifford Geertz* (New York: Basic Books, 1973), 360-411.

103 Peter Burke, „Historians, Anthropologists, and Symbols“, in: Emiko Ohnuki-Tierney (ed.), *Culture Through Time* (Stanford: Stanford University Press, 1990), 268-283.

104 Marshall Sahlins, *Islands of History* (Chicago: University of Chicago Press, 1985), plaveb kapitána Cooka se týká několik esejů, z hlediska pozdější polemiky nejkonfliktnější je „Captain James Cook; or, The Dying God“, 104-135.

mu konfliktu. Pro historickou antropologii je významná rovněž následná dlouhá polemika s Gananathem Obeyesekerem,¹⁰⁵ který Sahlinsovi kontroval ještě hlubší interpretací, kdy měl za to, že přesvědčení o tom, že domorodci Cooka chápali jako božstvo, je jeden z klasických evropských „*pozdějších mýtů*“, konkrétně mýtus mírumilovného humanistického objevitele, postavený proti násilné konkvistadorské tradici.¹⁰⁶ V důsledku Obeyesekere upozornil na značné obtíže spojené s problémem vnímání kulturní jinakosti v historických pramenech a nutnost mnohem kritičtější práce s kulturním předveděním a stereotypizací, zvláště pokud se týkají reprezentace jiného.¹⁰⁷ To je důležitá metodologická poznámka pro historickou antropologii války, která například ve všech militárních kulturách rozpoznává důležitou proměnnou my/oni, vymezující vlastní a nepřátele.

Dalším známým textem, demonstrujícím možnosti historické antropologie, kolem něhož se rovněž soustředila delší polemika, je *Velký masakr koček* Roberta Darntona.¹⁰⁸ Ten v roce 1984 publikoval text, vycházející pouze z kratičkého třístránkového pramene, zabývajícího se „revoltou“ skupiny tiskařských učňů v Paříži ve 30. letech 18. století. Ta skončila z dnešního hlediska stěží srozumitelným a krutým pochytáním koček, které učně rušily ze spaní, následným uspořádáním parodického soudu a jejich oběšením na improvizované šibenici. Darnton předpokládal, že i za takovým jednáním se skrývá smysluplná významová konstrukce a demonstroval schopnost dojít na základě několika vysvětlení ze sociálního, historického a symbolického kulturního kontextu k tomu, že tato na první pohled nesmyslná epizoda ze strany učňů znamenala symbolické převrácení společenského řádu a útok na autority, konkrétně manželku svého mistra i jeho samého. Na Darntonův text následující rok zareagoval např. historik Roger Chartier, který ve své polemice *Text, Symbols, and Frenchness* otevřel mj. další problém historické antropologie, a to je nutnost konkrétně v pramenech dokládat vztah reprezentace mezi symbolem a významem, přičemž tento vztah nemůže historik stanovovat například jen na základě velmi volných historických analogií.¹⁰⁹ Musíme si být také vědomi historických proměn a nestabilit takové reprezentace. Závěr polemiky, Darntonův text *The Symbolic Element in History*, naopak upozornil na problém toho, že v historii symboly mohou neustále poskytovat různé významy, protože jejich význam je různými lidmi různě

105 Gananath Obeyesekere, *The Apotheosis of Captain Cook. European Mythmaking in the Pacific* (Princeton: Princeton University Press, 1992). Sahlins na tuto monografii reagoval svým textem Marshall Sahlins, *How „Natives“ think about Captain Cook, for example* (Chicago: University of Chicago Press, 1995).

106 Obeyesekere, *The Apotheosis of Captain Cook*, 10.

107 Obeyesekere, *The Apotheosis of Captain Cook*, 10. Obeyesekere explicitně uvádí, že podle jeho mínění současní antropologové, pokud pracují s historickými prameny, přistupují k nim často lehkomyšlně, bez náležité kritiky a analýzy, zvláště pokud se jedná o prameny například z proveniencie evropských misionářů nebo cestovatelů. Podobný problém Obeyesekere analyzuje ve své práci, zabývající se vnímáním kanibalismu v Tichomoří ze strany evropských mořeplavců. Gananath Obeyesekere, *Cannibal Talk. The Man-Eating Myth and Human Sacrifice in the South Seas* (Berkeley: University of California Press, 2005), jedná se rozvedení již dříve diskutovaného problému viz Gananath Obeyesekere, „British Cannibals: Contemplation of an Event in the Death and Resurrection of James Cook, Explorer,“ *Critical Inquiry* 18, 1991-1992: 630-654.

108 Robert Darnton, „The Great Cat Massacre“, in *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History* (New York: Vintage Books, 1984), 74-104. Český Robert Darnton, *Velký masakr koček a další epizody z francouzské kulturní historie*, přel. Markéta Křížová (Praha: Argo, 2013).

109 Roger Chartier, „Text, Symbols, and Frenchness,“ *Journal of Modern History* 57/1985: 682-95.

konstruován a symbolismus často znamená spíše svého druhu ontologickou participaci, než přímou a jednoznačnou logickou reprezentaci.¹¹⁰

V případě zkoumání egodokumentů z doby krymské války je však za první přeci jen stupeň našeho kulturního odstupu menší, než v případě střetu britských mořeplavců s domorodými kulturami na Havaji, avšak mnoho problémů z války v letech 1853-1856 stále v antropologickém smyslu vyčnívá jako příklady na první pohled konfuze, zmateného jednání, které však při podrobnějším analytickém pohledu nesou určitý strukturovaný smysl, mají svůj význam, který ovšem současníci nebo jejich následovníci nechápali. Dodnes jsou tak například ve vojensko-historické literatuře přítomny početné stereotypy, týkající se rozumně velmi nezvyklé situace, kdy ve všech polních střetnutích ruští pěšáci na místě bajonety dobíjeli britské raněné. Existuje mnoho dobových i pozdějších konzervativních odpovědí, pracujících s tím, že se jedná o následek „národního“ charakteru ruských vojáků, který se etnokulturně má vyznačovat „asijskou“ krutostí apod. Tento text nabídne právě s pomocí teoretického instrumentária symbolické historické antropologie jiné porozumění tomuto problému. Kultura obecně, což znamená kulturu války nevyjímaje, je přeci jen především rámec, v němž se lidské rozvažování a jednání synchronizuje a ozřejmuje a stává srozumitelným pro ostatní a historická antropologie je v tomto smyslu svého druhu optimistická disciplína, která věří ve vlastní schopnosti dešifrovat, rozumět a ozřejmovat. My máme ale za druhé navíc k dispozici mnohem více pramenných egodokumentů a orientujeme se na mnohem větší množství pramenů se širší škálou reprezentací, než například Darnton v případě svého dnes již téměř kanonického textu.

Pokud shrneme naše cíle, tak smyslem této práce je skrze srovnávací interpretativní etnografické čtení zachovaných britských a ruských egodokumentů z doby krymské války a především obležení a obrany Sevastopolu (1854-1855) ve stylu zhuštěného popisu odhalit kulturu války jak se zkonfigurovala na místě, porozumět jí a skrze to rovněž porozumět tomu, co představovalo důvody, proč se tato válečná zkušenost dobovým i pozdějším účastníkům jevila a často stále jeví jako skličující, absurdní a nesmyslná a proč tyto významy do značné míry dodnes sdílí militární historiografie i britská militární kultura.

Příznivcům konzervativní vojenské historiografie se tento přístup může zdát nadměrně a zbytečně „teoreticky složitý“, což, jak dříve zmínil Lynn, někdo může považovat za důkaz „úpadku historiografie“.¹¹¹ Tento názor však nesdílím. Schopnost klást si teoreticky kvalifikované výzkumné otázky a udržet obecný analytický důraz ve výsledném textu, který se na tyto otázky snaží odpovídat, je podle mne spíše silnou, nikoli slabou stránkou historiografie, protože v důsledku zesiluje porozumění, kterého chceme dosáhnout. Příznivcům jiných konceptů z oblasti humanitních věd by zde naopak možná chyběl důraz na dnes obvyklou trojici analytických kategorií rasy, třídy a genderu. Odpovídám, že historická antropologie, tak, jak ji ve výše předstředěné tradici chápu já, se zaměřuje prvořadě na kategorie, v jejichž rámci dominantně uvažovali, prožívali a jednali samotní historičtí aktéři. Bylo by metodologicky chybné do zkoumání předem apriorně vnášet kategorie jiné. V pozadí podobných úvah se často skrývají nevyřešené otázky, dotýkající se hodnotové orientace samotné-

110 Robert Darnton, „The Symbolic Element in History,“ *Journal of Modern History* 58/1986: 218-34.

111 Lynn, „The Embattled Future of Academic Military History,“ 779.

ho autora. Budiž proto na tomto místě řečeno, že ve zkoumání britských a ruských egodokumentů z doby krymské války nesleduji žádnou vlastní agendu a hlásím se k weberianskému konceptu hodnotové neutrality vědeckého výzkumu.¹¹² Moji výchozí hodnotou je snaha porozumět historickému problému, který je podle mého soudu dosud značně zatemněn používáním ideologických nálepek a předsudečných soudů. Ke zkoumání kultury války během obléhání Sevastopolu mě postupně přivedl můj dlouholetý zájem o dějiny a kulturu pevnostní války, odvozující se od prvotního zájmu o průzkum a ochranu kulturních památek v podobě velkých raně novověkých fortifikací, v českém prostředí typicky pevností Terezín a Josefov. Nemám tedy v úmyslu svůj text přiřadit na žádnou ze stran současného geopolitického střetu euroatlantického Západu s putinovským Ruskem. Smyslem mého psaní není postavit se pod prapory, ale nabídnout jakémukoli čtenáři hlubší porozumění již dříve řečeno s van Dülmenem „vnitřní dimenze“ této konkrétní války. Pokud jsem proti něčemu „předpojatý“, tak to jsou nejrůznější ideologické nálepky a meta-kategorie, které jsou na krymskou válku z let 1853-1856 dnes z nejrůznějších stran automaticky přikládány.

Historická antropologie války se v mém pojetí teoreticky opírá ještě o tři další navzájem propojené hlavní koncepty. Jsou to a) militární kultura, b) kultura války a c) militární mechanika. Jak jsou ukotveny a používány? Problematika kultury války, resp. militární kultury je v současné historiografii vojenství stále konfušní v tom smyslu, že zatím neexistuje ani jedna obecně respektovanější koncepce a již několik desetiletí vedle sebe existuje několik paradigmat, srovnáváním jejichž analytické síly se zatím nikdo širěji nezabýval.¹¹³ I zde v tomto smyslu přijímám geertzovsko-darntonovskou pozici a militární kulturu i kulturu války pokládám za veřejný symbolický systém.

Britský vojenský historik John Keegan, jehož práce *The Face of Battle*¹¹⁴ představuje paradigmaticky významný text, značící počátek kulturního obratu v historiografii vojenství a kladoucí novátorský důraz na porozumění motivaci, myšlení, prožívání a jednání řadových účastníků boje, položil v roce 1976 jako první autor důraz na kategorii kultury války. Koncepty jako odvaha nebo statečnost jsou podle něj neustále podrobeny historické kulturní změně a pokud zkoumáme nějakou konkrétní válku nebo bojový střet, musíme nutně prozkoumat i jejich kulturní kontext, z něhož tyto koncepty plynou. Související a nutně propojené uchopení a zkoumání militární techniky a technologie a způsobů vedení boje, je pak označováno jako studium militární mechaniky.

Dlouhá diskuse, týkající se fenoménu „evropské“ kultury války a jejího zpracování v militárních historiografiích, představuje složitou problematiku. Dodnes je vlivná koncepce Victora Davise Hansona, který ve svém díle, především pracích *The*

112 Jan Horský, *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním* (Praha: Argo 2009) a zejména Miloš Havelka, ed., *Max Weber. Metodologie, sociologie a politika* (Praha: Oikoymenth, 2009), 64–110.

113 Situaci jsem již podrobně rozebíral např. ve svém předchozím textu, viz Wohlmuth, *Krev, čest a hrůza*, 83–91. Od té doby se situace tohoto metodologického problému v oboru nijak nezměnila.

114 John Keegan, *The Face of Battle* (Londýn: Johnatan Cape, 1976).

Western Way of War,¹¹⁵ *The Wars of the ancient Greeks*¹¹⁶ a *Carnage and Culture*¹¹⁷ představující holistický koncept západní kultury války, ve své základní konfiguraci přežívající od antiky až do dnešních dnů především díky fenoménům občanského militarismu, důsledné disciplíny, profesionality a nekompromisní účelové racionality. Neméně vlivný je i koncept Johna A. Lynna, který ve své práci *Battle: A history of combat and culture*¹¹⁸ předpokládá, že v dějinách je možné vysledovat určitá z militárního hlediska příbuzná období, sdílející vždy konkrétní kulturní koncept války, nebo konkrétněji řečeno určitý společný „vztah mezi (kulturními) koncepty a praxí války,“ odvozující se od sdíleného konceptuálního světa jako souboru hodnot a přesvědčení.¹¹⁹ Jeho text, představující vlastně řadu případových studií pro jednotlivá Lynnem postulovaná období (například osvícenství, vzpouru sipáhiů /*sepoj*/ v britské Indii nebo napoleonské války), dosud představuje pomyslnou hranici, kam zatím historici vojenství nejdále zašli v konkrétním rozpracování a uplatnění pojmu *kultura války*. Naneštěstí pro naše téma se zde Lynn z 19. století věnuje jen závěru napoleonských válek.

Zatím tedy máme k dispozici celou řadu případových studií, které často na rozdíl od Lynna obsahují spíše implicitně uchopený koncept kultury války, vztahující se na omezenou periodu nebo konkrétní konflikt. Kulturní problematikou obléhacích tažení v západní Evropě během raného novověku se dlouhodobě zabývá Jamel Ostwald, který v roce 2006 publikoval kulturně-historickou studii o dvou soupeřících konceptech „inženýrské efektivity“ a „válečnické udatnosti“ v rámci pevnostní války za „starého režimu“ *Vauban under Siege*.¹²⁰ V roce 2019 pak vyšla publikace *The World of the Siege*, jejímž byl Jamel Ostwald editorem společně s Anke Fischer-Kattner, která v širší srovnávací perspektivě zkoumá podobné problémy ve světle pramenných reprezentací obléhací války v evropském a otomanském prostředí během raného novověku.¹²¹ Z dalších významných autorů se Armstrong Starkey dlouhodobě věnuje v duchu militárních kulturních dějin vojenství v době osvícenství, a to ve své práci *War in the Age of Enlightenment*¹²² a ve svém dalším textu srovnáváním způsobem studoval střet evropské a nativní americké militární kultury (*European and Native American warfare, 1675-1815*).¹²³

V roce 2017 publikoval významnou studii *Motivation in War* vojenský historik Ilya Berkovich, zabývající se kulturou vojenské služby v 18. století.¹²⁴ Při analýze motivace, prožívání a rozvažování řadových vojáků tehdejší doby Berkovich nakonec

115 Victor Davis Hanson, *The Western Way of War: Infantry Battle in Classical Greece* (New York: Knopf, 1989).

116 Victor Davis Hanson, *The Wars of the ancient Greeks and their invention of Western military culture* (Londýn: Cassel: 1999).

117 Victor David Hanson, *Carnage and Culture. Landmark Battles in the Rise of Western Power* (New York: Anchor Books, 2002).

118 John A. Lynn, *Battle. A history of combat and culture* (New York: Basic Books, 2003).

119 Lynn, *Battle*, 44.

120 Jamel Oswald, *Vauban under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of Spanish Succession* (Leiden a Boston: Brill, 2006).

121 Anke Fischer-Kattner a Jamel Oswald, eds., *The World of the Siege. Representations of Early Modern Positional Warfare* (Leiden a Boston: Brill, 2019).

122 Armstrong Starkey, *War in the Age of Enlightenment* (Westport, Connecticut a Londýn: Praeger, 2003).

123 Armstrong Starkey, *European and Native American warfare, 1675–1815* (Londýn: UCL Press, 1998).

124 Ilya Berkovich, *Motivation in War. The Experience of Common Soldiers in Old-Regime Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).

dospívá ke holistickému kulturnímu konceptu obecné militární maskulinity, stavějícím na propojení loajality, cti a sdílenému čelení smrti a extrémním situacím na bitevním poli, působícímu během 18. století v řadě armád napříč sociálními vrstvami. Ve stejném roce Idan Sherer publikoval podobně teoreticky ukotvenou studii *Warriors for a Living*, zkoumající zkušenost a kulturu vojenské služby španělských profesionálních vojáků během italských válek v 16. století.¹²⁵ Jedinou militární kulturně-historickou studií s vyloženě obecným teoretickým nárokem z poslední doby zatím zůstává *The Ultimate Experience* izraelského historika a filozofa Yuvala Noaha Harariho z roku 2008, který se snaží objasnit problémy moderních militárních kultur především zkoumáním ruptury v rozumném bojové zkušenosti, která podle něj nastala během první poloviny 19. století, kdy se prosadilo vnímání a zakoušení války jako sekulárního „zjevení na bojišti,“ způsobujícího hlubokou změnu vnímání sebe sama i svého statusu a role v případě bojovníků-veteránů.¹²⁶

Je otázkou, v odborné literatuře zatím spíše jen obecně naznačenou několika autory, do jaké míry můžeme postulovat pomyslné „rodiny“ militárních kultur, popřípadě kultur války a mezi nimi existující vztahy. Je možné v tomto případě uvažovat širší a v diachronní rovině dlouhodobější „stabilní“ souvislosti a konfigurace? Na tuto otázku v militární historické literatuře zatím neexistuje obecně uznávaná odpověď. Konzervativní a populárně nauční autoři běžně používají civilizační a národní nálepky. V případě kulturních dějin války, které chápou jako zastřešující paradigma, pod které v tomto smyslu spadá i symbolická historická antropologie války, jsme však během několika posledních let svědky procesu, v jehož rámci je vytvářena stále hustší pomyslná síť nově publikovaných případových studií, které čím dál explicitněji pracují s konceptem kultury války. Je tak otázka času, kdy se někteří autoři znovu pokusí o širší zobecňující pohled jako Hanson. Takový už částečně naznačuje například nedávná monografie *A World at War, 1911-1949* editorů Catriony Pennell a Filipe Ribeira de Meneses, snažící se překonat tradiční chronologické a událostní rozdělování první a druhé světové války pomocí překlenujících kulturně-historických koncepcí.¹²⁷

Můj koncept kultury války je následující: bojující strany každého konfliktu, v případě krymské války jednotlivé společnosti v podobě národních států a jejich ozbrojené složky, v tomto případě pravidelné armády ať již povolaneckého, nebo profesionálního charakteru, se vyznačují specifickou *militární kulturou*, kterou pojímám ve zmíněném sémiotickém antropologickém smyslu. Jakmile se ale tyto armády, nebo případně jiné ozbrojené síly střetnou, tak z kontaktů různých militárních kultur, přítomných na bojišti, vzniká *kultura války* jako jejich dynamická konfigurace.¹²⁸ Mi-

125 Idan Sherer, *Warriors for a Living. The Experience of the Spanish Infantry during the Italian Wars, 1494-1559* (Leiden a Boston: Brill, 2017).

126 Yuval Noah Harari, *The Ultimate Experience. Battlefield Revelations and the Making of Modern War Culture, 1450-2000* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008).

127 Catriona Pennell a Filipe Ribeiro de Meneses, eds. *A World at War, 1911-1949. Explorations in the Cultural History of War* (Leiden a Boston: Brill, 2019).

128 Vycházím zde jednak z analytického pojetí kultury, chápajícího kulturu jako dynamický systém jednotlivých proměnných, viz zejména Jan Horský, „Od rétorické figury k analytické kategorii. K vývoji pojmu kultura v dějepisectví 20. století,“ in *Paralely, průsečíky, mimoběžky. Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*, Lucie Storchová a Jan Horský a kol. (Ústí nad Labem: Albis International 2009), 6. Dále také z antropologického pojetí kultury Emiko Ohnuki Tierney, vyjádřené v její práci Emiko Ohnuki-Tierney, *Kamikaze, cherry blossoms and nationalisms. The Militarization of Aesthetics in Japanese History* (Chicago a Londýn: University of Chicago Press, 2006), kde Ohnuki-Tierney chápe kulturu geer-

litární kultury mohou být v různé míře příbuzné a na bojišti se mohou vcelku bezproblémově synchronizovat, nebo naopak odlišné. Mohou také nastat nečekané problémy v porozumění jednotlivým proměnným militární kultury protivníka, z důvodů jazykových, tradičních nebo osobních, popřípadě může dojít i k hlubokým situačním nedorozuměním. Rozpoznání jednoho takového kulturního nedorozumění například představuje interpretační klíč v případě mé práce *Krev, čest a hrůza*, zabývající se bojem o nizozemskou pevnost Bergen op Zoom ve válce o rakouské dědictví v roce 1747. Tehdy se situace na bojišti stává konfušní, zmatená nebo protikladná, což může mít za následek například odlišné chápání statusu zajatců nebo dezertérů, popřípadě rozdílné chápání podstaty a uplatňování humanitárních ohledů ve válce apod. Kultura války tak do značné míry závisí na tomto faktoru, na schopnosti vzájemné situační synchronizace jednotlivých militárních kultur v podmínkách daného konfliktu a bojiště.

Kultura války pak zpětně ovlivňuje militární kulturu. Například metaforická stereotypní vyprávění o válečných činech a vítězstvích, považovaných za hrdinské a významné, pomáhají zvyšovat prestiž ozbrojených sil a ukotvovat proměnné militární kultury, žádoucí pro získávání nových rekrutů a obecně zvyšování lákavosti vojenského řemesla. V případě britské militární kultury druhé poloviny 19. století takto kulturně sedimentovala z krymské války například narace o *tenké červené linii* (*The Thin Red Line*), kdy 25. října 1854 během bitvy u Balaklavy část skotského 93. horalského pěšího pluku v těsné formaci na krátkou vzdálenost palbou odrazila útok ruské kavalerie.¹²⁹ Jádrem metafory o tenké červené linii je ochota vojáků zůstat stát v krizové situaci na místě a zemřít nebo zvítězit, neustupovat a riskovat navzdory nepříznivé taktické situaci a nepřátelské přesile, čímž mají dokonale naplnit svoje poslání, dokázat mužnost a získat vysokou prestiž, ať už živi či mrtví. Posléze se v britském prostředí začala používat i odvozená metafora o tenké modré linii (*thin blue line*), symbolizující policejní sbor jako hráz proti zločinu, hrozícímu zachvátit společnost. V případě britsko-zulské války z roku 1879 byla takto kulturně využita krutá porážka britských jednotek v bitvě u Isandlwany a definitivně zkonstruován obraz britského pěšáka coby prvořadého reprezentanta evropské civilizace obecně a britského impéria konkrétně, neúnavně tvrdě bojujícího proti *divošské* přesile, neochotného ustoupit ani se vzdát a věrně plnícího rozkazy do posledního dechu, čímž podle dobových narací projevuje pravou esenci národního charakteru.¹³⁰

Kultura válka ovšem závisí ještě na něčem třetím, a to je *militární mechanika*. Pod tímto pojmem chápu podle Johna Keegana konkrétní stav vojenské technologie a zbraňové techniky, která je používána na bojišti a do značné míry determinuje rozvažování, prožívání a jednání bojujících a předurčuje také možné způsoby vedení boje. Jednotlivé militární kultury mohou mít stejnou, nebo také výrazně odlišnou vlastní militární mechaniku. Představme si například znovu britsko-zulskou válku,

tzovsky jako cosi věčně se historicky přeskupujícího a reprodukuujícího, v případě historické antropologie války především pod vlivem jiných militárních kultur a konkrétních kultur války během konkrétních střetů a válek. Svoji pozici vysvětlují dále na kontrastu obléhání pevností Bomarsund a Sevastopol během krymské války.

129 Událost je zpodobněna v nespočtu literárních a uměleckých podání, z nichž nejvýznamnější je patrně velké plátno Roberta Gibba z roku 1881, nazvané *The Thin Red Line*. Původní metaforu v podobě *thin red streak* použil William Howard Russel, válečný korespondent *The Times*, ve svém článku z listopadu 1854. Viz např. Royle, *Crimea*, 268 nebo Figes, *Crimea*, 244.

130 Michael Lieven, „Heroism, Heroics and the Making of Heroes: The Anglo-Zulu War of 1879,“ *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, 30/3 (1998): 421-422.

kdy na straně Zulů militární mechanika stále spočívala především na fyzickém nárazu hlubokých formací bojovníků, vyzbrojených chladnými zbraněmi¹³¹ pro boj zblízka¹³² a na straně britské armády se militární mechanika již opírala o na dálku působící palebnou sílu pušek zadovek systému Martini-Henry s drážkovanou hlavní na jednotné náboje, lehkého dělostřelectva a rovněž prvních typů mechanických kulometů amerického konstruktéra Richarda Jordana Gatlinga s kadencí nejméně 200 ran za minutu. Příbuznost, nebo naopak cizorodost militární mechaniky bojujících stran, může kulturu války rovněž výrazně ovlivnit. Zuluové hluboce pohrdali z jejich hlediska zbabělou britskou taktiku odmítat střetný boj, bojovat palbou na distanc a krýt pěší formace za umělými nebo terénními překážkami, nebo se zakopávat. „*Britové se zahrabávají do země jako divoká prasata! Ať s námi bojují tváří v tvář!*“¹³³ Tato situace měla za následek vypjaté nepřátelství a postupné vzájemné ignorování téměř všech humanitárních ohledů mezi bojujícími stranami. V případě krymské války uvidíme, že do konfigurace kultury války vstoupily podobné úvahy a okolnosti. Ruští vojáci a důstojníci byli například šokováni tím, že nové modely spojeneckých pušek systému Minié mají na bojišti účinný dostřel srovnatelný se zastaralým ruským dělostřelectvem, takže například v bitvě u Almy takto britská pěchota decimovala na dálku obsluhu ruských baterií, což bylo pro ruské vojáky mimořádně frustrující a vyvolalo to celou řadu jejich násilných reakcí.

Různorodost válečného aktérství

Další komplex problémů se odvozuje od otázky, do jaké míry jsou proměnné kultury války sdílené napříč nejrůznějšími sociálními skupinami, zapojenými do boje i jeho přípravy a plánování. Představa, že kultura války je *dynamická konfigurace* z heuristického hlediska znamená, že je nutné zabývat se reprezentacemi, náležejícími k pokud možno co nejširšímu spektru účastníků konfliktu, kteří do něj nejrůznějším způsobem zasahovali. Jak ale kategorizovat takové skupiny účastníků? Clifford Geertz ve svých esejích upozorňoval na nutnost rozlišit pohled „*z hlediska blízkého*“ nebo naopak „*odtažitého zážitku*“, přičemž v tomto případě neviděl dva proti sobě stojící póly, ale spíše určitou škálu, spektrum, které v našem případě musí být „pokryto“ příslušnými prameny.¹³⁴ Co to ale konkrétně znamená v případě použití jeho teorií pro zkoumání válečného konfliktu? Vypůjčím si zde typologii, vytvořenou izraelským historikem a filozofem Yuvaalem Noahem Hararim, který analyticky rozlišuje několik kategorií přímých i nepřímých účastníků, respektive hovoří o několika ideálních typech jejich zkušenosti.¹³⁵ Jeho úvaha se odvíjí od zkoumání

131 Zuluové byli dále vyzbrojeni několika sty zastaralými křesadlovými předovkami, pořízenými od evropských obchodníků a posléze menším množstvím ukořistěných zadovek Martini-Henry. Ron Lock, *The Anglo-Zulu War – Isandlwana, The Revelation of a Disaster* (Barnsley: Pen and Sword, 2017), 204.

132 „*Konvenční zulská taktika se snažila o přímý fyzický kontakt s nepřítelem, během nějž by vojáci mohli použít své základní zbraně, krátké kopí v kombinaci s koženým štítem. V bitvě se za každou cenu snažili dostat k nepříteli...*“, J. J. Guy, „*A Note on Firearms in the Zulu Kingdom with Special Reference to the Anglo-Zulu War, 1879,*“ *The Journal of African History*, 12/4 (1971): 557.

133 Lock. *The Anglo-Zulu War – Isandlwana, The Revelation of a Disaster*, 205.

134 Clifford Geertz, *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology* (New York: Basic Books, 1983), 57.

135 Yuval Noah Harari. *The Ultimate Experience. Battlefield Revelations and the Making of Modern War Culture 1450–2000* (Basingstoke a New York: Palgrave Macmillan, 2008).

osobní válečné zkušenosti, ale jím vytvořená hierarchizace je obecně použitelná v textech, zabývajících se vojenskou historií.

Za prvé to jsou *přímí účastníci boje*, tedy vojáci a důstojníci, kteří se octli osobně a bezprostředně v bojovém nasazení, obsluhovali zbraně, působili jimi na protivníka, zřejmě někoho osobně usmrtili nebo přispěli k jeho usmrcení (popřípadě jsou o tom přinejmenším přesvědčeni) a byli svědky smrti jiných osob, nebo byli sami v boji zraněni a utrpěli jím. Harari je označuje jako „*flesh-witnesses*“.¹³⁶

Za druhé to jsou *očití účastníci boje*, tedy vojáci a další, kteří byli očitými svědky boje, ale sami se do něj aktivně nezapojili ve smyslu výše naznačeném u přímých účastníků boje. Do této kategorie spadá i zvláštní subkategorie, to jest příslušníci armádního i civilního vojenského zdravotnického a pomocného personálu, kteří se dostanou do úzkého kontaktu s následky boje ve formě zraněných, umírajících nebo padlých vojáků. Dále do této kategorie náleží rodinní příslušníci vojáků a důstojníků, pokud byli na místě přítomni. Harariho termín pro tuto skupinu je „*eyewitnesses*“.¹³⁷

Za třetí to jsou *nepřímí účastníci boje*, což je ze všech nejširší kategorie, kterou pro účely této práce rozdělují do subkategorií:

- příslušníci logistických jednotek, zaměstnanci vojenských stavebních nebo dopravních a jiných kontraktorů, jinými slovy větší množství civilistů, kteří průběh války a boje ovlivňovali na místě, ale na bojiště se ani nepřímo nedostali.

- důstojníci vyšších, téměř jen generálských hodností, kteří boj svými rozkazy a úvahami na místě nebo z dálky ovlivňovali, nebo byli důstojníky v nebojových oddílech (typicky zásobování).

- žurnalisté, fotografové a jejich personál, investigativně působící přímo na bojišti nebo nepřímo z dálky. Již jsme viděli, jak například z pera dopisovatele *The Times* Williama Russela vzešla silná metafora o tenké červené linii, dodnes prominentní v britské militární kultuře.

Tato práce se úmyslně vyhýbá snaze o historickou intencionalitu, nesnažím se v žádném případě krymskou válku pojmout jakkoli „totálně“ a celistvě s nárokem na všeobjímající porozumění problému. Soustřeďuji se na samotné krymské tažení a především na téměř roční obléhání a obranu pevnosti Sevastopol a související polní střetnutí u Almy, Balaklavy, Inkermanu a na Černé. Jsem přesvědčen, že historicko-antropologická práce nemusí nutně pracovat se skutečně všemi dostupnými, archivně uchovanými nebo publikovanými egodokumenty z produkce výše zmíněných aktérů. Ostatně omezený rozměr disertační práce něco takového fyzicky vylučuje. Je nutné, aby spektrum zpracovaných egodokumentů jednak zachytilo všechny výše uvedené kategorie a následně, aby se jednalo o dostatečně rozsáhlé a použitelné prameny, umožňující přesvědčivě a s vysokou pravděpodobností interpretativně rekonstruovat zkoumanou kulturu války skrze reprezentace v textech obsažené. Hloubka této interpretace se nedá hodnotit kvantitativně, ale jen s ohledem na obecný epistemologický záměr historické antropologie: analytické uchopení a interpretativní porozumění konkrétní „historické záhadě“, pomyslné „dešifrování“ dříve obtížně srozumitelných nebo na první pohled nepochopitelných událostí. Pokud se ty stanou v rámci interpretace, nabízené tímto textem, srozumitelné a jednání dobových aktérů se již

136 Např. Harari, *The Ultimate Experience*, 7.

137 Např. Harari, *The Ultimate Experience*, 7.

nebude čtenářům jevit jako stěží pochopitelné a zmatené, potom byl naplněn smysl této práce.

V této práci jsem tedy analyzoval nejrůznější egodokumenty (deníky, osobní nebo memoárové zápisky, autobiografie a korespondenci) celkem 90 účastníků krymské války, z toho 48 britských a 42 ruských. Kromě rozdělení, učiněného Hararim, jsem ještě přistoupil k dalšímu rozčlenění aktérů podle sociální hierarchie v armádě, takže jsem se snažil získat zastoupení důstojníků vyšších i nižších a také poddůstojníků a řadových vojáků. V ruském případě je vzhledem k později diskutovaným okolnostem (stále vysoká negramotnost, silná cenzura apod.) téměř nemožné získat egodokumenty, přinášející pohled účastníka, náležejícího k poddůstojníkům a řadovým vojákům, ale přesto bylo získáno několik egodokumentů, přinášejících pohled armádních aktérů, kteří v hierarchii stáli pod důstojníky (dva kadeti, jeden poddůstojník a jeden řadový námořník).

Zpracoval jsem proto následující egodokumenty:

BRITSKÁ STRANA

- vyšší důstojníci: F. G. Ainslie, George Bell, John Aston Bostock, Reynell Pack, James Robertson, F. C. A. Stephenson, Charles Ash Windham, Anthony C. Sterling, George Paget.

- nižší důstojníci: Charles John Addington, Christopher Blackett, Fiennes Cornwallis, M. M. Hammond, Robert Beaufoy Hawley, George Higginson, George Kemp Chatfield, George Kemp Chatfield, Richard Lluellyn, Henry Neville, Grey Neville, George Shuldham Peard, Michael Pope, George Ranken, Thomas Smyth, Nathaniel Steevens, Randolph Henry Stewart, William Stirling, Hedley Vicars, Frederick Harris D. Vieth.

- poddůstojníci a mužstvo: Richard Barnham, J. Brown, G. Burdis, Donald Cameron, Henry Clayton, William Douglas, James Evans, Thomas Faughan, Edward John Firkins, Thomas Gay, Thomas Golaphy, Timothy Gowing, George Greenfield, Alexander Hood, Parker Kelley, William Love, Joseph Pickford, Joseph Reid, George Savery, Charles Henry Smith, Henry Smyth, James Walsh, H. Wilton.

- očití účastníci: Anon. „Medical Officer, George Buchanan, William Govett, Douglas A. Reid, William Russel, Frederick Robinson, J. J. Scott, Haydon Aldersey Taylor.

- nepřímí účastníci: Alicia Blackwood, Anonymní cestovatel, Elisabeth Davis, Frances Isabella Duberly, Roger Fenton, Richard McCormick, Florence Nightingale, Mary Seacole, William Simpson, Alexis Soyer, Fanny Taylor.

RUSKÁ STRANA:

- vyšší důstojníci: Fedor von Drachenfels, Alexandr Gan, Anonymní důstojník M. G., Kurnikov (major 37. pluku), Dimitrij Jerofejevič Osten-Saken, Eduard Ivanovič Totleben, D. I. Svjatopolk-Mirskij, Vilgelm Vasilij-Gustavovič Reimers, Mořic Christianovič von Schultz, Sergej Semjonovič Urusov.

- nižší důstojníci: Alexej Akulevič, Anonymní důstojník 22. pluku, Anonymní důstojník 64. pluku, Petr V. Alabin, A. Andrijanov, V. P. Babenčikov, Jevgenij Michajlovič Bulmering, Nikolaj V. Berg, Alexandr K. Dětengof, Robert Adolf Chodasiewicz, G. K. Jeroševič, Andrej Ivanovič Jeršov, August K. Komstadius, Nikolaj S. Miloševič, Adam Petrovič Orda, Arkadij Dimitrijevič Stolypin, Lev Nikolajevič Tolstoj, N. Ušakov, M. Vročenskij, Valerian Zarubajev, Pavel V. Žadovskij

- kadeti, poddůstojníci a mužstvo: Anonymní kadet Minského pluku, Jevgenij Arbuzov, S. A. Gunaropulo, Gališčenko,

- očití účastníci: Jekatěrina Michailovna Bakunina, A. A. Genrici, A. F. Gjubbenet, Alexandra Krupskaja, Nikolaj Ivanovič Pirogov, Alexej V. Vyšeslavec, Arsenij G. Lebedincev,

- nepřímí účastníci: Anonym (V. Kdt.), Anonym N. V. (Nikolaj Berg), Nikolaj Berg, P. Denisov, F. Dombrovskij, Ivan Voronov, G. Slavoni, M. Senjutkin.

Srovnávací rusko-britskou perspektivu jsem zvolil po delších úvahách kvůli tomu, že svůj původní záměr zkoumat pouze problematiku kultury války během krymského tažení z britského pohledu jsem vyhodnotil jako nedostatečný. Během krymské války byly bojové i nebojové interakce britské a ruské strany natolik intenzivní a komplikované, že porozumět problému by bez rozsáhlého studia ruských pramenů nebylo možné. Odtud byl už jen krůček k rozhodnutí přijmout obecnější srovnávací perspektivu, která přinese hlubší porozumění věci.

Kdo psal?

Zachované egodokumenty z obou zpracovávaných stran konfliktu prošly ve smyslu pravděpodobnosti své samotné existence hustým eliminačním sítím, které má specifickou kulturní logiku. Studium zde zpracovávaných egodokumentů nás přivádí k několika závěrům.

Za prvé bylo pro zachování egodokumentu podstatnou, i když nikoli nutnou podmínkou fyzické přežití autora. Na obou stranách máme totiž k dispozici výbory z korespondence a deníkových zápisů padlých: například Ranken, Cornwallis nebo Komstadius. Jen téměř výlučně důstojníci na obou stranách měli ovšem šanci na důstojné vypořádání pozůstalosti. To, co se obvykle nerozprodalo v aukci na místě, bylo pozůstalým odesláno lodní poštou, což bylo v případě britských aktérů nákladné a jeden balík mohl stát až několik desítek šilinků, což v absolutní většině překonávalo finanční možnosti řadových vojáků a většiny poddůstojníků. Ti zejména v první a na oběti nejpočetnější fázi konfliktu hotovost používali zcela prioritně na nákupy potravin a alkoholu v zájmu vlastního přežití. V ruském případě byla situace v tomto smyslu ještě extrémnější, protože ztrát bylo mnohem více a řadoví ruští vojáci dostávali žold téměř zanedbatelné hodnoty.

Na britské straně je mnoho zachovaných egodokumentů k dispozici jen díky naprosté náhodě, kdy byli jejich pisatelé zraněni nebo onemocněli ještě před polovinou prosince 1854, kdy na chronicky vyčerpané a často téměř hladovějící britské vojáky v táboře před Sevastopolem naplno dopadla logistická nouze a epidemie cholery, tyfoidních horeček, úplavice a dalších chorob. Takoví „šťastlivci“ byli repatriováni do zázemí, kde se jim dostalo ošetření, prodělali rekonvalescenci a přežili. Typickými příklady mezi autory zde zpracovaných egodokumentů jsou například Timothy Gowing, seržant 7. pěšího pluku Royal Fusiliers, který byl vážně zraněn bajonetem v bitvě u Inkermanu na začátku listopadu 1854 a ve vojenských nemocnicích na Maltě strávil dobu delší, než tři měsíce,¹³⁸ nebo poručík George Shuldham Peard z 20. pěšího pluku, který byl na začátku prosince 1854 odsunut do Scutari,

138 Timothy Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks: knowing the Cost of War in Blood and Treasure* (Nottingham: Forman and Sons, 1892), 91-95.

později na Maltu a nakonec repatriován do Anglie s patrně těžkým zápalem plic a bolestivým revmatickým postižením a nakonec rovněž přežil.¹³⁹ Frederick Robinson, vojenský lékař elitního praporu Coldstream Guards, měl to štěstí a strávil více než polovinu nejkritičtějšího prosince 1854 a první týden v lednu 1855 na nemocniční lodi v balaklavském přístavu s podezřením na zápal plic, v teple a s pravidelnou a kvalitní stravou.¹⁴⁰ Vojenský lékař 57. pluku J. J. Scott byl 13. ledna 1855 na palubě parníku *Nubia* odeslán na Maltu a posléze do Anglie jako doprovod konvoje invalidů, raněných a nemocných, rovněž unikl nejhoršímu a na Krym se již nevrátil.¹⁴¹ Důstojníkům, vojenským lékařům a rovněž kaplanům se dostávalo rozhodně kvalitnější lékařské péče a měli možnost delší rekonvalescence. Kaplan H. A. Taylor prodělal v únoru a březnu 1855 těžké tyfoidní horečnaté onemocnění a pak mu byla umožněno několikátýdenní pohodlné zotavení během plavby na turecké pobřeží v okolí Sinopu s řadou společenských událostí a loveckých výletů.¹⁴²

Většina ruských i britských přímých účastníků ve svých egodokumentech popisuje nejruznějšími způsoby situace blízké smrti a to, že přežili, je věcí prosté náhody v oblasti militární mechaniky. Řečeno konkrétně, stačilo, aby daná dělová koule nebo moždířová bomba byla odpálena s půl stupně menší či větší elevací a nemuseli bychom mít k dispozici od těchto aktérů nic. Pokud například kterýkoli z nich nastupoval v sestavě své jednotky do útoku v obranné kartáčové palbě, tak jeho přežití bylo zcela zjevně věcí náhody, bez ohledu na jeho schopnosti. Vojenský lékař 57. pěšího pluku J. J. Scott, který se svou jednotkou nastoupil do bitvy u Almy, si například zapsal dramatický zážitek blízké smrti poté, co jeho pluk zaujal pozici a začalo na něj pálit ruské lehké polní dělostřelectvo: „*Téměř všechny nepřátelské dělové koule však dopadaly několik yardů před naši linii a odrážely se přes nás. Zachránili jsme se jen úplným zázrakem.*“¹⁴³ Poručík George Kemp Chatfield ze 49. pěšího pluku na konci února v dopise rodině popsal právě takovou situaci: „*Obdržel jsem tvrdou ránu do hlavy odraženým kamenem, poté co přibližně pětadvacetiliberní střepina granátu dopadla na moji šavli, když jsem zrovna seděl (v zákopu) a měl jí mezi nohama, přičemž ji ohnula do téměř sto osmdesáti stupňů.*“¹⁴⁴ Vojenský kaplan H. A. Taylor na začátku června 1855 napsal rodině, že „*včera jsem přežil jen díky Prozřetelnosti. Dělová koule dopadla hned vedle mého stanu... neslyšel jsem jí přilétat, ale byl jsem ušetřen.*“¹⁴⁵ Na ruské straně byl například na konci srpna 1855 Andrej Ivanovič Jeršov převelen na bezpečnou Severní stranu města, protože jeho baterie lehkých polních děl byla na Bastionu č. 5 nahrazena námořními karonádami pro blízkou obranu a přítomnost jeho jednotky tak byla již zbytečná.¹⁴⁶ To významně zvýšilo jeho šance na přežití, neboť se již nepodílel na

139 George Shuldham Peard, *Narrative of a Campaign in the Crimea; Including an Account of the battles of Alma, Balaklava and Inkerman* (Londýn: Richard Bentley, 1855), 221.

140 Robinson, *The Diary of the Crimean War*, 231-239.

141 NAM 1993-07-39, zápis ze 13. 1. 1855. Následně 27. 1. 1855 Scott přidává zápis, že „*nemohu říci, že bych byl zcela spokojený se svým novým působištěm, ale děkuji bohu za to, že jsem unikl tomu krymskému hnusu.*“

142 Zejména NAM 2005-09-151, dopis ze 27. března 1855, v němž detailně popisuje celou cestu a příjemný pobyt s bohatým jídelníčkem, množstvím odpočinku, výlety apod.

143 NAM 1993-07-39, zápis z 25. 10. 1854. Zde používaný termín „zázrak“ nespíš nijak nesouvisí s později zkoumanými reprezentacemi, náležejícími do kulturní proměnné nouzového náboženství a lze jej chápat spíše jako vyjádření zmíněné prosté náhody.

144 NAM 2003-02-333, dopis č. 4 matce, datováno 23. 2. 1855.

145 NAM 2005-09-151, dopis z 5. 6. 1855.

146 Андрей Иванович Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*. (Санкт-Петербург: Тип. штаба Отдельного корпуса внутренней стражи, 1858), 248.

odrážení konečného generálního útoku a nemusel prodělat poslední ostřelování města, která si vyžádalo zdaleka nejvíce obětí.

Za druhé pisatelé museli mít k psaní deníků a dopisů čas. Jak uvidíme, tak toto byla během obléhání Sevastopolu významná veličina. Služba byla pro většinu přímých účastníků na obou stranách vyčerpávající a směnná, jen s minimem osobního volného času. Na první pohled zde byli na obou stranách zvýhodnění vyšší a štábní důstojníci nad úroveň velitele roty, kteří měli více volného času než mužstvo nebo důstojníci subalterní a neměli tolik velitelských povinností v poli. V zásadě každý měl navíc k dispozici vojenského sluhu, který obstarával mnoho prozaických a namáhavých každodenních úkolů, od shánění stravy, udržování a úklidu obydlí, vaření, až po sbírání palivového dříví. Na druhou stranu vyšší důstojníci měli s postupem obléhání stále početnější služební povinnosti a zejména na jaře 1855 často píšou, že po zimě jsou chronicky vyčerpaní téměř život ohrožujícím způsobem. Na ruské straně se na podzim 1854 vzhledem k nedostatku vojáků v mnoha jednotkách sloužilo téměř nepřetržitě. Jak později uvidíme, tak díky nepřímému prosazení směnného systému královského dělostřelectva musela většina britských vojáků od listopadu 1854 dlouho do jara následujícího roku sloužit bojové směny tak, že na spánek nezbývalo více než pět nebo šest hodin denně, pokud ovšem nebyl v noci vyhlášen poplach, což bylo časté. Ve stavu chronického krajního vyčerpání bylo psaní deníků nebo dopisů luxusem, který si čistě fyzicky nemohl dovolit každý.

Za třetí pisatelé museli být gramotní. Této otázce se budeme podrobněji věnovat později, ale byla na obou stranách jednoznačně limitující a znovu upřednostňovala pisatele, kteří byli přinejmenším poddůstojníci.

Za čtvrté pokud pisatelé nebyli vojáci, museli si na bojiště zjednat přístup. Znamená to, že kromě vojáků pocházejí egodokumenty jen z omezeného okruhu již zmíněných nepřímých účastníků, tedy především novinových zpravodajů, privilegovaných rodinných příslušníků vyšších důstojníků, nejrozličnějších dobrovolných zdravotních sester, „válečných turistů“ z řad vyšších vrstev, nebo civilních zaměstnanců vojenských kontraktorů.

Za páté se pisatelé museli vyrovnat s vojenskou literární kulturou, jednoduše řečeno nějak se postavit ke skutečnosti, že být autorem vojenských egodokumentů nebylo vždy bezrizikové, například ve vztahu k poměrně rigidnímu systému tiskové cenzury, fungujícímu v ruské společnosti. Touto okolností se rovněž budeme podrobněji zabývat dále.

Za šesté je zde hledisko šance nepublikovaných egodokumentů na archivní uchování. Zde je prvek náhody nejsilnější, neboť nevypočitatelných faktorů, které mohly způsobit, že nepublikované egodokumenty z pozůstalostí se nakonec nedostanou do některé z paměťových institucí, bylo mnoho. Například britské National Army Museum ve svém archivu schraňuje přibližně padesát pro nás relevantních egodokumentů z doby krymské války, které se často do fondu dostaly jen díky tomu, že byly darovány příbuznými, vypořádávajícími staré pozůstalosti.

Za sedmé vidíme limitující faktor vysoké ceny psacích potřeb a poštovného pro řadové vojáky. Mnozí shodně zmiňují skutečnost, že po dlouhá období neměli v prostoru britského vojenského tábora téměř žádnou možnost zakoupit si ani jednu z těchto položek a pokud ano, tak ceny byly vysoké. Vojín Joseph Reid z Rifle Brigade psal 7. prosince 1854 rodičům a zmínil, že „dostávám od vás bezpečně všechny dopisy i

noviny, ale nyní nemám možnost, abych zde zakoupil jakýkoli dopisní papír a mohl znovu napsat domů.“¹⁴⁷ Již 22. října 1854 se i podplukovník Frederick Stephenson z elitní gardové brigády omlouval matce, že jí píše na nepatřičném druhu papíru: „*Drahá matko... nemohu sehnat vůbec žádné psací potřeby, takže prosím nebuď překvapena, že píš zřídka. Tento list notového papíru jsem obdržel jako vzácný dar, který Ti nyní věnuji.*“¹⁴⁸ Vojín Henry Smith z 22. pluku podobně v únoru 1855 rodičům napsal: „*Drazí rodiče, vím, že jsem měl napsat dříve, ale... nyní je velmi obtížné sehnat jakýkoli papír na psaní, takže kvůli tomu jste o mě dlouho nic nevěděli.*“¹⁴⁹ Vojín G. Burdis ze 47. pěšího pluku ještě na konci května 1855 děkoval svému příteli za poskytnuté známky: „*Jsem Vám velmi zavázán za to, že jste mi poslal poštovní známky, protože je téměř zcela nemožné je zde zakoupit.*“¹⁵⁰

Po pádu Sevastopolu je tak typické, že mnoho britských řadových vojáků a poddůstojníků píše domů na zadní straně nejrůznějších ruských formulářových vojenských dokumentů, které si odnesli během rabování města, jako například seržant J. Brown, který 13. září 1855, pět dní po pádu města píše rodičům a používá přesně tento druh papíru: „*toto je ruský papír*“, poznamenává¹⁵¹ a stejně tak vojín George Savery z 38. pěšího pluku, který na zadní straně ruského formuláře psal rodičům 18. září 1855.¹⁵² Kritický nedostatek psacích potřeb způsobil i jednu pro historika nemilou praxi. Poté, co řada autorů dopisů vyčerpala své zásoby papíru a neměla možnost je snadno doplnit, pokračovala v psaní na již popsany papír, ale kolmo na stávající text, což čitelnosti mnoha zachovaných dopisů příliš nenapomáhá. Příkladem je unikátně zachovaný dlouhý dopis vojína T. Haggera z 23. pěšího pluku z prosince 1854.¹⁵³ Britský vojenský kaplan Haldan Aldersey Taylor, který byl od jara 1855 přidělený k vojenským inženýrům a sapérům, ve svých dopisech rodině zmiňuje, že měl k dispozici z dobročinných fondů značnou zásobu psacích potřeb, dopisního papíru a obálek a zdarma je poskytoval vojákům z jednotek, v nichž působil.¹⁵⁴ Takové situace ale byly vzácné.

Charakter zkoumaných egodokumentů

Prameny britské provenience lze rozdělit na několik druhů. Specifická je skutečnost, že se zachovalo výrazně více egodokumentů z provenience očitých a nepřímých účastníků, než v případě ruském. Nejpodstatnější ovšem je, že během krymské války dopisy vojáků i důstojníků většinou neprocházely vojenskou cenzurou. Když byl na samém konci konfliktu do pozice vrchního velitele britských sil jmenován generál-major William Codrington,¹⁵⁵ vydal teprve 25. února 1856 rozkaz, kterým obecně za-

147 NAM 1999-03-130, dopis č. 16, 7. 12. 1854.

148 Frank Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield. Letters from the Crimea, China and Egypt, 1854-1888 by Sir Frederick Charles Arthur Stephenson, G. C. B. Late Scots Guards, Colonel of the Coldstream Guards etc.* (Londýn: John Murray, 1915), 105.

149 NAM 1994-02-172, dopis je ve skutečnosti datovaný nikoli 2., ale 22. 2. 1854.

150 NAM 1963-11-151, dopis z 29. 5. 1855.

151 NAM 1973-04-27.

152 NAM 1962-04-6, Savery napsal svůj dopis na druhé straně formuláře propustky ruské 17. dělostřelecké brigády, 5. lehké baterie.

153 NAM 1976-08-32.

154 NAM 2005-09-151, dopis E.T.H. z 29. 4. 1855.

155 Codrington byl jmenován vrchním velitelem Army of the East dne 11. listopadu 1855. Pozn. aut.

kazoval poskytovat z bojiště formou dopisů nebo tiskových zpráv jakékoli informace, které by mohly napomoci nepříteli a de facto zavedl vojenskou cenzuru. To však již bylo pozdě. Lord Raglan, který byl velitelem britského expedičního sboru od února 1854 až do své smrti v červnu 1855, pod politickým tlakem ministra války vévody z Newcastlu a předsedy vlády lorda Aberdeena během tažení nenařídil cenzuru vojenské pošty nebo zpráv, zasílaných redakcím válečnými korespondenty a pouze s vojenskými dopisovateli „*odmítl mít cokoli společného*.“¹⁵⁶ Na počátku konfliktu britské noviny čerpaly zprávy tradičním způsobem, tedy především od důstojníků, s nimiž uzavřely soukromou dohodu o spolupráci, přičemž často byly relace tohoto druhu prezentovány jako původně „soukromé dopisy“ pro rodinné příslušníky, následně zveřejněné s předpokládaným souhlasem autora. Takoví příležitostní korespondenti z řad důstojníků byli označováni jako *stringers* a do krymské války představovali rozhodující zdroj informací britského tisku.¹⁵⁷ Posléze ale mnoho významných britských listů na Krym přímo vyslalo vlastní zpravodaje, když se ukázala omezení zpráv od armádních důstojníků, zejména jejich příležitostnost a nepravdivost. V britském tisku typické tiskové strany, přinašející zpravodajství z krymské války, sestávaly ze třech hlavních zdrojů: oficiálních informací, dopisů od vojáků z místa a následně zpráv „*zvláštních korespondentů*“.¹⁵⁸

Krymská válka tak byla první a historicky zároveň i poslední britskou válkou, v níž mohli váleční korespondenti, civilní cestovatelé, účastníci vojenské expedice a především sami vojáci z bojiště nevidaně svobodně komunikovat s domovem. Nejrůznější návštěvníci bojiště z řad civilistů jako byli politici, rodinní příslušníci vojáků nebo prostě a jednoduše turisté, především ze střední a vyšší třídy, se mohli vcelku volně pohybovat po celém prostoru spojeneckých pozic před Sevastopolem, neboť opatřit si příslušná povolení nebylo nemožné. Později, během zulské, búrské nebo I. světové války se tento fenomén již neopakoval a vojenští korespondenti i ostatní včetně vojáků samotných byli na bojišti prakticky bezmocní vůči nově uplatňované systematické vojenské cenzuře.

V Británii v období krymské války neexistoval jakýkoli dohled nad tiskem ve smyslu civilní nebo vojenské cenzury. Již v květnu 1695 vypršela platnost cenzurních ustanovení licenčního zákona (*Licensing Act*) a parlament se usnesl ji neprodlužovat, navzdory několika zákonodárným iniciativám v obou komorách. Zároveň byla zrušena prerogativa stavovské Stationer's Company, regulující vydavatelský a knihkupecký trh.¹⁵⁹ Po roce 1695 tak byla hlavním principem platného práva případná soudní odpovědnost vydavatele za publikované dílo, k jehož vydání obecně nebyl vyžadován žádný institucionální souhlas, a také zákonná ustanovení autorského práva, tedy *Copyright Act 1710* a jeho následné úpravy.¹⁶⁰ Co se týče militárních otázek,

156 Mitchel P. Roth, *Historical Dictionary of War Journalism* (Westport a Londýn: Greenwood Press, 1997), 72.

157 Název pochází od termínu *string*, což byla měřitelná délka standardního novinového sloupce, podle níž byl počítán honorář za každý palec délky textu. Roth, *Historical Dictionary of War Journalism*, 306.

158 Stefanie Markovits, „Participatory Journalism during the Crimean War,“ *Victorian Studies* 50/4/2008: 561.

159 Edoardo Tortarolo, *The Invention of Free Press. Writers and Censorship in Eighteenth Century Europe* (Dordrecht: Springer, 2016), 25-26.

160 *Copyright Act 1710*, neboli *The Statute of Anne*, 8 Ann. c. 21. Zákon byl zásadněji změněn až po dvou letech v rámci *Copyright Act 1911*. Oproti široké tiskové svobodě byla například divadla poměrně přísně regulována, *Stage Licensing Act 1737* postavil mimo zákon neregis-

obecně se předpokládalo, že majitelé novin a vedoucí redaktoři sami nebudou nezodpovědně publikovat informace, které by mohly být nepříteli k užitku. *The Times* toto nepsané pravidlo během krymské války interpretovaly obecně tak, že přinášely zprávy jen o již proběhlých událostech a kauzách.¹⁶¹ Svoboda tisku byla v tehdejší britském politickém diskurzu chápána jako jeden z úhelných kamenů politické kultury.¹⁶² Jediná její efektivní omezení představovaly potenciální soudní žaloby za libel (urážku na cti, pobuřování a hanobení) nebo obscenitu. Ministr zahraničí lord Clarendon v roce 1854 poznamenal v dopise velvyslanci v Konstantinopoli, že „*noviny a telegraf jsou nepřáteli, které musíme brát v potaz, ale protože jsou neporazitelní, nemá smysl si na ně stěžovat.*“¹⁶³ Dobové militární autority se předtím několikrát snažily tiskovou svobodu soudně omezit, ale marně. Lord Raglan na podzim 1854 nakonec požádal svého zástupce hlavního vojenského prokurátora (Deputy Judge Advocate), aby neformálně vyjednal se šéfredaktory hlavních deníků určitou formu spolupráce, nebo alespoň autocenzury vojensky relevantních informací. Autor jediné historiografické práce o dobovém britském vojenském zpravodajství dochází k závěru, že „*Raglan... měl důvod si stěžovat. Tisk rutinně přinášel informace o pohybech jednotek, bitevních sestavách, síle jednotek, seznamech nemocných a zásobovacích problémech,*“ a to včetně Malty a dalších základen v zázemí válčiště, takže takové zprávy teoreticky vzhledem k časovému horizontu svého zveřejnění v londýnských novinách skutečně mohly posloužit jako otevřený informační zdroj pro ruské zpravodajce.¹⁶⁴ Podplukovník Sterling z Horalské brigády ve své korespondenci takový problém explicitně zmínil. Již 22. října 1854 napsal: „*Zrovna jsem pilně dorýsoval plán našich pozic i s obrannými postaveními a dovedu si jistě představit, že pokud by se dostal do rukou nějakého korespondenta, tak by šel přímo na stránky Illustrated London News a odtamtud do rukou ruských agentů v Londýně a pak zpátky do rukou našeho nepřítele.*“¹⁶⁵

Na krymském bojišti působila řada aktivních korespondentů, v první řadě William Howard Russel, pracující pro *The Times*, kterého doma nekompromisně podporoval a politicky kryl vedoucí editor John Delane. Na Krymu pracoval dále například v britském tisku rovněž respektovaný a vlivný Edwin Lawrence Godkin z *Daily News*.¹⁶⁶ Další dopisovatel *The Times* Thomas Chenery, který pracoval v Konstantinopoli, zachytil špatné podmínky v britské armádní nemocnici Scutari tak působivě, že jeho články přiměly Florence Nightingale získat pověření o ministerstva války, zorganizovat sbor dobrovolných ošetřovatelek a vydat se na místo.¹⁶⁷ Histo-

trované soubory a zakotvil povinnost žádat o předběžný cenzurní souhlas s uvedením nové hry. Tortarolo, *The Invention of Free Press. Writers and Censorship in Eighteenth Century Europe*, 39.

161 K tomuto tématu více např. Philip Knightley, *The first casualty: from the Crimea to Vietnam: the war correspondent as hero, propagandist, and myth maker* (San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1975).

162 Markovits, „Participatory Journalism‘ during the Crimean War“, 562.

163 Guy Arnold, *Historical Dictionary of the Crimean War* (Londýn: Scarecrow Press, 2002).

164 Stephen M. Harris, *British military intelligence in the Crimean War 1854 – 1856* (Londýn: Frank Cass, 1999), 76. V únoru 1856 generál Codrington navrhl novému předsedovi vlády Lordu Panmuremu, aby na publikování takových vojensky senzitivních informací byl dokonce uplatněn *Mutiny Act*, zákon proti vzpouře, zahrnující rovněž trestný čin vojenské zrady, ale premiér to rezolutně odmítl.

165 Anon. (Anthony Coningham Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there* (Londýn: Robson, Levey and Franklyn, 1857), 112-113.

166 Greg McLaughlin, *The War Correspondent* (Londýn: Pluto Press, 2002), 50.

167 Roth, *Historical Dictionary of War Journalism*, 59.

ricky je doloženo nejméně sedmnáct britských válečných korespondentů, kteří redakcím zasílali relace z krymského bojiště a čtyři váleční fotografové.¹⁶⁸ Russelovy a Godkinovy zprávy redakci a osobní dopisy byly později vydány jako sborníky.¹⁶⁹ Russel se stal ve válečné žurnalistice svého druhu zakladatelskou postavou. Později byl autorem reportáží z prusko-rakouské a také americké občanské války, které jsou v žánru válečné žurnalistiky dodnes pokládány za klasické texty. Další krymský dopisovatel John Black Atkins, píšící tehdy pro *Manchester Guardian*, o Russelovi později vydal životopisnou monografii.¹⁷⁰ Řada krymských válečných dopisovatelů se stala obětmi konfliktu, například Henry Stowe z *The Times* zemřel na horečnaté onemocnění, Joseph Arthur Crowe z *Illustrated London News* utrpěl těžké omrzliny a poručík Charles Naysmith, pracující pro stejný list, byl v boji zraněn.¹⁷¹ Po technické stránce působení válečných korespondentů na Krymu mohlo významně napomoci pozdější zřízení telegrafní linky nejprve z Bělehradu do Varny a následně přes Černé Moře až do Balaklavy v prosinci 1854. Zprávy tak teoreticky mohly být předávány téměř okamžitě, ovšem vojenští korespondenti měli k této lince jen omezený přístup.¹⁷²

Britský tisk přinesl nespočet zpráv vojenských korespondentů a mnoho egodokumentů různého typu vojáků všech hodností z Krymu. K novinářům se také často dostávaly dopisy, nebo části deníkových zápisků, poskytnuté pozůstalými po již padlých nebo zemřelých vojácích. Další egodokumenty zejména poddůstojníků a řadových vojáků byly publikovány v tisku v anonymizované podobě, kdy se novináři dohodli s adresáty, že pozmění v textu obsažené citlivé osobní informace, které mohly vést k identifikaci pisatele. V *The Times* tak například 28. listopadu 1854 byl otištěno několik dopisů z bojiště, označených jako „od skotského seržanta dělostřelectva jeho manželce“ nebo „od vojína 63. pěšího pluku jeho matce.“¹⁷³ Konečně poslední možností bylo publikování dopisů pod přezdívkami a pozměněnými jmény. Novinové redakce si byly jisty širokou tiskovou svobodou, ale většinou kryly přímou identitu autorů zpráv z Krymu a dokonce i Russelovy texty byly často označovány pouze jako pocházející „od našeho zvláštního dopisovatele.“¹⁷⁴ V deníku seržanta Timothy Gowinga se zachoval jeho dopis rodičům, kteří ho předtím evidentně požádali, aby mohl některé z jeho dopisů zveřejnit, s čímž však Gowing nesouhlasil a ve své odpovědi zdůraznil následující: „Nepřeji si, aby mé dopisy byly zveřejněny, z toho prostého důvodu, že někdy se vyjadřuji příliš otevřeně, což by mi mohlo ublížit, ale pokud by se mi přihodilo cokoli zlého, pak máte mé svolení. Prosím postarejte se o ně, protože jednoho dne mohou být k užitku, i kdyby měly být jen předčítány našim drahým přátelům.“¹⁷⁵ Britští

168 Roth, *Historical Dictionary of War Journalism*, 362-363. Jednalo se o zpravodaje listů *Daily News*, *Illustrated London News*, *Morning Chronicle*, *Morning Herald*, *Morning Post* a *The Times*. Další publicisté pracovali například pro *Morning Advertiser*.

169 William Howard Russel, *The British Expedition to the Crimea* (New York: George Routledge and Sons, 1877) a Rollo Ogden, ed. *Life and Letters of Edwin Lawrence Godkin, Volume I* (Londýn: Macmillan & Co., 1907) a Rollo Ogden, ed. *Life and Letters of Edwin Lawrence Godkin, Volume II* (Londýn: Macmillan & Co., 1907).

170 John Black Atkins, *The Life of Sir William Howard Russel, the First Special Correspondent, Volume I* (Londýn: John Murray, 1911) a John Black Atkins, *The Life of Sir William Howard Russel, the First Special Correspondent, Volume II* (Londýn: John Murray, 1911)

171 Roth, *Historical Dictionary of War Journalism*, 72.

172 Arnold, *Historical Dictionary of the Crimean War*, 47.

173 Markovits, „Participatory Journalism‘ during the Crimean War“, 570.

174 Markovits, „Participatory Journalism‘ during the Crimean War“, 561.

175 Gowing, *A Soldier’s Experience or a Voice from the Ranks*, 114.

vojáci a důstojníci obvykle chránili svoji identitu v mnoha případech „dopisů čtenářů“, které novin následně přetiskovaly. Například vojenský inženýr major George Ranken dlouhá léta anonymně přispíval do kanadského i britského tisku pod pseudonymem *Delta*, což odhalil až jeho bratr v doslovu k posmrtně vydanému výboru z Rankenových dopisů, deníkových zápisků z krymského bojiště a novinových článků.¹⁷⁶

Z některých britských egodokumentů je patrné, že britské noviny k vojákům na Krym snadno pronikaly v balících z domova, a to jak k řadovým vojákům, tak důstojníkům. Vojín Richard Barnham z 38. pěšího pluku (South Staffordshire) ve svém deníku vzpomíná na období nečinnosti a nudy v zákopech v prodlevách mezi bojovými akcemi mimo jiné následujícími slovy: „*Jinde v zákopech jste mohli vidět skupinu vojáků, pozorně naslouchající, jak jejich spolubojovník předčítá z novin, které mu zaslal přítel nebo příbuzný z domova. Mohu vás ujistit, že mezi vojáky na Krymu byly noviny vysoce ceněny.*“¹⁷⁷ Také kapitán Robert Beaufoy Hawley ve svých dopisech rodičům několikrát explicitně děkuje za zaslání denní tisk a 18. června 1855 například napsal: „*Minulý večer mi pošta doručila všechny dopisy od matky, Louisy, Ellen, Gregoryho a Marie a také (The) Times a Illustrated (London News). Děkuji za ně mnohokrát!*“¹⁷⁸ I vojenský kaplan H. A. Taylor, který měl k informacím a tisku mnohem snazší přístup, ve svém dopise z prosince 1854 prosí rodinu o noviny: „*Pošlete mi prosím nějaké noviny, abych se dozvěděl zprávy z domova. Noviny jsou zde mimořádně vzácné.*“¹⁷⁹ Na ruské straně se k důstojníkům pravidelně dostával britský tisk, zmiňuje to například kapitán 67. tarutinského pěšího pluku Robert Adolf Chodasiewicz, který zápisky o dramatickém odpoledni dne 28. října 1854 ve své důstojnické ubikaci začíná slovy: „*V předsíni před otevřeným oknem seděli dva kadeti z našeho pluku a prohlíželi si rytiny v Illustrated London News. Kadet Bušinskij seděl přímo u okna a kadet baron Fitengov poněkud stranou. Pak na ulici vybuchla moždířová bomba a do místnosti vletla její střepina...*“¹⁸⁰

176 W. Bayne, Ranken, ed., *Six Months at Sebastopol; Being Selections from the Journal and Correspondence of the late Major George Ranken, Royal Engineers* (Londýn: Charles Westerton, 1857), 144.

177 David Cliff, ed., *Passages on the Crimean War. The Campaign Diary of Private Richard Barnham, 38th Regiment South Staffordshire* (Londýn: Lundarien Press, 2015), 76.

178 S. G. P. Ward, *The Hawley Letters. The Letters of Captain R. B. Hawley, 89th from the Crimea, December 1854 to August 1856* (Londýn a Aldershot: Society for Army Historical Research, 1970), 63. Stejně tak Hawley děkoval prostřednictvím otce, že mu na začátku srpna 1855 přišla další zásilka s *The Times a Illustrated London News*: „*Dopis od mé matky dorazil dnes, společně s Timesy a Illustrated. Mnohokrát děkuji.*“ Ward, *The Hawley Letters. The Letters of Captain R. B. Hawley, 89th from the Crimea, December 1854 to August 1856*, 73 (Dopis XXVII, datovaný 10. srpna 1855).

179 NAM 2005-09-151, dopis č. 5 C. T. z 18. 12. 1854.

180 Robert Adolf Chodasiewicz (R. Hodasevich), *A Voice from within the Walls of Sebastopol: A Narrative of the Campaign in the Crimea, and of the Events of the Siege etc.* (Londýn: John Murray, 1856), 171. Toho odpoledne kolem druhé hodiny byly důstojnické ubikace zasaženy v krátkém časovém rozpětí dvěma moždířovými bombami, které zabily dva důstojníky a jednoho poddůstojníka a dům téměř zničily. Celý zápis zní: „*V předsíni před otevřeným oknem seděli dva kadeti z našeho pluku a prohlíželi si rytiny v Illustrated London News. Kadet Bušinskij seděl přímo u okna a kadet baron Fitengov poněkud stranou. Pak na ulici vybuchla moždířová bomba a do místnosti vletla její střepina. Zasažla křídlo okna, odrazila se a utrhla levou tvář barona Fitengova, který skýtal děsivý pohled a zemřel tři hodiny poté. Nebylo mu více než osmnáct let. Střepina pak odletěla do opačného rohu místnosti, kde zasažla do hrudníku poddůstojníka, sedícího a pišícího u stolu a zabila ho na místě.*“

Britský tisk se na Krymu de facto stal vzdáleným činitelem, jehož nepřímá intervence měla značný vliv na průběh událostí a z našeho pohledu na rekonfigurace kultury války na Krymu. Obecně známý je rozhodující vliv humanitární patriotické kampaně, zahájené *The Times* na reformu a posílení armádní zdravotnické služby a logistiky, ale noviny byly schopné ovlivnit i jednotlivé problémy a události. Například v lednu 1855 se řada britských důstojníků smrtelně otrávil nebo nebezpečně přiotrávil oxidem uhelnatým poté, co do tábora dorazily z veřejných sbírek pořízené zásoby dřevěného uhlí. Důstojníci je následně spalovali v lokálně (většinou v Konstantinopoli) pořízených přenosných kamnech. Vojáci podcenili nutnost přívodu čerstvého vzduchu pro bezpečné spalování a *The Times* a další listy pohotově přinesly zprávy o smrti důstojníka dělostřelectva kapitána Swintona a poručíka Ramsbottoma z 97. pěšího pluku a otravě mnoha dalších.¹⁸¹ Rozpoutala se veřejná debata, na kterou museli reagovat představitelé ministerstva války a vysocí vládní úředníci, například John Davy, generální inspektor veřejných nemocnic. Noviny následně otiskly příspěvky několika vědců, kteří vysvětlili příčiny nebezpečí otravy oxidem uhelnatým, informace se prostřednictvím tisku i armádních depeší dostaly k vojákům na Krym, problém byl vyřešen a otravy ustaly.

V souvislosti s krymskou válkou jsou rovněž zmiňováni první váleční fotografové. V intencích této práce jsou však ikonografické prameny z jejich provenience až druhořadé. Samotná fotografická technika tehdejší doby neumožňovala nic jako reportážní fotografii, zachycující probíhající událost. Fotografie Rogera Fentona, Jamese Robertsona nebo Karla Baptisty von Szathmari v naprosté většině představují inscenovaná „zátiší“, pro jejichž pořízení byla zapotřebí dlouhá expoziční doba. Fenton pořídil celkem 360 fotografií a celá řada z nich vykazuje známky pečlivého aranžování a přípravy scény. Jeho nejznámější fotografie, nazvaná *Údolí stínů smrti*, zachycující velké množství vystřelených dělových koulí, zachycených v úžlabině Voronzovovy cesty, „*má dvě verze*“, přičemž na druhé z nich je patrné, že projektily byly posbírány a přemístěny tak, aby pohled na ně byl působivější.¹⁸² Po závěrečném útoku a dobytí pevnosti v září 1855 pořídili Fenton i Robertson sérii fotografií interiéru klíčových ruských postavení, Malachovského vrchu a Velkého redanu, přičemž *The Times* informovaly, že než byly snímky zhotoveny, z obou míst byly odklizeny jakékoli „*bolestné důkazy proběhlého krveprolití*.“¹⁸³ Z čistě technického hlediska navíc všichni zmínění fotografové identicky využívali mokré kolodiový proces (tzv. archeotypii), v jehož rámci musely být fotografické desky připravovány těsně před zhotovením snímku, poté ihned vyvolány a práce vyžadovala neobyčejnou opatrnost kvůli vysoké hořlavosti a výbušnosti používaného materiálu.¹⁸⁴ To vše vylučovalo jakékoli fotografie z boje. Fotografie z krymské války jsou však schopné částečně přispět k

181 Trev Broughton, „The Life and Afterlives of Captain Hedley Vicars: Evangelical Biography and the Crimean War,“ In *19 - Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* 20 (2015): 2.

182 Yakup Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ *Notes and Records* 71 (2017): 240.

183 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 242.

184 Gordon Baldwin, ad., eds., *All the Mighty World. The Photographs of Roger Fenton, 1852-1860* (New Haven a Londýn: Yale University Press, 2005), xii. Substancie, kterou se pokrývaly fotografické desky, *kolodium*, představovala krajně nebezpečný gelový roztok nitrocelulózy v éteru a etanolu.

porozumění určitým rovinám militární mechaniky konfliktu, například odívání vojáků, jejich ubytování, stravování apod.¹⁸⁵

Nejznámější z prvních fotožurnalistů, malíř a fotograf Roger Fenton, byl na Krym vyslán z doporučení královské rodiny, zejména prince Alberta a jeho hlavním úkolem bylo „*působit proti negativním svědectvím, týkajícím se utrpení britských jednotek na Krymu.*“¹⁸⁶ Na rozdíl od novinových zpravodajů disponoval také osobním doporučujícím dopisem vrchního velitele lorda Raglana, což jeho působení usnadňovalo. Navíc Fenton na Krym odcestoval až v únoru 1855, tedy poté, co britské jednotky prodělaly největší část krutého strádání během první zimy před Sevastopolem a „*válka, kterou Fenton prodělal, byla ta, ve které důstojníci pořádali opulentní večere s bohatým menu o několika chodech, vínem, šampaňským, koňakem a doutníky a stýkali se s návštěvnicemi bojiště, a u stolu seděl po pravici lorda Raglana a vedle Lady George Paget,*“¹⁸⁷ „*krymské krásky*“... *kde se rychle stal celebritou.*“¹⁸⁸ Fenton také nikdy s ohledem na senzitivitu vzdělané viktoriánské střední třídy, na kterou se převážně orientoval ve smyslu podnikatelského rozměru své činnosti, nefotografoval drastické a negativní scény jako válečnou destrukci, zraněné, padlé nebo poničené zákopy a bojové pozice, „*přestože měl mnoho příležitostí tak učinit*“ a ve srovnání s mnoha pramennými egodokumenty jsou reprezentace v jeho práci viditelně omezenější.¹⁸⁹ Vojenský kaplan H. A. Taylor osobně zaznamenal Fentonovo působení v květnu 1855 v táboře vojenských inženýrů na Pravém útoku a o jeho díle poznamenal, že je „*neuvěřitelně zjemnělé*“ a vůbec neodpovídá jeho vlastní zkušenosti z obléhání a pozorování boje.¹⁹⁰

Fenton se soustřeďoval především na portrétní nebo skupinové fotografie britských důstojníků a aranžované fotografie spojeneckých vojáků a lze jej zařadit mezi pokračovatele historicko-hrdinské tradice v malířství, protože jeho zobrazovací postupy byly téměř identické. Navzdory vši snaze však byly reprezentace na jeho fotografiích často hodnoceny jako neutěšené a depresivní, zejména v případech záběrů na Sevastopol a vojenské tábory a zákazníci, kteří nebyli kulturně připraveni akceptovat takový způsob zvýznamňování války, na to zareagovali po svém. Přestože Fenton si podle britských vojáků na místě na Krymu účtoval za fotografie velmi vysoké, až extrémní ceny a odbyt měl široký, tak po ekonomické stránce se jeho podnik v domácím britském prostředí dlouho nedařilo.¹⁹¹ Fentonovy fotografie byly na rozdíl od Krymu v britské společnosti v širším měřítku komerčně nepříliš úspěšné, kopíi se dlouhou dobu prodávalo málo a jeho podnik finančně zachránily nakonec jen velké

185 Susie Clark, „The Conservation of Wet Collodion Positives,“ *Studies in Conservation* 43/4/1998: 231.

186 Roth, *Historical Dictionary of War Journalism*, 102.

187 Je míněna Agnes Charlotte Paget, manželka plukovníka George Fredericka Pageta, velitele 4. Queen's Own lehkého dragounského pluku, součásti Lehké brigády, s nímž se zúčastnil Útoku lehké brigády během bitvy u Balaklavy.

188 Baldwin, ad., eds., *All the Mighty World. The Photographs of Roger Fenton, 1852-1860*, 20.

189 Baldwin, ad., eds., *All the Mighty World. The Photographs of Roger Fenton, 1852-1860*, 21.

190 NAM 2005-09-151, dopis z 18. května 1855.

191 Kapitán Robert Beaufoy Hawley z 89. pěšího pluku ve svém dopise otci z 28. června 1855 napsal následující: „*Už nemám žádné fotografie, ale když napíšete Fentonovi, tak nějaké dostanete, protože podle mne odvezl zpět domů své fotografické desky. Nevím, kolik si bude počítat tam, ale zde chtěl dvě guineje za první fotografii a pět šilinků za každou další kopii.*“ Ward, *The Hawley Letters*, 63. Ve srovnání s příjmy řadových vojáků to byly velmi vysoké, téměř extrémní ceny. Čistá mzda britského pěšáka po základních srážkách činila v 50. letech 19. století přibližně 15 šilinků měsíčně. Cena originálu Fentonovy fotografie byla 42 šilinků. Za originál a dvě kopie jednoho snímku by tak britský řadový voják teoreticky zaplatil Fentonovi více než tři celé měsíční platy.

objednávky královské rodiny a následně vysoké aristokracie, kde se po roce 1856 vlastnictví drahého fotografického alba z krymské války stalo prestižní záležitostí.¹⁹² V tomto smyslu byly paradoxně reprezentativnější a komerčně úspěšnější kresby dvou reportérů *Illustrated London News*, přítomných na Krymu, Josepha Archera Crowea a Constantina Guyse, které se na rozdíl od Fentonových fotografií nevyhýbaly explicitně negativním tématům a zobrazovaly destruktivní následky boje i obecně útrapy války.¹⁹³ Měl však předem zaručený odbyt v prestižním deníku. Vraťme se ale k samotným pramenným egodokumentům.

Co se týče sociální hierarchie pisatelů egodokumentů, z nichž čerpá tato práce, tak největší podíl a zároveň nejpodrobnější charakter egodokumentů pochází z provenience nižších důstojníků. Důvody jsou mnohé: jednak vyšší míra gramotnosti, více volného času a možnosti psát si deníkové zápisky, než v případě řadových vojáků nebo poddůstojníků a kromě toho rovněž vyšší šance na přežití v boji. Měli také otevřenější možnost odchodu z armády, což během krymské kampaně i krátce po ní mnoho z nich učinilo, neboť mohli kdykoli vrátit svůj důstojnický diplom (*Comission*) a z armády odejít. Egodokumenty z produkce řadových vojáků a poddůstojníků jsou početnější, než v předchozích konfliktech, ale ve srovnání s texty, sepsanými důstojníky, je jich stále málo a v britském prostředí je značné množství deníků, zápisků a dopisů z produkce mužstva dostupné prakticky až z I. světové války. „*Přestože existují početné publikace memoárů a dopisů, napsaných důstojníky... těch, napsaných nižšími hodnostmi, je vskutku méně,*“ rezervovaně shrnul situaci vojenský historik S. W. Jackman poté, co s odstupem 130 let od konfliktu objevil a publikoval zachované dopisy vojína Williama Lovea.¹⁹⁴ Ty, které jsou dostupné, jsou, jak později uvidíme, s egodokumenty z produkce většiny ostatních pisatelů kulturně do značné míry sladěné. Jsou v nich však patrnější jiné vrstvy zkušenosti a významové roviny, než v případě důstojníků. Jedná se například o reprezentace strádání, hladu, osamění a těžké dřiny, bezprostředních prožitků strachu ze smrti, vlastní bolesti a smrti spolu bojovníků, strachu před tvrdou vojenskou justicí a tělesnými tresty nebo epizod komunikace a sbatřování s ruskými vojáky během dočasných příměří, vyhlášených kvůli sběru raněných a mrtvých. Na druhé straně jsou zde také reprezentace dlouhých období nudy mezi jednotlivými bojovými akcemi, zejména v případě dělostřelců, dále popisy nejrůznějších her, kterými vojáci zabíjeli čas a také jejich systematických snah sehnat dostatek alkoholu nebo tabáku a lepší stravu.

Dosavadní anglosaské publikace se zkušenosti řadových vojáků a poddůstojníků většinou vyhýbaly a nepokládaly ji za významné téma. Autoři jako Figes nanejvýše citují několik málo známých autorů obsáhlých a podrobných vydaných egodokumentů jako např. seržanta Timothyho Gowinga ze 7. pluku Royal Fusiliers. Teprve v novém tisíciletí se objevilo několik prací, pro které je perspektiva zdola významná, i když se jedná víceméně pouze o komentované edice pramenů. V roce 2014 publikoval Anthony Dawson sborník *Letters from the Light Brigade*, obsahující dopisy domů od vojáků britské jízdní Lehké brigády (Light Brigade) a dalších jednotek kavalerie, které byly zveřejněny v britském tisku. Dawsonova edice obsahuje i něko-

192 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 240.

193 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 238.

194 S. W. Jackman „Crimean Experiences, by William Love,“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 60 (1982): 103.

lik desítek dopisů, jejichž autory byli řadoví kavaleristé nebo poddůstojníci.¹⁹⁵ V roce 2017 Dawson vydal ještě jednu podobnou publikaci která bude diskutována později.

Tato práce je tak vlastně historicky první, která rozsáhleji reflektuje „perspektivu zdola“ řadových vojáků, náležejících k pěším plukům i dalším druhům zbraní. Naše interpretace je tak postavena mimo jiné na výsledcích práce s archivně zachovanými a většinou nikdy neanalyzovanými egodokumenty 17 britských poddůstojníků a vojinů a 13 dalších, které již známé jsou.

Vojenské egodokumenty, jak bývalo zvykem v britském prostředí již od 18. století, se zejména v případě důstojníků často vydávaly anonymně nebo pod pseudonymy, popřípadě skryté za autoritou editora, který o identitě původního autora nic neuváděl. I vysoce postavený autor jako Sir Anthony Coningham Sterling, během krymské války podplukovník ve skotské Highland Brigade, vydal patrně v roce 1857 soubor své obsáhlé válečné soukromé korespondence (více než jedno sto dopisů) skryt za označení *A Staff-Officer who was there* s upozorněním, že kniha je určena „for Private Circulation only.“¹⁹⁶ Svoji druhou knihu, *The Story of The Highland Brigade in The Crimea*, v závěti uvolnil k vydání až po smrti, neboť se obával, že by jeho kritické analýzy a názory mohly mnoha současníkům připadat příliš útočné. Dědicové a editor čekali déle než dvacet let, než ji nakonec vydali.¹⁹⁷ Dáma ze střední třídy Frances Taylor v roce 1856 vydala své vzpomínky dobrovolné zdravotní sestry v konstantinopolských vojenských lazaretech také anonymizována jako „*Lady Volunteer*“.¹⁹⁸ Po-smrtně vydané dopisy z krymského bojiště majora jezdeckva Fiennese Cornwallise, mající silně kritický tón, byly publikovány v roce 1868 a editorka Matilda Wykeham Martin zvolila možnost soukromého neveřejného vydání („*Privately printed*“), což stejně jako ve Sterlingově případě snižovalo riziko případné žaloby za libel.¹⁹⁹ Autoři známých a k armádnímu establishmentu kritických dopisů a deníků dozajista čelili určité ostrakizaci. Známy je případ Frances Isabelly Duberly, manželky kapitána Henryho Duberlyho z 8. pluku Royal Irish Hussars, která s ním na Krymu strávila

195 Anthony Dawson, *Letters from the Light Brigade. The British Cavalry in the Crimean War* (Barnsley: Pen and Sword, 2014).

196 Anon. (Anthony Coningham Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there* (Londýn: Robson, Levey and Franklyn, ca 1857). Sterling nepíše mnoho o přímé bojové zkušenosti, kterou během obléhání příliš nezískal, ale velmi otevřeně a kriticky se systematicky vyjadřoval k tomu, co chápal jako nezasloužená privilegia gardových jednotek a jejich aristokratických důstojníků. Přináší také tvrdou kritiku tehdejšího vrchního velitele generála Simpsona za podle něj naprosto zpackanou přípravu závěrečného neúspěšného generálního útoku na Velký Redan z 8. září 1855.

197 Anthony Coningham Sterling, *The Story of The Highland Brigade in The Crimea founded on Letters written during the Years 1854, 1855 and 1856* (Londýn: John Macqueen, 1897). Editor do předmluvy napsal: „Nyní mezitím téměř všichni, kteří byli zodpovědní za katastrofy na Krymu, jimž bylo možné se vyhnout, rovněž zemřeli,“ což podle něj představovalo další silný argument pro to, aby práce již mohla být vydána.

198 Viz Anon. (Taylor, Fanny). *Eastern Hospitals and English Nurses; The Narrative of Twelve Months' Experience in the Hospitals of Koulali and Scutari. Vol I.* (Londýn: Hurst and Blackett, 1856) a Anon. (Taylor, Fanny). *Eastern Hospitals and English Nurses; The Narrative of Twelve Months' Experience in the Hospitals of Koulali and Scutari. Vol II.* (Londýn: Hurst and Blackett, 1856).

199 Fiennes Cornwallis, Matilda Wykeham Martin, ed. *Letters written from The Crimea to several members of his Family by the late Major Fiennes Cornwallis etc.* (Leeds: soukromý tisk, 1868). Vybrané dopisy byly přetištěny také v antologii dopisů několika kavaleristických důstojníků z Krymu, viz Glenn Fisher, ed. *Creean Cavalry Letters* (Stroud: The History Press, 2011). Autory vybraných publikovaných dopisů byli Fiennes Wykeham Martin, Edward Rowe Fisher-Rowe, Edward Phillips a Thomas Hutton.

většinu kampaně. Ve svém deníku otevřeně kritizovala chování britského velení, které obviňovala z trestuhodné nedbalosti ve smyslu zanedbání patřičného zásobování a poskytování vojenské zdravotnické služby pro zraněné a nemocné. To jí vysloužilo nejen oficiální odmítnutí snahy dedikovat svůj text královně Viktorii, přestože královna jí údajně soukromě oceňovala za odvalu a otevřenost.²⁰⁰ Během přehlídky pluku jejího manžela po návratu do Británie ji však královna okázale ignorovala, což značně snížilo její společenskou prestiž. Mezi řadovými vojáky však zůstala většinou oblíbená a její deník se stal populární publikací, která v letech 1855 a 1856 vyšla ve dvou vydáních.²⁰¹ Christine Kelly navíc v roce 2007 poprvé publikovala také její dopisy sestře a nevlastnímu bratrovi, které jsou ve srovnání s deníkem ještě kritičtější a vzhledem ke společenskému ostrakismu ve vyšší společnosti kvůli vydání jejího deníku je zcela pochopitelné, proč dopisy nebyly nikdy zveřejněny.²⁰²

Přestože značná část britské občanské společnosti a liberální střední třídy během války i po ní podporovala kritické hlasy, včetně těch, pocházejících z armády, publikování armádních dokumentů i kritických egodokumentů bylo nebezpečnou záležitostí. Kritické vnímání neschopnosti armádního velení ze strany mnoha jiných aktérů se postupně rozšiřovalo do obecné kritiky britské militární kultury, především vnímané aristokratické dominance a povýšenosti, zosobněné zejména v tradičním systému zakupování a prodeje důstojnických hodností. Mnoho komentátorů, a to nejen žurnalistů, politiků a nižších důstojníků ze střední třídy, začalo zdůrazňovat nutnost změnit militární kulturu zejména ve smyslu zavedení meritokratických principů a ukončit situaci, kdy armáda byla stále vnímána jen jako „chudý příbuzný“ mocného válečného námořnictva, jehož prestiž ostatně ve válce nijak netrpěla.

Co se týče rizika, spojeného s publikováním vlastních egodokumentů z krymské války, existuje několik dobově široce diskutovaných případů. Například baron Somerset John Gough-Calthorpe, během války v hodnosti majora pobočník lorda Raglana, až do července 1855 britského vrchního velitele na Krymu, těsně po válce pod pseudonymem *Officer on the Staff* vydal dvojdielnou obsáhlou publikaci charakteru deníkových zápisků a událostní historie na základě oficiálních dokumentů, nazvanou *Letters from Head-Quarters or The Realities of the War in The Crimea*. Jeho autorství ale vešlo ve známost a práce mu vysloužila zavilé nepřátelství mnoha vysokých důstojníků. Lord Cardigan, bývalý velitel jízdní Lehké brigády, v roce 1863 po opakovaných neformálních pokusech o autorovo umlčení a ukončení jeho vojenské kariéry²⁰³ na Calthorpa podal v 41 bodech žalobu za urážku na cti zejména

200 Christine Kelly, *Mrs Duberly's War: Journal and Letters from the Crimea, 1854-6* (Oxford: Oxford University Press, 2007), xxxii.

201 Kelly, *Mrs Duberly's War: Journal and Letters from the Crimea, 1854-6*, xxviii-xxix. Původní deník byl vydán jako Mrs. Henry Duberly, *Journal Kept During the Russian War* (Londýn: Longman, Brown, Green and Longmans, 1855). Tehdejší častá konvence byla označovat ženy pouze jako manželku „Mrs.“ pomocí celého jména manžela. Dedikace žurnálu nakonec zněla „*Tento deník je věnován vojákům a námořníkům krymské expedice očitou svědkyní jejich rytířské odvahy a hrdinské vytrvalosti, Frances Isabellou Duberly.*“

202 Christine Kelly, ed. *Mrs Duberly's War. Journal and Letters from the Crimea, 1854-6* (Oxford: Oxford University Press, 2007). Duberly v naprosté většině dopisů svým sestřám zakazovala jakékoli zveřejnění a žádala je o zničení dopisů okamžitě po přečtení. Důvodem jsou zřejmě nepřímo sdělované, ale dosti zřetelné intimní detaily z jejího pobytu na Krymu. Dopisy nakonec zničeny nebyly a Kelly je získala z pozůstalosti, uložené ve sbírce rukopisů Britské knihovny v Londýně.

203 Royle, *Crimea*, 509.

kvůli jím vedenému útoku Lehké brigády během bitvy u Balaklavy, ale proces nakonec prohrál.²⁰⁴

Z hlediska šíře a hloubky reprezentací a nejmenší míry autocenzury i vnější cenzury jsou v britském prostředí nejcennější egodokumenty deníkové formy, které byly psány pro osobní potřebu, následně nebyly publikovány a byly vydány až se značným zpožděním mnoha desítek let nebo rovnou více než celého století díky historikům nebo jiným editorům. Takovým pramenem jsou například deníkové zápisy a kresby kapitána Richarda Lluellyna, důstojníka 46. pěšího pluku, které byly známy již od roku 1979 jako víceméně anonymní text, ale definitivně je identifikoval, uspořádal a vydal major Colin Robins až v roce 1994, přičemž nijak nezakrýval ani nebagatelizoval Lluellynův mimořádně ostrý tón, obviňující například velení britského expedičního sboru z masového zabití vlastních vojáků z nedbalosti.²⁰⁵ V Lluellynově textu jsou obsaženy i projevy otevřené insubordinace, například ve formě vysmívání se kompetencím a duševní úrovni vysokých armádních velitelů a politiků.²⁰⁶

Obecně ale vysoké otevřenosti britských militárních egodokumentů, napomohla skutečnost, že po bojišti se víceméně volně pohybovala řada žurnalistů, zejména zmíněný William H. Russel z *The Times*. Jeho relace neprocházely žádnou vojenskou cenzurou, byly vysoce kritické a otiskovalo je jedno z nejčtenějších a politicky nejvlivnějších britských i evropských periodik. Russelovy texty, které autorovi vysloužily nehynoucí nepřítelství a nevraživost konzervativních armádních velitelů i části politiků, „vydláždily cestu“ mnoha později vydaným egodokumentům, což Russel dobře chápal a ve svých reportážích to explicitně zmiňoval.²⁰⁷ *The Times* byly prestižní deník a patrně zdaleka nejvlivnější evropský titul, distribuovaný po celém kontinentu. Russelovy reportáže v letech 1854/55 ukotvily nový druh válečného zpravodajství, které sice zůstalo obecně patriotické, ale nezavíralo oči před tím, co

204 Anon. (Somerset John Gough-Calthorpe), *Letters from Head-Quarters or The Realities of the War in The Crimea. By An Officer on the Staff. Vol. I* (Londýn: John Murray, 1856) a Anon. (Somerset John Gough-Calthorpe), *Letters from Head-Quarters or The Realities of the War in The Crimea. By An Officer on the Staff. Vol. II* (Londýn: John Murray, 1857). Věc se vyvinula ve velký pozorně sledovaný proces s množstvím prominentních svědků. Na Cardiganově straně svědčilo více než deset bývalých i aktivních důstojníků, poddůstojníků i řadových vojáků. Nejméně patnáct vojáků svědčilo naopak v Calthorpův prospěch, včetně jednoho z prvních nositelů Viktoriina kříže, Samuela Parkese, vojína 4. lehkého dragounského pluku. Soud nakonec Calthorpa osvobodil mimo jiné s poukazem na to, že svoboda slova a projevu v otázkách vážného veřejného zájmu, jakým je například válka, stojí nad možnou urážkou cti žalobce. Předsedající soudce Alexander Cockburn, Lord Chief of Justice, v rozsudku deklaroval, že: „Věci veřejné závažnosti a veřejného zájmu a záležitosti historie, jsou tedy privilegovanými publikacemi, které nemohou být postiženy žádným trestním řízením.“ Viz Anon., „Reg. v. Calthorpe,“ *The Justice of the Peace*, 12. 9. 1863.

205 Colin Robins, ed., *The Murder of a Regiment. Winter Sketches from the Crimea 1854-1855 by An officer of the 46th Foot (South Devonshire Regt)* (Bowdon: Withycut House, 1994). Důvodem Lluellynova obvinění je zanedbání logistiky britských jednotek, které byly podle jeho soudu na podzim 1854 a v zimních měsících 1854/55 vydány před Sevastopolem napospas epidemii cholery a tyfoidních průjemových onemocnění, hladu, mrazu a nepříznivému počasí. Lluellyn hovoří otevřeně o „vraždě“. Zápisky byly pokládány za text kapitána Charlese Shervintona, viz. R. F. K. Goldsmith, ed., „Winter in the Crimea, 1854-1855: Extracts from the Journal of Captain Charles Shervinton, 46th (South Devonshire) Regiment,“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 57 (1979): 20-33 a také Colin Robins, „Crimean officer's journal wrongly attributed,“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 73/296 (1995): 274.

206 Robins, ed., *The Murder of a Regiment*, např. 22: „Sir John Ramsden, náměstek ministra války je zde a projíždí se na jachtě ve společnosti muže jménem Psyche. Při pohledu na obtíže, do nichž jsme se dostali kvůli vládě, jsme usoudili, že je přiléhavé dvojici označit jako 'Psychopat a Psyché.'“

207 Markovits, „Participatory Journalism' during the Crimean War,“ 566.

Russel chápal v případě britské vlády a vrchního velení jako neschopnost nebo přímo trestuhodnou nedbalost. Později vydané britské vojenské egodokumenty se vyznačují značnou otevřeností i ve srovnání s ojedinělými prameny typu Lluellynova deníku. Úvodník *The Times* z 30. prosince 1854 položil řečnickou otázku: „*Máme tedy nebo nemáme vydávat dopisy, které se valí z Krymu? .. dopisy od seržantů a vojáků... důstojníků všech hodností... ve skutečnosti od všech, kromě těch, kteří věrně stojí kolem každého generála.... Ale rodiče, manželky, bratři, celé rodiny... na nás naléhají, abychom je vydávali a vyslovili celou pravdu.*“²⁰⁸ Otevřenosti egodokumentů napomohla také skutečnost, že Aberdeenův kabinet, který byl veřejností i vojáky ostře obviňován ze způsobení smrtící logistické nouze na Krymu zejména v zimě 1854/55, nakonec pod tíhou veřejné kritiky v lednu 1855 padl a byl nahrazen novou vládou lorda Palmerstona.

Co se týče dostupných britských egodokumentů z doby krymské války, zatím neexistuje žádná jejich specializovaná souhrnná bibliografie. Nemáme k dispozici ani žádnou práci, která by alespoň přibližně zmapovala jejich počet, typologii a další charakteristiky, jak to například systematicky provedla Šapovalova v případě publikovaných egodokumentů ruské proveniencí (viz níže). V rámci obecné bibliografie veřejně vydaných britských egodokumentů typu deníku nicméně máme k dispozici práci Williama Matthewse, zachycující korpus vydaných i nevydaných známých textů do roku 1942, v níž je zmíněno mnoho deníků z krymského bojiště.²⁰⁹ V anglosaském prostředí jsou stále čas od času zpřístupněny další texty, objevené v archivech a pozůstalostech, nebo ty, které se objeví na aukcích a jsou následně zakoupeny nějakou výzkumnou nebo paměťovou institucí. Velmi přibližně lze říci, že v nejuznávanějších britských publikacích na téma krymské války, jsou přítomny odkazy na přibližně padesát domácích egodokumentů a jen několik málo téměř kanonických ruských (typicky Alabin, Pirogov, Tolstoj a Chodasiewicz). Royle odkazuje celkem na 41 takových textů, Figes bibliografii egodokumentů neuvádí, ale v textu sporadicky odkazuje na přibližně stejné množství. Britské egodokumenty jsou velmi rozdílné co se týče rozsahu. Máme k dispozici ojedinělé dopisy, nebo celé soubory, dále deníky, mající nanejvýš několik desítek stran, nebo rozsáhlé zápisky, pokrývající mnoho set stran. Počet britských egodokumentů, které jsou spolehlivě bibliograficky podchyceny, se pohybuje kolem tří set. Paměťovou institucí, schraňující zdaleka nejrozsáhlejší sbírku zachovaných egodokumentů z období krymské války je pak londýnské National Army Museum, které uchovává přibližně padesát relevantních položek všeho druhu, od ojedinělých zachovaných dopisů, až po několikásvazkové deníky. Výrazně nižší množství se pak nachází v jednotlivých plukovních archivech, pokud se dochovaly, což není vždy pravidlem.

Z novější doby existují dva tituly, pracující s britskými egodokumenty, avšak pouze tím způsobem, že jejich pomocí ilustrují událostní dějiny této války a dodávají textu další, kvazi-keeganovskou dimenzi „tváře bitvy“ pomocí částečné reflexe aktérské zkušenosti. Postrádají však explicitní analytickou rovinu. V roce 2005 Julian Spilsbury publikoval práci *The Thin Red Line, An Eyewitness History of the Crimean War*, která čerpala z celkem 58 britských (49 vydaných a 9 archivně zachovaných) a jednoho ruského egodokumentu.²¹⁰ Další již zmíněná práce vyšla v roce 2017 a v ní byly částečné transliterace několika desítek egodokumentů použity rovněž jako ilu-

208 Markovits, „Participatory Journalism‘ during the Crimean War,“ 567.

209 William Matthews, *British Diaries. An Annotated Bibliography of British Diaries. Written between 1442 and 1942* (Berkeley: University of California Press, 1950).

strace v tomto případě stručného událostního vojensko-historického narativu. Anthony Dawson ve svém následném textu *Voices from the Past, The Siege of Sevastopol 1854-1855*, v seznamu pramenů uvádí celkem 77 (43 vydaných a 34 archivně zachovaných) textů, z nichž čerpal.²¹¹ Stejný autor v roce 2014 vydal také zmíněnou sbírku pramenů, dopisů, které adresovali vojáci britské Lehké brigády a jiných jízdních jednotek svým rodinám v průběhu krymské války, obsahující kompletní přepisy egodokumentů.²¹²

Dostupné ruské prameny egodokumentární povahy z doby krymské války jsou výrazně méně početné a rozsáhlé a svoji typologií specifické, především kvůli existenci systematické cenzury a tvrdého dohledu nad tiskem. Ruská literární kultura byla v polovině 19. století době dramaticky odlišná od britské. K první rozsáhlejší liberalizaci došlo až za vlády Alexandra II. v 60. letech 19. století v reakci na porážku v krymské válce v rámci jeho obecnějších částečných reformních a modernizačních snah.²¹³ V Rusku v 50. letech neexistovala podobně jako v Británii silná občanská společnost, která by mohla svoji existencí a politickým vlivem podporovat a ovlivňovat produkci a distribuci vojenských egodokumentů.²¹⁴ Komplikovaná podoba ruského cenzurního aparátu, aktivního v době krymské války, se odvozovala od celé řady často protichůdných reforem, které začaly v roce 1804, kdy car Alexandr I. ustanovil první systematický cenzurní dohled. Jeho hlavním principem bylo, že jakákoli publikace, která měla být legálně vydána, musí získat předchozí cenzurní souhlas.²¹⁵ Následující reformy z let 1811 a dalších znamenaly pokaždé oslabení původně vcelku liberální podoby původního cenzurního nařízení a ústředním cenzurním orgánem byla Národní vzdělávací správa, součást ministerstva národního vzdělávání. V letech 1815-1819 v rámci vojensko-vědeckého výboru ministerstva války existovalo oddělení vojenské cenzury, ale později publikace militárního charakteru spadaly pod cenzuru obecnou. V roce 1828 došlo k další reformě a vznikla Hlavní cenzurní správa v rámci stejného ministerstva a také Výbor zahraniční cenzury, který měl na starosti importované publikace. Tato struktura již vydržela až do krymské války jen s tím rozdílem, že v roce 1850 Mikuláš I. vydal nařízení, požadující, aby cenzoři propříště měli univerzitní vzdělání.²¹⁶

Naprostá většina zachovaných ruských egodokumentů byla později vydána tiskem a na vydáních ve srovnání s britskými tak okamžitě upoutá skutečnost, že impressum zpravidla obsahuje povinné schválení publikace cenzurou, strohé *печатать позволяется*, neboli „tisk povolen“, popřípadě *дозволено ценсурой*, tedy

210 Julian Spilsbury, *The Thin Red Line, An Eyewitness History of the Crimean War* (Weidenfield a Nicholson: Londýn, 2005). Práce trpí zásadním nedostatkem v podobě chybějícího poznámkového aparátu a přesných odkazů na citované prameny.

211 Anthony Dawson, *Voices from the Past. The Siege of Sevastopol 1854-1855* (Barnsley: Frontline Books, 2017). Dawson egodokumenty používá jako zdroje, obohacující klasickou konzervativní chronologickou událostní naraci o rovinu „tváře bitvy“, aktérské bojové zkušenosti. Zpracované egodokumenty jinak nejsou dále analyzované ani interpretované pomocí jiné metody.

212 Anthony Dawson, *Letters from the Light Brigade. The British Cavalry in the Crimean War* (Barnsley: Pen and Sword, 2014).

213 Více viz např. Charles A. Ruud. *Fighting Words: Imperial Censorship and the Russian Press, 1804-1906* (Toronto: University of Toronto Press: 2009).

214 Simon Franklin a Katherine Bowers, eds. *Information and Empire: Mechanisms of Communication in Russia, 1600-1854* (Cambridge: Open Book Publishers, 2017).

215 Геннадий Жирков, *История цензуры в России XIX-XX века* (Москва: Аспект-Пресс, 2001), 32.

216 Жирков, *История цензуры в России XIX-XX века*, 72.

„povoleno cenzurou.“ Hlavní cenzurní správa po roce 1855 pečlivě sledovala periodický tisk i knižní publikace a redakce časopisů musely pokaždé žádat o konkrétní povolení otisknout jakoukoli vojenskou korespondenci nebo egodokumentární prameny z některého z bojišť krymské války.²¹⁷ Cenzoři byli obecně v době po krymské válce v permanenci v souvislosti s nastupujícími politickými reformami a například v letech 1856-1857 povolili vydávání celkem 55 nových časopisů. Ruský periodický tisk se nicméně intenzivně rozvíjel již v desetiletí před začátkem války. Fedotova odhaduje, že ruská čtenářská obec kolem roku 1850 čítala již něco kolem 600 tisíc dospělých, soustředěných převážně ve větších městech, kteří měli téměř všichni přístup k novinám.²¹⁸

Dalším rysem ruských egodokumentů z období krymské války jsou značné obtíže s nalezením dostupných textů z proveniencí někomu jinému, než profesionálních vojáků, téměř výlučně důstojníků, popřípadě několika málo duchovních nebo na místě nasazených vojenských lékařů a milosrdných sester. Jedním z důvodů je skutečnost, že drtivá většina ruských řadových vojáků v této době byla stále negramotná. Dostupné údaje z 60. let 19. století uvádějí, že gramotnost rolnictva, „chápaná tehdy jako schopnost číst... dosahovala 6%... a gramotnost obyvatel dvaceti měst ze čtyř provincií dosahovala 25%“.²¹⁹ Jiný výzkum udává, že průměrná gramotnost, chápaná jako schopnost číst, dosahovala v roce 1850 u ruských mužů starších 15 let přibližně úrovně 19%.²²⁰

V britském prostředí se pro období mezi léty 1850-1860 gramotnost odhaduje především pomocí zápisů ve svatebních matrikách, kde činila průměrně 69% pro muže a 54% pro ženy.²²¹ Vojenské prostředí každopádně představovalo specifickou sociální strukturu a negramotnost zde byla podle všeho vyšší i v britském případě. Po krvavém britském útoku na ruské předsunutě pozice u Kamenolomu (*Quarries*) ze 17. června 1855 seržanta 7. pěšího pluku Timothyho Gowinga žádalo mnoho jeho mužů, aby za ně napsal vzkaz, že jsou živi, neboť sami neuměli psát: „*Jakmile muži zjistili... že píšu domů... úplně mne oblehli. Seržante, napíšete prosím za mne několik řádek? Myslím, že jsem pro své muže napsal asi dvacet krátkých vzkazů...*“²²² Gowing byl podobně svými muži požádán, aby napsal předem připravené dopisy na rozloučenou před finálním generálním útokem na Sevastopol, brzy ráno sedmého září 1855, kdy si poznamenal: „*Napsal jsem onoho rána mnoho dopisů pro své ubohé kluky, z nichž mnozí padli ještě před polednem a další byli sraženi k zemi, zmrzačeni a už nikdy více nepovstali*

217 Жирков, *История цензуры в России XIX-XX века*, 84. Časopis *Современник* například dostal povolení otisknout první ze *Sevastopolských povídek* Lva Nikolajeviče Tolstého, která byla cenzurou pozitivně hodnocena jako příkladně vlastenecká.

218 Марина Сергеевна Федотова, *Севастопольская оборона (1854-1855 гг.) в культурной памяти дореволюционной России* (Санкт-Петербург: Европейский Университет в Санкт-Петербурге, 2012), 35.

219 Boris N. Mironov, „The Development of Literacy in Russia and the USSR from the Tenth to the Twentieth Centuries,“ *History of Education Quarterly* 31/2 (1991): 232-233. Liberální reformy Alexandra II., zahájené v šedesátých letech, situaci postupně změnila a v 80. letech již gramotnost venkovského obyvatelstva dosahovala 15%.

220 Федотова, *Севастопольская оборона (1854-1855 гг.) в культурной памяти дореволюционной России*, 35.

221 W. B. Stephens, „Literacy in England, Scotland, and Wales, 1500-1900,“ *History of Education Quarterly* 30/4 (1990): 555. Existovaly značné regionální odchylky a nejvyšší gramotnost byla zaznamenána v Londýně a okolí a bohatších zemědělských a přístavních oblastech a také ve skotské nížině (*Lowlands*). Na skotské Vysočině (*Highlands*), kde bylo zrekutováno nemálo pěších pluků, byla gramotnost nižší. Tamtéž, 557.

222 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 131.

těsně před soumrakem.“²²³ Podobně i kaplan H. A. Taylor ve svých dopisech zmiňuje že často psal za nemocné vojáky vzkazy jejich rodinám.²²⁴

Praktickým následkem nízké gramotnosti a obecně nepříznivých podmínek pro psaní deníků nebo vlastní korespondence ze strany ruských řadových vojáků a poddůstojníků zůstává skutečnost, že „*prakticky všechny... vzpomínky na krymskou válku vzešly z pera důstojníků a závěry o situaci řadových vojáků lze činit pouze skrze vyjádření jejich armádních nadřízených,*“ jak shrnula problém nedostupnosti tohoto druhu ruských pramenů Julia Naumova.²²⁵ Ani ruské archivy, v nichž se zachovaly memoárové rukopisy, neobsahují známé zachované egodokumenty, jejichž autory by byli prokazatelně pisatelé z řad vojáků a poddůstojníků. Existuje několik textů, přinašejících skrze třetí osobu žurnalisty zkušenost řadových vojáků. Významným dobovým sběratelem a spoluautorem zprostředkovaných vzpomínek řadových vojáků byl novinář Nikolaj Petrovič Sokalskij, od roku 1859 redaktor časopisu *Одесский вестник*, který v časopise *Современник* v 50. letech 19. století publikoval několik literárních textů, reprezentujících zkušenost řadových vojáků na základě rozhovorů, které s nimi vedl, z čehož se války na krymském bojišti a obléhání a obrany Sevastopolu bezprostředně týkají dva.²²⁶ Upotřebitelnost těchto pramenů pro výzkum je problematičtější, protože zkušenost řadových vojáků v tomto případě procházela ještě jednou dodatečnou interpretací, ale jsou ve svém charakteru unikátní, takže s nimi přesto pracujeme.

První vlna ruských egodokumentů se objevuje v letech 1855-1869, kdy bylo vydáno přibližně 50 nejrůznějších textů, většinou vlastním nákladem, nebo v menších edicích, popřípadě v časopisech, tedy čtvrtina z celkového počtu 197 známých egodokumentů.²²⁷ Pro tuto první vlnu je typický polemický důraz, nasměrovaný proti rychle vydávaným západním, hlavně britským egodokumentům, snaha široce „dokumentovat“ bojové výkony obránců města a kulturně překrýt celkový nepříznivý výsledek války pro carské Rusko. Pomyslný „poslední“ text této vlny, anonymní *Из записок севастопольца*,²²⁸ který se kriticky stavěl k hrdinskému narativu o velitelích obrany města, zejména viceadmirálovi Kornilovovi a admirálu Nachimovovi, vyvolal veřejný skandál a ostrou polemiku a v důsledku přiměl oficiální místa přijmout aktivnější roli ve sběru a vydávání egodokumentů, vztahujících se ke krymské válce.²²⁹ Dodnes neznámý autor se snažil demytizovat postavy obou admi-

223 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 152.

224 NAM 2005-09-151, dopis č. 6 z 29. 12. 1854. Dne 3. ledna 1855 „*ja sem napsal dopisy pro čtyři z nich jejich přátelům domů, což je velmi utěšilo.*“

225 Юлия Александровна Наумова, „Ранение, болезнь и смерть как элементы повседневности русских войск в Крымскую войну,“ in *Русский Сборник. Исследования по истории России XIX-XX вв. Т. 7.* (Москва: Модест Колеров, 2009), 367.

226 П. Таторский, „Восемь месяцев в плену у французов (после Альминского дела). Рассказ рядового,“ *Современник* 1855/53: 161-210 a Галищенко, „Жизнь на севастопольской батарее. Рассказ матроса, Июль. 1855,“ *Современник* 1856/55: 225-236.

227 Шаповалова, *Художественная литература и мемуары как источник по изучению обороны Севастополя в 1854-1855 годах*, 41. Sama autorka ve svém bibliografickém přehledu uvádí 201 existujících textů, ale v seznamu jen 197. Tamtéž, 182-198.

228 Анон., „Из записок севастопольца“, *Русский Архив* 12/1867.

229 Několik dlouhých polemických textů, snažících se popřít autorovu argumentaci vyšlo ještě v Dubrovínově sborníku materiálu v roce 1871, viz např. С. Крашенинников, „Замечания на статью „Из записок Севастопольца“ помещенную въ Но 12 Русскаго Архива 1867 г.,“ in Николай Фёдорович Дубровин, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастополякаго музея, Выпуск I.* (Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1871), 155-175 nebo

rálů, přinášel např. anekdoty o jejich alkoholismu a obecné tvrdosti zkušenosti služby v armádě a v námořnictvu. V první vlně se již také projevila jedna vlastnost ruských egodokumentů z krymské války, přítomná i v ostatních vlnách, a to často nezřetelná hranice mezi egodokumenty všeho typu a beletrií, což evidentně souviselo se snahou autorů zajistit svým textům cenzurní schválení. Práce, charakterizované jako krásná literatura, totiž měly výrazně vyšší šance na schválení, než skutečně ostře sledované válečné deníky nebo dopisy z bojiště, které si nárokovaly autentičnost.

Během období od konce krymské války až do začátku šedesátých let bylo ve srovnání s jinými periodami významně snazší publikovat militární texty. Nový car Alexandr II. Nikolajevič totiž v roce 1858 odňal starým cenzurním výborům pravomoc nad ozbrojenými silami a následně umožnil, aby v armádě pod záštitou generál-majora A. P. Karceva začal vycházet odborný časopis *Vojenský sborník* (*Военный сборник*), jehož prvním šéfredaktorem byl jmenován známý liberální publicista Nikolaj Gavrilovič Černyševskij, který zprvu pracoval spolu se dvěma profesory z vojenské akademie. Nový časopis brzy dosáhl nákladu 6.000 výtisků a stal se populárním prostředkem, jehož prostřednictvím mohli zejména mladí důstojníci projevovat nespokojenost s armádními špičkami a obecně kriticky nahlížet armádní establishment a militární kulturu. Jeden z redaktorů, kapitán Nikolaj Nikolajevič Obručev, dokonce „v jednom z prvních čísel zpochybnil privilegia gardových jednotek... a tvrdil, že v civilizovaných evropských státech by měla role armády spíše slábnout.“²³⁰ V dalších číslech navíc Obručev publikoval analýzu „Изнанка Крымской войны и другая сторона,“ v níž otevřeně srovnal výkonnost logistiky a zdravotnické služby ruské armády a spojeneckých vojsk během obléhání Sevastopolu a nakonec byl v závěru rozpoutané bouřlivé polemiky z redakce právě za tento text propuštěn.²³¹ Další důstojníci zaujímalí liberální pozice ve smyslu zrušení tělesných trestů v armádě nebo nutnosti zasáhnout proti korupci. To vše pravidelně vyvolávalo střet s armádními konzervativci, Černyševskij musel nakonec v roce 1859 rezignovat po intervenci vysoce postavených cenzorů přímo u cara a později v roce 1862 byl dokonce zatčen a uvězněn z politických důvodů. Časopis převzalo a začalo přímo řídit ministerstvo války pod vedením hraběte Dimitrije Alexejeviče Miljutina, který sice zahájil rozsáhlé modernizační armádní reformy, ale nehodlal v ozbrojených silách tolerovat liberální tendence.

Po tomto krátkém „liberálním“ období, kdy podmínky pro kritické publikace byly příznivější, se navíc od poloviny šedesátých let do vydavatelské činnosti, týkající se krymské války rozhodujícím způsobem zapojují vládní struktury, jejichž velké sborníky jsou dominantní po celá přští dvě desetiletí. Vydavatelé získali většinou z armádních i osobních důstojnických archivů, popřípadě pozůstalostí, velké množství textů, které selektivně včlenili do dvou objemných edic. Prvním takovým dílem je pětisvazková edice, oficiálně vydaná v Petrohradu Výborem pro založení sevastopolského muzea pod vedením editora plukovníka generálního štábu a vojenského historika Nikolaje Fjodoroviče Dubrovina v letech 1871-1874.²³² Dubrovin v roce 1869

tamtéž Д. М. Афанасьевъ, „Ответ моряка Русскому Архиву“, 175-183 ad.

230 John L. H. Keep, *Soldiers of the Tsar. Army and Society in Russia 1462-1874* (Oxford: Clarendon Press, 1985), 358.

231 Николай Николаевич Обручев, „Изнанка Крымской войны и другая сторона,“ *Военный сборник* 1, 2, 4 (1858).

232 První díl vychází v roce 1871 jako Николай Фёдорович Дубровин, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетом по*

dostal za úkol shromáždit nejrůznější prameny, převážně vojenského a diplomatického charakteru, ale rovněž egodokumenty z doby krymské války. Přesto byl jeho přístup limitovaný, protože mu nebylo umožněno pracovat s mnoha prameny oficiální armádní provenience, k nimž měl privilegovaný přístup pouze vládní vojenský historikograf krymské války generálporučík Modest Ivanovič Bogdanovič.²³³ Ten v roce 1876 následně vydal již zmíněnou a cenzurou posvěcenou první ruskou oficiální verzi dějin krymské války ve čtyřech svazcích, *Восточная война 1853-1856 гг.*²³⁴ Dubrovinův sborník obsahuje kromě ruských pramenů také několik obsáhlejších překladů ze zahraniční literatury (především Kinglakových textů) a dobového evropského tisku a také celou řadu již zveřejněných článků z ruského tisku (téměř výlučně ze dvou titulů: *Одесский Вестник* a *Санкт-Петербургские ведомости*), který sice zřídka, ale přesto zveřejňoval dopisy a zprávy z bojiště, sepsané většinou obyvateli Sevastopolu, důstojníky pevnostní posádky, nebo obchodníky, kteří zásobovali armádu a dostali se na bojiště. Sborník je pečlivě redigovaný, obsahuje poznámkový aparát a důsledně odkazuje na zdroje.

Po vydání Dubrovinem editovaného sborníku bylo po třech letech práce dalšího editorského týmu zahájeno vydávání jiné objemné, tentokrát třísvazkové specializované edice pramenů, nazvané *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами*, obsahující téměř výlučně egodokumenty.²³⁵ Tato edice vycházela z oficiální iniciativy následníka trůnu careviče Alexandra Alexandroviče (pozdějšího cara Alexandra III.) a materiály do ní byly sebrány prostřednictvím výzvy k zasílání a takové novému sepisování vlastních nebo pozůstalostních egodokumentů (deníků, memoárů a korespondence), zveřejněné ve vládním informačním věstníku (*Правительственный вестник*) z října 1870 a následně mnoha dalších periodikách.²³⁶ Text výzvy zdůrazňoval, že přijaty budou všechny věrohodné dokumenty, které se nemusí nijak zatěžovat formalitami nebo specifickou literární formou.

Hlavní rozdíl oproti Dubrovinově sborníku je dvojitý. Za prvé to je skutečnost, že carevičův sborník obsahuje pouze originální, ještě nikde nezveřejněné materiály charakteru deníkových zápisků nebo memoárů. Za druhé, texty z carevičova sborníku neprošly odbornou redakcí jako v případě Dubrovina a způsob jejich zveřejnění je kvazi-beletristický. Ve sborníku bylo nicméně publikováno 24 pro nás cenných původních egodokumentárních textů, jejichž autory jsou navzdory původnímu zamýšlenému širokému záběru sborníku převážně vyšší armádní i námořní důstojníci. Někteří z nich se snažili o zakrytí své totožnosti, ale většinu takových je možné identifikovat na základě odkazů na obranná postavení, nasazené jednotky a

устройству севастопольского музея, Выпуск I. (Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1871). Postupně je až do roku 1874 vydáno pět dílů této svým rozsahem a šíří zprostředkovaných pramenů dodnes nepřekonané edice.

233 Шаповалова, *Художественная литература и мемуары как источник по изучению обороны Севастополя в 1854-1855 годах*, 45.

234 Модест Иванович Богданович, *Восточная война 1853-1856 гг. Том I-IV.* (Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сущинского, 1876).

235 Vychází od roku 1872 jako Анон., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ I.* (Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872), ve stejném roce je publikován druhý a následujícího roku třetí díl.

236 Шаповалова, *Художественная литература и мемуары как источник по изучению обороны Севастополя в 1854-1855 годах*, 48-49.

zastávané funkce. Jedná se například o bývalého velitele 2. opevněného úseku Jižní strany Sevastopolu, o který se vedly v rámci levého francouzského útoku nejtěžší boje, generála Mořice Christianoviče von Šulce, jehož vzpomínky doplnili vlastními obsáhlými texty dva z jemu během obrany Sevastopolu podřízených velitelů na Bastionu č. 4, kapitán-poručík Vilgelm-Vasilij Gustavovič Reimers a Fedor von Drachenfels. V tomto sborníku jsou také velmi početně zastoupeni autoři vzpomínek z řad baltsko-německé šlechty, která byla pro ruskou armádu velmi významná, protože z této sociální skupiny pocházela značná část vyšších důstojníků a vojenských inženýrů.²³⁷ V druhé fázi vydávání ruských egodokumentů tak v rozhodující míře dominují edice oficiální, pod přímou kontrolu armádních i panovnických autorit. V rámci carevičovy edice byly překvapivě vydány některé texty, které mají evidentní kritický a „heretický“ charakter, například von Šulcovy vzpomínky a úvahy, ale naprostá většina vzpomínek se nese v duchu loajálního patriotismu.

Nakonec se s odstupem přibližně padesáti let objevila třetí vlna vydaných egodokumentů. Pro tu je typický jiný charakter publikací, kdy se za prvé jedná často o pozůstalostní texty, které k vydání připravuje rodina některého z účastníků obrany města, nebo jsou takové texty začleněny do memoárů rodinných příslušníků bývalých vojáků. Tomu napomohla skutečnost, že v září roku 1904 bylo oficiálně slaveno padesátileté výročí krymské války a konkrétně zahájení obrany Sevastopolu a oslavy byly připravovány již od roku 1899. Velkokníže Alexandr Michajlovič sestavil vládní komisi, která se mj. zabývala odměnami pro dosud žijící veterány krymské války a zachycením jejich válečné zkušenosti, téma krymské války bylo vysoce aktuální i v souvislosti s probíhající rusko-japonskou válkou (obléhání Port Arthuru bylo často přirovnáváno k obléhání Sevastopolu) a v tomto období byla většinou ze soukromých pozůstalostí a knihoven vynesena na světlo poslední větší skupina krymských egodokumentů.²³⁸ Historicky poslední neznámý ruský egodokument, pocházející z krymské války pak byl objeven a zveřejněn v roce 1917. Po tomto roce již nebyly nalezeny žádné nové texty. V ruském prostředí je rovněž typické, že objevené egodokumentární texty byly téměř bez výjimky dříve či později publikovány.

Stojí za zmínku, že z doby kolem roku 1904 se zachovalo několik pozoruhodně kritických a otevřených egodokumentů. Někteří z vojáků, kteří byli v době obléhání Sevastopolu nanejvýš nižšími důstojníky, nebo teprve junkery, v roce 1905 již byli plukovníci nebo generálové, jejichž odchod do penze se rapidně blížil, a proto si brali výrazně menší servítky. V roce 1905 například plukovník sapérů Alexandr Karlovič Dětengof publikoval rozsáhlou vzpomínkovou časopiseckou studii na základě životopisných rozhovorů s účastníkem obrany Sevastopolu kapitánem Mělni-

237 Tyto tři texty jsou významné tím, že ze zachovaných ruských egodokumentů patří k těm, kde je nejvíce projeven osobní pohled pisatele. Ve 40. letech 19. století bylo v Kuronsku, Zemgalsku, Lívonsku a Estonsku zachyceno 685 baltsko-německých aristokratických rodin, z čehož přibližně 50% bylo nobilitováno ruskými cary po definitivním dobytí těchto území během Velké severní války. Synové z těchto rodin, do jejichž do značné míry autonomní oligarchické vlády carské úřady měly tendenci spíše nezasahovat, sehráli převážně jako vyšší důstojníci významnou roli během krymské války a obrany Sevastopolu a představovali sociálně a kulturně specifickou skupinu, mající silnou tendenci se vymezovat vůči důstojníkům ruské a jiných národností a až do konce carského Ruska do značné míry ovládající ruský důstojnický sbor a vysoké vojenské školství. Viz např. Alfred Bilmanis, „Grandeur and Decline of the German Balts,“ *Slavonic and East European Review* 3/4 (1944): 65-66.

238 Шаповалова, *Художественная литература и мемуары как источник по изучению обороны Севастополя в 1854-1855 годах*, 51-53.

kovem a hle, co všechno z jeho textu prošlo cenzurou: „Není vůbec žádným tajemstvím, že vojenští velitelé nepovyšují své podřízené téměř vůbec podle zásluh a ctností: někdo si téměř vůbec nepřičil ke střelnému prachu, posluhuje ve štábech a kancelářích ‘známým cizincům’ a vysoce postaveným osobám a získává všemožná vyznamenání a dosahuje vysokých hodností a někdo zase desítky let táhne těžkou káru, slouží dnem i nocí a jako odměnu za zodpovědné plnění svých povinností dostane... leda hemeroidy, revma, nervové zhroucení a žebráckou penzi.“²³⁹ Jediná ještě kritičtější pasáž ve zkoumaných ruských egodokumentech se nachází také v anonymním příspěvku ve třetím díle zmíněného carevičova sborníku z roku 1873, jejímž autorem byl podle početných indicií generál jezdeckta Mořic Christianovič von Šulc. Ten v polovině srpna 1855 v rámci svých úvah o důvodech finální porážky posledního vyprošťovacího útoku v bitvě na Černé vyslovil obecnější kritiku politické i vojenské kultury ruské společnosti: „Dne 16. července... Vysoká hodnost, titul a stáří z nikoho nedělají zkušeného. Náš osud závisí na veteráných starcích. Proč? Za prvé u nás nemáme žádnou svobodnou rozpravu (гласность), následkem čehož ani veřejnost ani vyšší vládní úřady nic neví a vrchnímu veliteli hlásí jen to, co uznají za vhodné a pak už je jakákoli pomoc nemožná a zbytečná – a za druhé – nikdo nesmí projevit vlastní názor a pohled na věc a žádnému ministrovi, ani polnímu maršálovi se nikdy nerozsvítilo v hlavě, že by z osmdesáti milionů obyvatel Ruska mohl být někdo schopnější, než oni – a za třetí – panuje nedostatek čestnosti a můžete se spolehnout, že tato válka stojí vládu dvojnásobek toho, co by ji mohla stát při lepší správě a jiných prostřednicích a vykonavatelích. Nakonec jsou armády řízeny nevhodně, jak jsem již napsal výše, například Kavkazská armáda byla během války s Turky rozdělena do pěti sborů, které mezi sebou nekomunikovaly... a všem taktickým a místním chybám obvykle předchází chyby strategické.“²⁴⁰

Jestliže tedy v britském prostředí platí, že viditelně kritičtější egodokumenty s větší šíří reprezentací pocházely spíše od nižších důstojníků, poddůstojníků a řadových vojáků, tak v ruském tomu bylo spíše naopak. Tvrdě kritické úvahy si mohli dovolit jen vysocí důstojníci, kteří byli politicky krytí shora a měli excelentní služeb-

239 Александр Карлович Детенгоф, „Забытый герой [А.В. Мельников]. Из воспоминаний старого сапера,“ *Русский Архив* 1905 43/8: 548.

240 Анон. (Мориц Христианович фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших в обороне Севастополя в войну 1853-56 годов,“ in Анон., Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 3 (Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1873), 420-421. Autorem těchto slov a celého textu je podle několika jasných evidencí generál jezdeckta Mořic Christianovič von Šulc (Мориц Христианович фон Шульц, Moritz Franz von Schultz) (1806-1888). Odpovídá tomu místo jeho velitelského působení na 2. opevněném úseku i sekvence lehkých zranění, která utrpěl a která jsou zmíněná v textu. Totleben ve své práci Šulce několikrát v období po konci května 1855 zmiňuje jako velitele 2. opevněného úseku. Viz Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, отдел I.*, 329, „2. оpeвнѣннѣй усеку под вelenіем генералмајора Шулце...“ Ve sborníku je evidentně jeho text začleněn kvazi-anonymně, zřejmě z důvodu možných trestně-právních nebo disciplinárních následků, protože obsahuje kromě této i řadu dalších velmi kritických pasáží a neskrývaně nelichotivé hodnocení podle von Šulce fatalistického, v důsledku nevojenského chování admirála Nachimova apod. Identitu generála von Šulce je při pozorném čtení možné vcelku snadno odvodit. V textu je „nastraženo“ několik zřetelných indicií, například autor na jednom místě zastřeně zmiňuje, jak ho jiný generál, v tomto případě náčelník štábu Jižní armády, hrabě Pavel Jevstafijevič von Kocebu (Павел Евстафьевич фон Коцебу, Paul Demetrius von Kotzebue) oslovil během diskuse o dalším postupu po pátem ostřelování jménem a otčestvem „milý Mořici Christianoviči“. Анон. (Мориц Христианович фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших в обороне Севастополя в войну 1853-56 годов,“ 432. Šulc byl penzionován až v roce 1882, devět let po vydání carevičova sborníku.

ní záznam, nebo se nacházeli krátce před penzionováním. Je prakticky nemožné, aby se například ostrá von Šulcova úvaha, svým významem hraničící s velezářným po-
buřováním, dostala do carevičova sborníku bez následníkovy vědomí a zcela náhodně
prošla redakcí a vojenskou cenzurou.

Způsob psaní ruských egodokumentů deníkové nebo zápiskové formy se v
mnoha případech viditelně odlišuje od britských publikací a je výrazně těžší v nich
nalézt reprezentace aktérského pohledu. Zejména pokud byly napsány důstojníky,
pak se v nich projevuje striktně holistický pohled na armádu v tom smyslu, že pisatel
se chápe jako pouhý příslušník nerozlučné vojenské patriarchální rodiny „sevastopol-
ců“.²⁴¹ Drtivá většina textů, sepsaných armádními důstojníky, figurujícími v Šapo-
valové seznamu, je tak sestavena většinou jen jako převyprávění oficiálního událost-
ního narativu, kladoucího neosobní důraz na operačně-taktickou rovinu konfliktu,
doplněné různými prameny armádní provenience a vlastní text typu egodokumentu
tvoří jen v publikaci porůznu rozmístěné anekdotické ilustrační vsuvky, obvykle
označované jako příběh, zpráva, epizoda nebo črty (*случай, весту, эпизод, очерки*).²⁴²
Jedním z důvodů takové situace je nepochybně skutečnost, že v případě ruských
účastníků se jejich pohled na obranu Sevastopolu v žádném případě nevyznačoval
prožíváním a reflexí tolika hlubokých rozporů, jako na britské straně a ostatně, v pří-
padě ruské militární kultury je obrana Sevastopolu dodnes bezproblémově hrdinsky
nálepkována, na rozdíl od britské militární kultury, kde obléhání Sevastopolu a
obecně krymská válka stále představují konfliktní témata, jehož reflexe rozhodně
není završena a pokud ano, tak nijak slavně ani heroicky, jako na ruské straně. Práce
s ruskými egodokumenty je tedy o poznání složitější a přestože jich je k dispozici na-
příklad podle Šapovalové seznamu vcelku mnoho, jejich „výtečnost“ na aktérský po-
hled je nesrovnatelně nižší, než v případě britských textů.

Nejviditelnějším příkladem zmíněného principu výstavby ruských textů jsou
například úvahy a zápisky plukovníka knížete Sergeje Semnojoviče Urusova, které,
přestože představují téměř dvěšestpadesátistránkovou publikaci, obsahují klasický
konzervativní oficiální narativ, soustřeďující se na ruské vojenské elity, které velely
obraně Sevastopolu a chronologicky se věnují jednotlivým polním bitvám a fázím ob-
ležení převážně z hlediska operačního umění, přičemž reprezentace jeho vlastního
pohledu na věc a osobní zkušenosti jsou vpravdě nepočtené a nepředstavují svým
rozsahem ani dvacetinu textu.²⁴³ Podobně jsou na tom například zápisky štábního
překladatele Nikolaje Vasiljeviče Berga, vydané v roce 1858, kde je z téměř šesti set

241 Důstojníci běžně vojáky (bez ohledu na věk), zcela běžně v ruské i spojeneckých armádách
oslovovali jako „děti“ (ребята). Totleben například ve své práci přináší promluvu admirála
Kornilova ze začátku obléhání 27. září, kdy se takto obracel k jednotkám. Тотлебен,
Описание обороны г. Севастополя: Часть I., 244.

242 Typicky v tomto případě Miloševič, Н. С. Милошевич. *Из записок севастопольца* (Санкт-
Петербург: Сенатская типография, 1904). Mnoho zápisů osobní povahy označuje za
эпизод, nemající podle něj takovou důležitost, jako převyprávění událostí, významných z hle-
diska konzervativní vojenské historie, například bitvy u Almy, Balaklavy nebo Inkermanu,
případně jednotlivá ostřelování města. Pro historickou antropologii jsou však významné právě
tyto „epizody“.

243 Сергей Семёнович Урусов, *Очерки Восточной войны* (Москва: В Типографии Грачева и
К., 1866). Urusov ve svém textu prominentně používá klasické historické kolektivní kvazipo-
stavy typu *armáda, posádka* apod., které prožívají a jednají monoliticky a homogenně. Na-
příklad: „*По приезде князю Горчакову зачала треті а последні фазе облежені. Посадка ho přivítala
velmi nadšeně... a toužila po skončení obléhání a útoku...*“, tamtéž, 104.

stran relevantních stěží desetina.²⁴⁴ Berg ale na druhé straně alespoň zveřejnil pod pseudonymem N. V. v roce 1855 v časopise *Москвитянин* cestovní deník nazvaný *Десять дней под Севастополемъ*, zachycující jeho desetidenní pobyt v obléhaném městě v únoru 1855. Tento text je naopak celý přímo nabit jeho osobním pohledem.²⁴⁵ Skutečně extrémním případem toho, jak v ruských egodokumentech dominuje mnohokrát opakované převyprávění operačně-taktické roviny konfliktu, jsou například úvodní kapitoly deníku a memoárů *Четыре войны* kapitána Petra Vladimiroviče Alabina, kde jsou reprezentace autorova pohledu ještě skromnější a v pro nás nejdůležitějším třetím dílu, čítajícím úctyhodných více než osm set stran textu, operační rozborů bitev například zahrnují obrovský poznámkový aparát a přílohy, rozsahem převyšující samotný text.²⁴⁶

Co se týče rozsahu ruských egodokumentů, tak je stejně jako v britském případě značně proměnlivý. Většina ruských textů jsou však egodokumenty spíše fragmentárního typu o rozsahu jednoho dopisu nebo vzpomínky, čítající nanejvýš několik desítek stran textu. Vojenský lékař Alexej Vladimirovič Vyšeslavec například ve svém deníkovém textu zachycuje podrobně pouze jeden jediný den v Sevastopolu z května 1855 a „jeden den v Sevastopolu“ je žánr, kterého se držel i nižší důstojník V. P. Babenčikov a další autoři. Rozsáhlejších egodokumentárních pramenů o několika stech stranách, časově pokrývajících většinu obležení, je velmi málo. Většina dostupných ruských egodokumentů má skutečně spíše úryvkovitý charakter a pokrývá na ploše nanejvýš několika desítek stran kratší úseky války a obléhání Sevastopolu nebo souvisejících vojenských operací. Pokud bychom ještě hledali egodokumenty, které by byly nejen obsáhlejší, ale i dlouhodobě soustavněji psané a měly typ deníku nebo dobře zachovaného souboru korespondence, byly by osobnější a soustředily se v podstatné míře pouze na to, co viděl a zažil sám autor, tak těch se zachovalo extrémně málo. Takové prameny lze spočítat na prstech jedné ruky a znovu jsou jejich autory téměř bez výjimek armádní důstojníci. Rozsáhlejší text, zachycující delší úseky obležení, představuje pouze Tolstého soubor deníkových zápisků, Bergův deník, nebo skutečně objemný Jeršovův deník. Takové prameny jsou typičtější spíše pro první období vydávání ruských egodokumentů, do konce sedmdesátých let 19. století.²⁴⁷

Dalším znakem ruských důstojnických egodokumentů, například textu V. P. Babenčikova nebo vzpomínek vojenského inženýra Adama Petroviče Ordy, týkajících se vojáků 3. sapérského praporu, je to, že důstojníci ve svých textech někdy přijímají pozici toho, kdo má povinnost posbírat rovněž dostupná svědectví o svých podřízených, poddůstojnících a řadových vojácích, kteří sami nic nenapsali, protože často

244 Николай Васильевич Берг, *Записки об осаде Севастополя* (Т. 1, 2) (Москва: Тип. Каткова и К°, 1858).

245 Анонимный путешественник (Н. В.), „Десять дней под Севастополемъ“, *Москвитянин* 9 (1855): 69-128. Text byl o tři roky později s minimálními úpravami zduplikován bez odkazu na původní publikaci nebo autora v Николай Васильевич Берг, *Записки об осаде Севастополя* (Т. 1) (Москва: Тип. Каткова и К°, 1858).

246 V objemné publikaci, je pak Alabinův pohled většinou značně potlačen a představuje v důsledku stěží jednu desetinu rozsahu. Петр Владимирович Алабин, *Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854-56, 1878-78 годах. Ч. 3: Защита Севастополя (1854-1856)* (Москва: И. Н. Кушнерев и К°, 1892).

247 Елена Анатольевна Акимова и коллектив авторов, *История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях Том 2, Часть 1* (Москва: Книжная палата, 1989), 322-339 a také Акимова и коллектив авторов, *История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях Том 5, Часть 2*, 225-226.

ani nemohli: byli negramotní, neměli možnost ani příležitost, nebo padli v boji. Tato rovina se implicitně nachází v téměř všech ruských egodokumentech z produkce nižších důstojníků. V nich je vyjadřována mimo jiné obecná příslušnost k vojenské rodině *sevastopolců* a zachytit byť nepřímo osudy dalších, dosud neznámých, se v textech jeví jako pomyslné splacení čestného dluhu. V Šapovalové seznamu je takových egodokumentů několik a představují kombinaci jednak vlastních vzpomínek a rovněž několika dalších různých, písemně předaných svědectví a často si zjevně několik důstojníků určité jednotky tímto způsobem „stanovilo“ de facto svého neoficiálního mluvčího.

Pro tyto egodokumenty je typická vysoká míra chvály a respektu, projevovaného řadovým vojákům za jejich statečnost a ochotu bojovat a umírat i za mimořádně nepříznivých podmínek. V textech tak vznikají svého druhu mikro-biografické heroické črty o jednotlivých poddůstojnících a řadových vojácích. Vojenský inženýr Adam Petrovič Orda takto například píše o padlých sapérských poddůstojnících Michajlovi Trofimovovi a Ivanu Jefimovovi, vojínovi Ananiji Prokofjevovi a mnoha dalších ze sestavy čtyř sapérských praporů, které byly nasazeny během obrany Sevastopolu.²⁴⁸ Babenčikov pak například podrobně a naturalisticky líčí to, co pokládá za důležité okolnosti hrdinské smrti dělostřelců své baterie v boji, například vojína Děmjana Prokopenka nebo kanonýra Mazurkeviče.²⁴⁹ Dělostřelecký důstojník Julian Ignatjevič Odachovskij, který ve svých vzpomínkách přijímá klasický žánr „jeden den v Sevastopolu“ a vzpomíná na první den Třetího ostřelování z června 1855, také explicitně „na věčnou paměť“ jmenuje své podřízené jako fejerverkera (desátníka) Antona Gončarova nebo bombardýra (svobodníka) Prochora Kostěckého.²⁵⁰ Orda je nejvýznamnějším autorem tohoto žánru a ze své knihy v prvním plánu odstranil své zkušenosti a pohled na obranu Sevastopolu a celý text je plánovitě zaměřen pouze na vzpomínky na podřízené a řadové vojáky a poddůstojníky ze sapérských jednotek.

Dalším rysem ruských egodokumentů je absence viditelného napětí mezi oficiálním narativem a aktérskou zkušeností, jako v případě britském. Dalo by se přitom říci, že britské egodokumenty jsou věštinou na tomto napětí a jeho různých interpretacích explicitně vystavěny a jejich sepsání jím bylo často přímo motivováno. Pokud takové existovalo na ruské straně, u všech vydaných textů se o jeho odstranění jen s několika málo výjimkami postaral cenzurní aparát. V ruských egodokumentech téměř vůbec nenalezneme nalezneme kritický tón, zacílený do vlastních řad a v případě egodokumentů, použitých jako zkoumané prameny pro tuto práci, by se daly výjimky spočítat na prstech jedné ruky, viz např. zmíněný pozdní Dětengofův text z roku 1905 nebo některé pasáže z von Šulcových vzpomínek. Zcela unikátní mezi ruskými egodokumenty pak jsou v tomto smyslu zápisky bývalého kapitána ruské armády polské národnosti Roberta Adolfa Chodasiewiczze ze 67. tarutinského pěšího

248 Адам Петрович Орда, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе: (приложение к солдатской беседе) / рассказ очевидца А. Орды* (Санкт-Петербург: В типографии Иосафата Огризко, 1863).

249 В. П. Бабенчиков, „День и ночь в Севастополе. Сцены из боевой жизни. (Из записок артиллериста),“ *Военный сборник* 1875 (104/8): 335 a 339.

250 Юлиан Игнатъевич Одаховский, „День 26 го мая 1855 го въ Севастополе“, In Anon., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ I.* (Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872), 190.

pluku, který v únoru 1855 přešel na britskou stranu po sérii podle jeho názoru nacionalisticky motivovaných konfrontací ve své jednotce, neudělení vyznamenání za statečnost tváří v tvář nepříteli a finálně poté, co se dozvěděl zavádějící informaci, že spojenci plánují vytvořit Polskou legii, která by bojovala za obnovení polské státnosti. Jeho text, publikovaný v roce 1856 v Londýně, je z historickoantropologického hlediska cenný v tom, že nabízí pohled svého druhu „třetí“ strany, pocházející navíc z pera účastníka, který za prvé již necítil žádný potenciální autocenzurní tlak a za druhé mohl rovněž srovnávat zkušenost z ruské a britské služby a militární kultury.²⁵¹ Chodasiewiczův text obsahuje velké množství reprezentací, dotýkajících se nekompetentnosti vysokých ruských důstojníků, surového zacházení s řadovými vojáky, které se mu přičilo, nebo početných selhání armádní zdravotnické a logistické služby. V případě Chodasiewiczova textu je nutné reflektovat jeho polské národní uvědomění a obecně kritický postoj k ruskému establishmentu, ale autor nebyl explicitně motivován líčit svoji zkušenost v ruské armádě přehnaně negativně ve snaze zvýšit lákavost a prodejnost své knihy. Již dlouho před publikováním svých zápisků se mu za jeho pomoc britské vojenské zpravodajské službě během obléhání Sevastopolu, zejména co se týče vyslýchání zajatců, dostalo vysoké finanční odměny a získal mnoho cenných kontaktů pro svoji následující úspěšnou vojenskou kariéru.²⁵²

251 Robert Adolf Chodasiewicz (Hodasevich, R.), *A Voice from within the Walls of Sebastopol: A Narrative of the Campaign in the Crimea, and of the Events of the Siege etc.* (John Murray: Londýn, 1856).

252 Robert A. Chodasiewicz (1832-1896) jako jeden z historicky proslulých polských vojenských emigrantů z Ruska po krátkém pobytu v Británii nedlouho sloužil v turecké armádě, následně působil v americké unionistické armádě během občanské války a poté v argentinské armádě jako kapitán vojenských inženýrů. Nakonec byl povýšen do hodnosti podplukovníka a v argentinské armádě byl profesorem na vojenskoinženýrské akademii. Bernarda Zubrzycki, „Polish Immigrants in Argentina,“ *Polish American Studies* 69/1 (2012): 4-6.

MILITÁRNÍ MECHANIKA A TVÁŘ BITVY

„Včera jsme vybojovali polní bitvu a vyhmali Rusy z velmi silného opevněného postavení. První divize postupovala přes otevřenou pláň, kde kolem nás všemi směry létala kartáčová palba, pak skrze sady přes řeku Almu a do kopců, kde jsme přímo před sebou narazili na ruské pluky uspořádané v kolonách, které jsme překrásně pokosili salvami z pušek.“

Christopher Edward Blackett, kapitán, 93. pěší pluk (Sutherland Highlanders), z dopisu otci, 21. - 22. září 1854.²⁵³

Militární mechanika představuje takové studium vojenského operačního umění, technologie, techniky a taktiky, a souvisejících oblastí vedení války, například logistiky, zdravotní služby apod., které není soustředěné na tyto předměty samotné, jak většinou činí konzervativní vojenská historie, ale které se zabývá prvořadě jejich souvislostí a přesahem do vnímání, rozvažování a jednání konkrétních účastníků válečného konfliktu. Studium militární mechaniky v této antropologizující perspektivě nebylo v historiografii vůbec běžné a jak již jsem zmínil, tak poprvé je explicitně demonstroval britský vojenský historik John Keegan ve své vlivné práci *The Face of Battle*.²⁵⁴ Kultura války, představující hlavní předmět zkoumání tohoto textu, se navíc projevuje pouze vždy skrze konkrétní rastr podmínek dané militární mechaniky, neexistuje nikde v „čisté“ abstraktní podobě. Po samotném Keeganovi se militární historii v duchu studia militární mechaniky věnovali další autoři jako zmíněný Victor Davis Hanson, Adrian Goldsworthy nebo Philip Sabin v případě antického vojenství, také již zmíněný John A. Lynn, mající obecnější záběr a ambici nebo Charles Carlton a Lauro Martines, zabývající se raně novověkým vojenstvím a z nedávných prací vyčnívá již citovaná studie izraelského autora Idana Sherera o zkušenosti služby a boje ve španělských terciích z první poloviny 16. století.²⁵⁵

253 Cambridge University Library, Department of Manuscripts and University Archives, GBR/0012/MŠ Add. 9587, Christopher E. Blackett: Letters to his parents from the Crimea, Dopis otci, Alma, Krym, 21.-22. 9. 1854.

254 John Keegan, *The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme* (Londýn: Jonathan Cape, 1976).

255 Např. Adrian Goldsworthy, *Pax Romana: War, Peace and Conquest in the Roman World* (Yale: Yale University Press, 2017), dále Philip Sabin, Michael Whitby a Hans van Wees, eds., *Cambridge History of Greek and Roman Warfare: Volume I: Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007) a Philip Sabin, Michael Whitby a Hans van Wees, eds., *Cambridge History of Greek and Roman Warfare: Volume 2,*

Jedno z nejotřepanějších klišé konzervativní vojenské historie, představující rovněž inspirační zdroj nejrůznějších politických bonmotů, se skrývá ve výroku, že *generálové se vždy připravují na minulou válku místo na tu budoucí*.²⁵⁶ Jeho původním autorem podle všeho byl americký vojenský inženýr Julian Larcombe Schley, který v roce 1929 shrnoval svoje zkušenosti ze západní fronty I. světové války v příspěvku pro odborný vojenský časopis *The Military Engineer*. Schley reflektoval jednu z často diskutovaných vlastností kategorie militární mechaniky. Jakou? V případě krymské války je Schleyův výrok poměrně trefný v tom, že jej lze použít coby výchozí bod výkladu, osvětlujícího jednu z podstatných vlastností konfliktu: to jest, že operace na Krymu a obléhání Sevastopolu svedly na jedno místo v prostoru a čase v zásadě historicky náhodně tolik inovací a změn ve způsobu vedení války, že jejich nahromadění a uplatnění na jednom bojišti v krátkém časovém úseku přesáhlo schopnost většiny aktérů chápat válku jako to, nač byli připravováni a naopak s údivem a hrůzou ji považovat za něco, nač rozhodně připraveni nebyli. Vojáci obou stran byli vycvičení v militární mechanice post-napoleonské doby a na Krymu se setkali náhle s něčím dramaticky odlišným. Byli dobře připraveni, ale na minulou válku. Krymská válka, zejména vlastní tažení na Krymu a obléhání Sevastopolu, vyvolala u mnoha nasazených vojáků, elitních i řadových, přesvědčení, že se octli ve válce zcela nového druhu. Militární mechanika krymské války představuje pomyslný kaleidoskop rozporů, diskontinuit a selhání, majících v důsledku na řadové aktéry boje fatální vliv a způsobující dosud nevídané početné ztráty.²⁵⁷

Mnoho účastníků se na Krymu cítilo nepatřičně. Obrazně řečeno pociťovali, že se ve zcela špatnou dobu octli na zcela špatném místě. Britský vojenský historik Trevor Royle ve snaze popsat konflikt napsal ještě v roce 1998, že „*krymská válka je jedním z špatných žertů dějin*.“²⁵⁸ Nepřímo tím reflektoval dva další rysy konfliktu: za prvé, že teoreticko-metodologická výbava konzervativních vojenských dějin v případě krymské války do značné míry selhává a za druhé, že se jedná o vhodné téma pro historickou antropologii války, neboť událost, považovaná za téměř nepochopitelnou a plnou rozporů, představuje z epistemologického hlediska historické antropologie potenciálně velmi dobrý *entry point* do dané kultury války. „*Vysvětlení krymské války představuje jeden z nejožehavějších problémů moderní historiografie*,“ povzdechl si další konzervativní historik Brison Gooch, a to zejména ve vztahu k průběhu a podobě vojenských operací.²⁵⁹ Royle situaci krymské války jako konfliktu, který se odehrál přímo na historické ruptuře, shrnul slovy, že „*v tomto ohledu má krymská válka janusovskou tvář. Byla ukotvena v umění války doby černého střelného prachu a její taktika se téměř nelišila od té z doby napoleonských válek... a přesto, válka svými technologickými*

Rome from the Late Republic to the Late Empire (Cambridge: Cambridge University Press, 2007). Charles Carlton, *Going to the Wars: The Experience of the British Civil Wars 1638-1651: Experience of the British Civil Wars, 1638-51* (Londýn: Routledge, 1994), popřípadě Lauro Martines, *Furies: War in Europe, 1450-1700* (Londýn: Bloomsbury Press, 2014).

256 Julian Larcombe Schley, „Some Notes on the World War,“ *The Military Engineer*, No. 21 (leden-únor 1929): 55-68.

257 Někteří autoři hovoří o tom, že taková ruptura zejména v militární mechanice se rovná další „vojenské revoluci“, tentokrát se odvozující od nástupu průmyslové revoluce do vojenství. Knox MacGregor a Williamson Murray, eds. *The dynamics of military revolution 1300-2050* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

258 Royle v předmluvě ke svému hlavnímu dílu, viz Royle, *Crimea*, ix.

259 Brison Gooch, „A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War,“ *American Historical Review*, No. 62 (říjen 1956): 33.

inovacemi a celkovou změnou své dynamiky předznamenala zákopové boje... první světové války.“²⁶⁰ Yakup Bektas zdůrazňuje, že krymská válka představovala skutečně ojedinělé nahromadění technologických inovací, odvozujících se primárně od soukromnického „*techno-podnikatelského ducha*“ průmyslové revoluce v Británii,²⁶¹ a představuje skutečně první velký konflikt modernity v tom smyslu, že v jeho průběhu již byly ve válečnictví hromadně aplikovány nové technologie. Její militární mechanika byla postupně od základu proměněna jednak sérií inovací a za druhé také ojedinělými situačními konfiguracemi na bojišti, které tyto inovace vyvolaly. Inovace jako telegraf, přesné ruční zbraně s drážkovanou hlavní, nasazení parního stroje v logistice na moři i na souši, nové metody vojenské medicíny, funkční propojení elektrotechniky a pyrotechniky nebo hromadné použití dělostřeleckých raket byly skutečně dosud nevídané a podle Bektase je otázka, zda na bojišti byly významnější kvůli své militární efektivitě, nebo „*symbolismu, budoucím příslibům a dovednému využívání v propagandě.*“²⁶²

Militární mechanika pěchoty

Na krymském válčišti byla postupně nasazena více než polovina britské armády, která do boje vstupovala jako síla profesionální a ze všech účastníků konfliktu patrně nejlépe vyzbrojená a vystrojená. Britské jednotky, nasazené během konfliktu, byly podle dobových autorit obecně velmi dobře vycvičené, ovšem podle beznadějně zastaralého normativu. Příručka, podle které pluky pozemního vojska řídily výcvik, byla pod názvem *Field Exercise and Evolutions of the Army*,²⁶³ vydána v roce 1833, dvacet let před vypuknutím konfliktu a představovala jen minimálně upravenou verzi stejného předpisu z roku 1824, který znovu nebyl ničím více, než mírně doplněným novým vydáním totožného normativu z roku 1792, vydaného ještě před napoleonskými válkami.²⁶⁴ Prvním rysem militární mechaniky krymské války tak bylo, že britská pěchota byla zprvu nasazována podle šedesát let starých taktických konceptů v situaci, kdy se mezitím významně proměnila pěchotní výzbroj a účinnost ručních zbraní. Uvažovaná smrtonosnost palby pěchoty během napoleonských válek činila něco mezi 1/400-500 vypálenými ranami na jednu oběť, jak uvádí například dobové britské údaje po prozkoumání bojiště u Vittorie v roce 1813, ale průzkum bojiště po bitvě u Inkermanu na Krymu a srovnání se spotřebou vydaného střeliva údajně odhalil jiný poměr až 1/50,²⁶⁵ tedy až desetinásobně vyšší účinnost. Ruská pěchota byla britskou ve všech polních střetnutích deklasována a ihned v první bitvě u Almy zjistila, že její staré hladkohlavňové muškety, nasazené u téměř všech jednotek, jsou schopny (se značnou nepřesností) zasáhnout na nejdále 100-150 metrů, zatímco palba v salvách britské pěchoty je smrtící až do jednoho kilometru.²⁶⁶

260 Royle, *Crimea*, 514.

261 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 234.

262 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 234.

263 Henry Torrens, *By His Majesty's Command. Field Exercise and Evolutions of the Army* (Londýn: William Clowes, 1833).

264 Strachan, *From Waterloo to Balaclava*, 19-22.

265 George Raudzens, „Firepower limitations in modern military history,“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 67/271 (1989): 147-148.

266 Figs, *Crimea*, 215.

Britská armáda od roku 1815 nebyla zapojena do většího kontinentálního konfliktu a mezitím bojovala pouze v koloniích a zámoří s ozbrojenými silami, pro které byly typické jiné militární kultury a jiné militární mechaniky než ty, spadající do západoevropské skupiny. Britský sbor, nazvaný Východní armáda (*Army of the East*), neměl vůbec žádné zkušenosti z boje s pravidelnými státními ozbrojenými silami. Od samého počátku se objevuje jeden z určujících rysů krymské války. Nedo- statky ve výcviku, výzbroji, organizaci a logistice jsou „doháněny“ dříve nezvyklým a přehnaným důrazem na nesofistikovanou a místy až sebevražednou osobní sta- tečnost a mimořádně tvrdé a nekompromisní bojové nasazení, což jsou kulturní rysy, většinou asociované s „předmoderními“ a mimoevropskými ozbrojenými silami. Kromě toho se bojující z britských jednotek až do stupně řadových vojáků v mnohem větší míře museli v kritických a nezvyklých situacích rozhodovat sami, če- hož si od počátečního polního střetnutí u Almy všimli ruští aktéři, zejména dů- stojníci, vyjadřující podivení nad tím, jak málo jsou britští vojáci přímo vedeni a kontrolováni důstojníky.²⁶⁷

Od počátku britské jednotky v polním střetu spoléhaly na nyní již úplně za- staralou lineární taktiku, kdy dvou až čtyřřadá linie pěchoty páčila systémem podle čet (*platoon fire*), nebo po řadách (*firing by ranks*), s cílem ovládnout bojiště palebnou silou svých ručních zbraní. Pokud hrozil útok jezdeckta, byl urychleně zformován více či méně pravidelný čtyřřadá čtyřúhelník, jehož první řada klečela s nasazenými bajonety a zadní tři řady páčily salvami. Během celé krymské války však došlo pouze k jednomu pokusu o útok ruského jezdeckta na britskou pěchotu, a to v bitvě u Bala- klavy, kdy ruská kavalerie neúspěšně napadla skotský 93. horalský pěší pluk a byla rozstřílena salvami na střední až krátkou vzdálenost.

Britská pěchota byla těsně před zahájením konfliktu a během jeho první fáze přezbrojena na nové perkusní muškety s drážkovanou hlavní, střelející kónicko-vál- cové projektily typu *Minié balls*, které byly mnohem přesnější, protože již byly stabi- lizované rotací, udělenou drážkami. Nové dlouhé ruční zbraně se tak staly nesrovna- telně smrtonosnější, než staré křesadlové hladkohlavňové muškety z napoleonských válek. Nové velké a těžké bezplášťové projektily z měkkého olova o hmotnosti 680 gránů (Enfield Pattern 1851) a 530 gránů (pozdější Enfield Pattern 1853),²⁶⁸ měly ráži 18 mm a v případě novějšího modelu 14 mm a navzdory relativně nízké ústové rych- losti kolem 300 m/s byly přesné na přibližně 600 metrů a smrtící účinek vykazovaly až na vzdálenost, přesahující 800 metrů.²⁶⁹ Způsobovaly těžší zranění, než starší leh- čí a menší sférické projektily do křesadlových nebo perkusních mušket s hladkou hlavní.

Jednotky, které odjížděly na Krym, byly cestou, většinou během zastávek v Konstantinopoli, Varně nebo někdy až na místě²⁷⁰ postupně přezbrojovány ze star-

267 Figes, *Crimea*, 215.

268 Grán (grain) = přibližně 64,8 mikrogramů. Projektily do modelu 1851 tak měly hmotnost téměř 44 gramů a do modelu 1853 více než 34 gramů. Pro obecné srovnání, projektily do moderních armádních dlouhých ručních palných zbraní jsou mnohem lehčí. Projektily muni- ce 7,62x51 NATO, dnes považované za standardní střelivo do velkorážových pušek pro ost- rostřelce, mají průměrnou hmotnost střely přibližně 9 gramů a střela je celoplášťovaná.

269 Projektil navrhl francouzský kapitán Claude-Étienne Minié, podle jehož příjmení bylo na- zváno mnoho nových modelů zbraní.

270 Například transport, kterému velel podplukovník Ainslie, na začátku září 1854 vezl pro jeho pluk pouze 80 nových pušek a dalších 80 pro každý další pluk jeho divize. A. A. Lagden, ed., „The Ainslie Letters [1],“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 58 (1980): 15. Ain-

ších hladkohlavňových perkusních mušket Pattern 1842 na nové Enfield Pattern 1851 Minié Rifle Musket ráže .702 s drážkovanou hlavní a později v roce 1855 na ještě účinnější Enfield Pattern Model 1853 menší ráže .577, které byly obě vybaveny stavitelnými mířidly, umožňujícími přesnou palbu na dlouhé vzdálenosti. Praktické zkoušky ukázaly dvojnásobnou přesnost na 150 yardů a jedenáctinásobně vyšší přesnost na vzdálenost 400 yardů, přičemž na dříve neuvěřitelných 800 yardů stále 77% projektilů zasahovalo terč o stranách osmi stop.²⁷¹ Britská pěchota pravidelně trénovala palbu na standardní siluetové terče až do vzdálenosti 500-800 metrů a obecně byla úroveň jejího střeleckého výcviku ve srovnání s ostatními evropskými armádami hodnocena jako vysoká. Zejména v případě modelu 1853, který měla řada britských jednotek na Krymu k dispozici, se navíc jednalo o vysoce spolehlivou a přesnou zbraň, podařenou nadčasovou konstrukci, která byla vyhledávaná, exportovaná a ceněná ještě během americké občanské války. Britští důstojníci i vojáci k nim byli zprvu nedůvěřiví, protože od počátku bylo jasné, že významně promění vedení pozemního boje. Podplukovník Sterling z Horalské brigády si ještě na konci května 1854 zapsal v konstantinopolském Scutari, že „právě měníme naše muškety za pušky Minié, což je zatím ve velkých jednotkách nevyzkoušená zbraň. Pro tuto chvíli pochybuji o smysluplnosti takové změny, protože naše výhoda vždy spočívala a bude spočívat v ochotě rychle jít na tělo s nepřítelem a pokud jste blízko, tak je stará puška stejně dobrá, jako ta nová.“²⁷² Následující bojové zkušenosti ale daly zastáncům nových zbraní plně za pravdu.

Všechny zmíněné skutečnosti v souvislosti s výměnou ručních zbraní za novou generaci dosti ovlivnily militární mechaniku obléhání Sevastopolu. Mezi britskými řadovými vojáky, poddůstojníky i mnoha důstojníky se rozvinula svého druhu lovecká, ostrostřelecká kultura, kdy spolu soutěžili o nelepší zásahy a v zákopech se často odehrávaly neformální improvizované střelecké soutěže v palbě na nepřítele. Máme k dispozici i několik pramenů, uvádějících, že za úplaty nechávali vojáci a důstojníci i civilní návštěvníky bojiště, takzvané „*Travelling Gents – TGs*“²⁷³ a posádky zásobovacích lodí „zastřílet si“, a to často z vlastních loveckých pušek. Vojenský ilustrátor William Simpson zmiňuje takovou příhodu z 23. června, kdy po dlouhém váhání také dostal možnost „vystřelit si“ na Sevastopol.²⁷⁴

slie byl velmi netrpělivý, aby se jeho muži mohli seznámit s novými zbraněmi.

271 Strachan, *From Waterloo to Balaclava*, 41.

272 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 21. Následně si 4. června stále skepticky zapisuje, že celá 1. divize už obdržela nové pušky a dodal: „*Doufám, že toto opatření se ukáže jako promyšlené.*“ Tamtéž, 25.

273 Anonym, *Inside Sebastopol and Experiences in Camp. Being the Narrative of a Journey to The Ruins of Sebastopol, by way of Gibraltar, Malta, and Constantinople, and back by Way of Turkey, Italy, and France; Accomplished in the Autumn and Winter of 1855* (Londýn: Chapman and Hall, 1856), 142.

274 George Eyre-Todd, ed., *The Autobiography of William Simpson, R.I.* (Londýn: T. Fisher Unwin, 1903), 51. „*V den mé návštěvy byla paralela střežena či spíše obsazena jednotkami Rifle Brigade. Jeden z mužů mi nabídl svou pušku, jestli si nechci, vystřelit na Rusáky.*‘ Přiložil jsem pušku k líci a vypálil, ale dal jsem si pozor, abych ani náhodou neohrozil žádného z ‚Rusáků.‘ Vypálil jsem na Sevastopol a zasáhl jsem. Vybral jsem si volné prostranství na svahu na východní straně městských baterií a viděl jsem, jak z místa, které jsem zasáhl, vyrazil obláček prachu... Cítil jsem, že pokud bych měl šanci někoho zabít, tak by to byla prostě vražda. Kapitáni a poddůstojníci z dopravních lodí si zvykli chodit se svými puškami do zákopů ‚zastřílet si‘ na nepřítele. Pokládal jsem podobné chování za odporné a některým z nich jsem svůj názor sdělil...“ Na jiném místě Simpson nicméně přiznává, že mnoha bohatým turistům sloužil jako placený průvodce zákopy. Tamtéž, 53.

Zejména v dubnu a květnu 1855, poté, co nastalo mnohem příznivější jarní počasí, se tato praxe soutěživé a nevázané střelby, s častou přítomností civilistů, nato-lik rozmohla, že velitelé se proti ní rozhodli zakročit. Kapitán inženýr E. F. Bourchier například v hlášení ze 14. května píše, že „muži z některých pluků přijali zcela nevojenskou praxi hulákání a aplaudování... během střelby a služby v zákopech, čímž jen vytvářejí zmatek a upozorňují nepřítele na to, odkud je na něj vedena palba. Takové chování je nyní přísně zakázáno, pouze s výjimkou útoku na nepřítele na bajonety.“²⁷⁵ Palba z ručních zbraní byla během obležení Sevastopolu velmi hustá. Elphinstone později v britské oficiální publikaci shrnuje, že každý den bylo například pouze jednotkám, střežícím přední linii zákopů, vydáváno ne méně, než 20.000 kusů munice do pušek, které měli vojáci za povinnost mířeně vypálit.²⁷⁶

Ruské jednotky byly vyzbrojené mnohem hůře. Totleben ve svém spise o obraně Sevastopolu zdůraznil, že „naše pěchota byla vyzbrojena puškami s hladkým vývrtem a pouze malá část, méně než jedna dvacetina, byla vybavena zbraněmi s drážkovanou hlavní,²⁷⁷ což znamenalo, že útočník mohl provádět veškeré své práce až do vzdálenosti 100 sáhů od obranné linie mimo dostřel ručních zbraní.“²⁷⁸ Ruské jednotky byly vybaveny pestrou směsicí tří typů perkusních mušket s hladkým vývrtem M1844, M1845 a M1852 a teprve nejnovější typ M1854 měl drážkovaný vývrt a kvalitnější mířidla a byl schopen se balistickými vlastnostmi rovnat novým spojeneckým zbraním. Kromě toho ruské zbrojovky vyráběly kopii starší britské perkusní Brunswick Rifle ráže .704 s teoretickým účinným dostřelem kolem 300 metrů, která ještě nepoužívala projektily typu Minié, ale speciální sférické projektily s výstupky, zapadajícími do drážkování hlavně.²⁷⁹ Jak již bylo řečeno, modernějšími modely dlouhých ručních zbraní s drážkovaným vývrtem, bylo podle ruských dobových autorit vybaveno necelých 5% ruských pěšáků. Ruské jednotky také trpěly chaosem při dodávkách munice. Mnoho vojáků bylo vybaveno staršími konvertovanými křesadlovými mušketami, které měly jinou ráži, než nové perkusní zbraně. Již 30. listopadu 1854 ruské ministerstvo války zadalo zakázky na více než 50.000 nových pušek typu M1854, ale jejich výroba byla pomalá a kvalita zbraní často špatná. Do konce konfliktu se tak podařilo vyzbrojit novým typem ručních zbraní pouze malou část oddílů, převážně ostrostřelců a ruská pěchota byla vůči spojenecké stále v polí významně znevýhodněna.

275 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 216. Rozkaz se měl od této chvíle předčítat všem jednotkám před každým nástupem do zákopů.

276 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 543. Elphinstone obecně hodnotí způsob vedení palby z ručních zbraní mimo elitní ostrostřelecké jednotky z Rifle Brigade jako pošetilý. „Bylo zneklidňující vidět bezstarostný způsob, jakým byla vedena palba. Vojáci se sdružovali do skupin a ostřelovali jakýkoli cíl na obranných pozicích, který se jim zdál být živou bytostí. Mířidla svých pušek si nastavili na maximum, aniž by věnovali pozornost správnému odhadu vzdálenosti cíle. Byli tak hloupí, že jim vůbec nebylo možné vysvětlit význam stanovení vzdálenosti objektu, na který střelili a jaká má být správná elevace.“

277 Orig. *штуцер*.

278 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 521. Pochopitelně s výjimkou ruských ostrostřeleckých jednotek, které byly vybaveny moderním modelem M1854.

279 S těmito zbraněmi se setkali například příslušníci 20. britského pluku, poručík zaznamenává, že během bitvy u Almy byly pravděpodobně těmito zbraněmi vybaveni ostrostřelci, chránící jednu z hlavních ruských dělostřeleckých baterií. Zaznamenává „linie ruské lehké pěchoty, vyzbrojené puškou s dvojdrážkovou hlavní, vystřelující těžkou kónickou střelou do vzdálenosti sedmi nebo osmi set yardů. Právě od nich velmi trpěli Francouzi, protože na ně celou dobu dopadala jejich palba.“ Peard, *Narrative of a Campaign in the Crimea*, 55.

Tato nevýhoda byla částečně napravena tím, že v prosinci 1854 byly ruskými armádními zbrojíři jako vhodné vyhodnoceny kořistní francouzské projektily typu Minié, které byly reverzně-inženýrsky zkopírovány a vyráběny pomocí speciálních odlévacích forem jako tzv. Neisslerův projektil. Oproti starým sférickým projektilům se jednalo o značné zlepšení, i v případě jejich používání v hladkohlavňových mušketách a vojáci i velitelé v Sevastopolu nové projektily vysoce kladně hodnotili.²⁸⁰ Výsledky ale byly nakonec nejisté, protože nové projektily lépe těsnily v hlavni, což za prvé často zvyšovalo tlak při hoření střeliviny na neúnosnou míru a ruským zbraním se začaly roztrhávat hlavně během dlouhotrvající palby, z čehož vojáci měli hrůzu. Za druhé to znamenalo obtíže s nabíjením. Důstojník alexopolského pluku lehké pěchoty Valerian Zarubajev tuto situaci zapsal do svého deníku, že v dubnu 1855 „jsme měli ještě hladkohlavňové pušky a když nám později během obležení rozdali nové kulky francouzského modelu Minié, tak se po dvou nebo třech výstřelech už nedaly nabíjet. Vojáci je zkoušeli nabít tak, že kamenem mlátili do nabíjáku, který se ale ohnul a kulka se vůbec nehnula... vojáci zkoušel kulky mazat, ale vůbec nic nepomáhalo.“²⁸¹

Jedinou výjimkou na začátku obléhání byly nepravidelné střelecké jednotky kozáků z Kavkazu, kteří byli často vybaveni řemeslně malosériově vybavenými puškami s drážkovanou hlavní, které přesně nesly na dlouhé vzdálenosti. Na jejich nasazení na Malachovském vrchu po boku jeho jednotky vzpomíná například kadet S. A. Gunaropulo, který si zapsal jméno dnes již zapomenutého, ale tehdy mezi spolubojovníky legendárního odstřelovače Stěpana.²⁸²

Na bitevním poli byly útvary sešikované britské řadové pěchoty obvykle ještě kryty liniemi lehkých ostrostřeleckých jednotek (*skirmishers*). Před linie byly dále vysunovány skupiny dobrých střelců, kteří působili ve stylu dnešních ostrostřelců (*marksman*), individuálně nebo v menších skupinkách, rozhodovali se z vlastní iniciativy a byli pod minimální kontrolou důstojníků. Podobný vývoj se odehrál na ruské straně. Již sedmého října 1854 během prvotních fází obležení píše britský vojenský inženýr Elphinstone, že „nepřítel rozestavil početný řetěz pěších hlídek před Gordonovým vrchem a ve skalách a jeskyních Inkermanského hřebenu po celé jeho délce 1.000 yardů před městským pevnostním pásmem. Tito ostrostřelci se k nám neustále přibližovali a dávali se do přestřelek s našimi vysunutými hlídkami a při mnoha příležitostech postupovali kupředu, podporováni lehkými pěchotními děly a i když byli pokaždé odrazeni, postupně se dostávali stále blíže a velmi obtěžovali naše jednotky.“²⁸³ Před hlavními liniemi obou stran tak vzniklo velké množství pozic, označovaných obvykle jako ostrostřelecké zákopy (*rifle pits, завалы для стрелков*), krytých většinou nízkým valem, v němž byly pomocí pytlů se zeminou nebo i dřevěných trubek vytvořeny dobře kryté střílny.²⁸⁴

280 John Shelton Curtiss, „Russian Sisters of Mercy in the Crimea, 1854-1855,“ *Slavic Review* 25/1 (1966): 127.

281 Валериан Зарубаев, „Воспоминания о Севастополе бывшаго командира 1-й карабинерной роты Алексопольскаго Егерскаго полка Валериана Зарубаева,“ in Анон., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 2* (Санкт-Петербург: Типография А. Граншеля, 1872), 447.

282 С. А. Гунаропуло, „Воспоминания старого моряка,“ *Исторический Вестник* 1899/78/10: 96.

283 H. C. Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers, Part I.* (Londýn: George Edward Eyre a William Spottiswoode, 1859), 26-27.

284 V hlášeních z 11. dubna 1855 se poprvé zmiňuje skutečnost, že ruská ostrostřelecká postavení jsou vybavena střílnami ve formě užších dřevěných trubek, které sice poněkud omezují výstřelné pole, ale výborně kryjí střelce. H. C. Elphinstone, *Journal of the operations conducted by*

Na obou stranách postupně díky novému typu ručních zbraní začali v mnohem vyšší míře působit vojáci, vybraní z nejlepších střelců dané jednotky, kteří byli nasazeni jako samostatně působící odstřelovači nebo během výpadů či útoků jako ostrostřelci v sestavě jednotky. Do několika set metrů od nejbližších pěchotních postavení už nebylo bezpečno. Milosrdná sestra Jekatěrina Michailovna Bakunina vzpomíná v souvislosti se smrtí admirála Nachimova, že ruští důstojníci většinou z uniforem již na začátku října 1854 odstranili svůj zásadní statusový symbol, honosné zlaté epolety, aby neulehčovali nepřátelským odstřelovačům mířenou palbu: Bakunina cituje ze svého dopisu rodičům ze dne 3. července 1855: „*Nešťastný Sevastopol! Kolik krve v něm se již prolilo a kolik krve se prolilo za něj! ... A nakonec se Francouzům podařilo dostat i Nachimova. Kolikrát se o to jen snažili! On se tak bezstarostně ukazoval na všech bastionech, kde nikdo nenosil důstojnické epolety, ale on je nosil neustále a když mu říkali 'Je zde nebezpečno, odejděte...', tak vždy odpovídal 'Víte, já se ničeho nebojím.*“²⁸⁵ Na britské straně je podobná reprezentace obsažena v deníku seržanta 7. pluku Royal Fusiliers, Timothyho Gowinga, který si zapsal, že v květnu a červnu 1855 si museli vojáci jeho pluku díky rostoucí aktivitě ruských odstřelovačů zamazat lesklé součásti uniformy jako knoflíky nebo přezky na opasku pomocí popelu z dýmek, aby neprozrazovaly jejich pozici, pokud by odrážely sluneční světlo.²⁸⁶ Britské velení se nakonec na jaře 1855 rozhodlo, že nová nebezpečná postavení ruských odstřelovačů je nutné pokud možno okamžitě dobývat a trvale obsadit vlastními jednotkami. Gowing, který byl do této operace nasazen, píše, že „*dobývání ostrostřeleckých postavení byla obávaná práce, kterou bylo nutné vykonat v noční temnotě bajonetem... ostrostřelecká postavení jsou jámy, větší i menší, vykopané nejrůznějším způsobem, obsazené nejlepšími střelci, kteří nás významně trápili tím, že odstřelovali obsluhy našich děl i námořníky, obsluhující naše těžká děla a pokud kdokoli vystrčil hlavu nad val zákopu, mohl si být téměř jistý, že mu v ní někdo udělá díru.*“²⁸⁷ Vojenský kaplan H. A. Taylor na konci května 1855 v dopise rodině píše, že „*nikdo není v zákopech ani na okamžik v bezpečí. Jakmile se jen podíváte strůlnou, okamžitě přiletí ruská kulka. Oni strůlny pozorují a jakmile se zatmí, tak vidí, že v ní někdo stojí a okamžitě začnou strůlet z pušek, kartáči nebo i dělovými koulemi.*“²⁸⁸

V Elphinstonově vojenskoinženýrském deníku je obsaženo mnoho zápisů, znamenávajících smrt mužů, kteří se „*zbytečně odkryli v zákopu*“,²⁸⁹ typickou stručnou formu má například hlášení z noci na 11. března 1855, vyhotovené kapitánem inženýrem Stantonem, v něm se objevuje v sekci *Pozorování* noticka: „*Jednomu muži z 34.*

the corps of Royal Engineers, Part II. (Londýn: George Edward Eyre a William Spottiswoode, 1859), 147. „*Rusové nestríleli z povrchu valu, jak bylo obvyklé, ale skrze dřevěné trubky, zabudované do valu, takže střelec nebyl nijak vystaven.*“

285 Екатерина Михайловна Бакунина, „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.“, *Вестникъ Европы* 33/2 (1898): 166.

286 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 116.

287 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 115.

288 NAM 2005-09-151, dopis z 27. 5. 1855.

289 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers, Part II*, 116. „*Skupina ostrostřelců na celý den obsadila jeskyně před Baterií č. 7 a jeden, který se zbytečně odkryl v zákopu, byl zastřelen Rusy...*“ Hlášení z noci ze 4. na 5. dubna 1855, Levý útok, zapsal kapitán inženýr Belson. Ihned následujícího dne kapitán inženýr Browne zaznamenal, že „*bylo nemožné pokračovat v práci na ostrostřeleckém postavení podle rozkazu, protože i když se pracovalo jen na strůlnách, tak pokaždé, když někdo ukázal byt jen hlavu, následovala salva z pušek.*“ Tamtéž, 118.

*pluku byla prostřelena hlava.*²⁹⁰ Plukovník Reynell Pack ze 7. pluku Royal Fusiliers si zapsal do deníku, že jeho muži se postupně ruských ostrostřelců začali tak obávat, že hromadně uvěřili vyprávění, že ruská armáda u Sevastopolu nasazuje speciálně vybrané lovce kožešinové zvěře. Přispívaly k tomu některé až neuvěřitelné příběhy o smrti z rukou ostrostřelců. Pack například uvádí, že u jeho pluku byl svědkem takového případu. „*Jeden voják pálil střílnou zhotovenou z pytlů se zeminou, aniž by ale cokoli zasáhl, takže požádal seržanta o radu. Seržant odhadoval vzdálenost, díval se spolu s vojínem střílnou a stál za jeho ramenem. Nad valem z těchto mužů nebylo nic vidět, možná jen letný pohyb čepic, ale jeden ruský ostrostřelec prokázal tak bystrý úsudek a tak skvělou mušku, že vypálil a jeho rána zasáhla střílnu a projela hlavou seržanta a krkem vojína a zabila je oba... přitom cíl mohl kalkulovat ostrostřelec jen podle jednoho nebo dvou palců hýbajících se čepic nad linií valu...*“²⁹¹ Packův příběh nese jasný význam. U Sevastopolu do evropské militární mechaniky poprvé ve velkém vstupují vojáci, působící jako ostrostřelci, nebo přímo odstřelovači, jejichž přítomnost představuje pro ostatní vojáky dodatečný, zcela nezvyklý a značně stresující faktor. Teprve až na samotném konci konfliktu, po pádu Sevastopolu, obdržela britská armáda zásilku několika tisíc praktických a jednoduchých zákopových periskopů, které umožňovaly bezpečné pozorování předpolí. Proti ostrostřeleckým postavením se jako jediná účinná taktika kromě přímého útoku, zmíněného Gowingem, podnikaného většinou v noci, ukázalo soustředěné ostřelování vrchní skupinou úhlů malými coehoornovými moždíři, leč těchto zbraní mělo britské velení nedostatek.

Kromě nového typu pušek se v krymské válce objevila další hromadně nasazená technická novinka, především na britské a francouzské straně, a to byly perkusní revolvery. Ty proměnily boj zblízka svoji vysokou palebnou kapacitou a účinností. Většinou pětiranné bubínky britských revolverů deklasovaly starší jednoranné ruské perkusní pistole svoji palebnou kapacitou a schopností opakovat výstřel. Spektrum revolverů, které používali britští důstojníci a poddůstojníci na Krymu, bylo široké. V roce 1853 v Londýně zahájil výrobu závod Samuela Colta, produkuje několik typů jednočinných bubínkových revolverů na základě uznaných britských patentů. V roce 1855 War Office u Colta učinil dvě velké objednávky na celkem 14.000 kusů šestiranného jednočinného Navy Model Colt ráže .36 (9 mm).²⁹² Přestože Colt nakonec v Británii ekonomicky neprorazil a svoji továrnu pod rostoucím tlakem konkurence v roce 1856 uzavřel, mnoho těchto zbraní, přestože nebyly plošně oficiálně zavedeny, se dostalo mezi důstojníky a poddůstojníky. Nepřímá evidence toho, že například důstojníci 20. britského pěšího pluku byli vybaveni revolvery Navy Model Colt, se nachází v deníku, který si vedl poručík George Shuldham Peard. Během pobytu v Konstantinopoli v srpnu 1854 se potkali s kupcem, ozbrojeným pistolí za pasem a cítili se jím být ohroženi. „*Našeho přítele jsme příliš dobře neznali, takže jsme tasili revolvery a začali natahovat kohoutky, abychom mu ukázali, že jsme rovněž připraveni na nejhorší, ale on k nám přistoupil a začal naše revolvery velmi obdivovat.*“²⁹³ Z detailu o natahování kohoutků je zřejmé, že důstojníci

290 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers, Part II*, 69.

291 Reynell Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them* (Londýn: Kerby & Endean, 1878), 75. Čistě z hlediska militární mechaniky použitých zbraní se na vzdálenost dvou nebo tří set metrů nejedná o nic nemožného.

292 R. Scurfield, „Early British Regulation Revolvers,“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 35/143 (1957): 112.

293 Peard, *Narrative of a Campaign in the Crimea*, 17.

byli vyzbrojeni modely značky Colt, neboť ty měly jednočinný spoušťový mechanismus, který fyzicky umožňoval ruční natažení kohoutku. Revolvery britské domácí výroby, jak ihned uvidíme, měly odlišný spoušťový systém, který by to neumožnil.²⁹⁴

V krymské válce si tak kromě modelů značky Colt ještě větší množství britských důstojníků a poddůstojníků ze svých prostředků zakoupilo armádou schválené, ale nikoli standardně zavedené pětiranné perkusní ryze dvojčinné revolvery domácí konstrukce systému Deane and Adams ráže .436 (11 mm). Ty představovaly žhavou technickou novinku, neboť byly patentovány teprve roku 1851. Přestože trpěly několika drobnými konstrukčními vadami, v boji zblízka se na Krymu podle referencí britských uživatelů osvědčily.²⁹⁵ Na rozdíl od jednočinných revolverů systému Colt umožňovaly ryze dvojčinné revolvery Deane and Adams spolehlivé ovládnání jednou rukou a rychlé opakování výstřelů, neboť nebylo nutné a technicky ani možné před výstřelem pokaždé natahovat kohoutek.²⁹⁶ Kromě toho jejich ráže byla účinnější. Jeden z britských důstojníků posléze vzpomínal, že během bitvy u Inkermanu ze svého revolveru zastřelil najednou čtyři ruské vojáky, kteří na něj zaútočili bajonetem.²⁹⁷ Seržant Timothy Gowing bitvu, v níž se kvůli husté mlze bojovalo větší zblízka, shrnul slovy, že „*onoho mlžného rána se nejvíce uplatnily revolvery a bajonetem*.“²⁹⁸ V roce 1854 v Británii zasedla výběrová komise nazvaná Výbor pro ruční zbraně (Select Committee on Small Arms), která doporučila armádě zakoupit nikoli revolvery Colt, ale právě značky Deane and Adams.²⁹⁹ Stejně jako pušky systému Minié proměnily střetný boj pěchoty a palbu na střední a dlouhé vzdálenosti, tak i revolvery Colt a Deane and Adams významně změnily dynamiku boje zblízka, kdy svým majitelům nabídly dosud nevídanou palebnou kapacitu a smrtící účinek. Přestože se stále principiálně jednalo o perkusní předovky a první modifikace modelů revolverů Deane and Adams na jednotné zezadu nabíjené náboje s kovovou ná-

294 V dopise rodině ze 14. 12. 1854 také např. poručík Hon. Charles John Addington z 38. pěšího pluku explicitně zmiňuje, že „*mé vzezření by nebylo úplné bez Coltova revolveru, který nosím v pouzdru za pasem*.“ Hiley Addington a A. Mck. Annand, eds. „The Crimean and Indian Mutiny Letters of the Hon. Charles John Addington, 38 Regiment“, *Journal of the Society for Army Historical Research* 46, 187 (1971): 163.

295 Jeff Kinard, *Pistols. An Illustrated History of Their Impact* (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2003), 76-77. Revolvery se předně vyznačovaly poměrně dlouhou dráhou a vyšším odporem spouště, ale protože byly v praxi používány ve „*spíše zoufalém boji na krátkou vzdálenost tváří v tvář*“, často v kombinaci se šavlí, tak byli jejich uživatelé podle svědectví zejména důstojníků z krymské války, zcela spokojeni s jejich spolehlivostí a účinností. Následně byla mírně modifikovaná verze tohoto modelu v roce 1856 v britské armádě oficiálně zavedena v podobě šestiranného perkusního dvojčinného revolveru modelu Beaumont-Adams. Ten byl komerčně nakolik úspěšný, že definitivně vytlačil z britského trhu značku Colt.

296 Jednalo se o zbraně se spoušťovým systémem tzv. DAO, neboli ryze dvojčinné. U tohoto systému ani není možné případně předem natáhnout kohoutek a vystřelit poté v jednočinném módu (Single Action, SA) se slabším odporem a krátkou dráhou spouště. U ryze dvojčinných zbraní lze vést palbu pouze protažením spouště s vyšším odporem po její celé (delší) dráze. Revolvery značky Colt ve stejné době měly pouze jednočinný (SA) systém, kdy bylo nutné před každým výstřelem ručně natáhnout kohoutek.

297 Kinard, *Pistols. An Illustrated History of Their Impact*, 76. Patrně se jednalo o kapitána Crosse z 88. pěšího pluku. Jeho kolega kapitán Steevens si do deníku po bitvě u Inkermanu zapsal: „*Kapitán Cross byl zraněn bajonetem do nohy a upadl, ale byl schopen se Rusům ubránit s pomocí revolveru a nakonec se zachránil*“, přičemž zmiňuje, že Cross z revolveru zastřelil čtyři útočníky a pak se bránil šavlí a nakonec mu přišli na pomoc dva seržanti z jeho pluku. Nathaniel Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56* (Londýn: Griffith and Farran, 1878), 123.

298 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 79.

299 Scurfield, „Early British Regulation Revolvers“, 112.

bojnicí a středovým zápalem se objevily až v roce 1868, tak i starší verze v roce 1854 byly mnohem účinnější, než stávající perkusní jednoranné pistole.

Revolvery Deane and Adams nebo Colt se během obléhání Sevastopolu staly vyhledávanou kořistí. Kapitán ruské armády Robert Adolf Chodasiewicz po bitvě u Inkermanu zaznamenal, že „*muži si začali ukazovat svoji kořist z dělostřelecké baterie, jeden si odnesl... revolver, který měl stále nabitou jednu komoru, ale zápalka chyběla, což dost možná majitele stálo život.*“³⁰⁰ Poté, co byl právě u Inkermanu seržant Gowing těžce zraněn bajonetem do stehna, byl odeslán do vojenské nemocnice na Maltě. Poté, co se uzdravil a měl se vrátit zpět k jednotce, nakoupil dodatečné vybavení včetně ruční zbraně: „*Na konci února 1855 jsem tedy zakoupil... slušnou zásobu flanelového oblečení a také dobrý revolver a pak jsem znovu vyrazil do boje za starou dobrou Anglii, vlast a slávu.*“³⁰¹ Během zastávky na Maltě si revolver značky Deane and Adams zakoupil také kapitán Robert Beaufoy Hawley z 89. pěšího pluku.³⁰² Během příměří, vyhlášených po několika velkých střetnutích, ruští vojáci sbírali spojenecké zbraně a revolvery jim dávaly šanci na vysoký výdělek. Důstojník alexopolského pluku lehké pěchoty Valerian Zarubajev si například po výpadu z 10. května zapsal, že „*nazítří na náměstí vojáci prodávali francouzské pušky a jejich světlé pláště. Potom byl vydán rozkaz, aby se všechny pušky odevzdávaly na velitelství a za každou voják dostal pět rublů.*“³⁰³ Anonymní důstojník 22. pluku si ještě po nezdařeném spojeneckém útoku ze 17. června 1855 na Malachovský vrch zapsal, že „*po tomto útoku se mezi vojáky objevilo mnoho cizích zbraní, neboť vojáci je posbírali a prodávali, přičemž za ně obdrželi vysokou cenu, především za revolvery.*“³⁰⁴ Nebylo divu, neboť v ruské armádě panoval značný nedostatek revolverů. Kapitán Petr Vladimirovič Alabin si ještě na konci června 1855 stěžoval, že v jeho divizi byl teprve tehdy důstojníkům přidělen pouhý jeden revolver na celý pluk, který měli nosit pouze důstojníci, jdoucí do nočního výpadu a měl se předávat oproti písemnému potvrzení, což pokládal za zcela směšné.³⁰⁵

Problémem britských jednotek bylo, že sotvakdy předtím cvičily v jiné, než plukovní sestavě, takže operace na úrovni vyšších jednotek jako brigád nebo divizí, byly důstojníkům i vojákům prakticky neznámé. Tento problém byl však rovnocenně přítomen na ruské straně. Na bojišti tak zejména na začátku konfliktu, zejména během bitvy u Almy, nastávaly situace, kdy reálnou zodpovědnost za průběh bojového střetu nesli převážně jen velitelé a důstojníci na úrovni praporu, přičemž vysoké velení do značné míry netušilo, co má z taktického hlediska dělat.

Po polních bitvách u Balaklavy, Almy a Inkermanu po zbytek války britské jednotky obléhaly pevnost a přístav Sevastopol, kde se militární mechanika bojového střetu diametrálně odlišovala. Změnily se téměř všechny její parametry. Hlavní povinností jednotek nyní bylo kopání, udržování a obsazování přibližovacích a útočných zákopů (sap a paralel), dělostřeleckých baterií, pracháren a jiných polních postavení, což byla služba monotónní, průběžně těžce fyzicky náročná a vysoce stre-

300 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 203.

301 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 98.

302 Ward, *The Hawley Letters*, 15. Dopis III ze 26. 12. 1854,

303 Зарубаев, „Воспоминания о Севастополе бывшаго командира 1-й карабинерной роты Алексопольскаго Егерскаго полка Валериана Зарубаева“, 452.

304 Анонимні důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастопольца съ 1854 по 1856 г.“ in *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 2.* (Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872), 24-25.

305 Алабин, *Четыре войны*, 425.

sující, vyžadující prakticky neustálou pohotovost s malou šancí na pravidelný odpočinek. Jednotky musely neustále držet hlídkovou službu, udržovat řetězec předsunutých postavení v zemi nikoho a být připraveny zareagovat na vyhlášený poplach ve dne v noci. Po první fázi dělostřeleckého souboje a bitvě u Inkermanu, v pořadí druhé neúspěšné ruské snaze prolomit obklíčení Sevastopolu, navíc od 6. listopadu 1854 obléhatelé přešli do defenzívy a pevnost jen blokovali do příjezdu posil.³⁰⁶ Nejintenzivnější snahou následně bylo sehnat dostatečné množství dřeva na otop a stavbu zimních přístřešků pro vojáky a odstraňovat následky silného orkánu z noci na 14. listopadu 1854, která těžce poškodil spojenecký tábor a obléhací práce a dokonce poníčil a potopil mnoho lodí v balaklavském přístavu a na přístupech k němu.³⁰⁷

Polopermanentní zemní opevnění, vystavěné kolem Sevastopolu podle nového konceptu ruského vojenského inženýra generála Eduarda Ivanoviče Totlebena, způsobilo částečné přesunutí výhody na stranu obránců a proti sevastopolským postavením, zejména Velkému redanu, bylo před finálním generálním útokem dne 8. září 1855 podniknuto několik velkých neúspěšných útoků, které většina autorů přirovnává k neúčinným a „sebevražedným“ útokům pěchoty během první fáze I. světové války. Na britské straně lehká pěchota z *Rifle brigade* většinou vedla útok a snažila se od 200-250 metrů pálit do ruských dělových střílen s cílem zabít obsluhu, po čemž následovala řada útvarů přibližně v síle dvou pěších rot (200 mužů), doplněných za nimi jdoucími skupinami vojáků s žebříky, pracovními nástroji a municí. Dělostřelecká příprava před útokem však v žádném případě nebyla schopna umlčet všechna pevnostní děla, takže teoreticky ideální geometrické formace v těžké obranné palbě hromadným střelivem (kartáči) téměř okamžitě utrpěly devastující ztráty včetně důstojníků, roztrhaly se a začaly zaostávat. K ruským pozicím se v této fázi neprobojoval téměř nikdo a pokud ano, musel ustoupit před silnou flankovací palbou těsně u protipěchotních překážek.

Militární mechanika jezdeckva

Kavalerie je většinou autorů převážně ztotožňována se starými, aristokratickými a předmoderními kulturními koncepty a militární mechanikou v době před první vojenskou revolucí (1494-1715). Krymská válka značí její definitivní úpadek jako ofenzivní přímé bojové síly pro polní bitvy a britský historik vojenství Hew Strachan typicky jezdeckvo v době krymské války označuje jako „*povadlou květinu*,“ zbraň již jen druhořadého významu.³⁰⁸ I když ve srovnání s pěchotou britské jezdeckvo již cvičilo podle modernizovaného manuálu z roku 1851, vývoj militární mechaniky pěchotních zbraní a dělostřelectva veškeré tyto snahy negoval.³⁰⁹ Jezdeckvo se postupně přesunulo do úlohy zbraně, která byla určena pro průzkum, hlídkování a velitelskou komunikaci.

Britské jezdeckvo bylo stále uspořádáno do pluků, majících dvě eskadrony po 124 jezdcích, vyzbrojených kopím, šavlí a jednorannou perkusní pistolí. V roce 1853 však poprvé britské jezdeckvo na novém cvičišti v táboře u Chobhamu manévrovalo v

306 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers, Part I*, 49.

307 Edgerton, *Death or Glory*, 102.

308 Strachan, *From Waterloo to Balaclava*, 55.

309 Markýz z Anglesey, *The History of the British Cavalry 1816-1919, Vol. II 1851-1871* (Barnsley: Leo Cooper, 1998).

síle brigády, do níž byly začleněny čtyři jezdecké pluky. Kavaleristé museli překonávat řadu umělých překážek, simulovat útoky ve velkých formacích a vyrovnávat se s nepřízní počasí jako na tažení. Bylo to něco úplně nového a v britské armádě dříve nevídaného.

Na Krymu britské jezdecktvo bylo nasazeno převážně na kontrvalanční linii nad řekou Černou, kvůli nedostatku pěších jednotek a celkově kvůli nedostatečnému počtu vojáků obecně. Jeho příslušníci tam hlídkovali a často byli ještě před postavením zásobovací železnice z balaklavského přístavu do britského tábora v březnu 1855 nasazováni jako „lidský řetěz“ na dopravu zásob z přístavu do tábora. Historicky nejznámější akcí britského jezdecktva během krymské války byl krvavý omyl v podobě takzvaného Útoku Lehké brigády během bitvy u Balaklavy dne 25. října 1854. Jednalo se o z taktického hlediska bezvýznamnou akci, která proběhla na základě zmateného rozkazu, který byl během předávání ještě zkomolen. Výsledkem bylo, že celá brigáda čelně zaútočila sebevražedným způsobem na ruské dělostřelecké baterie a byla téměř zničena. Z hlediska poznávacího zájmu historické antropologie je to politováníhodné, protože například u britského jezdecktva sloužili obecně kvalifikovanější a vzdělanější vojáci, kteří po sobě zanechali ve srovnání s pěchotou mnohem více egodokumentů. Ty však kromě dvou epizod z bitvy u Balaklavy zhusta obsahují jen reprezentace monotónní a únavné hlídkové služby s minimem bojového nasazení.

Ruské jezdecktvo, nasazené v rámci manévrovací polní armády, hrálo stejnou roli a do obléhání vůbec nezasáhlo. Téměř jediné zachované memoáry ruského kavaleristy, štábního rotmistra Jevgenije Arbuza dokládají, že jeho jednotka, ingermanlandský husarský pluk, do přímého boje zasáhla jen krátce během bitvy u Balaklavy. Po zbytek obležení konala stejně jako britské jezdecké pluky pouze hlídkovou službu, přičemž se dva malé strážní oddíly pouze dvakrát střetly s tureckými husary a francouzskými africkými jízdními střelci, což pro něj představovalo nejdramatičtější incidenty z celé války.³¹⁰

Militární mechanika dělostřelectva

Britské dělostřelectvo bylo nasazeno zejména během obléhání Sevastopolu mezi 17. říjnem 1854 a 9. zářím 1855 zprvu ve skromném počtu 113 polních děl a 91 moždířů. Mělo za úkol především ostřelovat oblast Velkého redanu a Malachovského vrchu s výhledem na takové oslabení ruských baterií, aby mohl následovat hromadný závěrečný útok pěchoty. Bylo rozděleno do dvou bateriových seskupení podle dvou *útoků*, dvou systémů útočných sap a paralel, vedených proti ruskému postavení, označených prostě jako *Pravý útok* a *Levý útok*. Těžká děla pálila na Redan zprvu ze vzdálenosti kolem 1,6 kilometru, necelých 800 metrů za první paralelou a lehčí děla ze vzdálenosti přibližně 1,2 kilometru. Na jaře 1855 bylo britské dělostřelectvo posíleno, ale to situaci výrazněji nezměnilo.

Způsob a normativy nasazení obléhacího dělostřelectva byly v polovině padesátých let zastaralé a řídily se armádními příručkami z doby napoleonských vá-

310 Евгений Арбузов, „Воспоминания о кампании на Крымском полуострове в 1854 и 1855 годах,“ *Военный сборник* 4/1874/I.: 409.

lek.³¹¹ Britské dělostřelectvo však bylo po většinu doby podle většiny ruských pramenů vcelku účinné a vnímané jako nadřazené dělostřelectvu francouzskému. Britským aktérům a pozorovatelům se sice zdálo, že Totlebenova polopermanentní zemní opevnění snadno odolávají standardním těžkým 32liberním dělům a účinných 68liberních děl systému Lancaster s drážkovanou hlavní a dostřelem až 6.500 metrů bylo k dispozici pouze sedm, ale jejich palba způsobovala na straně obránců těžké ztráty. Ruské velení však dokázalo tyto ztráty téměř jeden celý rok průběžně nahrazovat a účinně donucovat a motivovat své vojáky, aby neustále nastupovali na místa padlých a zraněných. Britské dělostřelectvo tak nikdy neuspělo ve svém úkolu provést palebnou přípravu tak efektivní, aby následně mohla účinně zaútočit pěchota bez obav z vysokých ztrát. Hned první kolo dělostřeleckého souboje po zahájení pravidelného obléhání 17. října 1854 sice skončilo jednoznačným vítězstvím britských baterií a umlčením ruských, ale ráno 18. října byly ruské baterie opraveny a nevýznamné škody na obranných postaveních rovněž zmizely.³¹² Kromě toho dělostřelci nebyli vycvičeni v bezpečném provádění podpurné palby nad hlavami již útočících jednotek, které tak musely obvykle překonat 250-450 metrů zcela nekrytého prostoru.

Analytický pohled na militární mechaniku obležení je možné si vytvořit až po prostudování pramenů rovněž ruské provenience. Opevnění se totiž neudržovalo v obranyschopném stavu samo od sebe. Ruské prameny zdůrazňují, že opevnění se dařilo udržovat v obranyschopném stavu, zejména během intenzivních částí obležení, takzvaných *ostřelování* Sevastopolu, jen s krajním vypětím, pomocí neustálých oprav, které začaly okamžitě po soumraku a také s pomocí obětování mnoha desítek tisíc vojáků, nastupujících na pozice, kde byla velmi vysoká pravděpodobnost smrti. Ruské ztráty během obležení města dosáhly devadesáti tisíc padlých a většinou těžce zraněných, z nichž později mnoho zemřelo. Obléhání Sevastopolu byla „materiálová bitva“ také v tomto smyslu, že vyžadovala neustálý přísun nových a nových jednotek, jejichž osud byl s vysokou pravděpodobností zpečetěn.

Proti britským bateriím na obou útočných sektorech bylo zprvu postaveno osm baterií ruského těžkého dělostřelectva s celkem 82 děly, pocházejícími většinou z válečných plavidel černomořské flotily a dále bylo v postaveních rozmístěno celkem 107 lehkých děl a moždířů.³¹³ Konečný pád pevnosti byl způsoben až skutečně masovým nasazením obléhacího dělostřelectva, kdy se v posledním dlouhotrvajícím útoku do palby na pevnost zapojilo na straně obléhatelů více než 800 hlavních.

Ruské dělostřelectvo trpělo určitou improvizací svého nasazení. Na počátku obléhání bylo na pevnosti nasazeno 196 pozemních pevnostních děl na vysokých lafetách, vhodných pro palbu přes pevnostní valy.³¹⁴ Na pobřežních bateriích bylo k dispozici více než 600 děl, které ovšem měly, stejně jako později používaná lodní děla z potopených lodí černomořské flotily, nízké lafety, pro které musely být zhoto-

311 Zejména Ralph Willet Adye a William Granville Eliot, ed. *The Bombardier and Pocket Gunner* (Londýn: T. Edgerton, 1813).

312 H. C. Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Published by order of the Secretary of State for War. Part I. From the invasion of the Crimea to the close of the Winter Campaign, 1854-55. Part I.* (Londýn: George Edward Eyre a William Spottiswoode, 1859), 34.

313 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 32.

314 А. Н. Маслов, *История крепостной войны. Вып. I.* (Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1900), 25.

veny střílny prořezáním zemního valu. Ruské pevnostní dělostřelectvo bylo navíc až do konce prosince 1854 ve zvýšené míře zranitelné palbou spojeneckých ručních zbraní, neboť pušky systému Minié měly efektivní dostřel přesahující 800 metrů. Teprve kolem 22. prosince 1854 se Totleben zmiňuje o tom, že se na hlavně děl začaly postupně na nejohroženějších místech nasazovat silné z lan pletené záštity, které vyráběli námořníci. Ty byly schopné zastavit na vzdálenost několika set metrů vypálené projektily z ručních zbraní, které by jinak mohly zabít obsluhu.³¹⁵

Militární mechanika pevnostní války

„Britská armáda byla zatažena do záležitosti, pro kterou byly její síly, upřímně řečeno, zcela nedostatečné, ale ze které se nemohla o vlastní vůli stáhnout,“³¹⁶ napsal v roce 1859 kapitán Elphinstone v oficiálním deníku krymské operace britského vojenského inženýrského sboru. Pokud chceme hlouběji proniknout do soudobé militární mechaniky pevnostní války, v případě námi zkoumaného konfliktu se příhodně nabízí zaměřit se na znatelný kontrast dvou obléhacích operací a tažení, které se ve stejné době, ale s naprosto odlišným průběhem a výsledkem odehrávaly v opačných koutech ruské říše, a to na obléhání pevnosti Bomarsund na ruských Alandských ostrovech v roce 1854 a pak na obléhání Sevastopolu v letech 1854-1855.

Bomarsund byla pevnost postavená podle post-bastionových konceptů francouzského vojenského teoretika Marca-Antoina markýze Montalemberta. Jím navrhané nové fortifikace reagovaly na prohlubující se zkušenost s nedostatečnou odolností bastionových opevnění vůči dobovým útočným zbraním, zejména dělostřelectvu. To během 18. století procházelo neustálým technologickým, taktickým i teoretickým vylepšováním, zatímco 250 let starý koncept bastionové pevnosti již měl svůj zenit evidentně za sebou. Jediná zásadní inovace, která se v 18. století objevila, tedy permanentní podzemní protiminové systémy, byla za prvé tak finančně náročná na realizaci, že jí byly opatřeno jen několik málo velkých pevností prvního řádu, jako například nizozemský Bergen op zoom, italský Turín nebo habsburské pevnosti Terezín a Josefov. Za druhé bylo nasazení vojáků v podzemním protiminovém systému tak militárně mechanicky obtížné a přímo drastické z hlediska prožívaného strachu, že po obraně nizozemského Bergen op Zoom v roce 1747 a následném boji o pevnost Svídnice (Schweidnitz) v roce 1762, kdy se ukázalo, že tímto způsobem lze zvrátit nepoměr síly v útoku a obraně, se stejně permanentní protiminové systémy nestavěly a pevnosti jimi již opatřené, raději neobléhaly.³¹⁷

Bomarsund byl postaven na základě Montalembertova konceptu, kombinujícího klasické obezděné bastionové zemní valy s několikapatrovými kamennými dělostřeleckými věžemi z masivních žulových kvádrů, z jejichž otevřených střech navíc působili odstřelovači. Tyto věže měly poskytovat takovou koncentraci obranné palby, že baterie obléhatelů měly být bezpečně „přestříleny“. Pevnost začala být po mnoha průtazích stavěna již během 20. let 19. století, ale její fortifikační koncept se datoval až do 70. let století minulého a kromě toho Bomarsund nikdy nebyl dokon-

³¹⁵ Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 562.

³¹⁶ Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 26.

³¹⁷ Např. Maximilian de TRAUX, *Die beständige Befestigungskunst* (Viedeň: Joseph Ignaz Fritsch, 1817), 473-474 nebo Georg von Hauser, *Die Minen und der unterirdische Krieg* (Viedeň: k. k. Hof- und Staats-Aerial-Druckerey, 1817).

čen. Když se 13. srpna 1854 na Alandských ostrovech vylodily britsko-francouzské obléhací jednotky a o dva dny později zahájily ostřelování pevnosti z moderních děl, starý a ještě k tomu nehotový Montalembertův post-bastionový koncept nevydržel ani dva dny palby, ukázal se jako chybný, dělostřelecké věže byly zničeny a pevnost kapitulovala očekávaným a řádným způsobem.³¹⁸ Nedošlo přitom k žádným mimořádnostem ani z hlediska militární mechaniky, nebo kultury války. Vítězné britsko-francouzské jednotky pak pevnost vyhodily do povětří a zabránily její opravě.

V polovině 19. století byl ještě v západoevropských armádách v modifikované podobě obecně vyučován a přijímán více než 150 let starý francouzský koncept tzv. pravidelného obléhání pevnosti, jehož autorem byl maršál Sebastien Le Prestre de Vauban. Vaubanův metodický vojensko-inženýrský spis, shrnující desítky let jeho zkušeností z pole, představoval návod, téměř jistě zaručující, že i nejsilnější tehdy existující fortifikace je možné pomocí celého spektra vyzkoušených útočných technik dobýt za kalkulovanou dobu a předem odhadnutelných ztrát. Ruský vojenský inženýr generál Eduard Ivanovič Totleben však město a přístav Sevastopol opevnil vzhledem k okolnostem úplně jiným způsobem a během obléhání vzala osvědčená vaubanovská paradigmata zsvé. Doba geometrických sofistických bastionových pevností končí a pomalu se vytvářejí koncepty nové.

Sevastopol byla strategická základna ruské černomořské flotily, posádkové město s přibližně 42.000 obyvateli, z čehož bylo 35.000 vojáků a námořníků.³¹⁹ V roce 1834 byl na místě zahájen velký opevňovací projekt, který předpokládal obkroužení celé Jižní strany města linií osmi velkých tupouhlých zemních bastionů, majících v hrdle samostatně obranyschopné kasematové objekty.³²⁰ Mezilehlé intervaly měly být vyplněny dílem znovu zemní kurtinou, nebo nízkou kamennou zdí. Kromě toho bylo kolem Sevastopolu postaveno celkem osm kasematových kamenných i zemních dělostřeleckých baterií.³²¹ Ty však byly prvořadě zaměřeny na obranu před útokem z moře a bylo v nich umístěno na 533 děl. V roce 1854 bylo v rámci válečných opatření postaveno několik dalších čistě zemních baterií. Starší dělostřelecké baterie však později sehrály významnou roli v tom, že poskytovaly mnoho dělostřeleckého materiálu pro obranu obléhané jižní části města.

Na začátku obléhání byl Sevastopol před útokem z vnitrozemí chráněn jen slabě. Kasematové retranchmenty na bastionech nebyly dokončené a intervaly mezi bastiony byly prakticky nechráněné. Samotné bastiony byly teprve v prvotní fázi výstavby: „*Ke stavbě samotných bastionů ještě nebylo přistoupeno a pouze na místě budoucích valů některých bastionů byly ve skalnatém podloží připraveny základy,*“ přičemž severní strana byla bráněná pouze slabým a jednoduchým čtvercovým bastionovým fortem z roku 1818.³²²

Ruské sapérské i řadové pěší jednotky s podporu námořníků pod Totlebenovým velením na Jižní straně před městem i předměstím Karabelnaja, rozděleným Jižní zátokou efektivně na dva obranné sektory začaly ihned po vylodění spojenců na Krymu intenzivně pracovat na improvizovaném dokončení obranné linie. Plán z roku 1834 byl respektován jen v obecných rysech a během prvních dvou až tři

318 Anon., *Siege of Bomarsund. 1854. Journal of Operations of the Artillery and Engineers. Published by Permission of the Minister of War etc.* (New York: D. Van Nostrand, 1856).

319 Маслов, *История крепостной войны*, 16.

320 Маслов, *История крепостной войны*, 21.

321 Маслов, *История крепостной войны*, 20.

322 Маслов, *История крепостной войны*, 22-23.

týdnů obléhání obránci postavili rozsáhlé zemní opevnění, které, přestože je spojenci popisovali pomocí bastionového názvosloví (bastiony, lunety, redany), nemělo téměř nic společného s tímto v roce 1854 již překonaným konceptem. Jednalo se o čisté zemní prvky, uspořádané do značné hloubky několika obranných linií. Mezi 14. a 26. zářím byly například „*lice Bastionu č. 5 nasypány zeminou do výšky sedmi a tloušťky šesti stop... a před bastionem byl vykopán příkop, ne hlubší než dvě stopy.*“³²³ Cílem bylo obecně v první fázi valy bastionů nasypat do výšky 14 a tloušťky 10 stop.³²⁴ Veškeré tyto opevňovací práce probíhaly pod dohledem a řízením ze strany menšího počtu vojenských inženýrů a příslušníků sapérských jednotek. V ruské armádě poloviny 19. století jednak existoval vojenský inženýrský sbor, i když toto označení se vztahovalo téměř výlučně jen na samotné vojenské inženýry, absolventy petrohradské univerzity – Hlavní vojensko-inženýrské školy, založené roku 1819. Existovaly také specializované „sapérské“ jednotky až do stupně brigády, což znamenalo v obecném slova smyslu útvary dnes označované jako ženijní. Vojenský inženýr Adam Petrovič Orda, poručík 6. sapérského praporu, aktivní v obraně Sevastopolu, ve své pozdější práci o podílu ruských sapérských oddílů na obraně města přináší následující definici: „*Sapér je voják, který je schopen stavět nejrůznější opevnění, cesty a mosty a také ovládá umění, jak nepřátelská opevnění dobývat a jeho cesty a mosty bořit.*“³²⁵ V Sevastopolu byli sapéři odpovědní za řízení výstavby obranné linie a pak následně za její neustálé opravy, pod nepřátelskou palbou i v klidnějších mezidobích.

V momentě, kdy byla zemní opevnění dostatečně masivní a opatřená početným dělostřelectvem, bylo v rámci dobové militární mechaniky těžké je dobýt. Nelze říci, že by tento postulát a tato zkušenost byla zcela bez precedentů. Dlouho protahované španělské obležení Ostende v letech 1601-1603 mělo v tomto smyslu velice podobnou militární mechaniku. Každopádně Totlebenem řízené opevňování bylo možné jen díky „totální“ mobilizaci většiny přítomných a objem odvedené práce byl v historii obléhání až nepředstavitelný: „*Každé ráno bylo na tyto práce nasazeno pět nebo šest tisíc lidí a večer byli vystřídáni dalšími, kteří v o něco menším počtu pracovali celou noc... práce probíhaly nepřetržitě a podílely se na nich všechny posádkové jednotky... všichni obyvatelé města, ženy a také děti... ženy pracovaly na vnitřních bateriích na městské straně. Většinou to byly manželky a dcery námořníků, které se přihlásily dobrovolně...*“³²⁶ Zemina byla přinášena z jiných částí pevnosti a nasypávaná, nebo umístovaná do následně spojovaných velkých valových proutěných košů (gabionů), doplňovaných textilními pytli, rovněž naplněnými zeminou a fašinami. Například celý „glacis“, neboli půlkruhový prostor před starou kamennou věží na Malachovu, byl plošně navýšen do úrovně 10 ruských stop.³²⁷ Totleben nařídil také propuštění a pracovní nasazení všech vězňů, kromě odsouzenců za nejtěžší zločiny.³²⁸

323 Эдуард Иванович Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I. (Тип. Н. Тиблена и Ко: Санкт-Петербург, 1863)*, 235. Totleben ve své práci používal jako míru ruskou stopu o délce přibližně 30,5 cm.

324 Маслов, *История крепостной войны*, 23.

325 Орда, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, v.

326 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 251.

327 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 237. Pracovat ženy a děti na tomto úseku viděl také podle svého deníku kadet S. A. Gunaropulo, viz Гунаропуло, „Воспоминания старого моряка“, 96.

328 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 252.

Totleben v první fázi opevňování města považoval za již vyhovující pro obranná dělostřelecká postavení zemní prvky 6 ruských stop vysoké a silné.³²⁹ To jsou necelé dva metry. „Pevnost“ Sevastopol byla zásadní improvizací, nejednalo se o permanentní stavbu, kde by byly použity materiály jako kámen, zdivo, beton nebo cokoli jiného, ale složitý systém silných polopermanentních zemních opevnění, z nichž v intervalech vystupovaly dopředu silné několikaliniové prvky, opatřené jednak traverzami na lících a pak rovněž záchytnými postaveními nebo retranchmenty a konečně postaveními pro boční palbu. Zemina byla do opevnění ukládána, vrstvena a zpevňována různými způsoby, pozdější prohlídka zjistila, že s pomocí „gabionů, fašin, košů, hrubě nalámaného kamene, sudů, látkových pytlů, železných barelů a cihel... ale nejčastěji byly používány gabiony, kterých měli neomezenou zásobu... ze zázemí.“³³⁰ Opevnění tak bylo „skládačkou“, která se dala vzhledem ke způsobu svého sestavení snadněji opravovat, než klasická zemní fortifikace. Sevastopol nebyl chráněn klasickou fortifikací, předem postavenou podle inženýrského projektu. Velitel pevnostní posádky Dimitrij Jerofejevič Osten-Saken později situaci shrnul slovy: „Sevastopol nebyla pevnost, ale cosi jako opevněný polní tábor, který byl připravován zároveň s obléhacími pracemi, pod palbou děl obřích kalibrů, sejmutých většinou z plavidel početné flotily dvou nejsilnějších námořních mocností... a nebývalého počtu moždířů... přičemž jsme měli nedostatek podzemních úkrytů...“³³¹

Sevastopolský koncept nicméně nebyl Totlebenův vlastní, ale do značné míry vycházel ze starších prací vojenského inženýra Arkadije Zacharoviče Těljakovského, který ve 40. letech publikoval celoevropsky vlivné práce o polním i permanentním opevnění, v nichž kladl důraz na mohutné zemní prvky, opatřené silným dělostřelectvem a neustálou aktivní obranu pevnosti pomocí výpadů posádky.³³² Těljakovský si byl vědom toho, že v jeho době již mělo dělostřelectvo rozhodující převahu nad permanentními fortifikacemi, což byl výsledek procesu, zahájeného již v polovině 18. století. V jeho koncepcích již nebyl žádný prostor pro stavby nových pevností z klasických materiálů jako kámen nebo obezděné zemní valy. V nepřítomnosti materiálů moderních, které se objevily o několik desetiletí později, to jest zejména kombinace prostého a posléze armovaného betonu s pancéřem, se aktivně bráněné masivní zemní prvky, osazené co nejsilnějším dělostřelectvem, ukazovaly jako jediná schůdná dočasná alternativa.

Stejná debata se ale vedla i v britském prostředí, kde v roce 1849 ve vojenském inženýrském sboru vyvolala dlouhou polemiku práce architekta Jamese Fergussona *An Essay on a Proposed New System of Fortification*.³³³ Ta přinášela koncept velice

329 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 236. Totleben například označuje Bastion č. 4 jako připravený k tomu, aby plnil roli obranného dělostřeleckého postavení poté, co do 26. září byl nasypán do 6 ruských stop výšky i tloušťky.

330 H. C. Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Published by order of the Secretary of State for War. Part I. From the invasion of the Crimea to the close of the Winter Campaign, 1854-55. Part II.* (Londýn: George Edward Eyre a William Spottiswoode, 1859), 583.

331 Дмитрий Ерофеевич Остен-Сакен, „Оборона против нападающих на оборону Севастополя,“ *Военный сборник* 1861/2: 359.

332 Аркадий Захарьевич Теляковский, *Фортификация. Часть первая. Полевая фортификация* (Санкт Петербург: И. И. Глазунов, 1848). Dále viz např. Л. Г. Бескровный, *Очерки по источниковедению военной истории России* (Москва: Академия наук СССР, 1957), 278-281.

333 James Fergusson, *An Essay on A proposed new System of Fortification: with Hints for its Application to our National Defences* (Londýn: John Weale, 1849).

podobný Těljakovskému, to jest masívní zemní pevnost, mající kruhový tvar a tři nivelačně postupně stoupající linie valů, na kterých by bylo umístěno maximální množství děl, jejichž střelny by byly prořezávány až během obležení v závislosti na rozložení obléhacích baterií. Kromě toho byla pevnost podle jeho konceptu doplněna rozsáhlým permanentním protiminovým podzemním systémem a širokým zavodněným příkopem, který by naopak postup pomocí útočných min výrazně ztížil. Fergusson tak identicky jako Těljakovský a Totleben kladl důraz především na palebnou sílu dělostřelectva a značnou „pasivní“ schopnost velkých zemních prvků pohlcovat klasické plné projektily, to vše doplněno vojenskou pyrotechnikou ve formě protiminového systému a explozivních nástrah. W. H. Adams, profesor fortifikace na královské vojenské akademii v Sandhurstu, ve své přednášce Fergussonův systém vysoce vyzdvihl a celý rok 1853 trvala odborná polemika, na jejímž konci však bylo tiché opuštění Fergussonova konceptu pro jakékoli praktické použití, oficiálně kvůli nutnosti příliš početné dělostřelecké obsluhy.³³⁴ Již před zahájením obléhání a obrany Sevastopolu si byli minimálně vojenští inženýři na obou stranách vědomi stávajícího problému převahy útočných prostředků nad opevněními starších systémů, byli seznámeni s Těljakovského texty a i z tohoto důvodu bylo objevení se Totlebenovy zemní improvizace téměř logické.

Zmíněné klíčové improvizované zemní prvky sevastopolské obrany byly umístěné všechny na dominantních výšinách po celé délce obranného perimetru. Směrem od východu na západ to byl Malý redan č. 2, Malachovský vrch (rus. Malachovská mohyla, Малахов курган), který výškově kontroloval celou východní část obranné linie včetně dalekého předpolí, dále Velký redan (Bastion č. 3), Bastion č. 4, Schwarzova reduta, Bastion č. 5 a Bastion č. 6. Intervaly mezi hlavními prvky, které díky svému vysunutí poskytovaly v případě potřeby také silnou flankovací palbu, byly na pomyslných „kurtinách“ opatřeny početnými dělostřeleckými bateriemi, které k 26. září 1854 čítaly 172 děl (a později byly neustále posilovány), z čehož byla polovina umístěna na zemních postaveních a pro polovinu byly zhotoveny improvizované kasematy, neboli zakrytá postavení.³³⁵ Podle britských pozorovatelů byla jako jedna velká dělostřelecká baterie nakonec použita většina opevněné linie: „*ve skutečnosti můžeme říci, že celá fronta je jedinou velkou baterií. Soudě podle pozorování střelen, počet děl, zaměřených na francouzské i anglické linie je ohromný a jsou značného kalibru.*“³³⁶ Kromě toho po kurtinách vedly bojové zákopy pro pěchotu. Obranná linie na Jižní straně Sevastopolu měřila přibližně 7 kilometrů.³³⁷ Cílem celého v krajním spěchu zhotovovaného obranného perimetru bylo „*tímto způsobem umožnit vedení silné frontální i boční palby z děl i ručních zbraní, směrem na všechny pozice, z nichž se mohl nepřítel přibližovat k zaujatému postavení.*“³³⁸ Palebná síla byla pro ruské velení rozhodujícím faktorem a byla i velmi dobře krytá. Po dobytí města zjistili britští inženýři, že na všech bateriích byly postupně vybudovány početné traverzy, tedy valy

334 Strachan, *From Waterloo to Balaclava*, 133.

335 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 237. Na začátku obležení většina těchto „kurtin“ sestávala pouze z nízkého zemního valu. Příkop před ním byl teprve postupně vykopáván v bojových podmínkách. Prostor mezi Bastionem č. 5 a Švarcovou lunetou byl zprvu kryt pouze přibližně 120 cm vysokou kamennou zídkou. Tamtéž, 238.

336 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 61.

337 Totleben a další ruští autoři používali starou ruskou míru verstu (верста), ta činila přibližně 1,07 km.

338 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 246.

chránící jednotlivá palebná postavení pro těžká děla, přičemž pod většinou děl byly rovnou vykopány podzemní kryty pro posádku. „*Mnoho z těchto traverz bylo vysokých dokonce čtyři gabiony a protože nebyly umístěny ve větší vzdálenosti, než 20 stop od sebe, tak k nim vedoucí zákopy jsou rovněž výborně chráněny,*“ zjistil inženýr major Montagu.³³⁹

Totleben se ve svém improvizovaném projektu nutně musel přizpůsobit stávajícímu terénu. Na jednu stranu byla před Karabelnoj pozice Velkého redanu a Malachovského vrchu značně zesílená díky tomu, že mezi nimi probíhala hluboká rokle zvaná Karabelnaja. Dále v západním směru mezi Velkým redanem a Bastionem č. 4 vedly rokle Přístavní a Voronzovova a nakonec ještě dále prostor mezi Bastionem č. 4 a Schwarzovou lunetou³⁴⁰ přetínala rokle zvaná Městská. Britský sektor, který nás v intencích této práce bude nejvíce zajímat, byl rozdělen Voronzovovou roklí na takzvaný Levý a Pravý útok. Na druhou stranu však pro obránce bylo potenciálně fatální, že Voronzovova rokle také rozdělovala jejich obrannou linii na dvě části, které mezi sebou neměly téměř žádnou větší komunikaci a v případě útoku na pevnost si nemohly poskytovat jakoukoli pohotovostní podporu.

Militárně mechanicky byly obsluhy ruských děl, zejména na mezilehlých úsecích, často nadmíru vystaveny palbě spojeneckých pěšáků z ručních zbraní. Nikdo totiž nemohl s předstihem předvídat, že britská i francouzská pěchota bude již hromadně vybavena novým druhem perkusních mušket s drážkovanou hlavní s mnohem větším účinným dostřelem a stavitelnými mířidly. Děla byla částečně postavená způsobem *en barbette*, kdy jednoduše vyčnívala nad linii valu a neměla zprvu žádné ochranné prostředky pro obsluhy, nebezpečně ohrožované palbou z ručních zbraní.³⁴¹ Spojenečtí pěšáci také často cílili salvami nebo neustálou rušivou individuální palbou do střílen pro děla na nízkých námořních nebo kasematních lafetách.

Od 3. října 1854 byly před hlavní obrannou linií umísťovány ve velkém také protipěchotní překážky: klasické záseky (*засеки, abatis*), desky se vbitými hřeby (*доски с гвоздями, planks with spikes*) a vlčí jámy (*волчьи ямы*),³⁴² podpovrchové směrové nálože, fugasy, které byly nabity kamením a rovněž první typy nášlapných pyrotechnických nástrah typu pozemních min, kterými se budeme zabývat později.³⁴³ Během celého obležení významnou roli hrály již zmíněné několikaliniové, výškově odstupňované mělké zákopy s valem pro ostrostřelce, předsazené před hlavní obrannou linií, kam se mohli pěšáci rychle stáhnout, pokud by obléhatelé zaútočili značnými si-

339 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 580.

340 V ruské terminologii označovaná alternativně jako Schwarzova reduta (Редутъ № 1-й Шварца), viz Маслов, *История крепостной войны*, 23.

341 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 243. Totleben zdůrazňuje, že nový druh ručních zbraní pěchoty, pušek systému Minié, skutečně výrazně změnil militární mechaniku obléhání. „*Závažnost těchto nedostatků byla již patrná během hodnocení posledního tažení na Dunaji a zvláště v čerstvé zkušenosti z bitvy u Almy, v níž byla palba z ručních zbraní nepřítele pro naše vojska tak smrtelná.*“

342 Bogdanovič se zmiňuje o hloubení vlčích jam na obou stranách opevnění, zejména před Bastiony č. 2 a 5 a také před Malachovským vrchem. Модест Иванович Богданович, „Зима в Севастополе. С ноября 1854 по февраль 1855 года,“ *Русский вестник* 2/115/1875: 525. Elphinstoneův deník zmiňuje, že těsně před červnovým neúspěšným útokem na Malachovský vrch a Velký Redan byli britští vojenští inženýři, vedoucí první vlnu útoku, specificky varováni, že příkop před Velkým Redanem je opatřen velkým množstvím zmíněných desek a přechod příkopu musí být zahájen položením širokých prken, nesených vojáky první vlny. Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 289.

343 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 260.

lami.³⁴⁴ Ruští ostrostřelci tato postavení využívali jako statické pozice, odkud se snažili zejména v pozdější fázi obléhání pálit na nepřátelské dělostřelce a sapéry, nebo také jako základny pro průzkum země nikoho, noční výpady (*вылазки*) proti obléhatelům, rozvědné výpravy pro zajatce apod.

Před Sevastopolem se historicky poprvé objevuje ve větším měřítku uplatněný princip flexibilní, *polopermanentní* pevnosti, který v sobě částečně spojuje odolnost pevností stálých a pružnost opevnění polního. Totleben vytváří složitý systém zemních valů, zpevněných a doplňovaných statisíci pytlů se zeminou a gabionů, který vykazoval překvapivou dočasnou odolnost vůči dělostřelecké palbě a navíc se dal vcelku primitivními metodami okamžitě opravovat. Pěchovaná zemina je proti dělostřelbě přirozeně odolnější, než kamenné zdi bomarsundské pevnosti. Totlebenova postavení v Sevastopolu, přestože vyhlížela jako zoufalá improvizace, v mnohém předjímala militární mechaniku zákopových bojů během I. světové války, neboť ruský inženýr pochopil, že Těljakovského koncept je vysoce efektivní, že dostatečně masivní a hluboká zemní postavení vydrží i bezprecedentně silnou palbu ze soudobého dělostřelectva a pokud jsou zničena, je možné je při intenzivním nasazení velkého počtu dostatečně disciplinovaných vojáků a dělníků opravit, „postavit“ znovu, nebo na jejich místě vykopat a navršíť nová, sice za početných ztrát, ale přesto. Někteří vojenští teoretici uvádějí, že Totleben, „*coby talentovaný praktik*“ tak na příkladu Sevastopolu založil specifickou ruskou vojenskoinženýrskou školu, která fortifikaci chápe pouze jako pomocný prostředek pro operace polního vojska a spočívá na principech aktivní obrany, intenzivního používání maskovacích technik a nestálých úpravách palebných postaveních dělostřelectva a následném pozdějším odmítání jeho ukrývání pod pancéř nebo beton.³⁴⁵

Britští velitelé a inženýři pochopili, že klíčem k Totlebenově plánu je naplánovat proveditelným způsobem závěrečný útok pěchoty na notně poškozená opevnění s již vyrazeným dělostřelectvem. Takový útok se podnikal v hlubokých pěchotních kolonách. Totleben však chtěl obranná postavení strukturovat tak, aby v každém případě i po nejtěžším spojeneckém ostřelování v několika flankovacích bateriích zbyla děla, většinou lehké námořní karonády,³⁴⁶ během předchozího palebné-

344 Богданович, „Зима в Севастополе. С ноября 1854 по февраль 1855 года,“ 526. Jednalo se o velmi jednoduché polní pozice vždy pro několik střelců z modernějších perkusních drážkovaných mušket. Služba v těchto postaveních byla těžká, Bogdanovič zmiňuje, že se v nich po celou dobu obležení obvykle držely 24hodinové směny.

345 Н. Кохановъ, *Борьба за современную крепость - Тактико фортификационное исследование* (Санкт-Петербург: Типография Императорской Николаевской военной академии, 1914), 26.

346 Karonáda (*carronade*, *карронада*) bylo speciální námořní dělo s hladkým vývrtem, které vzniklo na konci 18. století a bylo poprvé vyráběno ve skotských železárnách Carron Company. Jednalo se o zbraň zkrácenou a vylehčenou až na jednu třetinu hmotnosti běžného námořního děla stejné ráže, používající sníženou prachovou náplň a řadu dalších zjednodušení, určenou k boji na krátkou vzdálenost, především proti živé síle na palubě nepřátelské lodi, která měla původně najít uplatnění hlavně na obchodních lodích. Karonády zde měly být obsluhovány posádkami, které nebyly a nemohly být tak důkladně vycvičeny jako dělostřelecké obsluhy válečného námořnictva. Postupně byly karonády nasazeny také v omezeném počtu na palubách válečných lodí, kde se používaly právě pro střelbu hromadnou municí zblízka. Nízká hmotnost ruských lehkých námořních karonád a jejich dostatečné balistické vlastnosti pro blízkou obranu z nich v Totlebenově konceptu činily ideální improvizovanou zbraň pro odražení generálních útoků pěchoty na jednotlivé prvky opevnění Sevastopolu. Toto použití ale nebylo samo o sobě ničím inovativním, na blízkou obranu fortifikací se karonády na pevnostních lafetách používaly již během napoleonských válek. Viz např. Roy Huteson Campbell, *The Carron Company* (Londýn a Edinburgh: Oliver and Boyd, 1961) nebo Spencer

ho souboje mlčící a předem nabitá kartáčovým (hromadným) střelivem. Tato děla by pak zblízka ve stylu gigantických brokovnic zahájila palbu na útočící spojenecké kolony, v nichž pěšáci postupovali v hustém sevřeném útvaru, hromadným střelivem jim způsobila neúnosné ztráty, přičemž následný střet s posádkou daného pevnostního prvku by již zbytky útočných jednotek nebyly schopny zvládnout.³⁴⁷ Během obléhání starších bastionových fortifikací, struktur, pravidelně postavených s významným použitím zděných prvků, se prostředky dělostřelecké průlomové palby a útočných min vytvářely v kontreskarpě a lících bastionů „průlomů“ neboli hromady zničeného zdiva promíchaného se zeminou, po kterých pak útočily pěší jednotky, které maximálně jejich povrch za chodu doplnily vrstvou pytlů se zeminou. V případě zemních opevnění, zvláště takového poloimprovizovaného typu, však nebylo možné žádný takový průlom připravit. Útočné jednotky se musely prodírat záseky a dalšími protipěchotními překážkami a nést sebou žebříky, s jejichž pomocí překonávaly příkop a eskarpu vnitřní obranné linie. Jejich postup byl pomalejší, byly déle vystavené obranné palbě.

Britské pozice a baterie byly naopak umístěny ve skalnatém terénu a nenacházely se v klasických zakopaných pozicích. Obvykle tak byly označovány pouze jako *half-sunken*, tedy polo-zakopané a zemina na vyplňování gabionů „*musela být dopravována v koších a pytlech ze značné vzdálenosti. Kvůli nedostatku materiálu byl val baterií tvořen pouze jednou řadou gabionů.*“³⁴⁸

Militární mechanika obléhání Sevastopol byla v praxi charakterizována převahou obranných technik a vyvolala dlouhodobou frustraci útočníků, kteří pevnost od října 1854 až do září 1855 zasypávali v součtu více než milionem a půl projektilů a granátů bez kýženého účinku a na druhé straně tak vytvářeli rozsáhlou „měsíční krajinu“, aniž by se jim po velice dlouhou dobu podařilo vytvořit podmínky pro úspěšný generální útok pěchoty. Obléhání Sevastopolu je od počátku z britské a obecně spojenecké strany technická materiálová bitva, kdy je jednotlivý aktér již zcela nedůležitý a kde záleží v první řadě od února 1855, kdy byla postavena britská zásobovací železnice, na desítkách a stovkách vlakových souprav, naložených municí, které se rytmicky pohybují mezi přístavem v Balaklavě a pozicemi obléhacího dělostřelectva. Průmyslová revoluce proniká do vojenství, prostor na osamocené hrdinství a vynikající bojové výkony, schopné rozhodovat boj, se významně omezuje. Závěrečný útok na pevnost se zdařil jen díky hromadnému dělostřeleckému bombardování z více než 800 děl (více než čtyřnásobek původně nasazené artilerie), která na pevnost vychrlila během tří dnů na 150.000 projektilů všeho druhu, včetně granátů, moždířových bomb a dělostřeleckých raket, po čemž následoval masový útok 60.000 mužů spojeneckých jednotek, které nakonec 9. září za cenu obrovských ztrát obsadily nepřitelem částečně vyklizené, rozstřílené, vypálené a opuštěné město.

Z hlediska svých účastníků je pevnostní válka krajně vyčerpávající. Služby jsou směnné, rušivá palba na pevnost a z pevnosti ven téměř nikdy neustává, prakticky každou noc se odehrávají početné střety v zemi nikoho. Bogdanovič shrnuje přístup ruského velení: „*Abychom udrželi nepřitele v neustálém napětí... a aby musel mít*

C. Tucker, „The Carronade,“ *Nautical Research Journal* 42/1 (1997): 15-23.

347 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 258-259, v tomto smyslu reflektuje situaci rovněž např. Kinglake, viz Arthur W. Kinglake, *The Invasion of the Crimea. Its Origin and An Account of its Progress down to The Death of Lord Raglan, Vol. IV* (Edinburgh a Londýn: William Blackwood and Sons, 1891), 139-140.

348 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 27.

v zákopech neustále značné síly pod palbou pevnostní artilérie, prováděli jsme bez ustání menší výpady. Nejprve se jich účastnili dobrovolníci z řad námořníků a později i vojáci a kozáci.“³⁴⁹ Cílem bylo přinejmenším překvapit hlídky obléhatelů, zabít je nebo vzít do zajetí, ale především způsobit vyhlášení poplachu, přerušit tak odpočinek a spánek mnoha dalším vojákům a pak se znovu rychle stáhnout. Od prosince 1854, kdy obránci dokončili systém předsunutých postavení, se vyčerpání a krajní únava, pramenící z přepracovanosti a chronického spánkového deficitu, stalo běžnou součástí zkušenosti ze zákopů před Sevastopolem. „Téměř každou noc se naši střelci v malých skupinkách i jednotlivě... přibližovali od svých postavení směrem k anglickým zákopům, stříleli pak na v nich pracující anglické vojáky, a to i z těsné blízkosti a vyvolávali mezi nimi strach a zmatek,“ napsal později Totleben.³⁵⁰

Tato Totlebenovými slovy „nebezpečná hra“ byla pro mnohé ruské námořníky a vojáky krajně přitažlivá, protože se za ni vyplácely mimořádné peněžní odměny, zvláště za zajetí důstojníků, vojenských inženýrů nebo dělostřelců. Řadoví ruští vojáci také mohli být za činy během výpadů vyznamenáni řádem sv. Jiří, který byl mimořádně ceněný. Byl obvykle doprovázen povýšením a na jeho nositele se již teoreticky nevztahovaly disciplinární tělesné tresty. Ruští dobrovolníci v Sevastopolu dokonce vyrobili zvláštní dlouhé tyče s háky a provazy, s jejichž pomocí stahovali spojenecké hlídky zpoza valů a zajímali je. Francouzský velitel, generál François Certain de Canrobert proti použití takových „nestandardních“ zbraní později marně písemně protestoval u ruského velitele pevnostní posádky generál-adjutanta Dimitrije Jerofejeviče Osten-Sakena.³⁵¹ Totleben píše, že zneklidňování obléhatele a odepírání odpočinku a spánku bylo hlavním úkolem jednotek v předsunutých pěchotních postaveních v zemi nikoho: „Střelci, rozmístění v těchto postaveních, by měli dnem a nocí rušit nepřitele palbou z ručních zbraní a také sledovat veškeré jeho pohyby.“³⁵² A dále: „Z těchto postavení byly neustále sledovány nepřátelské práce a kdykoli se do nich nepřítel pustil, střelci okamžitě zahajovali prudkou palbu z ručních zbraní... a v postaveních u Karanténní zátky také z cohoornových moždířů.“³⁵³ V ruské memoárové a vojensko-historické literatuře se klade viditelný důraz na účastníky této „nebezpečné hry“ v území nikoho, protagonisty výpadů a rozvědných výprav, kteří jsou reprezentováni jako „lidoví“ hrdinové obrany města, nejprominentněji námořník Petr Koška.³⁵⁴ Většina jeho tradovaných eskapád měla přitom spíše symbolický charakter, například příhoda, kterou měl osobně sdělit Petru Vladimirovičovi Alabinovi, jak si ji kapitán zaznamenal do svého deníku: „Koška nám vyprávěl, jak odnesl z anglických pozic našeho padlého vojáka, kterého vystavili... před svým zákopem, podepřeli ho kameny, a tak stál.... Tak jsem

349 Богданович, „Зима в Севастополе. С ноября 1854 по февраль 1855 года,“ 527.

350 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 531.

351 Богданович, „Зима в Севастополе. С ноября 1854 по февраль 1855 года,“ 528.

352 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 522.

353 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 526.

354 Нарѣ. К. К. Голохвастов, *Матрос 30-го Черноморского экипажа Пётр Кошка и другие доблестные защитники Севастополя* (Санкт-Петербург: Т.Ф. Кузин, 1895). Kapitán Petr Vladimirovič Alabin ve svém deníku přináší některé z vypravovaných příběhů o Koškově odvažných kouscích, například: „Sevastopolu je námořník Koška, který si získal zvláště skvělou pověst, již mu také brání, aby chodil na další výpady, ale téměř vždy se mu to podaří... má například látku s otvory pro oči, nasadí si ji na hlavu... vždy se mu podaří bezpečně se dostat k předním nepřátelským zákopům... zde vyčká... a překvapivě do nich vskočí a napadne hlídku. Buď ji zabije nebo jí vezme pušku... jednou takto ukradl pušku spícímu Angličanovi a neslyšně se zase odplížil zpět.“ Алабин, *Четыре войны*, 180.

ho za nohy přivázal ke svým a doplazil jsem se zpět a táhl ho za sebou... pak jsem volal na pomoc, naši to našťěstí zaslechli, dva z nich přiběhli a pomohli mi.“³⁵⁵

Britští vojáci velmi dobře chápali nepřímý smysl neustálých nočních výpadů. Desátého října plukovník Bell z 1. pěšího pluku zažil první obranu proti nočnímu výpadu a zapsal si, že „právě toto se označuje jako odepírání odpočinku během obléhání a je zájmem obou stran, aby se navzájem neustále držely v pohotovosti a nedopřály si spánek.“³⁵⁶ Kapitán Nathaniel Steevens z 88. pěšího pluku ve svém deníku zdůraznil ještě jednu okolnost této dosti efektivní taktiky. V případě mnoha mladých a nezkušených britských vojáků nebylo příliš složité přimět je vyvolat poplach a postačovaly jen slabé podněty: „Na inkermanské pozici jsme měli neustálé noční poplachy a protože jsme museli spát v uniformách s nabitými revolvéry po boku, byli jsme neustále připraveni a tyto poplachy byly často vyhlášovány jen kvůli tomu, že... nezkušení vojáci... když byli poprvé na hlídce během temné noci, pokládali každý keř za kozáka... jedné noci jsme vyhlásili tři poplachy, ale pak se ukázalo, že Rusové skutečně překvapili hlídku a vzali zajatce, pět vojáků a jednoho desátníka.“³⁵⁷

Militární mechanika logistiky

Britská armáda logisticky nezvládla vylovení na Krymu a zpočátku bylo zabezpečení bojových jednotek zcela nedostatečné. Pouze jedna z pěších brigád měla například pro své vojáky k dispozici nepromokavé přikrývky. Obvykle měli pěšáci pouze jedno oblečení na sobě, 60 připravených nábojů, polní lahev a ruksak s tří denní dávkou sucharů nebo chleba a nasoleného masa. Krymská válka byla zejména během první zimy až do března 1855 válkou prochladlých, promočených, hladových, hubených, otrhaných, chronickým průjmem sužovaných strašlivě páchnoucích vojáků, kteří vyhlíželi jako všechno možné, jen ne pravidelné armádní jednotky. Logistika představovala problém od počátku, protože na Krymu jihovýchodně od Sevastopolu v prostoru, který obsadili spojenci, neexistovaly žádné skutečné komunikace, kromě takzvané Voronzovovy cesty, zpevněné silnice s krajnicemi a šterkovým povrchem, spojující město se statky hraběte Voronzova. Ostatní komunikace byly rudimentární. Již doprava těžkých obléhacích děl a munice pro první ostřelování, které začalo 17. října, se ukázala jako extrémní úkol, ale britské velení kupodivu nenasadilo žádné jednotky na úpravu nezpevněné cesty, vedoucí z přístavu do vojenského tábora, ani nemělo po většinu obležení Sevastopolu k dispozici žádné podpůrné transportní a logistické jednotky. Po úderu orkánu v noci ze 14. na 15. listopadu si spojenecké velení uvědomilo, že armády budou muset přečkat zimu před Sevastopolem a francouzské velení okamžitě začalo opatřovat své komunikace válcovaným povrchem z makadamu. Britské nepodniklo nic.³⁵⁸ Výsledkem bylo, že se v balaklavském přístavu nahromadilo množství zásob a válečného materiálu, který nebylo jak dopravit k jednotkám. Ty začaly po čase silně trpět hladem a nouzí.

Zásobovací železnice z Balaklavy do britského tábora o délce přibližně patnácti mil představuje jednoznačně jednu z nejvýznamnějších inovací v oblasti militární me-

355 Алабин, Четыре войны, 346.

356 Anon. (George Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B. Volume II.* (Londýn: Day and Son, 1867), 198.

357 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 150.

358 Cooke, *The Grand Crimean Central Railway*, 12.

chaniky boje. Na konci roku 1854 britské vládě nabídla skupina železničních podnikatelů kontrakt na urychlené vybudování železnice v délce deseti mil v ceně sto tisíc liber. V jejím čele stáli Samuel Morton Peto, zámožný železniční kontraktor, který pracoval již pro Brunelem řízenou stavbu Great Western Railway a od roku 1847 byl poslancem Dolní sněmovny a dále Thomas Brassey a Edward Betts, mající zkušenosti s budováním železnic v těžkém terénu v Norsku.³⁵⁹

Smlouva byla podepsána dne 2. prosince 1854, o dva týdny později vypluly první zásobovací lodě s materiálem, inženýry a dělníky, v lednu 1855 začaly práce a na konci února 1855 bylo prvních sedm mil dvojitých kolejí hotovo. Dráha původně fungovala jako koněspřežná a jako tažná zvířata byli používáni i velbloudi, přičemž ve spojení s nimi byly v příkrých úsecích nasazeny stacionární parní stroje, posilující tah.³⁶⁰ Nakonec byly na samý závěr obležení Sevastopolu z Británie dovezeny parní lokomotivy různých typů, včetně čtyř exemplářů osvědčeného modelu Old Crewe 2-2-2. Ty zosobňovaly jeden z primárních kulturních symbolů průmyslové revoluce, to jest ideál extrahovat ze strojů „neomezenou práci“, což v případě lidí nebo koní nebylo možné.³⁶¹ Stejně jako v první polovině 19. století v Británii dostavníky definitivně prohrály s železnicí, tak i na Krymu nebylo koněspřežné řešení dostatečné, ani přijatelné, a to ani nemluvě o původním systému: nekonečném nepřetržitém řetězu k smrti přetěžovaných koní, mul, volů a lidských nosičů. Od února do začátku Druhého ostřelování dne 9. dubna 1855 se podařilo s pomocí nové železnice do táborů přesunout „kromě dělostřeleckých zbraní a munice... také 3.600 tun armádních zásob... to jest 112 tun denně.“³⁶² Po druhém ostřelování z dubna 1855 až do závěrečného generálního útoku ze dne 8. září 1855 britská železnice přepravila celkem 92% munice do obláhacích děl (podle armádních údajů nejméně 223.869 projektilů nejrůznějšího druhu) a 98% munice do mozdíků (nejméně 37.441 kusů).³⁶³

Přestože se balaklavská dráha musela průběžně udržovat a často opravovat, zejména po prudkých deštích, představovala řádově efektivnější logistický prostředek. Významně ulehčila dopravu dělostřelecké i jiné munice a zásob a také transport jednotek a nemocných a raněných z přístavu do tábora a zpět. To umožnilo všechna další masivní ostřelování Sevastopolu, následující po druhém ostřelování, včetně finálního ze 7. září 1855, po němž následoval generální útok a dobytí města. Balaklavská dráha byla de facto historicky třetí železnice na ruské půdě. V roce 1848 byla zprovozněna první dráha z Varšavy do Vídně a v roce 1851 z Petrohradu do Moskvy. Kromě těchto dvou během krymské války v Rusku nebylo žádné další železniční spojení. V Británii v té době bylo již v provozu celkem 5.000 mil železničních tratí.³⁶⁴ V pozdějších odborných militárních a inženýrských debatách se balaklavská drá-

359 Cooke, *The Grand Crimean Central Railway*, 24-25.

360 Elphinstone později shrnul, že po konci obléhání bylo armádě předáno „89 tažných koní, 57 mul, 96 nákladních vagónů, 24 nákladních vozů a dvě míle uskladněných náhradních kolejnic.“ Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 543.

361 Ben Marsden a Crosbie Smith, *Engineering Empires. A Cultural History of Technology in Nineteenth-Century Britain* (Palgrave Macmillan: New York, 2005), 132.

362 Cooke, *The Grand Crimean Central Railway*, 73.

363 Cooke, *The Grand Crimean Central Railway*, 91. Železnice zřejmě přepravila ještě výrazně více, ale během náhodné katastrofální exploze hlavního francouzského muničního skladu ze dne 15. listopadu 1855 a následného požáru bylo v britském táboře zničeno množství dokumentace.

364 Marsden a Smith, *Engineering Empires. A Cultural History of Technology in Nineteenth-Century Britain*, 149.

ha stala patrně nejviditelnějším symbolem pronikání technologických inovací do vojenství. „*Rusko padlo, protože nebylo schopno vybavit se parním strojem a Spojenci uspěli, protože měli k dispozici parolodě... pokud by Rusko bylo schopno soustředit vojáky a munici tak snadno a pohotově jako Francie a Anglie, pak by válka musela dopadnout jinak,*“ napsal v roce 1867 americký železniční inženýr Charles Francis Adams, když používal totožný argument proti Konfederaci.³⁶⁵

Britská armáda objednala zimní uniformy v dostatečném počtu již v červnu 1854, ale „*vinou byrokratického zdržování byly odeslány až v říjnu. Tato zásilka se k jednotkám nikdy nedostala, protože se octla na palubě parníku, který byl ztracen v orkánu*“ v noci z 14. na 15. listopadu před balaklavským přístavem. Harris primární důvod takového fatálního zdržení nachází v nedbalé zpravodajské přípravě, která ani ze snadno dostupných otevřených zdrojů neodhalila, že na Krymu v zimě panuje nepříznivé počasí a armáda musí být na přezimování důkladně připravena.³⁶⁶

Pouze jednotky lehké jízdy měly naolejované čepice, které je chránily před deštěm. Běžným úkazem tak bylo masové nerespektování výstrojní kázně, zahazování nepotřebných věcí a naopak shánění a používání nevojenského oděvu, schopného chránit před deštěm a zimou. Aktéři běžně viděli hromady zahazovaného starého armádního šatstva, které nebylo schopno chránit. Vojáci měli takový nedostatek látky, že své roztrhané oblečení běžně vyspravovali i kusy pytlů na zeminu, jimiž se zpevňovaly předprsňe. Mrtví koně a muly byli rovněž běžně stahováni z kůže, z níž byly šity kabáty, britští vojáci si šili boty z tuhé a odolné látky ruských vojenských toren, které byly odebírány mrtvým.³⁶⁷ K britským jednotkám se vyhovující oblečení dostalo až v březnu a dubnu roku 1855.

Francouzští vojáci měli mnohem kvalitnější výstroj a britští bojující se snažili neustále s francouzskými jednotkami směňovat kabáty a další kusy oblečení za jídlo nebo peníze. Mnoho důstojníků psalo domů naléhavé žádosti o nepromokavé kabáty a slušné boty. Důstojníci tak nakonec v zimě 1854-1855 vyhlíželi v zákopech úplně stejně jako vojáci a jejich původně drahé uniformy „přehlídkové“ kvality vzaly zaspé během několika prvních měsíců. Od mužstva byli často rozeznatelní jen díky dražším součástem výzbroje a výstroje jako již zmíněným perkusním revolverům, šavlím, dalekohledům, kompasům nebo hodinkám. Dostatečné množství zimních uniforem dorazilo až po konci hlavních bojových operací v říjnu 1855, takže armádě byly téměř k ničemu. Pomohlo to druhému a již v zásadě bezproblémovému přezimování na Krymu, ale vývoj války již nijak neovlivnilo.

Koncept nemocí, hladu a zimy jako hlavního nepřítele britských vojáků je v dobových relacích i současné konzervativní vojensko-historické literatuře občas nepřímo používán pro snižování významu ruské armády, která jakoby Brity jen „obtěžovala“. Orkán ze 14. listopadu 1854 je prezentován jako mnohem větší „kalamita“, než bojová střetnutí s Rusy v poli. V listopadu 1854 britský expediční sbor čítal necelých 30.000 mužů a na počátku února 1855 bylo celých 23.076 mužů vedeno jako „*mrtví nebo služby neschopní*“, a to s minimálním podílem nepřátelských akcí na tomto stavu.³⁶⁸ Krymská válka je z hlediska řadového britského vojáka v poli především od

365 Marsden a Smith, *Engineering Empires*, 167.

366 Stephen M. Harris, *British military intelligence in the Crimean War 1854 – 1856* (Frank Cass: Londýn, 1999), 38.

367 Edgerton, *Death or Glory*, 103.

368 Edgerton, *Death or Glory*, 108.

října 1854 až do března 1855 válkou hladu, mrazu, nemocí, chronického vyčerpání, všudypřítomné špíny, zápachu a beznaděje. Obležení Sevastopolu bylo typické i zvýšeným fenoménem sebevražd vojáků ve službě, kteří už nebyli schopni snášet trýznivé utrpení v poli.³⁶⁹

Ruská logistika byla o poznání složitější, než spojenecká, protože se musela opírat v rozhodující míře o nezpevněné pozemní komunikace téměř bez jakékoli pomoci ze strany železnice, která ještě v jižním Rusku v polovině 19. století vůbec neexistovala. Hlavní strategickou komunikací byla severně jdoucí silnice na Simferopol, po které se pohyboval zdánlivě nekonečný proud transportů s pomocí mul. V intencích této práce však ruská logistika nepředstavuje problém, protože i s technicky méně pokročilými prostředky byla v celém průběhu obléhání funkční a pevnost byla zásobena vším potřebným a její posádka se neocitla v žádné významnější logistické nouzi.

Vojenská komunikace a zpravodajství

Krymská válka byla obdobím, kdy se v Evropě rapidně měnily komunikační systémy, předávající informace na dlouhé vzdálenosti. V tomto ohledu měla ruská armáda zpočátku nad spojenci převahu. Od třicátých let 19. století největší ruská města komunikovala skrze síť semaforových telegrafů systému Chappe, která propojovala Moskvu a Petrohrad a navazovala v Haliči na podobnou rakouskou síť. Mezi rakouskou hranicí a Petrohradem bylo v přímé pohledové linii postaveno 220 semaforových stanic v intervalech osmi až deseti kilometrů. Systém Chappe existoval především v několika variantách v Západní Evropě a ve 40. letech ve Francii fungovalo již na 3.000 kilometrů takových komunikačních spojení. Byla vysoce spolehlivá a vcelku rychlá a jejich osvědčenost po dlouhá léta blokovala rozvoj aplikace samotného elektrického telegrafu, jehož princip byl známý a například britská Admiralita již v roce 1814 odmítla nabídku na jeho zavedení na domácí půdě.³⁷⁰ Jediným omezením systému Chappe bylo pochopitelně nepříznivé počasí a noční hodiny. Ze strany průmyslových korporací však byl vykonáván neustálý tlak na zavádění telegrafu, který se jevil jako nezbytná doplňková technologie železniční sítě, v níž musela být kvůli koordinaci přepravy zajištěna nepřetržitá rychlá a bezpečná komunikace. Semaforový telegraf nepřetržitou komunikaci technicky nikdy nemohl garantovat tak, aby například mohl spolehlivě podporovat vypravování vlaků podle jízdního řádu v kteroukoli denní nebo noční hodinu.

Od začátku padesátých let již navíc byly k dispozici první silné bezpečnostní technologie pro telegraf, například takzvaná Wheatstone-Playfairůva polyalfabetická symetrická šifra, nabídnutá po vypuknutí krymské války svým vynálezcem britskému ministerstvu zahraničí, jejíž nasazení bylo velmi jednoduché, díky použití tzv. bigramů odolávala frekvenční analýze a byla britskou armádou používána až do roku

369 K tomuto problému prakticky neexistují spolehlivé prameny a v egodokumentech jsou občas přítomné spíše nepřímé narážky. Rumsby dochází k tomu, že v předmětné době byla míra sebevražednosti v britské armádě téměř čtyřnásobná ve srovnání s obecnou populací. John H. Rumsby, „Suicide in the British Army,“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 84/340 (2006): 350.

370 Brian Winston, *Media Technology and Society. A History: from the Telegraph to the Internet* (Routledge: Londýn a New York, 2003), 21. V roce 1816 postavil Francis Ronalds první technologický demonstrátor telegrafu v Londýně a jeho vedení mělo délku osm mil.

1918.³⁷¹ Od roku 1837 byla navíc obecně známá Morseova abeceda, která praktické používání telegrafu zásadním způsobem usnadnila, neboť zařízení, která ji používala, umožnila řádově rychlejší zápis i čtení zpráv.³⁷² V roce 1844 tak byla zřízena první moderní telegrafní linka mezi Washingtonem a Baltimorem.³⁷³ Těsně před vypuknutím krymské války v roce 1853 existovala patrně nejrozsáhlejší telegrafní síť v Evropě a zvláště v Británii, přičemž britský segment byl přímo napojen na více než 200 dalších evropských měst.³⁷⁴

Těsně před rokem 1854 se nicméně na bojišti objevila ještě jedna nová ruská linka, používající starší technologii Chappeho semaforového telegrafu, vedoucí ze Sevastopolu do Oděsy a následně do Moskvy. Tímto způsobem mohlo komunikovat armádní velení na Krymu s generálním štábem a carem, přičemž předání i komplikované dlouhé zprávy zabralo nanejvýš dva dny.³⁷⁵ Po vypuknutí války ruská vláda okamžitě najala pruskou korporaci Telegraphen-Bauanstalt von Siemens & Halske, která do září 1854 zřídila telegrafní spojení z Petrohradu do Varšavy a dále na Berlín. „Bylo tedy možné, aby ruští agenti a novináři v Londýně a Paříži zasílali telegrafem do Petrohradu hlášení a zprávy z tamějšího denního tisku,“ což byla značná komparativní výhoda ve vojenském zpravodajství.³⁷⁶ V květnu 1855 byla dokončena moderní telegrafní linka Kyjev-Kremenčug-Nikolajev-Oděsa, kterou v září stejného roku doplnila pobočná větev z Nikolajova do Simferopolu, což významně zrychlilo ruskou vojenskou komunikaci.³⁷⁷

Britská vláda následně v prosinci 1854 najala skotského inženýra Roberta Stirlinga Nevalla, jehož firma urychleně položila podmořský kabel mezi Balaklavou a Varnou, přičemž francouzská vláda paralelně vybudovala spojení mezi Varnou a Bukureští, takže od dubna 1855 měli i spojenci operativní telegrafní spojení přes Vídeň, používající nejmodernější Morseho systém. Kromě toho britský Royal Corps of Sappers and Miners v prosinci 1854 vyčlenil telegrafní četou, která po dlouhých přípravách na spojeneckém úseku s pomocí civilních inženýrů postavila během února 1855 „systém osmi telegrafních stanic a celkem 21 mil vedení“ a dokonce několik stanic mobilních.³⁷⁸ Jednotka pod velením vojenského inženýra poručíka Stopforda položila vedení, které umožnilo rychlou komunikaci inženýrů na obou britských útočných sektorech s vrchním velitelem i všemi divizemi britského kontingentu.³⁷⁹ Na každé stanici byl také použit galvanometr, který zaznamenával možné násilné přerušování vedení, protože leckde bylo kvůli skalnatému podloží složité kabelové vedení důsledně zakrýt a časté sesuvy půdy pro prudkých deštích jej obnažovaly.³⁸⁰ Vojáci také občas

371 Hellen Fouché Gaines, *Cryptoanalysis. A Study of Ciphers and Their Solution* (New York: Dover Publications, 1956), 198.

372 Winston, *Media Technology and Society*, 24.

373 David Hochfelder, *The Telegraph in America, 1832-1920* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 2012), 2.

374 Marsden a Smith, *Engineering Empires*, 205.

375 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 243.

376 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 244.

377 Д. А. Ларин, „Криптографическая деятельность в период Крымской войны,“ *Вестник РГГУ* 11/133 (2014), 27.

378 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 244. Elphinstone cituje memorandum vojenského inženýrského sboru z června 1855, které zmiňuje celkem 24 mil vedení. V dalších dokumentech, podepsaných přímo poručíkem Stopfordem se zase uvádí 18 mil vedení. Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 568, 570. Každopádně se jednalo o technologickou výzvu.

379 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 66.

380 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 568.

ze zvědavosti ořezávali a poškozovali odkryté kabely, opatřené silnou gumovou izolací. V prosinci dokonce podle britského hlášení někdo na trase směrem na francouzský hlavní štáb kabel vykopal, přerušil a odcizil přibližně 10 yardů vedení.³⁸¹

Francouzská armáda paralelně stále na Krymu používala Chappeho semaforový systém a tato technologie ještě fungovala řadu let poté. Co se týče kryptografických technik, byla francouzská armáda méně pokročilá, než britská nebo ruská a stále například používala již zastaralé steganografické metody, využívající neviditelný inkoust. Během bitvy u Almy ruské lehké jezdeckvo zachytilo několik takových zpráv, které armádní kryptograf Štěpan Nikolajevič Mardarij na místě dešifroval a významně tak napomohl urychlenému ústupu ruských jednotek z pozic, ohrožených obklíčením.³⁸² Co se týče ruského kryptografického zabezpečení komunikace, používaly se téměř totožné technologie jako na britské straně. Bigramové polyalfabetické šifry systému P. L. Šillinga byly doplňovány kódovými tabulkami, které pokrývaly přibližně 1.200 nejpoužívanějších výrazů v komunikaci, nahrazovaných dynamicky kódovými slovy.³⁸³ Ruské kódovací tabulky se průběžně měnily a například v dubnu 1854 vedoucí armádního kryptografického oddělení baron Dziren uvolnil pokročilou verzi č. 299, která zůstala neprolomena a používána až do roku 1901.³⁸⁴

Obecně lze říci, že i na poli kryptografie byla krymská válka obdobím, kdy docházelo k náhlé, až prudké změně militární mechaniky. Britský matematik Charles Babbage totiž na začátku roku 1854 poprvé prolomil nejsilnější soudobou kryptografickou technologii, polyalfabetickou substituční takzvanou Vigenèrovu šifru a dokonce i její pokročilejší verzi, takzvanou autoklávovou šifru. Ty od roku 1586 představovaly bezpečný způsob komunikace, neboť díky svému designu odolávaly jakýmkoli možným útokům pomocí frekvenční analýzy nebo hrubou silou.³⁸⁵ Babbage své výsledky předal britské armádě, která tím získala na téměř deset let znatelnou strategickou výhodu, ale detaily o nasazení jeho dešifrovací metody během krymské války stále nejsou známe. V roce 1863 pak Babbagův utajovaný objev nezávisle zopakoval a zveřejnil pruský důstojník a kryptograf Friedrich Wilhelm Kasiski.

Na krymském bojišti fungoval elektrický telegraf téměř bez výjimek jako svého druhu vyhrazená vojenská technologie. William Howard Russel a další novináři měli jen minimální šanci používat pro zasilání svých reportáží armádní telegrafní linku, přestože v Timesech často perexy jeho článků tuto informaci obsahovaly. Jeho texty v nejlepším případě cestovaly lodí do Konstantinopole nebo do Varny, odtamtud do Bukurešti nebo Vídně a pak teprve telegrafem do Londýna. Často ale jejich cesta vedla lodí do Marseille, pak železnicí ke Kanálu a lodí přes něj, což trvalo dva až tři týdny.³⁸⁶

Britská královna Viktorie od jara 1855 požadovala denní hlášení z Krymu prostřednictvím telegrafu a tato změna v militární mechanice komunikace způsobila, že vlády a jejich aparáty měly nyní nad armádami v poli výrazně vyšší kontrolu, než kdy předtím. Do zřízení přímé telegrafní linky trvala cesta vojenských hlášení do

381 Výňatek z denního hlášení telegrafní služby k 10. prosinci 1854, Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 573-574.

382 Ларин, „Криптографическая деятельность в период Крымской войны,“ 29.

383 Ларин, „Криптографическая деятельность в период Крымской войны,“ 27.

384 Ларин, „Криптографическая деятельность в период Крымской войны,“ 28.

385 Alexander Stanoyevitch, *Introduction to Cryptography with Mathematical Foundations and Computer Implementations* (Londýn a New York: CRC Press, 2011), 187.

386 Cooke, *The Grand Crimean Central Railway*, 15.

Londýna 6-10 dní a stejně tak i cesta rozkazů z Londýna na Krym.³⁸⁷ Britský předseda vlády Lord Palmerston dokonce používal jako prostředek nátlaku na armádní velitele na Krymu skutečnost, že ruské ministerstvo zahraničí dostává každý den pomocí telegrafu výtah všech důležitých informací, zveřejněných v *The Times* a dalších významných britských listech.³⁸⁸

To nás přivádí k otázce vojenského zpravodajství. Během krymské války ještě v žádné armádě, ani ruské, ani britské, nebo francouzské neexistovala speciální expertní zpravodajská oddělení a vrchní velitelé jako Lord Raglan stále primárně důvěřovali vlastnímu úsudku a jejich přístup ke zpravodajství byl spíše skeptický.³⁸⁹ Britské armádě se nepodařilo navázat ve zpravodajském smyslu jakýkoli produktivní vztah k místními obyvateli, kteří stejně bojiště nuceně opustili kvůli strachu před válečným násilím a rabováním. Práce s ruskými dezertéry a zajatci byla od počátku tažení improvizovaná a nesystematická. Kromě toho ruská armáda na Krymu uplatňovala do značné míry taktiku spálené země, deportací a depopulace bojové zóny. Obě strany neměly prostředky, jak navzájem odhadovat ani svoje bitevní sestavy a britský velitel Lord Raglan se spoléhal především na odhady svých nejkvalifikovanějších důstojníků z řad vojenských inženýrů a také na otevřené zdroje ze starších britských cestopisů, obsahujících zápisy na téma ruské geografie, klimatu, společnosti, ale i militární kultury.

Jediným expertem na Krym byl bývalý britský vicekonzul v Kerči Edward Cattley, který poloostrov krátce před vypuknutím války procestoval, znal místní ekonomiku a poskytl britskému velení své zápisky. „*Jeho informace byly tak cenné, že mu byl vyplácen plat o polovinu vyšší, než plat armádního plukovníka*“ a Lord Raglan z něj nakonec učinil člena svého štábu a muže, zodpovědného za dosud prakticky neexistující armádní operační zpravodajství a vybudování sítě lokálních informátorů zejména mezi krymskými Tatary.³⁹⁰ Od jara 1855 na britskou stranu přecházela řada dezertérů, přičemž „*přeběhlíci polské národnosti převyšovali Rusy dva ku jedné a jejich informace byly obvykle považovány za spolehlivější... kvůli charakteru soudobého polského nacionalismu.*“³⁹¹ Vzhledem k omezenému rozsahu britských zpravodajských struktur (Cattley za celou dobu poskytl Raglanovi pouze 59 relevantních hlášení) byl jejich vliv na militární mechaniku i kulturu války během obléhání Sevastopolu minimální a vztahoval se víceméně pouze na operační rovinu konfliktu. Jedinými dvěma dezertéry, kteří podle Cattleyho měli vůbec nějaký význam, byli ruští důstojníci polské národnosti ze 67. tarutinského pěšího pluku, kapitán Robert Adolf Chodasiewicz a praporčík von Reimer (Römer), kteří poskytli celou řadu operačně důležitých informací. Chodasiewicz díky svému vojenskoinženýrskému vzdělání poskytl Britům také celkem patnáct vlastnoručně zhotovených map ruských opevněných postavení v Sevastopolu i okolí. Chodasiewicz následně pracoval pro Cattleyho oddělení jako specialista na výslechy zajatců a dezertérů a von Reimera si vyžádala pro stejné účely francouzská vojenská rozvědka jako svého experta.³⁹²

387 Cooke, *The Grand Crimean Central Railway*, 14.

388 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 248.

389 Harris, *British military intelligence in the Crimean War 1854 – 1856*, 2.

390 Harris, *British military intelligence in the Crimean War 1854 – 1856*, 62-64.

391 Harris, *British military intelligence in the Crimean War 1854 – 1856*, 71. Cattley považoval většinu informací od dezertérů za bezcennou.

392 Harris, *British military intelligence in the Crimean War 1854 – 1856*, 72-74. Po válce dostal Chodasiewicz vysokou finanční odměnu 125 liber a také vyznamenání *Crimea Medal*.

Situace v ruské armádě byla ještě komplikovanější a ani zde neexistovaly specializované zpravodajské jednotky. Jedinou viditelnou výhodou ruské strany byla možnost používat rozsáhlé otevřené zdroje, neboť jak jsme již viděli, působení britského tisku nebyly na Krymu kladeny téměř žádné překážky. Reportáže v *The Times* nebo *Illustrated London News* obsahovaly z vojenského hlediska řadu relevantních informací, z ruského hlediska spíše týkající se bojové morálky, než militární mechaniky. Obecně lze na závěr říci, že krymská válka byla prvním konfliktem, v němž se teprve ozřejmila evidentní potřeba založení permanentních armádních zpravodajských struktur.

Vražedná cholera

Ještě, než se spojenecké armády dostaly do bojového kontaktu s armádou ruskou, se jako smrtelně nebezpečné ukázaly epidemie úplavice a cholery, které zasáhly spojenecká vojska již na cestě a později naplno na Gallipoli a v okolí Varny, kde tábořila během června až srpna 1854. Vojenský kaplan H. A. Taylor, který vyplul na Krym 17. listopadu 1854 na vojenském transportu z Portsmouth, již ve svém prvním dopisu, datovaném 22. listopadu, zaznamenává 15 vojáků (10% převáženého kontingentu) ve stavu nemocných cholerou, první smrtelný případ a svůj první odsloužený námořnický pohřeb.³⁹³ Na většinou přeplněných vojenských transportních lodích byly ideální podmínky pro šíření cholery, neboť námořní přeprava tehdy hygienickým opatřením věru nepřála. Taylorův parník nakonec musel na Maltě i v Konstantinopoli zastavit v karanténním režimu a během cesty ze 150 přepravovaných vojáků další tři zemřeli na cholera.

Epidemie průjmových onemocnění, tyfoidních horeček, úplavice a cholery, se pomalu rozvinula a nakonec ve vojenském táboře u Varny a později i před Sevastopolem těžce zdecimovala britské i francouzské jednotky. V době krymské války ještě neexistovaly jakékoli aplikovatelné medicínské poznatky o původu cholery, která v se v první polovině 19. století proměnila na pandemii a jen málo vojenských lékařů například nařizovalo důslednější hygienická opatření, pravidelný sběr prošlého jídla a odpadků apod.³⁹⁴

Epidemie, které zasáhly spojenecká vojska, způsobily značné zpoždění ve vylovení na Krymu. Spojenci se původně již 18. července rozhodli o dalším postupu směrem na Sevastopol, ale museli čekat na příjezd těžkého obléhacího dělostřelectva a kromě toho jednotky silně trpěly nemocemi, jejichž epidemický charakter byl připisován nezdravému „ovzduší“ v bažinatém regionu Dobrudža a sekundárně tomu, že většina zdrojů pitné vody na bojišti byla kontaminována.³⁹⁵ Situace na Krymu samotném nebyla o mnoho lepší a hygienicky nevyhovující prostředí velkých vojenských táborů způsobovalo, že i vrchní vojenští lékaři propadali beznaději a uváděli, že situaci na místě nelze nijak markantně zlepšit a jediná výhledová šance na změnu k lepšímu spočívá ve včasné výchově budoucích generací v rodině a škole

393 NAM 2005-09-151, dopis z 22. 11. 1854, „Off Gibraltar“.

394 V našich pramenech ojedinele např. Robinson, *The Diary of the Crimean War*, 131. Doktor Robinson si stěžuje, že vojáci například v horkých srpnových dnech roku 1854 hromadně zahazovali denní příděl nepoživatelného jehněčího masa a nechávali jej hnit mezi odpadky, což zhoršovalo hygienickou situaci v táboře.

395 S. L. Kotar a J. E. Gessler, *Cholera. A Worldwide History* (Jefferson: McFarland & Company, 2014), 210.

směrem k základním hygienickým návykům.³⁹⁶ Dobová medicína na cholery a úplavici neznala efektivní léčbu, která dnes spočívá z doplňování tekutin formou solnoglukózového roztoku nebo podávání antibiotik. Obecná hygienická opatření, zejména správné zacházení s odpady a fekáliemi a zabránění kontaminace pitné vody a potravin, byla v 50. letech 19. století teprve v počátcích. Britský lékař John Snow jako historicky první v roce 1854 správně určil jako původce epidemie cholery v londýnském Soho kontaminovanou pitnou vodu.³⁹⁷ Jeho teorie však nebyla přijata a teprve v roce 1883 Robert Koch identifikoval bakterii *Vibrio cholerae* pomocí mikroskopu a navrhl systém efektivní prevence a léčby, přičemž první použitelné vakcíny se objevily až v 90. letech 19. století. Dobová tzv. miazmatická teorie přenosu cholery pomocí částic vzduchem, boji proti této chorobě nepomohla.³⁹⁸

Významný lékař John Sutherland, britský delegát na první mezinárodní konferenci o choleře a veřejné hygieně z roku 1851, byl vojenským velením jmenován předsedou Sanitární komise, která přímo na krymském bojišti i ve vojenských nemocnicích v tureckém zázemí (konstantinopolská nemocnice Scutari a další) zkoumala hygienickou problematiku. Dospěl k mimořádně pesimistickému závěru, že například „od října 1854 do dubna 1855 více než třetinu armády skosily nemoci... a mezi raněnými a nemocnými, přepravovanými do Scutari... byla během osmi a půl denní cesty úmrtnost 80 mužů z 1.000... a ve Scutari například v únoru 1855 zemřelo 427 mužů z 1.000.“³⁹⁹

Ve smyslu analýzy kultury války je významné, že řádění cholery a podobných chorob bylo britskými vojenskými lékaři na Krymu ve spojení s krajně neuspokojivými hygienickými podmínkami, panujícími v první fázi konfliktu na spojenecké straně často chápáno jako mocný decivilizační faktor, prohlubující jejich chápání války coby bytostně anti-civilizačního jevu, suspendujícího obvyklé normy civilizovanosti, humanitárních ohledů apod. Sutherland později napsal, že „válka je nejpřesněji řečeno, jedním slovem 'bídná'. Nedá se jakkoli přikráslit, je to dočasné zrušení civilizovanosti a ti, kteří se na ni podílí, jsou donuceni navrátit se k primitivním zvyklostem.“⁴⁰⁰ Epidemie cholery, úplavice, průjmových onemocnění a tyfoidních horeček mezi stovkami tisíc nasazených vojáků, přebývajících v sanitárně nevyhovujícím prostředí v době vrcholící Třetí světové cholerové pandemie (1846-1860), podle všeho značně přispěly k brutalizaci kultury války na Krymu.⁴⁰¹ Cholera zůstala s britskými a ostatně i všemi ostatními jednotkami až do samotného konce konfliktu, i když v menším měřítku. Rozsahu hrozby ze strany cholery a úplavice v krymské válce lze porozumět pomocí obecné statistiky, že téměř 80% úmrtí vojáků, nasazených v krymské válce, způsobily nikoli bojové ztráty, ale choroby jako cholera, tyfus, úplavice a tyfoidní horečky.⁴⁰²

396 Kotar a Gessler, *Cholera*, 211.

397 Viz např. Peter Vinten-Johansen ad. *Cholera, Chloroform and the Science of Medicine: A Life of John Snow* (Oxford: Oxford University Press, 2006), zejm. 199-232.

398 Např. Vinten-Johansen ad. *Cholera, Chloroform and the Science of Medicine*, 173-175.

399 John Sutherland, *Sir John Hall's „Observations“ on the Report of the Sanitary Commission, despatched to the Seat of War in the East 1855-56* (Londýn: Harrison, 1857), 6.

400 Kotar a Gessler, *Cholera*, 211.

401 Krymská válka časově koincidovala zejména s velkou cholerovou epidemií v Rusku, které padl za oběť více než milion obyvatel. Kotar a Gessler, *Cholera*, 210.

402 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 249.

Vojenská zdravotnická služba

Na počátku krymské kampaně byly všechny strany konfliktu nepřipravené na rozsah bojových ztrát a jejich charakter. Pokud začneme ruskou stranou, tak ruská armáda v Sevastopolu teoreticky měla k dispozici lůžka pro přibližně dva tisíce zraněných.⁴⁰³ Naumova uvádí, že po úvodní bitvě u Almy ruská armáda sebrala na bojišti celkem 3.173 zraněných, z nichž se do 24 hodin do polních nemocnic v Sevastopolu dostalo pouze 1.451 vojáků, pro které však byly na místě připraveny nedostatečné kapacity a základní ošetření vojáků trvalo déle, než 48 hodin, přičemž třetího dne musela být otevřena nová improvizovaná vojenská polní nemocnice, která však postrádala větší standardního vybavení.⁴⁰⁴ Vážně zranění vojáci tak byli ošetřováni v improvizovaných podmínkách za ochromujícího nedostatku lékařského personálu. Čtyři dny po bitvě se tak v sevastopolské vojenské nemocnici tísnilo 2.044 pacientů, o které se starali pouze dva lékaři.⁴⁰⁵ Ruské velení následně zorganizovalo v zázemí v Simferopolu další vojenské nemocnice s kapacitou až šest tisíc lůžek a teprve na konci října 1854 začalo ministerstvo války zajišťovat vybavení ruských armád na Krymu odpovídajícími zásobami zdravotnického materiálu, aby byly jednotky připravené na další podobnou mimořádnou situaci.⁴⁰⁶ K „dalšímu zhroucení“ přetěžované ruské armádní zdravotnické služby došlo o pouhých několika dnech později během polní bitvy u Inkermanu na začátku listopadu 1854, kdy ruských zraněných a padlých bylo téměř deset tisíc a situace byla podle účastníků a očitých svědků již katastrofální.⁴⁰⁷ Teprve o několik týdnů později do Sevastopolu přicestoval profesor vojenského lékařství a chirurgie Nikolaj Ivanovič Pirogov, jmenovaný hlavním vojenským chirurgem Sevastopolu, během deseti dnů se svým týmem provedl několik stovek operací⁴⁰⁸ a postupně od základu zreorganizoval péči o zraněné a nemocné s pomocí celé řady ruských univerzitních chirurgů a najatých německých a amerických lékařů.⁴⁰⁹ Pirogova intervence byla klíčová a v tomto svého ohledu využil svých rozsáhlých kontaktů na elitní vysoké školy carského Ruska, tedy Moskevskou univerzitu a tradiční baltso-německou univerzitu v Dorpatu, kde v roce 1832 získal doktorát a doporučení na následující studia v Göttingen a Berlíně. V roce 1836 získal v Dorpatu prestižní profesuru chirurgie. V roce 1841 získal vysoký post na petrohradské Vojenské lékařské akademii.⁴¹⁰ V době vypuknutí krymské války byl Pirogov patrně nejrespektovanější ruská a významná evropská autorita v oblasti vojenského lékařství.

Podle ruských armádních údajů byla úmrtnost zraněných ve vojenských nemocnicích přibližně 23% a jejich počet byl značný: jen mezi březnem až říjnem

403 Curtiss, „Russian Sisters of Mercy in the Crimea, 1854-1855,“ 87.

404 Наумова, *Ранение, болезнь и смерть*, 132. Ačkoli se Naumova problémem hlouběji nezabývá, je patrné, že následky pro raněné vojáky musely být mučivé, zvláště těžce zraněné. „Do večera 20. září bylo do Sevastopou dopraveno 1.451 z celkem 3.173 všech zraněných... na Almě. Nebyl dostatek lůžek pro jejich příjem, a proto byla největší část zraněných umístěna do Námořní nemocnice... Příjem zraněných trval hluboko do noci a celý následující den.“

405 Наумова, *Ранение, болезнь и смерть*, 133.

406 Yulia Naumova, „Russian Medical Service During the Crimean War: New Perspectives,“ in: *19 - Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* 20 (2015), 9.

407 Např. Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 214-217.

408 Naumova, „Russian Medical Service During the Crimean War: New Perspectives,“ 10.

409 Curtiss, „Russian Sisters of Mercy in the Crimea, 1854-1855,“ 88.

410 I. F. Hendriks, J. G. Bovill, F. Boer, E. S. Houwaart, P. C. W. Hogendoorn, „Nikolay Ivanovich Pirogov: a surgeon's contribution to military and civilian anaesthesia,“ *Anaesthesia* 70 (2015): 220.

1855 ze Sevastopolu evakuováno na 88.000 zraněných a nemocných vojáků do nemocnic v zázemí a dalších 113.000 zraněných a nemocných bylo odsunuto dále až za Simferopol.⁴¹¹

Krátce po bitvě u Almy, poté, co se rozšířily zprávy o masovém utrpení ruských zraněných vojáků a nedostatečné připravenosti vojenské zdravotnické služby, velkovévodkyně Jelena Pavlovna (Charlotte von Württemberg, manželka velkoknížete Michaila Pavloviče, čtvrtého syna cara Pavla I.), z vlastní iniciativy založila Řád milosrdných sester povýšení svatého kříže (Крестовоздвиженская община сестер милосердия) a následně v listopadu vyslala do Sevastopolu skupinu prvních dvaceti osmi ošetřovatelek.⁴¹² Jednalo se o dobrovolnou službu bez nároku na odměnu a řád se kromě mladých neprovdaných aristokratek skládal většinou z „*manželek, nebo vdov armádních a námořních důstojníků nebo státních úředníků*.“⁴¹³ Pokud by nebylo intervencí ruského akademika a vojenského chirurga Nikolaje Ivanoviče Pirogova, který u velitele ruských armád na Krymu knížete Menšikova obhájil celý záměr, milosrdné sestry by se do Sevastopolu patrně nedostaly, protože vyšší velení se velmi pesimisticky stavělo k jejich osudu a předvíдалo, že sestry budou rychle zneužity a znásilněny vojáky a Pirogov v dopisech vzpomíná, že se ho Menšikov sarkasticky dotázal, jestli kvůli sestrám nebude muset být v nemocnici zřízeno další oddělení, tentokrát pro syfilitiky.⁴¹⁴ K žádným takovým obtížím však podle dostupných pramenů nikdy nedošlo.⁴¹⁵ Navzdory mnoha stereotypům o tom, že nedostatečně vyškolené sestry nevydrží hrůzy vojenských nemocnic, nebo budou v dopisech domů přehánět a způsobí veřejný skandál, se řádová mise ukázala z hlediska armádní zdravotnické služby jako mimořádně úspěšná. Pirogov sestrám například zcela svěřil řízení nemocničního zásobování, rozdělování léků a stravy a „*opakovaně vyjadřoval vysoké mínění o těchto ženách*“, kterých bylo nakonec v rámci řádu v Sevastopolu nasazeno více než sedmdesát a pochopil rovněž, že přítomnost dobrovolných sester vykazuje mimořádně pozitivní psychologický efekt, napomáhající rychlejšímu zotavení pacientů.⁴¹⁶ V domech, označených podle bývalých majitelů jako Gušinův a Orlovův, byly navíc zřízeny dva hospice pro smrtelně zraněné, jejichž šance na uzdravení byla podle lékařů nulová. I zde sloužily k Pirogovově plné spokojenosti za nejtěžších podmínek tři milosrdné sestry.⁴¹⁷

První skupina sester na konci prosince 1854 byla fatálně zasažena epidemií tyfoidních horeček a musela se stáhnout kvůli vlastní rekonvalescenci. Od 13. ledna byl nasazen druhý oddíl sester, které držely služby na hlavním obvažišti (polní nemocnici) a zajišťovaly většinu jeho provozu a o čtyři dny později do Sevastopolu dorazil

411 Keep, *Soldiers of the Tsar*, 341.

412 Николай Иванович Пирогов, „Исторический обзоръ действий Крестовоздвиженской Общины сестеръ попечения о раненыхъ и больныхъ въ военныхъ госпиталяхъ въ Крыму и въ Херсонской губернии съ 1 декабря 1854 г. по 1 декабря 1855 г.“, in *Морской сборник* 21/4 (1856): 165.

413 Curtiss, „Russian Sisters of Mercy in the Crimea, 1854-1855,“ 85.

414 Ю. Г. Малис, ed. *Севастопольские письма Н.И. Пирогова. 1854-1855 гг.* (Типография М. Меркушева: Санкт-Петербург, 1907), 73.

415 Curtiss, „Russian Sisters of Mercy in the Crimea, 1854-1855,“ 85-86.

416 Curtiss, „Russian Sisters of Mercy in the Crimea, 1854-1855,“ 88.

417 Пирогов, „Исторический обзоръ действий Крестовоздвиженской Общины сестеръ попечения о раненыхъ и больныхъ въ военныхъ госпиталяхъ въ Крыму и въ Херсонской губернии съ 1 декабря 1854 г. по 1 декабря 1855 г.“, 168. Paliativní péči o tyto pacienty Pirogov považoval za nejtěžší možnou a sestry mimo jiné díky tomu hluboce respektoval,

třetí oddíl sester. Pirogov zaznamenává téměř každý měsíc smrt některé ze sester, většinou na následky nepřetržitého nasazení a horečnatých onemocnění.⁴¹⁸ Během krymské války zemřelo na následky vyčerpání, epidemických chorob a nepřátelských bojových akcí celkem sedmnáct milosrdných sester.⁴¹⁹ Jejich situace byla nezáviděníhodná, zejména z jednoho důvodu.

Ruská zdravotnická služba byla totiž stejně jako britská svým rozměrem nepřipravená na nejintenzivnější fáze boje o Sevastopol a po každém pokusu o vyprošťovací útok (bitvy u Balaklavy, Inkermanu a na Černé) nebo po každém z velkých spojeneckých ostřelování, kdy do zařízení přibýlo několik tisíc raněných během krátkého časového intervalu, byla významně přetížena a na ošetření se dlouho čekalo. Kromě toho mnoho vojáků umíralo stejně jako na spojenecké straně na nemoci jako cholera, úplavici nebo tyfoidní horečky. „*V samotném Rusku v době krymské války informace, že k většině smrtí došlo spíše ve vojenských nemocnicích, než na bojišti, způsobila velký veřejný skandál*“ a teprve v posledních letech se objevují texty, které se snaží tímto problémem zabývat analyticky.⁴²⁰ Co se týče používaných metod a konceptů byla přitom ruská vojenská zdravotnická služba plně srovnatelná se službami evropských armád, Nikolaj Ivanovič Pirogov během svého působení v Sevastopolu například zavedl historicky první systém triády, třídění raněných do třech skupin podle závažnosti a také systematické používání chloroformu pro těžké operace. Evropské vojenské zdravotnické služby obecně držely krok s inovacemi v oblasti lékařské vědy, ale i tak nestačily na zvládnutí nové situace, která nastala v krymské válce. Ruští vojenští lékaři stejně jako jejich západoevropští kolegové měli zásadní problémy s bojem proti epidemickým chorobám jako úplavici a choleře, nebo používání antiseptik a anestezií. Kolem roku 1853 se dále například teprve začínaly zavádět sádrové obvazy. Většina vážnějších zranění palnými zbraněmi a střepinami byla riziková kvůli sepsi a řešila se neméně rizikovou amputací s vysokou pravděpodobností úmrtí pacienta.⁴²¹

Charakter péče o zraněné byl velmi podobný jako v britském případě. I zde vidíme v ruských egodokumentech početné reprezentace strachu před těžším zraněním v boji a následným utrpením ve vojenské nemocnici, hrůzu z dlouhého mučivého čekání na základní ošetření a následnou operaci, která však nakonec vůbec nemusí přijít a voják poté bolestivě umíral v nedůstojných podmínkách s neošetřeným zraněním. Vojáci se tak často přikláněli k preferenci „dobré“, to jest okamžité smrti na bojišti, což je jeden z prvků později diskutované vojenské numinozity a fatalismu, tolik prominentního zejména na ruské straně.

Nikolaj Ivanovič Pirogov a jemu podřízení lékaři úspěšně experimentovali s nejprve éterovou anestezií již ve vojenské nemocnici v Petrohradu v roce 1847. Poté, co ve stejném roce znovu na Kavakaze propuklo povstání proti ruské okupaci, Pirogov využil situace, sestavil lékařský tým a v červnu odjel do oblasti bojů a provedl několik set úspěšných operací s použitím nové anestezií. „*Poprvé byly operace prováděny bez nářku a křiku zraněných... nejúčtější efekt éterizace spočíval v tom, že operace,*

418 Пирогов, „Исторический обзор действий Крестовоздвиженской Общины сестеръ попеченія о раненыхъ и больныхъ въ военныхъ госпиталяхъ въ Крыму и въ Херсонской губерніи съ 1 декабря 1854 г. по 1 декабря 1855 г.“, 166-167.

419 Hendriks, Bovill, Boer, Houwaart, Hogendoorn, „Nikolay Ivanovich Pirogov: a surgeon's contribution to military and civilian anaesthesia“, 225.

420 Naumova, „Russian Medical Service During the Crimean War: New Perspectives“, 2.

421 Naumova, „Russian Medical Service During the Crimean War: New Perspectives“, 3-4.

prováděné v přítomnosti dalších zraněných je již neděsily, ale naopak, dodávaly jim od-
bahu,“ napsal ve své oficiální zprávě.⁴²² V ruských egodokumentech je obsažena řada
reprezentací, které vzbuzují důvodné pochybnosti, zdali byl chloroform na Krymu
vůbec používán pro operace řadových vojáků a poddůstojníků.⁴²³ Některé egodoku-
menty to tvrdí, oproti tomu sám Pirogov i další ruští vojenští lékaři uváděli, že pou-
žívali chloroform zásadně pro všechny své pacienty bez rozdílu hodnosti, a to i pro
komplikovaná a bolestivá předoperační vyšetření.⁴²⁴ Pirogov experimentoval s chlo-
roformovou anestezií již v prosinci 1847 a v Sevastopolu se oficiálně uvádí, že nařídil
její všeobecné používání a vypracoval podrobný předpis pro její aplikaci, který byl
posléze reprodukován v jeho učebnici z roku 1864, nazvané *Grundzüge der
allgemeinen Kriegschirurgie, nach Reminiscenzen aus den Kriegen in der Krim etc.*,⁴²⁵ která
se v Evropě „stala standardní učebnicí vojenské chirurgie“ a zůstala jí až do druhé svě-
tové války.⁴²⁶ Některí aktéři však byli evidentně přesvědčeni o opaku. Pravoslavný
duchovní Arsenij Gavrilovič Lebedincev si psal podrobný deník, který z 20. října
1854 obsahuje reprezentaci, která z jeho pohledu předpokládá, že řadoví vojáci bě-
hem operací chloroform (ještě) nedostávali: „*Smutný to pohled na raněné... některé ne-
sou na nosítkách... která již zrudla krví... Nářek jsem neslyšel, ale je jasné, že už předtím
velmi naříkali pod skalpelem lékaře chirurga a o stavu trpících bylo možno si udělat před-
stavu jen z jejich zmučených polomrtvých tváří.*“⁴²⁷

Jekatěrina Michailovna Bakunina, jedna z milosrdných sester, ve svých vzpo-
mínkách uvádí, že chloroform se nepoužíval vždy: například když lékaři pokládali
pacienty za příliš slabé a operace pod chloroformem by byla podle nich riziková, pro-
tože Pirogov i jeho kolegové již z praxe věděli, že chloroform může při špatném dáv-
kování způsobovat srdeční selhání. Bakunina zaznamenala, že raněným se proto pre-
ventivně rozdávala vodka nebo čaj s vínem, aby se „*jim zrychlil puls předtím, než
dostanou chloroform... Bylo strašné, když kvůli slabosti raněného prováděli operaci bez
chloroformu: jaké hrůzyplné výkřiky se ozývaly. V onen večer jsme měli všechno připra-
vené: sklenice, vodku, bublal samovar. V operační místnosti kolem Pirogova seděli lékaři. Ve
stanovený čas začala palba... a tu se téměř ihned rozevřely naše dveře. Nosili dva nebo tři
zraněné najednou, nebo dva lidé vedli jednoho dalšího zraněného.*“⁴²⁸ Velitel exponované-

422 Hendriks, Bovill, Boer, Houwaart a Hogendoorn, „Nikolay Ivanovich Pirogov: a surgeon's contribution to military and civilian anaesthesia,“ 221-222. Pirogov tehdy používal orální i rektální podání éterové anestezie. Z celkem 580 operovaných těžkých případů zemřelo pouze 108 vojáků, což bylo oproti předchozí situaci bezprecedentní zlepšení.

423 Henry Connor, „The Use of Chloroform by British Army Surgeons during the Crimean War“, *Medical History* 1998/42: 163.

424 Connor, „The Use of Chloroform by British Army Surgeons during the Crimean War“, 188.

425 Nikolai Pirogoff, *Grundzüge der allgemeinen Kriegschirurgie, nach Reminiscenzen aus den Kriegen in der Krim und im Kaukasus und aus der Hospitalpraxis* (Lipsko: F. C. W. Vogel, 1864). později stejný nakladatel připravil ruské vydání, viz Николай Иванович Пирогов, *Начала общей военнополевой хирургии взятыя изъ наблюдений военногоспитальной практики и воспоминаний о кримской войне и кавказской экспедиции, Часть первая* (Дрезденъ: Типография Э. Блохмана и сына, 1865) а Николай Иванович Пирогов, *Начала общей военнополевой хирургии взятыя изъ наблюдений военногоспитальной практики и воспоминаний о кримской войне и кавказской экспедиции, Часть вторая* (Дрезденъ: Типография Э. Блохмана и сына, 1866).

426 Hendriks, Bovill, Boer, Houwaart a Hogendoorn, „Nikolay Ivanovich Pirogov: a surgeon's contribution to military and civilian anaesthesia,“ 225.

427 Арсений Гаврилович Лебединцев, *Из дневника священника в осажденном Севастополе* (Москва: Синодальная типография, 1908), 3.

428 Бакунина, „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.“ 147.

ho Bastionu č. 4, kapitán Reimers, své zkušenosti shrnul lakonicky takto: „Často jsem byl v polní nemocnici... a byl jsem svědkem mnoha děsivých operací. Je až k nevíře, jak klidně někteří snášeli své utrpení. Jednou řezali mému námořníkovi ruku a on ještě napomínal doktora, aby mu ji řádně zašil.“⁴²⁹ O schopnosti chloroformu zastavit srdeční činnost při předávkování ruší vojáci věděli a například kadet S. A. Gunaropulo si zapsal do svého deníku, že po nepodařeném nočním výpadu ze začátku října 1854 byl v jeho jednotce zraněn do nohy poručík Gusakov, kterému nakonec musela být amputována. Gusakov měl odmítnout chloroform s odkazem na jeho nebezpečnost a požádal jen, zdali může během operace kouřit doutník.⁴³⁰ Nicméně během svého nasazení Bakunina zaznamenala podle svých memoárů jen jeden případ úmrtí na předávkování chloroformem.⁴³¹ Lékař Azovského pěšího pluku A. A. Genrici si o svém nasazení během bitvy u Balaklavy zapsal, že chloroform byl používán selektivně. Genrici věděl o možných problémech se srdeční zástavou, takže pokud na zraněném viděl „značný úpadek síly... nebo pokud nastal otřes mozku... při zraněních hrudníku nebo těžkých komplikacích spojených s dýchacími cestami nebo srdcem, jsme chloroform nepoužívali a kromě toho mnoho raněných samo chloroform výslovně odmítalo.“⁴³²

Anestezie byla na obou stranách během krymské války používána s největší pravděpodobností ne zcela systematicky, a to často spíše na základě rozlišení důstojníci/mužstvo, než podle závažnosti zranění. Na toto téma však zatím neexistují žádné autoritativní studie. Pokud pro tuto chvíli odsuneme stranou všechny úvahy ve smyslu občasné nedostupnosti chloroformu, s nímž lékaři pochopitelně šetřili, ve smyslu Bakuninou a Pirogovem vnímaných problémů s možnou zástavou srdeční činnosti, tak důležitá analytická poznámka, která nám umožní lépe pochopit problém, se nachází v textu britského lékaře Henryho Connora, který dospěl k závěru, že primární je uvědomit si, že v rámci dobových militárních kultur se stále do značné míry očekávalo, že „vojáci mají být schopni odolávat bolesti... a teprve v polovině padesátých let angloamerické odborné texty o chirurgii a lékařství začaly odmítat tento koncept a tvrdit, že vojáci ocení anestezii stejně jako kdokoli jiný.“⁴³³ Krymská válka i v tomto ohledu byla liminální, zlomovou dobou, kdy se měnilo i vnímání tohoto problému.

Situace na britské straně byla velmi podobná a mezi oběma armádami v tomto ohledu neexistoval významnější rozdíl. Britské ozbrojené síly neměly na Krymu žádné pokročilejší nemocniční zázemí a všichni středně těžce i vážně zranění byli odesíláni lodí do zázemí, do konstantinopolských nemocnic (především Scutari) a na Maltu. Než se správy vojenské nemocnice v Konstantinopoli v bývalých kasárnách Scutari (Selimiye) chopila polosoukromá humanitární iniciativa pod vedením Florence Nightingale, situace byla v oblasti hygieny a sanitace velmi špatná, o nic lepší, než v ruských vojenských nemocnicích v Sevastopolu.

429 Вильгельм-Василий Густавович Реймерс, „Воспоминания командира 4 го бастиона капитана 1 го ранга Реймерса бывшего капитанъ лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его бомбардирования,“ in Анон., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 1.* (Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872), 43.

430 Гунаропуло, „Воспоминания старого моряка,“ 98.

431 Бакунина, „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.“, 169.

432 А. А. Генрици, „Воспоминания о Восточной войне 1854-1856,“ *Русская старина* 1877/XX, 440.

433 Connor, „The Use of Chloroform by British Army Surgeons during the Crimean War“, 189.

Vojáci na bojišti a ve vojenských nemocnicích podle dobového experta, lékaře Johna Snowa, trpěli dvojitým šokem, nejprve zraněním a pak operací prováděnou zejména v počátku konfliktu často bez anestezie, což znatelně zvyšovalo riziko úmrtí. Z hlediska kultury války to byl další faktor, zvyšující vojenský fatalismus, neboť řada vojáků se stejně jako na ruské straně obávala vážnějšího zranění více, než smrti na bojišti, právě kvůli trýznivému chirurgickému zákroku bez anestezie. V tomto ohledu neexistoval mezi britskými a ruskými vojáky a touto proměnnou jejich militární kultury jakýkoli významnější rozdíl.

K vůbec prvnímu použití anestezie pomocí chloroformu ve vojenských nemocnicích však došlo již před rokem 1854 v britské Indii. Těsně před naloděním britských jednotek pro výsadek na Krymu ale John Hall, hlavní armádní lékař, zaslal memorandum, v němž oproti všem nedávným poznatkům armádním chirurgům důrazně nedoporučoval používat chloroform kvůli závažnému riziku srdečního selhání, nebo komatu a zástavě dechu v případě předávkování. Jeho text se nicméně téměř okamžitě dostal do *The Times* a vyvolal prudkou polemiku s domácími civilními lékaři.⁴³⁴ Armáda do svých vojenských nemocnic v říjnu a listopadu 1854 najala mnoho civilních lékařů a umožnila působení řady lékařů dobrovolníků, kteří se Hallovými nařízeními vůbec neřídili a začali chloroform před operacemi používat rutinně, zejména v hlavní konstantinopolské vojenské nemocnici ve Scutari. Hallovo memorandum tak začalo být v tichosti obcházeno a později otevřeně ignorováno. Zásoby chloroformu byly dostupné na palubách všech lodí, transportujících zraněné a nemocné, dále v Konstantinopoli, ve Varně a také v Balaklavě a každý britský plukovní chirurg měl chloroform k dispozici ve své příruční lékárnice.⁴³⁵ Jeho použití však nebylo systematické a mnoho civilních lékařů, pracujících pro armádu, si proto pro všechny případy schraňovalo vlastní zásoby.

První zprávy, naznačující, že situace v oblasti péče o zraněné je alarmující, byly zveřejněny v *The Times* již ve vydání 2. října 1854 v materiálu, označeném jako „Od našeho zvláštního zpravodaje“ (W. H. Russel), v němž se popisovala situace poté, co na kotvišti invazní flotily byl dán signál, aby všechna plavidla odeslala po bitvě u Almy zraněné a nemocné na palubu transportní lodi Kangaroo: „*Během dne byla tato loď obklopena stovkami člunů, naloženými nemocnými muži... večer již měla na palubě 1.500 služby neschopných, všemožně trpících. Celá scéna je popisována jako odporná a její detaily jsou ve skutečnosti příliš strašlivé, než abychom se jimi zabývali... Je nicméně zřetelné, že na moři ani na souši není dostatek lékařského personálu. Já osobně jsem viděl na pláži, na pochodové trase i v táboře umírat muže bez jakékoli lékařské pomoci na dohled flotily o pěti stech lodích a na dohled velitelství. Často, příliš často, není lékařská pomoc vůbec k dispozici a často přichází příliš pozdě.*“⁴³⁶ Od poloviny října se již rozebíhaly početné veřejné i soukromé iniciativy.

Ústřední místo mezi nimi měla iniciativa, založená Florence Nightingale, ženou z bohaté středostavovské rodiny, která díky svým konexím, dlouhodobé praxi v ošetřovatelství a pozici vrchní sestry v nemocnici na Harley Street pro svůj plán vytvoření sboru dobrovolných ošetřovatelek získala svolení Sidneyho Herberta, ministra války. Po rychlých přípravách první skupina 38 ošetřovatelek dorazila do nemocni-

434 Connor, „The Use of Chloroform by British Army Surgeons during the Crimean War“, 162-163.

435 Connor, „The Use of Chloroform by British Army Surgeons during the Crimean War“, 167.

436 *The Times*, 2. října 1854, 7. Zpráva je datována 15. září 1854.

ce ve Scutari již 4. 11. 1854 a Nightingale na základě Herbertova pověření převzala péči o nemocné a měla také k dispozici téměř neomezené finance z Krymského fondu, který mezitím založila redakce deníku *The Times*.⁴³⁷ Její intervence znamenala prakticky totéž, co později zmíněná intervence N. I. Pirogova na ruské straně. Péče o zraněné se z hygienického hlediska zásadně zlepšila a lékaři měli náhle k dispozici množství asistentek pro svoji práci. Během listopadu až ledna nicméně do Scutari byly dopravovány stále těžší případy cholery, úplavice, tyfoidních horeček, omrzlin a kurdějí, takže úmrtnost v nemocnicích se i díky zodpovědné péči ze strany Nightingale a jejích sester snížila až v únoru a březnu 1855.⁴³⁸

Situace se dále zlepšila na začátku dubna 1855 po zprovoznění balaklavské zásobovací železnice. Dne 2. dubna tak byl konečně z vojenského tábora vypraven první nemocniční vlak s nákladem zraněných, kteří byli následně naloděni na transportní plavidla. Souprava překonala cestu do přístavu během půl hodiny, což byl markantní rozdíl oproti předchozím karavanám s nosítky na mulách a koních.⁴³⁹ Zlepšilo se také zásobování léčivy a tolik potřebným chloroformem. Po zahájení druhého ostřelování Sevastopolu 9. dubna 1855 se znovu zintenzivnily boje a britští vojenští chirurgové v dubnu až květnu museli provést 337 velkých amputací, z toho 72% již s použitím chloroformu.⁴⁴⁰

V únoru 1855 požádal Benjamin Hayes, zástupce státního podsekretáře War Office svého švagra, tehdy již obecně respektovaného architekta, železničního velkopodnikatele a inženýra Isambarda Kingdoma Brunela, aby využil svých kompetencí a připravil projekt polopermanentní prefabrikované montované vojenské nemocniční budovy, plně odpovídající soudobým medicínským standardům. Brunel projekt připravil za pouhých několik týdnů, dosáhl svolení a následně byly budovy během několika měsíců vyrobeny a přepraveny po moři do Konstantinopole. Zde z nich byla v lokalitě Renkioi v červenci 1855 sestavena velká vojenská nemocnice, skládající se z více než 40 budov se základní kapacitou 1.500 zraněných a nemocných.⁴⁴¹ Nemocnice byla vybavena nesrovnatelně lépe, než ostatní krymská nebo konstantinopolská či maltská zařízení, například klimatizací nebo centrální úpravnou pitné vody a od listopadu 1855 přijímala pacienty. Údiv současníků vzbuzovala i speciální úzkorozchodná železniční dráha o délce jedné míle, spojující nemocnici s přístavištěm. V listopadu 1855 však již hlavní bojové operace dávno skončily. Přesto tato ultramoderní nemocnice přijala 1.408 pacientů, z nichž zemřelo pouze padesát vážně zraněných, což je řádově menší číslo, než v případě všech ostatních vojenských zdravotnických zařízení. Po uzavření míru byla rozebrána a zařízení rozprodáno.⁴⁴² Moderní nemocnice v Renkioi představovala vrchol všech armádních zdravotnických služeb, poskytovaných během krymské války, ale přišla příliš pozdě.

Z hlediska neschopnosti vojenského zdravotnického systému zvládat krizové situace po bitvách a velkých ostřelováních, po nichž bylo nutné ošetřit mnoho tisíc zraněných a pohřbít nemalé množství padlých, má v této souvislosti stav militární mechaniky značný vliv na příslušné proměnné kultury války, jimiž se budeme zabývat později.

437 Figes, *Crimea*, 302-303.

438 Figes, *Crimea*, 304.

439 Cooke, *The Grand Crimean Central Railway*, 75.

440 Connor, „The Use of Chloroform by British Army Surgeons during the Crimean War“, 179.

441 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 250-251.

442 Bektas, „The Crimean War as a technological enterprise,“ 250-251.

Militární mechanika alkoholu a zásobování

Alkoholismus byl v britské armádě natolik rozšířený, že nepřítomnost jeho zjevných známek představovala důvod k radosti. „*Naši muži dnes ráno vypochoďovali překrásně spořádaně a ani jeden z nich nechyběl nebo nebyl opilý, což o sobě nemůže prohlásit mnoho pluků,*“ napsal major Fiennes Cornwallis matce 27. července 1854, když jeho jednotka vyrážela z Británie.⁴⁴³ Když se v lednu 1855 plukovník Reynell Pack ze 7. pluku Royal Fusiliers nalodoval na transportní plavidlo, nemile ho překvapila skupina veteránů z jednoho irského pluku. „*Jejich příchod vyhlížel podivně. Mnoho z nich bylo zřetelně opilých, někteří z nich velmi a všichni vyhlíželi dosti nejistě... důstojník, který mezi nimi procházel a dohlížel na nalodění, řekl opilému muži v zadní řadě, dekorovanému medailí. ‘Vy nejste vůbec voják.’ ‘Ano, nejsem,’ odpověděl... hrdina... Muž byl okamžitě postaven před polní soud na palubě lodi, ale nakonec nebyl čas řádně soudit muže za odpověď, která nepochybně ‘podvracela řád a vojenskou disciplínu.’*“⁴⁴⁴ Pack byl evidentně šťastný, že rekruti náležející k jeho jednotce nastoupili mimořádně střízliví. V egodokumentech mnoha důstojníků je opilost vojáků, a to nejen mimo službu, ale zcela běžně ve službě, konstatována jako prostý fakt vojenského života, s nímž je nutné se do značné míry smířit. Podplukovník George Bell 1. pěšího pluku si na začátku června 1854 v Konstantinopoli typicky lakonicky poznamenal: „*Bohoslužba v šest ráno, v šest večer byli téměř všichni ožralí.*“⁴⁴⁵

Během krymské války stále kromě oficiálního přidělu rumu, který vojáci teoreticky fasovali každý den (přibližně 200ml), existoval systém plukovních polních kantýn, kde si vojáci mohli ze svého kupovat dodatečný alkohol a vojáci byli přidělováni na funkci „*grog men*“, kdy donášeli soudky s rumem přímo do předních linií, aby přístup k alkoholu měli i vojáci v bojovém nasazení.⁴⁴⁶ Kromě toho stejně jako dříve, se vojákům alkoholem často platilo za práci mimo služební povinnosti.

Britská vojenská strava byla po dlouhou dobu deficitní a monotónní a přispívala k vysoké nemocnosti. Mnoho jednotek dostávalo až do jara 1855 s nemnoha výjimkami jen solené vepřové, suchary a zelená kávová zrna, která si museli sami pražit. Vojáci obvykle suchary osmažili na vepřovém sádle a pak je přikusovali k vařenému masu.⁴⁴⁷ Již čtvrtého října 1854 si dokonce i podplukovník Sterling z elitní Horalské brigády stěžuje na špatnou stravu. „*Nemáme dostatek jídla, jen solené vepřové a suchary, žádnou zeleninu a k tomu rum, vodu a čaj bez mléka,*“ napsal na doložení špatné situace v táboře.⁴⁴⁸ V zimě 1854/55 se často tato strava podle mnohých deníků obecně vztahovala i na důstojníky v táborech, v případě kapitána Hedley Vicarse snad jen s přidavkem pro mužstvo luxusních brambor: „*Dnes jsem poveččrel suchary smažené na sádle, porci vařeného vepřového, velmi dobré brambory, to vše s hořčicí a solí a*

443 Cornwallis, *Letters written from The Crimea to several members of his Family by the late Major Fiennes Cornwallis etc.*, 1.

444 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 16.

445 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B. Volume II.*, 144.

446 Martin R. Howard, „Red jackets and red noses: alcohol and the British Napoleonic soldier,“ *Medical History* 93/2000: 41

447 Jackman, „Crimean Experiences, by William Love,“ 109. Vojín královského dělostřelectva William Love to popisuje jako monotónní a standardní způsob přípravy potravinových přídelů ve své baterii.

448 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 100.

místo vína jsem si připil slabým ředěným rumem,“ napsal kapitán v dopise v polovině prosince.⁴⁴⁹ Jednotvárná strava zejména u řadových vojáků zvyšovala problémy s kurději. Vojenský kaplan H. A. Taylor si na solené vepřové (s typickou averzí označované jako „nasolený hnus“, *salt junk*) opakovaně stěžuje ve svých dopisech a zdůrazňuje nutnost utrácet značné peníze za pestřejší stravu, aby uchránil své zdraví: „*Abychom napravili následky kurdějového působení soleného masa, pojídáme hodně nakládané zeleniny a pudinku, připravovaného ze sucharů, rýže a trochy rozinek. Tento pudink máme po každém jídle a někdy jsem do sebe schopen dostat pouze pudink.*“⁴⁵⁰

Nejméně do března 1855 značný problém způsobovala také skutečnost, že většina obchodů v Balaklavě, kde bylo možné snadno nakoupit nejrůznější potravinové zásoby (druhou věcí ovšem bylo je dostat do tábora po jediné komunikaci, nacházející se v katastrofálním stavu), byla provozována soukromými kontraktory, kteří si podle mnohých britských aktérů účtovali přemrštěné ceny. Kapitán Nathaniel Steevens z 88. pěšího pluku si před Vánoci 1854 po návštěvě Balaklavy poznamenal, že ceny potravin v soukromých obchodech jsou i pro něj jako slušně zaopatřeného důstojníka přímo extrémní: obchodníci požadovali 4 šilinky za libru soleného másla, 2 libry za jednu šunku, nebo 4 šilinky na sklenici marmelády. „*Byli jsme vydáni na milost a nemilost bandě řeckých, maltských a židovských zlodějů, protože nebyli ničím jiným,*“ rezignovaně uzavřel svůj zápis.⁴⁵¹ K částečnému zlepšení situace těch, kteří byli odkázáni na armádní přiděly a nemohli si dovolit nakupovat soukromé zásoby, došlo až v létě 1855, kdy bylo solené vepřové jako základní položka přidělu nahrazeno většinou čerstvým hovězím masem, což je v memoárech většinou hodnoceno téměř nadšeně.⁴⁵²

Ruské potravinové přiděly byly efektivnější. Byly totiž vařeny centrálně v rámci pluků nebo jednotlivých pevnostních prvků a vojáci dostávali každý den nejméně jedno teplé jídlo. Většinou se jednalo o obilninovou kaši, případně polévky, s občasným přidělem masa. Ve srovnání s britským standardem soleného vepřového a sucharů to bylo z nutričního hlediska pro vojáky mnohem bohatší. V ruské armádě byl od roku 1797 na základě nařízení cara Pavla I. minimální denní přiděl vodky 1 čárka (чарка) vodky, přibližně 0,125 l, přičemž výdej alkoholu zdarma vojákům byl ukončen až v roce 1886.⁴⁵³ Krym byl sám o sobě pro zásobování velké ruské armády během obléhání Sevastopolu velmi nepříznivý, protože lokálních zásob bylo málo. Veliteli zásobování pevnosti generálu F. K. Zatlerovi se dařilo shánět zásoby jen s obtížemi a posádka někdy nedostala jídlo i dva dny za sebou a pokud dostala maso, tak to bylo solené vepřové, které způsobovalo značnou žízeň a zažívací problémy.⁴⁵⁴ Nicméně i tato součást ruské armádní logistiky fungovala po celou dobu obležení tak, že ruské jednotky nikdy nepoznaly nouzi, které byli vystaveni britští vojáci a v ruských egodokumentech se prakticky nevyskytují reprezentace hladu a podobného strádání. Po skončení války v roce 1856 nicméně začala armádní čistka v intendačních

449 Catherine Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars, Ninety-Seventh Regiment etc.* (New York: Robert Carter & Brothers, 1857), 213.

450 NAM 2005-09-151, dopis č. 5 z 18. 12. 1854.

451 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 155.

452 Ranken, ed., *Six Months at Sebastopol*, 21.

453 Patricia Herlihy, *The Alcoholic Empire: Vodka & Politics in Late Imperial Russia* (Oxford: Oxford University Press, 2002), 56.

454 Keep, *Soldiers of the Tsar*, 338.

jednotkách a celkem 776 důstojníků bylo obviněno ze zpronevěry a podobných zločinů.⁴⁵⁵ Jako celek ale ruské armádní zásobování ve válce obstálo.

455 Keep, *Soldiers of the Tsar*, 355.

PŘEDVĚDĚNÍ A OČEKÁVÁNÍ

Kultura války během krymského tažení, vlastní předmět zkoumání této práce, se na místě utvořila do konfigurace, která v mnohých ohledech neměla precedent v evropských militárních dějinách. To je primární odpověď na tvrzení historiků, kteří o krymské válce dosud publikovali a kteří často pronášeli provokativní výroky o absurditě, nevysvětlitelnosti a nečekaném charakteru konfliktu. Později uvidíme, že značný vliv na konfiguraci kultury války na Krymu mělo také nejruznější předvedění a očekávání účastníků.

Odjezd z domova i první příjezd na bojiště bývají v egodokumentech asociovány s pocity vznešenosti, síly a moci vlastní armády. „*Opustili jsme přístav uprostřed naprostého nadšení a všichni na břehu přáli úspěch pluku Die-Hards, jednomu z nejlepších pluků, který vůbec může vytáhnout do pole,*“ zapsal si vojenský lékař 57. pěšího pluku J. J. Scott odjezd své jednotky z Anglie.⁴⁵⁶ Opačné pocity byly zcela výjimečné. Plukovník Reynell Pack ze 7. pluku Royal Fusiliers na svůj odjezd v lednu 1855 vzpomínal v deníku dosti pesimisticky: „*Vidět nalodovat se jednotky, dokonce i pro službu v koloniích, je vždy smutný pohled a devět z deseti lidí, kteří se shromáždili, provolávali slávu, aniž by měli ponětí proč. Ještě smutnější je slyšet nadšené výkřiky stovek mladých mužů, kteří odplouvají do služby... člověka napadne, jaká hrstka z nich se nakonec vrátí domů.*“⁴⁵⁷

Mnohem významnější je skutečnost že většina jednotek se na cestě do velkého vojenského tábora u Varny, odkud pak vyrazila v září 1854 invazní flotila na Krym, zastavovaly v Konstantinopoli nebo Gallipoli. Z tohoto období máme k dispozici celou řadu deníkových zápisů, z nichž jsou prominentní silné *orientalistické* reprezentace, vymezující britské, evropské vojáky, proti místním obyvatelům a jejich způsobu života. Zde se začala konfigurovat jedna proměnná kultury války na Krymu, kterou budeme později analyzovat podrobněji. George Shuldham Peard, poručík 20. pěšího pluku, si z krátkého několikadenního pobytu v hlavním městě otomanské říše zaznamenal záplavu problémů, především to, co vnímal jako neustálé obtěžování ze strany žebráků, předražováním zboží ze strany obchodníků, ale především významněval místní špínu a zápach: „*Dlouhé úzké uličky se hemžily psy a ti nejšpinavější příslušníci lidské rasy, Turci a Řekové, se na mě neustále tlačili a na tváři jsem cítil jejich česnekový dech. Nikdy jsem se tolik nekrčil, než když jsem se prodíral tímto odporným místem.*“⁴⁵⁸

Motiv všudypřítomně vnímané špíny a nepořádku je dominantní i v deníkových zápiscích vojenského lékaře Fredericka Robinsona. „*Moje mínění z Konstantinopole a jejich předměstí bylo zpřesněno procházkou okolo přístavu, ale nemohu říci, že by*

456 NAM 1993-07-39, zápis ze 14. 5. 1854.

457 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 18.

458 Peard, *Narrative of a Campaign in the Crimea*, 4-5.

bylo pozitivně ovlivněno,“ píše o prvním dnu svého pobytu.⁴⁵⁹ Dne 30. dubna 1854 konečně navštívil evropskou čtvrť Pera, ale znovu viděl jen vše neevropské, zhmotněné v nepořádku a špině ve špatně udržovaných ulicích, „*kde na vás číhají jen vymknuté kotníky nebo nohy promočené tekutým svinstvem,*“ přičemž i britské velvyslanectví je zde obklopeno „*špinavými malými brlohy*“⁴⁶⁰ a dokonce místní hřbitovy hodnotí jako chaotické, špinavé a zoufale neudržované.⁴⁶¹ Kapitán Steevens z 88. pěšího pluku zhodnotil okolí britské vojenské nemocnice v kasárnách ve Scutari: „*Město Scutari stejně jako jakékoli jiné turecké město, které jsem spatřil, vypadalo jako upadající místo, jeho obyvatelé líní... apatičtí a nikdo se nepokoušel nic opravit.*“⁴⁶² Praporčík Frederick Harris. D. Vieth si o vycházce do Konstantinopole zapsal, že zcela rozptýlila jeho romantické představy o Orientu jako „pohádkovém“ místě poté, co se seznámil s tím, co pokládal za všudypřítomnou scénérii nechutné špíny a rozpadajících se domů.⁴⁶³ Jediné místo, které v Konstantinopoli kontrastuje s vnímáním Orientu ze strany britských aktérů jako zosobnění nepořádku a špíny, je Therapia, lokalita, sloužící jako letní rezidence evropských velvyslanců a bohatých obchodníků, kde se konečně cítí jako doma.⁴⁶⁴

Vojenský lékař J. J. Scott si 18. září do svého deníku ve shodě s ostatními ohledně Konstantinopole stručně poznamenal: „*Obchody velkolepé, ulice odporně špinavé a nevhodné pro jakoukoli dopravu a plné polomrtvých psů.*“⁴⁶⁵ Reprezentace v britských vojenských egodokumentech jsou prakticky totožné bez ohledu na hodnost a postavení pisatele. Vojín Thomas Gay ze 7. pluku Royal Fusiliers si o svém krátkém vylodění v Konstantinopoli poznamenal, že „*... jsme dorazili do Konstantinopole 21. dubna 1854, vylodili jsme se a zašli do turecké Pery, ale k naší lítosti to bylo velmi nehostinné místo a kvůli spoustě bahna a velké špině jsme se museli vrátit do tábora, kde jsme zůstali.*“⁴⁶⁶ Dokonce i jinak velmi gentlemansky zdrženlivý vojenský kaplan H. A. Taylor si ze své návštěvy Konstantinopole zapsal, že „*Konstantinopol samotná je to nejšpinavější, nejhůře dlážděné město s nejužšími uličkami nejen v Evropě, ale i na celém světě.*“⁴⁶⁷ Ani prostředí britské vojenské nemocnice není ve vzpomínkách britských účastníků chápáno jako upravené a čisté. Plukovník Reynell Pack s několika kolegy chtěl navštívit nemocné kolegy ve Scutari, ale před vchodem je poněkud překvapilo, že „*poblíž brány leželi mrtví vůl a pes a hned vedle nich spal ožralý strážný.*“⁴⁶⁸ Podplukovník Frederick Stephenson z gardové brigády jako mnoho dalších použil nelichotivé superlativy: „*Istanbul je to nejšpinavější a nejvíce zapáchající místo, jaké si umíš představit a mnohem lépe se hodí na španělské přísloví, Vidět Sevillu a zemřít.‘ To je mnohem lépe uplatnitelné na Konstantinopol, ale ve zcela opačném, než zamýšleném smyslu.*“⁴⁶⁹

459 Frederick Robinson, *Diary of the Crimean War* (Londýn: Richard Bentley, 1856), 39.

460 Robinson, *Diary of the Crimean War*, 44.

461 Robinson, *Diary of the Crimean War*, 48.

462 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 12.

463 Frederick Harris D. Vieth, *Recollections of the Crimean Campaign and the Expedition to Kinburn in 1855 Including also Sporting and Dramatic Incidents in connection with Garrison life in the Canadian Lower Provinces etc.* (Montreal: John Lovell and Son, 1907), 22.

464 Robinson, *Diary of the Crimean War*, 64.

465 NAM 1993-07-39, zápis z 18. 9. 1854.

466 NAM 2012-04-5, 1.

467 NAM 2005-09-151, dopis z 5. 12. 1854, Black Sea.

468 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 31.

469 Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield*, 76-77.

Podplukovník Sterling ze skotské Horalské brigády se omezil na stručné zhnusení: „*Gallipoli! Mizerné domy a odporné ulice.*“⁴⁷⁰ Podplukovník Bell ze 1. pěšího pluku ve svém deníku zaznamenal ojedinělou a neúspěšnou snahu vnést „civilizované“ normy do prostředí, které spojenečtí vojáci chápali jako špinavý chaos. „5. června. Večeřel jsem se sirem Johnem Campbellem, naším velitelem brigády, v Gallipoli. Cesta rozbitými ulicemi tohoto mizerného rozpadajícího se místa byla velmi nebezpečná. Dlažba byla snad sto let neudržovaná.... Francouzi se snaží zavést nějaký pořádek a dát ulicím jména, očíslovat domy, jenže ty si vůbec nezaslouží toto pojmenování.“⁴⁷¹ Místní obyvatelé a koneckonců i jeho podřízení podle něj tyto snahy vnímali jako zcela marné a nová jména ulic nikdo nepoužíval. Gallipoli neudělalo také vůbec žádný dojem na kapitána M. M. Hammonda z Rifle Brigade, který si po prohlídce města zapsal, že „*ve středu města je krásná zřícenina starého byzantinského hradu, který však slouží jako skládka odpadků... domy vůbec nevypadají, že by je někdo s rozmyslem stavěl, ale prostě byly nějak seskládány. Všechno vypadá zanedbané a opuštěné. Dokonce i hřbitovy... a byli jsme zděšeni, když jsme viděli, jaké díry do hrobů vyhrabali psi.*“⁴⁷²

Orient a jeho obyvatelé získávali v denících a dopisech britských vojáků v polovině 19. století již klasické nálepky podivného, zaostalého, špinavého necivilizovaného místa s nefungující veřejnou infrastrukturou, obydleného apatickými, špinavými a línými lidmi zanedbaného zevnějšku, zcela lhostejnými k podmínkám svého života.⁴⁷³ Faktorem, který v prožívání britských účastníků krymské války ještě zesiloval kontrast postulované evropské čistoty a pořádku a vnímané orientální špíny a nepořádku, je také to, že během cesty proplouvali oblastmi, asociovanými s klasickými řeckými dějinami a homérskými eposy. Zejména vzdělaní vojenští lékaři a důstojníci si nadšeně zapisovali, že cestou viděli pahorek, kde stála Trója.⁴⁷⁴ Vojenský lékař J. J. Scott z 57. pluku byl nadšen pohledem na poloostrov Tenedos, na němž podle něj stála starověká Trója a již 16. září si během plavby kolem ostrova Hydra zapsal, že vidí krásných „*dvanáct dórských sloupů i se zachovaným architrávem, pozůstatky starověkého chrámu bohyně Minervy*“ a cituje básně lorda Byrona, které pro něj ještě významněji ozvláštňují povznesený okamžik.⁴⁷⁵ Vojenský kaplan H. A. Taylor v dopise zaznamenává, že „*dnes jsme propluli kolem místa, kde stála starověká Trója a viděl jsem proslulý Achillov hrob.*“⁴⁷⁶ Podplukovník Sterling ze skotské Horalské brigády podobně ozdobil svůj deník zápisem z 29. dubna 1854, v něm popisuje, že „*ve 3 hodiny ráno v neděli 23. dubna jsme spatřili Tenedos... během dne jsme byli blízko a na mysli mi vytanul Ovidiem popisovaný spor Ajaxe a Odyssea o Achillovu zbroj... Pak jsme spatřili mohyly homérských hrdinů... předražené znalcům antiky.*“⁴⁷⁷ Den nebo dva po několika ta-

470 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 4.

471 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 146.

472 Maximilian Montagu Hammond, *Memoir of Captain M. M. Hammond, Rifle Brigade* (Londýn: James Nisbet and Co., 1858), 268-269. Jedná se o dopis manželce z 11. 4. 1854.

473 Seržant Timothy Gowing si zapsal o krátké návštěvě Konstantinopole, že „*Turci na mě udělali prapodivný dojem... špinaví a na první pohled leniví.*“ Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 17.

474 Například znovu Stephenson v dopisu z 9. května: „*Příštího dne jsme proplouvali kolem Tróje a viděli Patroklova a Ajaxovu hrobku.*“ Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield*, 72.

475 NAM 1993-07-39, zápis z 16. 9. 1854.

476 NAM 2005-09-151, dopis z 30. 11. 1854, Mouth of the Dardanelles.

477 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 4.

kových exaltovaných prožitích idealizované antické historie, symbolizující ve vnímání britských účastníků války starší a nadřazenou kulturu a civilizaci, pak britští vojáci doplouvají do Gallipoli nebo Konstantinopole, kde se jim pro jejich vnímání naskýtá zcela jiný zážitek.

Moc, pořádek, nádhera

Armáda nebo válečná flotila, která je dosud netknutá bojem, pro přihlížející často skýtala překrásný pohled. Vojín Thomas Gay v dopise příteli o odplutí spojenecké invazní flotily z Varny napsal toto: „Nalodili jsme se na krásný parník *Emperor*, který byl z *Yorkshire* a celá posádka byli krajané. Naskytl se pohled, který jsem si užil více, než jakýkoli jiný, na naši válečnou flotilu, francouzskou flotilu i tureckou flotilu, jak vytváří čtverec a transportní lodi jsou uvnitř, tak, aby se k nám nemohly vůbec dostat nepřátelská plavidla.“⁴⁷⁸ Plukovník Charles Ash Windham ze 4. divize si do deníku 9. září 1854 zapsal téměř totožnou pasáž. „Kdo by neobdivoval pohled na tak skvělou flotilu v zapadajícím slunci, nebo se necítil hrdý na takové dílo vědy a civilizace?“, napsal při pohledu na invazní flotilu.⁴⁷⁹ Nejdále ve svém vnímání a hrdosti na armádu a válečné námořnictvo zašel podplukovník Stephenson, který v dopise své neteři napsal: „Pohled na tuto skvělou flotilu, čítající na 200 lodí, je nádherný. Celé tažení je spíše něco jako příjemný výlet, než cokoli jiného a pokud bys slyšela ten smích a vtipkování, které neustále zní a viděla klidnou rozvalu, s níž všichni jednájí, tak by sis pomyslela, že se chystáme patrně vylodit v *Boulogne* a cestovat po kontinentu.“⁴⁸⁰ Obdiv k seřazené armádě nebo vojenské flotile se nutně neomezoval na pouze vlastní jednotky. Ruský kapitán Robert Adolf Chodasiewicz pozoroval kotvíci spojeneckou flotilu z kopců nad řekou Almou a poznamenal si do deníku téměř stejné dojmy, jako v případě britských vojáků. Z jeho místa se mu naskytl „jeden z nejkrásnějších pohledů, které jsem kdy spatřil. Celá spojenecká flotila byla zakotvena u slaných jezer jižně od *Jevpatorije* a v noci byl les jejich stožárů osvětlen množstvím různobarevných luceren... Vojáci říkali: *pohleďte, nevěřící si postavili další svatou Moskvu na vlnách.*“⁴⁸¹

Krátce po bitvě u Almy, se v britských egodokumentech objevují podobné reprezentace toho, jaký sešikovaná, nebo pochodující armáda skýtá majestátní pohled. Vojenský lékař J. J. Scott z 57. pěšího pluku si tak 24. září 1854 po bitvě u Almy zaznamenal svůj dojem z postupu k Sevastopolu: „Můžete si jen představit jak mocně působí celých šedesát nebo sedmdesát tisíc vojáků, pochodujících útvar za útvarem tou nejkrásnější krajinou.“⁴⁸²

Deníky a dopisy ruských aktérů stejně jako v případě britských obsahují početné prvotní reprezentace majestátnosti pohledu na bojem ještě nedotčenou armádu, nebo zdálky viděná sevastopolská opevnění. U mnoha vojáků samotné převelení do Sevastopolu vyvolávalo povznesené pocity. S. A. Gunaropulo, který se na konci května 1854 z Nikolajovské černomořské junkerské školy dobrovolně přihlásil k nasazení, si do deníku zapsal, poté, co byla jeho žádost schválena: „*Jakou jsme měli ra-*

478 NAM 2012-04-5, 2.

479 Hugh Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B. with Observations upon his Services during the Indian Mutiny and an Introduction by Sir William Howard Russel* (Londýn: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co., 1897), 19.

480 Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield*, 100.

481 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 35.

482 NAM 1993-07-39, zápis z 24. 9. 1854.

*dost! Těžko říci, jak jsme byli radostně vzrušeni takovou nenadálou změnou našeho života a ovládla nás jen jedna myšlenka: rychle odjet do Sevastopolu.*⁴⁸³

Andrej Ivanovič Jeršov hovoří o napjatém očekávání prvního pohledu na „skutečnou válku, o které jsem již od dětství mnoho četl a přemýšlel.“⁴⁸⁴ Hovoří o nepopsatelné, téměř dětinské radosti a „kouzelné poetičnosti“ prvního pohledu z dálky na ostřelované město, nad kterým létaly mořdívové bomby, na potemnělé večerní obloze za sebou táhnoucí ohnivé chvosty jako komety.⁴⁸⁵ Podobně jako mnozí další ale nejprve zjistil, že vycházková uniforma mu na hluboce rozbahněných cestách nebude k ničemu a pak sešel dolů na přístaviště na severní straně města. Cesta přes záliv na jižní stranu byla pro něj i pro mnoho dalších ruských vojáků liminální zkušeností, kde jejich vzrušená poeticko-militární očekávání vzala rychle zasvé. V Jeršovově případě to bylo nejprve ve chvíli, kdy z Jižní strany dorazila dvě menší plavidla, celá naložená rakvemi s padlými, což ho přimělo „sejmout... čepici a pokřičovat se“.⁴⁸⁶ Jižní přístaviště, kam zakrátko připlul, již nebylo „domáckým“ přátelským prostorem, přeplněným stánky s potravinami nebo čajem a pokřikujícími trhovci jako na Severní straně. Anonymní ruský cestovatel, který do Sevastopolu přibyl v únoru 1855, si mimořádně pochvaloval sice improvizované, ale široké zázemí na severní straně, zvláště pak takzvaný *Oděský hotel*, což byl velký stanový obchod a zároveň ubytovna, nabízející nej-různější služby. „*Obchodník... se jmenoval Alexandr Ivanovič... a v jeho stanu lze koupit všechno... měl tam celé sudy s vínem, máslem, kaviárem, nakládanými rybami... cigára, sladkosti, cukr... sušené ryby, salámy... napil jsem se u něj čaje, který má skvělý, moskevský a nejlepší vodu ve městě, průzračnou jak sklo...*“⁴⁸⁷

Na jakýkoli podobný komfort mohl Jeršov i ostatní na Jižní straně zapomenout. Poslední výspou „starého“ světa byla hrana nábřeží, kde ještě bylo několik stánků s potravinami,⁴⁸⁸ ale dále již probíhal rutinní vojenský operační provoz. Ještě ráznější konec úvodních představ vyvolalo obvykle první osobní setkání se smrtí. Jeršov si zapsal, že na jižní straně zakrátko spatřil umírajícího pěšáka na nosítkách, který byl na hlavě a tváři těžce zraněn střepinou mořdívové bomby a chroptěl a lapal po dechu. To na něj mocně zapůsobilo. „*Něco se ve mně zlomilo... rázem mě opustily všechny radostné poetické sny... o boji... začal jsem se stydět sám za sebe.*“⁴⁸⁹

I pro důstojníka lehké hipomobilní polní dělostřelecké baterie Nikolaje Stěpanoviče Miloševiče byl první pohled na obléhaný Sevastopol krajně fascinující a ihned po příjezdu píše, že „*panorama města k sobě doslova přikovalo můj pohled.*“⁴⁹⁰ Jeho úvodní vnímání se ještě prohloubilo poté, co jako mnoho dalších poprvé z dálky

483 Гунаропуло, „Воспоминания старого моряка“, 93.

484 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 3.

485 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 4.

486 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 12. Jeršov před sebou už viděl pouze vzdálené „*панорама оревнění, odkud stoupal bílý hustý dým ze střelného prachu... a to se mi pranic nelíbilo.*“ Tamtéž, 13.

487 Anonymní cestovatel (H. V.), „Десять дней под Севастополемъ“, 83. „*Nalevo u bromady složených dělových koupí prodávaly stařenky jablka, vajíčka a nejrůznější zboží, syčelo několik samovarů... přiběhli nosiči a nabízeli své služby... najali jsme dva a vyrazili po široké ulici do kopce... Nalevo i napravo byly ještě krásné domy a mezi nimi chrám, obrácený k zálivu.*“

488 Anonymní cestovatel (H. V.), „Десять дней под Севастополемъ“, 83.

489 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 18.

490 Милошевич, *Из записок севастопольца*, 2. Miloševič byl na místě přidělen ke 4. lehké baterii 11. dělostřelecké brigády, která byla nasazena na Bastionu č. 5.

spatřil mohutnou palbu. „Chtě-nechtě jsem dlouho pozoroval ohnivé oblouky, opisované moždířovými bombami,“ píše ještě druhý den.⁴⁹¹

Svět „vojenské poezie“

Způsob, jakým byl Miloševičův zrak doslova přikován na tento pohled, lze označit jako běžný projev poeticko-vlasteneckého vnímání války, typického pro úvodní předvedení a očekávání. Byl to rovněž projev přijetí oficiálního ideologického pohledu na válku, který navzdory kategorickému prohlášení Andreje Ivanoviče Jeršova i dalších, působil ještě dlouhou dobu po příjezdu do Sevastopolu. Po prvotním šoku se zejména u přímých, bojujících aktérů na obou stranách, ještě znovu objevuje, a to výlučně krátkodobě, přelétavě, v souvislosti se zkušeností vojenského fatalismu, přemítání o vlastní smrti a funerální symbolikou a obřady. Jeršov si zapisuje nepříjemně naléhavé kolísání mezi dvěma světy, z nichž jeden označuje za „realitu“ a druhý za „svět vojenské poezie“, z nichž ten druhý během bojového nasazení a zkušenosti výrazně ustupuje do pozadí, aby se zase chvilkově objevoval během chvílí volna nebo méně dramatických fází obléhání.⁴⁹² Stejně o takovém rozporu píše Miloševič, který se zmiňuje, že se v něm na začátku a pak na samotném konci obléhání střídaly dva způsoby vnímání bojového nasazení. Jeden z nich popisuje jako pocit, kdy kombinace „slávy a nebezpečnosti naplnila duši takovou povznášející poezií, že cokoli jiného již nedávalo smysl“ a prožíval fatalistické povznesené pocity odloučení od vnějšího světa, existujícího mimo pomyslnou rodinu sevastopolců a obléhání města.⁴⁹³ Vojenský lékař Alexej Vladimirovič Vyšeslavec ve svém textu, který podrobně zachycuje jeden z jeho dnů v Sevastopolu, zdůrazňuje svoji verzi „vojensko-poetického“ světa, která se odvíjela od pohledu na bitevní scénu, protože byl hned vedle Malachovského vrchu a měl široký rozhled. „S prvními slunečními paprsky nepřátelé zahájili palbu a dým se v celých oblacích vznášel k nebesům vstříc ranním slunečním paprskům... Kdyby se za pohled na válku platilo vstupné, tak zde by se diváci nemohli octnout v lepším divadle. Zprvu vám to přijde podivné, ale musíte si uvědomit, že se díváte na skutečnost, nikoli na iluzi, zde vám přímo před očima umírají lidé...“⁴⁹⁴

Z našeho hlediska se tomuto zdánlivému rozporu dvou zkušeností dá porozumět jako projevu postupné proměny vojenské akulturace Jeršova, Miloševiče a dalších. Proměnné ze „světa vojenské poezie“, zvýznamňující vlasteneckou hrdost, moc a sílu armády, imponující dojem, jaký činí mnohatisícové sešikované jednotky nebo intenzivní zdálky pozorovaná dělostřelecká palba – tyto všechny proměnné dominantně patří do světa *militární kultury*, do které byl Jeršov i další nově příchozí ruští vojáci během svého vojenského školení a výcviku enkulturován. Všichni byli učeni, aby pociťovali hrdost a sílu při pohledu na armádu a její zbraně, aby respektovali a obdivovali jejich destruktivní účinek.

Přeplutí zálivu mezi Severní a Jižní stranou Sevastopolu, překročení hranice mezi prostorem nepřímo a již přímo bojovým, pro řadu nasazených vojáků znamenalo symbolický krok, který je přenesl do světa, v němž aktérská zkušenost začala

491 Милошевич, *Из записок севастопольца*, 3.

492 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 26-27.

493 Милошевич, *Из записок севастопольца*, 93.

494 Алексей Владимирович Вышеславец, „Сутки на Малаховом кургане“, *Морской сборник* 22/6/1856: 80.

být řízena a uspořádávána proměnnými, náležejícími již do konkrétní *kultury války* na Krymu. Podle Harariho kategorizace se totiž proměnili z nepřímých aktérů nejprve na očitě a pak dodatečně a většinou velmi náhle také na přímé aktéry. „*Ob- ležený Sevastopol, o němž hovořím, se ještě ostře dělil na dvě poloviny: tu zcela klidnou... a tu zcela válečnou, strašnou, bojovou,*“ napsal Jeršov druhého dne po svém příjezdu.⁴⁹⁵ Mořská zátoka mezi Severní a Jižní stranou Sevastopolu byla něčím více, než jen fyzickou překážkou, byla i hranicí mezi dvěma kulturami, dvěma symbolickými systémy, byť hranicí jakkoli neostrou a „tekutou“.

Přechod přes tuto hranici je pak pro téměř všechny účastníky, zejména přímé, definitivně potvrzen prvním sluchovým vjemem blízké nepřátelské palby a následně příchodem na první pozici a prvním vlastním zapojením do boje. Po nějaké době je předchozí „život“ nálepkován jako téměř bezcenný, plochý a bezvýznamný, Jeršov reflektuje, že si během svého výcviku a nebojové služby zvykl na „*zcela vyprázdněný život, s povrchními radostmi a pohodlím.*“⁴⁹⁶ Bojující voják, kterému téměř neustále hrozí smrt, je totiž podle Jeršova v úzkém spojení s transcendentní sférou, se zásvětím, každopádně jeho další existence dostává předtím nevídaný rozměr. Jeršov vzpomíná, že když ho velitel poprvé vedl na bojovou pozici, přecházeli přes Divadelní náměstí, kam často dopadaly zbloudilé projektily. Sotva velitel vyslovil své varování, Jeršov zaznamenal, že mu kulka z pušky utrhla kus štítku a čepice a vteřinu poté druhá prostřelila plášť. „*To nic, mladíku, napoprvé to je v pořádku, smál se velitel.*“⁴⁹⁷

UVědomění toho, že jeho život dostal hluboce závažnou a tíživou numinózní rovinnou, přichází ihned poté. „*Ted' se mi všechny věci začaly zdát zcela jinak.*“⁴⁹⁸ U některých aktérů tato numinózní rovina zůstává obecně tíživá, ale není dále rozvíjena. U některých se objevují související projevy vojenského fatalismu. Logika kultury války donutila nasazené vojáky položit si nepříjemnou otázku, co stojí za touto novou rovinnou jejich života a kontroluje ji: je to pouhá slepá náhoda, předem stanovený osud, bůh nebo jiná síla? „*Je možné se v takovém případě vůbec nějak snažit o sebezáchovu? Neměl můj soudruh přeci jen pravdu, že zde se nemá příliš myslet a prostě jít, kam je třeba, s důvěrou v Nejvyšší Prozřetelnost, bez jejíhož svolení se nám ani nezkříví vlas na hlavě.*“⁴⁹⁹

Mnoho ruských aktérů z řad armádních důstojníků si v takových situacích zapisuje, že námořníci a námořní důstojníci mají výrazně silnější fatalistické přesvědčení, než kdo jiný, a to až do míry, která ohrožuje jejich efektivní bojové nasazení. První námořní důstojník, poručík, s nímž se Jeršov setkal na pozici na Bastionu č. 4, mu suše sdělil, že složité úvahy o tom, jak se chovat na bojové pozici nemají příliš smysl, neboť „*Vše řídí Boží vůle*“, a to poté, co „*znovu zazněl hlasitý výkřik hlídky a granát s hořící zápalnicí zasáhl hřeben valu, odrazil se do traverzy, u které jsme zrovna stáli a pak se znovu odrazil směrem do města, kde vybuchl.*“⁵⁰⁰

495 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 28.

496 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 43

497 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 40.

498 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 40.

499 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 40. Velitelé nebo noví spolubojovníci rychle předávali nově přichozím „praktickou moudrost“, která však často refletovala především jejich fatalistické přesvědčení. „*Kulka, kterou slyšíte, Vás už dávno minulá a kulky nebo dělové koule, která míří na Vás, neuslyšíte,*“ řekl Jeršovovi jeho nový velitel po jeho první zkušenosti s rušivou palbou francouzských ostrostřelců. Tamtéž, 35. Smyslem poučení bylo, že se Jeršov prostě nemá o palbu příliš starat, nemá nadměru přemýšlet o své situaci.

500 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 50 a 52.

Většina aktérů na rychlou a tíživou novou enkulturaci reagovala přimknutím se buď k vojenskému fatalismu nebo tradiční zbožnosti. „*Sotva kdy předtím jsem pocítil takovou naléhavou potřebu pomodlit se, jako v tyto okamžiky,*“ píše Jeršov poté, co poprvé spatřil pohřební průvod, nesoucí rakve se dvěma padlými důstojníky.⁵⁰¹ Obvykle se ale jednalo o komplikované propojení dvou zmíněných praxí. Těmito jevy se však později budeme věnovat v samostatné kapitole, rozebírají fenomén takzvaného vojenského „nouzového náboženství.“ Nyní postačí, když si uvědomíme postupnou a pro aktéry vysoce náročnou změnu jejich vojenské enkulturace z militární kultury do kultury války.

Na druhé straně existovali lidé, kteří byli od samého počátku připravováni na to, že jejich válečná zkušenost bude drsná a rozhodně nevábná. Jekatěrinu Michailovnu Bakuninu, která na konci roku 1854 vstoupila do Řádu milosrdných sester povýšení svatého kříže (Крестовоздвиженская община сестер милосердия), příbuzní přiměli, aby si přečetla autentické dopisy z bojiště, které líčily bez příkras hrůzy války a od počátku měla dosti zřetelné povědomí, jak její zkušenost bude vypadat. Dosáhla nakonec toho, aby mohla pracovat v „*policejní nemocnici v Moskvě, kterou hrabě Zakrevskij nazval 'tou nejodpornější' ze všech moskevských nemocnic,*“ což chápala jako vhodnou přípravu pro službu v Sevastopolu.⁵⁰² Před odjezdem také absolvovala stáž na petrohradské vojenské klinice, kde se učila ošetřovatelství a sloužila dlouhé noční služby. Byla tak na bojové nasazení připravena ve smyslu budoucí zkušenosti realističtěji a důkladněji, než mnoho vojáků. Své následné vzpomínky ze služby však dosti vytěšňovala a memoáry uvodila slovy, že „*nechci doslova popisovat všechno to utrpení, všechny operace, bolest, nářek; to, se nakonec bez ohledu na hrůzu, svým způsobem stalo monotónním a pokračovalo to den za dnem, tři dny, týden, měsíc a celé měsíce!*“⁵⁰³

501 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 67.

502 Бакунина, „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.“, 134.

503 Бакунина, „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.“, 144.

ZOUFALSTVÍ A HANBA

„Má drahá ženo, velmi trpíme chladem a právě začíná období deštivého počasí. Jsme polonazi a nesměli jsme si tři měsíce svléknout uniformy. Zaživa nás požírání všemožný hmyz a zoufám si, že zde budeme muset přezimovat, neboť není vůbec pravděpodobné, že nepříteli porazíme ještě letos“.

- Vojín George Greenfield, 30. pěší pluk, dopis manželce, datovaný 24. listopadu 1854.⁵⁰⁴

Spojenecké jednotky se během léta 1854 postupně přesunuly do několika rozsáhlých vojenských táborů u otomanské Varny, kde vznikala rozsáhlý vojenský tábor, zatímco velení sáhodlouze uvažovalo o tom, jakým směrem se operace vydají. Hlavní úvahou bylo stanovení místa vyloďení a dalšího postupu. Zde se utvořila první složka jedné z nejpodstatnějších kulturních proměnných kultury války na Krymu, a to je v mnoha různých podobách z mnoha různých zdrojů se vracející *zoufalství a hanba* spojeneckých vojáků. Od května do konce srpna 1854 drželo velení jednotky celé parné léto roku 1854 v táborech, kde brzy začala řádit cholera. Její nástup byl mimořádně rychlý. Dne 23. července si kapitán Nathaniel Steevens z 88. pěšího pluku zapsal do deníku první případ této zákeřné choroby. *„V neděli 23. července se mezi námi poprvé objevila cholera a vypukla v granátnické rotě. Seržant Dempsey, skvělý mladý zdravý chlap, zemřel za pouhých několik hodin. Ráno jsem ho ještě zahlédl, jak zkouší skákat na koni a odpoledne jsme ho pohřbívali... do dalšího dne jsme ztratili pět mužů a v celém táboře dvacet... často jsme měnili místo tábora, ale stále jsme každý den ztráceli dva nebo tři muže.“*⁵⁰⁵

Prakticky jedinou obranou proti epidemii cholery v poli byly neustálé změny místa tábořiště, což nepřímou vřdy alespoň na nějakou dobu zlepšilo sanitární podmínky. Stejně jako další, i 88. pluk se přesunul od jezera u Varny k vesnici Aladyn, ale cholera ho pronásledovala i tam. Podplukovník Sterling z Horalské brigády na konci července napsal svému příteli, že brigáda se musela přesunout o pět mil dále, protože v původním táboře již nekontrolovatelně řádila cholera a hygienické podmínky byly hrozné.⁵⁰⁶ Jeho dopisy v příštích týdnech nabíraly stále pesimističtější tón. Osmého srpna již zaznamenal viditelné oslabení bojové schopnosti své jednotky.

504 NAM 1976-07-85.

505 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 61-62.

506 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 55. *„Píšu z místa pět mil od tábora v Aladynu, kam jsme dnes odpochovali, protože množství případů cholery v táboře stejně jako horečnatých onemocnění přimělo naše lékaře navrhnout tento přesun.“*

Cholera byla postižena více než šestina vojáků, epidemie se pomalu rozšiřovala a „během stoického čekání na nástup cholery muži prokazovali více skutečné odvahy, než pokud by se chovali statečně tváří v tvář nepříteli.“⁵⁰⁷ Plukovník Bell z 1. pěšího pluku na konci července po marné snaze s epidemií cholery a také myriádami cizopasného hmyzu ve své jednotce nějak bojovat, si zapsal již silně pesimistická slova: „Úplavice a cholera otrávil svým smrtícím jedem naše jednotky ve všech táborech. Mnoho důstojníků je upoutáno na lůžko. Musíme konečně přestěhovat tábory, nebo tady všichni zemřeme. Pokud bych měl potřebnou pravomoc, tak to nařídím už dávno. V poli jsem nikdy neznal lepší lék na cholera, než okamžitě přestěhovat tábor. Také nás mučí celá armáda vši. Ve svém stanu nemám ani chvilku klidu, rojí se v desítkách tisíc, máte je na obličejích, na rukou, v očích. Někdy... zavřu stan, zapálím trochu střelného prachu a všechny je zadusím kouřem, ale za další hodinu je jich znovu stejné množství.“⁵⁰⁸ Po dalších dvou týdnech byl Bell po sérii dalších úmrtí již zoufalý a zapsal si do deníku, že „cholera mezi jednotkami přímo řádí, jak tohle vše vlastně dopadne?... Staří veteráni, obsluhující koňské ambulance, padají jak mouchy. Všichni zemřou ve Varně, stejně ještě než sem dorazili, byli již vyčerpaní, jsou ožralí kdykoli to je možné a umírají jako psi u cesty.“⁵⁰⁹ V srpnu 1854 britské deníky a dopisy nabírají mimořádně pesimistický tón, a to i v případě vojenských lékařů jako Fredericka Robinsona z elitního pluku Codstream Guards. Ten navíc jako faktor, značně zesilující nástup nemoci, pokládá alkoholismus britských řadových vojáků, kteří jsou zvyklí převážně na romy a kořalky, které jejich organismus dehydrují.⁵¹⁰ Na konci srpna měl Robinson v gardových plucích přibližně 10% mužů ve stavu nemocných, a to na úplavici, tyfoidní horečky a především cholera, kterou přežívá „jen pouhá hrstka“ vojáků. Poté, co nemocnost podle jeho mínění přesáhla snesitelnou mez a na cholera zemřel i velitel Coldstream Guards, plukovník Trevelyan, požádal Robinson a plukovní šéflékař, o stažení pluku do zázemí za účelem rekonvalescence.⁵¹¹

Plukovník Charles Ash Windham si 3. září svému deníku svědčil značně pesimistický názor na bojovou morálku. „Co se mne týče, mám strach o své muže. Jsou tak demoralizováni a zdeptáni nemocemi, že značně pochybuji, že by byli schopni podat patřičný bojový výkon. Pokud by tato expedice začala již před několika měsíci, tak jsem si jist, že by bojovali...“⁵¹² Britští aktéři všeho druhu se shodují v tom, že dlouhý pobyt u Varny byl pro vojáky děsivý. Dlouhodobé nicnedělání bylo sice přerušováno pravidelným výcvikem a drilem, ale muži začali být stále frustrovanější a nahlas se ptát, k čemu vlastně jsou v armádě, když jeden za druhým umírají nebojovým, zahanbujícím způsobem na epidemické choroby ve špíně a nedostatku. Jejich očekávání byla nenaplněná, bojovali proti neviditelnému nepříteli, aniž by věděli jak a

507 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 60.

508 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 162.

509 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 164.

510 Robinson, *Diary of the Crimean War*, 116.

511 Robinson, *Diary of the Crimean War*, 129.

512 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 16. Následujícího dne si Windham znovu zapsal podobné pozorování: „Skutečnost, že francouzská i anglická armáda zde měsíce leží a nic nedělají a že nyní, když jsou nemocné a demoralizované a ztratily nejméně třetinu své bojové síly, by se měly pokusit napadnout přímo v jeho doupěti lva, s nímž se obávali utkat v poli, je opravdu nevídaná. Hle, jak téměř nikdo zde nepoužívá zdravý rozum.“ Tamtéž, 17.

neustále prohrávali způsobem, který z nich nečinil veterány ani hrdiny. Zmíněný 88. pěší pluk ztratil do 30. srpna, kdy se nalodil na transportní plavidlo, celkem 50 mužů následkem epidemie cholery.⁵¹³ Během několikaměsíčního pobytu ve vojenských táborech u Varny se tak poprvé objevuje zoufalství jako étos kultury války na britské straně. Vojáci chtěli za každou cenu pryč z Varny a jejího okolí, transport na bojiště a zahájení polních operací byly mnohem přijatelnějším vývojem situace, než pasivní čekání na nedůstojnou smrt a nicnedělání v táboře, přerušované pouze občasným drilem a cvičeními.

Alma: první setkání

Spojenecké armády nakonec vyrazily na Krym ve velké invazní flotile po dlouhém váhání vrchního velení až sedmého září 1854. Dva dny trvala plavba a několik dalších dnů manévrování a výzvědy podél pobřeží. Dne 14. září pak flotila zakotvila a zahájila vyloďení. Ruská armáda nekladla žádný odpor a spojenecké jednotky se během dvou dnů seřadily a vyrazily na Sevastopol. Po jednodenním pochodu však narazily na ruskou polní armádu, která obsadila dominantní výšiny nad řekou Almou a bránila komunikaci směrem na Sevastopol. Průběh bitvy u Almy, která se odehrála 20. září, byl vcelku přímočarý. Poté, co francouzské jednotky zaútočily na ruské levé křídlo, s kalkulovaným zpožděním britské jednotky frontálně zaútočily na střed ruské sestavy. Po prvním neúspěšném útoku na velkou ruskou redutu s dělostřelectvem ve středu, v němž se jednotky promíchaly a nakonec ustoupily, byly nasazeny zálohy v podobě gardové a horalské brigády.

Dostí rudimentární útočná taktika znamenala, že britské jednotky, které nesly hlavní tíži útoku, útočily čelně na velkou baterii polních děl ve svahu, podporovanou početnými oddíly pěchoty. Timothy Gowing si zapsal, že jeho jednotka „*naskákala do baterie, zaklínováli jsme děla a pobili bajonety nebo postříleli obsluhu, ale hle, nebylo nás dost a byli jsme na oplátku vyhnáni z baterie nepřátelskou přesilou... zastavili jsme se, seřadili, zalehli a spustili na nepřítele strašlivou palbu zblízka, která v jejich sevřených řadách musela napáchat značné škody. Pomoc ale byla nablízku. Nahoru dorazili gardisté a skotští horalé...*“⁵¹⁴ Do střetu se zapojila polovina britské armády, přičemž ostatní jednotky toho nebyly schopny kvůli situaci na bojišti, nebo byly umístěny v záloze. Poručík Peard z 20. pěšího pluku, který byl součástí 4. divize, byl se svoji jednotkou v druhé linii a z boje vůbec nic nespatriil. „*Hustá oblaka dýmu pokryla celé údolí z Rusy zapálených vesnic a samot a bylo velmi obtížné zjistit, co se vůbec děje.*“⁵¹⁵

Prapory Grenadier a Coldstream Guards se následně zastavily za dobytou baterií v polovině svahu a odpálily v lineární sestavě do ruského středu, nastupujícího do protiútoků, přibližně patnáct salv ze svých pušek systému Minié. Small poznamenává, že vzhledem k síle těchto dvou gardových jednotek lze odhadovat, že bylo v rychlém sledu vypáleno přibližně 20.000 projektilů Minié, „*což v průběhu deseti minut vykazovalo palebnou intenzitu tři nebo čtyř kulometů z 20. století.*“⁵¹⁶ Dva gardové prapory, které stály teoreticky proti pětinasobné přesile pouze s podporou několika menších skupin vojáků z jiných jednotek, zdecimovaly střed ruské sestavy. To roz-

513 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 73.

514 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 48.

515 Peard, *Narrative of a Campaign in the Crimea*, 57.

516 Small, *The Crimean War*, 80.

hodlo situaci, ruské jednotky utrpěly neúnosné ztráty, nemohly poté, co spojenci ukořistili děla, nijak efektivně odpovídat na dalekonosnou palbu ručních zbraní a ve zmatku uprchly z bojiště poté, co se rozpadla bojová disciplína. Figes poznamenává, že mnoho britských jednotek obdrželo pušky Minié teprve krátce před bitvou a dosud „*si nebylo vědomo jejich taktického významu.*“⁵¹⁷ Nyní si ho britští vojáci všech hodností uvědomili velmi rychle. Na ruské straně Totleben shrnul hlášení slovy, že „*krutá nepřátelská palba z ručních zbraní zakrátko zbavila naši armádu také většiny důstojníků a velitelů*“ a jen vladimírský pěší pluk během těchto deseti minut ztratil podle ruských hlášení více než jeden tisíc důstojníků a vojáků.⁵¹⁸

Bitva u Almy představuje pro kulturu války na Krymu událost, v níž se poprvé projeví nové určující vztahy v rámci militární mechaniky pozemního boje a s ní souvisejících způsobů jeho vedení. Britská pěchota byla poprvé hromadně nasazena s novými ručními zbraněmi, perkusními mušketami typu Minié (model Enfield 1853), které situaci na bojišti svým způsobem postavily na hlavu. V praxi se nyní zjistiťo, že měly například větší dostřel, než nepřátelské lehké polní dělostřelectvo, zvláště, pokud páliło kartáči. Totleben později analyzoval, že lehké polní baterie 17. dělostřelecké brigády, kryjící moskevský pěší pluk, utrpěly těžké ztráty od francouzských pěšáků, kteří dělostřelce na vzdálenost přesahující 300-400 metrů postupně zlikvidovali, aniž by jim dali možnost je efektivně zasáhnout: „*za velmi krátkou dobu baterie ze 100 mužů obsluhy ztratila 48 padlých a zraněných.*“⁵¹⁹ Stejně se vedlo na britském úseku podle ruských záznamů lehkým polním bateriím před Borodinským pěším plukem, na které dopadla „*záplava kulek z pušek*“ a musely ustoupit, pokud nechtěly být zničeny.⁵²⁰

Ruská pěchota byla rovněž deklasována a svými zastaralými ručními zbraněmi neměla příliš šanci spojenecké jednotky ohrozit. Střetný boj pěších jednotek na distanc obou stran u Almy byl jednoznačnou záležitostí a britskou (spojeneckou) výhrou. Samotný průběh bitvy nebyl z operačního hlediska ničím výjimečným. Vrchní velitel Lord Raglan se rozhodl nasadit britské jednotky do jednoduchého frontálního útoku na opevněné ruské pozice, kryjící postavení jeho polní armády na dominantních výšinách nad řekou, nebo spíše říčkou Almou a kvalitativní rozdíl ve výzbroji a účinnosti hromadné palby v salvách ručními zbraněmi se začal okamžitě projevovat.

Stejně dramatický a pro další konfiguraci kultury války mnohem podstatnější, byl následující „úklid bojiště“. Za prvé mnoho britských aktérů zaznamenalo případy, kdy ruští vojáci buď předstírali smrt a zákeřně stříleli na britské, nebo žádali o milosrdenství a když jim byla podávána voda nebo rum, tak zblízka vystřelili na svého dobrodince. Kapitán Steevens z 88. pěšího pluku si druhého dne zapsal, že „*mezi vojáky se zvedl silný odpor vůči zraněným Rusům, kteří byli nalézáni, jak předstírají, že jsou mrtví, a když jsme je přešli, tak se vztyčili a stříleli na nás. Řekli mi o jednom případě, kdy Rus zabil našeho seržanta poté, co mu podal vodu, přičemž já jsem osobně viděl, jak několik Rusů takto střílelo na naše projíždějící dělostřelce.*“⁵²¹ Plukovník Charles Ash Windham si zapsal 20. září: „*Dopadl jsem muže ze 42. pluku, jak chtěl rozbít hlavu Rusovi, který ležel u jeho nohou a když jsem ho zastavil, tak mi řekl, že chlap na něj zákeřně*

517 Figes, *Crimea*, 215.

518 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 189.

519 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 176.

520 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 184.

521 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 89.

vystřelil poté, co projevil vůli se vzdát. Stejný příběh jsem slyšel od mnoha dalších lidí na bojišti a soudě podle všeho, co jsem viděl, je pravdivý.⁵²² Mnohem pravděpodobněji, než o nábožensko-ideologicky motivovanou nenávist se jednalo o snahu alespoň nějakým způsobem britským vojákům ublížit, když už v poli byly ruské ruční zbraně téměř k ničemu. Tyto početné pro spojence překvapivé situace lze mnohem pravděpodobněji vysvětlit klasickou keeganovskou otázkou po konkrétních důvodech takové *tváře bitvy* u Almy, pomocí hledání příčinného spojení toho, jak se změna vojenské techniky a technologie odpovídajícím způsobem promítá do změny rozvažování a jednání vojáků jako účastníků války. Palba v salvách britské pěchoty z nových zbraní byla strašlivě účinná a pro ruské vojáky šokující. Pokud by byla spojenecká pěchota vybavena pouze starými hladkohlavňovými mušketami, průběh boje by pravděpodobně byl značně odlišný, protože na hlavním směru britského frontálního útoku by předpokladně dominovalo ruské polní dělostřelectvo. Takto však ruští pěšáci prožívali strach a zuřivost z toho, že jsou vystaveni smrtící dalekonosné palbě z ručních zbraní, na kterou sami nemohou vůbec reagovat. Když se potom ranění octli během fáze „úklidu bojiště“ tváří v tvář vítězům, byla to jediná situace, kdy jim mohli vůbec nějak ublížit. Mnoho ruských vojáků teprve tehdy stisklo spoušť, protože teprve tehdy byla vůbec nějaká šance na to Brity zasáhnout, zranit nebo zabít. Seržant Timothy Gowing, jehož pluk byl přímo v čele útoku, se stal svědkem stejného jednání. Později si zapsal do deníku, že „ruští zranění se chovali tím nejbarbarštějším způsobem: posunky požádali o pití a pak zastřelili muže, který jim je podával... Mladý důstojník z 95. pluku podával raněnému Rusovi brandy... a už se odvracel, když ho chlapík zastřelil. Já bych to s ním vyřídil na místě za jeho divošské chování, ale jeden z našich, stojící opodál, ho okamžitě probodl bajonetem a odpravil...“⁵²³ Vojenský lékař elitního pluku Coldstream Guards Frederick Robinson chování označil jako „surovou bezohlednost k pravidlům civilizovaného vedení války“ a dodal, že jeho vojáci jistě začnou odplácet podobným způsobem.⁵²⁴ Po militárně-kulturně pošpiněném pobytu v táborech u Varny se tak spojenečtí vojáci po první bitvě na ruské půdě octli v neméně frustrující situaci, kdy nerozuměli proč nastal další problém, o jehož významech se navíc jen dohadovali. Významně méně je nyní trápil nemilosrdný neviditelný nepřítel v podobě cholery, ale jeho místo zaujali „necivilizovaně“ a zcela nečekaně krajně nesmiřitelným způsobem se chovající ruští pěšáci. Britští vojáci nakonec druhý den ještě jednou prošli bojiště a preventivně vystřelili ze všech nabitých ruských mušket, které tam našli, právě z toho důvodu, aby nemohly být použity k dalším podobným útokům.⁵²⁵

Militárně mechanicky a kulturně generovaná nenávist zejména řadových ruských pěšáků k britským vojákům, vyzbrojeným novými puškami Enfield typu Mi-

522 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 24-25..

523 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 50. V dopise rodičům, který napsal následující den po bitvě, Gowing zmiňuje, že vojáci z jeho jednotky začali okamžitě odplácet a ruské zraněné, kteří se takto chovali, na místě zabíjeli. „Ruští důstojníci se chovali jako gentlemani, ale jejich muži jako sami ďáblové. Během noci po bitvě i následujícího rána se to znovu prokázalo v množství případů, kdy zastřelili naše muže poté, co jim oni všemožně pomohli. Naši se jim za to okamžitě odvděčili tím, že je na místě zastřelili nebo probodli bajonetem, což byla krutá spravedlnost, ale přesto spravedlnost a nikdo z Rusů nepřežil, aby se mohl pochlubit tím, co učinil.“ Tamtéž, 52.

524 Robinson, *Diary of the Crimean War*, 156.

525 George Paget, *The Light Cavalry Brigade in the Crimea. Extracts from the Letters and Journal of the Late Gen. Lord George Pages K.C.B., during the Crimean War* (Londýn: John Murray, 1881), 25.

nié, se zrodila na Almě a zůstala součástí kultury války na Krymu až do konce. Projevila se znovu mocně v různých formách během bitvy u Balaklavy a Inkermanu i některých střetů při obléhání Sevastopolu. Ruští vojáci byli palbou ručních zbraní ohrožováni na nevídané vzdálenosti. Windham po bitvě procházel bojiště a překvapila ho tragičnost ruského ústupu. Na jedné pozici si zapsal: „*Dnes pohřbívali mrtvé a odnášeli zraněné. Ústupovou cestu ruských jednotek bys mohl zřetelně rozpoznat podle pásu mrtvých, umírajících, zraněných, odhozených zbraní, batohů atd. a jen zde za méně než pět minut naši horalé postříleli stovky mužů na vzdálenost až 600 yardů.*“⁵²⁶ Podplukovník Sterling zřejmě pozoroval bojiště z totožného místa a jeho dopis příteli obsahuje zcela stejné pozorování: „*Přestože jsme ztratili pouze 100 mužů, tak jsme pozabíjeli neuvěřitelné množství nepřátel. Kopec na opačné straně, přes který Rusové utíkali, byl celý hustě posetý jejich mrtvými a zraněnými, odhozenými batohy a zničenými zbraněmi, což bylo všechno dílo horalské brigády, jejíž Minié podle všeho střílejí velmi dobře.*“⁵²⁷ Právě na Almě se mezi ruskými vojáky zrodila přezdívka pro britské pěšáky, které jejich protějšky začaly označovat za *d'ábly v rudých kabátech*.⁵²⁸ Starší ruské ruční zbraně byly účinné se štěstím nanejvýš na 100-150 metrů a po celou dobu tažení téměř jakékoli setkání v poli spojenecké a ruské pěchoty bez výjimek skončilo disproporčně vysokými ztrátami na ruské straně a prohlubující se frustrací. Na spojenecké straně byl jediným účastníkem, který pro Brity šokující chování ruských raněných chápal, plukovník Bell z 1. pěšího pluku. Pokládal je za výjimečný exces, způsobený tím, že ruští vojáci stejně jako mnoho britských, nastupovali do bitvy silně opilí. Jako jediný také vyjadřuje soucit s raněnými a klade důraz na humanitární ohledy: „*Bylo mi sděleno, že někteří ruští zranění vojáci, kteří leželi na zemi, vystřelili na naše, kteří byli tak laskavi, že jim dávali napít vody. Po bitvě! Pokud to je pravda, tak museli být jistě opilí vodkou...*“⁵²⁹

V ruských pramenech neobsahují téměř žádné jsou reprezentace tohoto problému. Pouze kapitán Tarutinského pěšho pluku Robert Adolf Chodasiewicz si před bitvou zapsal, že muži jeho roty před bojem dohromady vypili kromě svých denních přidělů celý soudek vodky, což chápal jako běžné a žádoucí, takže při nástupu do bitvy byli jednoznačně opilí.⁵³⁰ Každopádně strach před dalekonosnou palbou z nových pušek systému Minié byl u jeho mužů přítomen již před bitvou a nutnost dostat se nepříteli „na tělo“ byla chápána jako velmi žádoucí. Strach panoval podle Chodasiewiczze i mezi důstojníky. Velitel jeho praporu „*major Ilijaševič... nenasedl na koně kvůli strachu, že se stane obětí ostrostřelců, ale postavil svého koně mezi sebe a nepřítel.*“⁵³¹ Jeho jednotka se nikdy nesetkala v poli s palbou z nových pušek a Chodasiewicz byl stejně jako všichni kolem něj šokován, když, jak vzpomíná, z výšky viděli, jak „*první a druhý prapor borodinského pluku postoupily k řece ve volné sestavě... ale*

526 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 28.

527 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 101.

528 Windham v dopise manželce z 21. září napsal například: „*Ruský generál, kterého jsme zajali a který je nyní na palubě Agamemnonu, mi řekl, že nikdy v životě neviděl takové vojáky jako britskou pěchotu, která bojovala spíše jako d'áblové, než lidé.*“ Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 27.

529 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 187.

530 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 57.

531 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 69.

byly skoseny jak tráva palbou z pušek postupujících Angličanů.⁵³² V jeho rotě vypukla panika, neboť poté, co se dostala do hustší palby, se vojáci podle něj ve strachu rozutekli a Chodasiewicz píše, že musel útvary udržovat pomocí nejdrastičtějších prostředků a na místě zastřelil nejméně jednoho prchajícího vojáka.

Nové spojenecké pušky systému Minié postavily na hlavu tradiční militární mechaniku bojiště: ruští vojáci všech hodností se spoléhali na dělostřelecké baterie, které s převahou výšky postřelovaly celé bojiště z výšin nad řekou Almou, ale najednou zjistili, že v praxi mají spojenecké pušky ještě větší efektivní dostřel. Pomyslná stará „královna bojiště“ byla u Almy puškami Minié bezohledně sesazena z trůnu a právě ruční zbraně se staly hlavním zabijákem během tohoto prvního polního střetnutí spojenců a ruské armády. Britské zápisky se ve srovnání s Chodasiewiczovým deníkem zdají vysoce pravděpodobné. Logika toho, co britští vojáci hodnotili jako zvěrstva ze strany ruských zraněných a zajatců, odpovídá náhlé a drastické změně militární mechaniky na bojišti. Kapitán si den po bitvě zapsal, že vojáci jsou krajně demoralizováni a obviňují důstojníky z toho, že nevěděli co činit a bez rozmyslu a zbytečně je vystavili smrtící nepřátelské palbě.⁵³³ U Almy podle pozdějších shrnujících ruských hlášení armáda ztratila celkem 5.709 lidí, včetně 5 generálů a téměř 200 důstojníků, a to v taktické situaci, kdy většina velitelů očekávala snadné vítězství.⁵³⁴ Totleben shrnuje, že zejména britské jednotky nikdy během bitvy nebyly ochotny jít do boje zblízka, ale „vždy se o něco stáhly a spustily vražednou palbu z ručních zbraní... naše útočné kolony utrpěly strašné ztráty... a musely ustoupit.“⁵³⁵

Tvrdá odplata, zpočátku stíhající vojáky, asociované s používáním nových a nevídaně smrtících zbraní je zcela běžnou záležitostí v historických militárních kulturách a krymská válka nebyla výjimkou. Například během první fáze italských válek vyvolalo první hromadné nasazení ručních palných zbraní – arkebuz – schopných na dálku zabít elitní obrněné jezdce, snad ještě větší kulturní šok, než nasazení pušek systému Minié na Almě. Stejně neblahý osud čekal i zajaté dělostřelce, obsluhující první mobilní a účinné polní kusy, střelící železné projektily místo starých kamenných. Idan Sherer ve své studii o válečné zkušenosti španělské profesionální pěchoty během italských válek poznamenává, že např. „v roce 1498 italský kondotiér Paolo Vitelli nařídil, aby všem střelcům z arkebuz v zajaté posádce města Buti byly useknuty ruce“, přičemž alternativně se zajatým střelcům v této době běžně vydloubávaly oči.⁵³⁶ Hlavním motivem byla téměř bezmocná zuřivost aristokratické těžké jízdy, která byla nyní na bitevním poli častokrát masakrována disciplinovanými střelci z účinných ručních palných zbraní.

Další příklad pochází z konce 18. století. Rakouská armáda na konci 80. let 18. století proti Prusku a Turecku zkušebně nasadila experimentální, vysoce účinné a průlomové silné pušky-větrovky systému Girandoni, opakovací zbraně, používající jako střelivinu stlačený vzduch. Po první bojové zkušenosti, která byla čistě co do účinnosti hodnocena kladně, však byly girandonky vyřazeny. Důvodem byla nejen technická komplikovanost obsluhy, vyžadující střelce zručné téměř na úrovni kvalifikovaného řemeslníka, ale také úvahy ze strany velitelského sboru, z nichž vyplývalo,

532 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 72

533 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 90.

534 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 192.

535 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 195.

536 Sherer, *Warriors for a Living*, 182.

že použití takových zbraní, mnohem účinnějších, než standardní křesadlové muškety a kromě toho střelících bezhlučně, by bylo chápáno jako nečestné a například zajatí střelci z girandonek by byli nejspíše popravováni na místě.⁵³⁷ Girandonky sice měly jen o něco delší účinný dostřel, než dobové muškety, ale jejich dvacetiranný zásobník i nádoba na stlačený vzduch byly snadno vyměnitelné a zajišťovaly řádově vyšší palebnou kapacitu. U Almy v roce 1854 vidíme v případě pušek systému Minié stejnou kulturní logiku, vedoucí ke kruté odplatě pomocí rány bajonetem nebo zákeřné střelby, jako v případě prvních arkebuz nebo girandonek. Usuzovat na smysl této situace pomocí etno-kulturního nebo civilizačního nálepkování by nepřineslo porozumění.

Bitva u Almy představovala jasné spojenecké vítězství, ale na druhé straně znamenala také rychlý konec zmíněných pocitů nadřazenosti a hrdosti, spojených s předveděním a očekáváním britských vojáků. Podplukovník Stephenson z gardové brigády, která nesla tíhu bojů ve středu britské sestavy 21. září z Balaklavy napsal matce, že Alma „byla krutá bitva, jejíž tíhu nesli Angličané... Náš prapor ztratil 11 důstojníků, 11 seržantů a 168 vojáků zabitých a zraněných, jedna střela přerazila žerd' naší zástavy, v jejímž hedvábí bylo 26 průstřelů. Díky bohu jsem nebyl zasažen.“⁵³⁸ Timothy Gowing byl zkušeností z bitvy otřesen a po nástupu druhého dne a sčítání přítomných bylo zjištěno, že „jsme nechali v poli více než polovinu našich lidí raněných a mrtvých a přišli jsme o jeden z našich praporů, ale díky Bohu se jej nezmocnil nepřítel, našli jsme jej na poli, byl roztrhaný na kusy a kolem hromada našich mrtvých a raněných.“⁵³⁹ Na britské straně jsou však mnohem silnější reprezentace šoku nad vysokými ruskými ztrátami a související nečekanou účinností nových pušek. Podplukovník F. G. Ainslie, velitel 21. pěšího pluku, v pozdějším dopise rodině napsal, že jeho pluk musel zůstat další dva dny na bojišti a byl nasazen na pohřbívání ruských mrtvých, jejich počet „byl téměř neuvěřitelný.“⁵⁴⁰ Tuto služební povinnost pokládal za mnohem těžší, než vlastní účast na bitvě, neboť jeho pluk se ani nedostal do palby. „Byli jsme poslední divize, takže jsme zůstali dva dny pozadu na bojišti a pohřbívali jsme padlé a kvůli hnilobě na bitevním poli a hrozně vlhkosti v noci a denním vedrům jsme strašně utrpěli cholerou. Přestože jsme se vylodili s 901 vojáky, nyní jich nemáme více, než 700, zbytek je nemocný nebo mrtvý.“⁵⁴¹ Poručík Peard z 20. pěšího pluku stejné, tedy 4. divize, musel vykonávat stejnou práci a již tehdy si zapsal, že jeho muži na bojišti okrádali mrtvé a kořistili, což s lítostí konstatoval, ale nezasahoval proti tomu. „Mrtví a zranění Rusové leželi všude kolem a naši muži jim probírali kapsy, čemuž jsem se divil, protože ruští vojáci obecně nosí peníze v botách. Tam jsme také často nacházeli zlaté mince, takže jsme došli k závěru, že před nedávnem dostali žold... někteří naši muži si během okrádání mrtvých přišli na více než dvacet liber...“⁵⁴²

Na ruské straně je o bitvě u Almy překvapivě dostupných velmi málo podrobnějších vzpomínek. Dominuje mezi nimi však jeden problém, který později bě-

537 Ohledně girandonek např. Natale de Beroaldo Bianchini, *Abhandlung über die Feuer- und Seitengewehre etc.* (Viedeň: K. u. K. Hof- und Staats-Aerarial-Druckerey, 1820), 164–170 nebo Walter Hummelberger a Leo Scharer, „Die österreichische Militär-Repetierwindbüchse und ihr Erfinder Bartholomäus Girandoni,“ *Zeitschrift für Historische Waffenkunde* 65/1964: 81-95.

538 Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield*, 101.

539 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 49.

540 Lagden, ed. „The Ainslie Letters [1],“ 17.

541 Lagden, ed. „The Ainslie Letters [1],“ 19.

542 Peard, *Narrative of a Campaign in the Crimea*, 65.

hem obrany Sevastopolu přímo eskaloval, a to byla nedostatečná péče o zraněné. Štábní rotmistr Arbuzov patřil k ingermanlandskému husarskému pluku a jeho jednotka u Almy tvořila druhou linii, těsně za Chodasiewiczovým 67. pěší tarutinským plukem a kryla následný ústup. Arbuzov se do boje nedostal, ale večer si zapsal, že špatná armádní zdravotnická služba překvapila jeho osobně i jeho spolubojovníky. „*Ještě dnes mám před očima celou řadu zásobovacích vozů, jak projely kolem našeho pluku, naložené těžce zraněnými... Na každém voze bylo až patnáct lidí, mnozí z nich mohli ležet pouze na sobě a dusili jeden druhého. Obecně tehdejší vojenská zdravotnická služba ještě měla velké nedostatky... obvazový materiál... se používal jako nejvyšší drahocennost a vojáci u sebe neměli vůbec žádné polní obvazy.*“⁵⁴³ Týden po bitvě byl jeho pluk nasazen na průzkum a sledování postupujících spojenců, přičemž neustále zachytával pomalu přicházející proud lehce zraněných. Husaři rozdávali zdravotnický materiál a fungovali jako nouzový transport.

Spojenecké armády se během následujícího týdne bez odporu přesunuly před Sevastopol a žádný další střet nezaznamenaly. Byla rychle obsazena Balaklava, která se stala britským přístavem a základnou, dále několik sousedních vesnic a nakonec rozbit tábor. Velení se rozhodlo přistoupit k pravidelnému obléhání a rozkázalo vyčkat na těžkou obléhací artilérii, která měla být dopravena po moři.

Samotný přesun k Sevastopolu a postupné zaujetí obléhacích pozic ukázal, že s morálkou a subordinací britských jednotek, frustrovaných dlouhodobým cholero-vým „peklem“ ve Varně a ztrátami od Almy, budou zřejmě stále větší problémy. Podplukovník Stirling si po obsazení Balaklavy zapsal 28. září, jak se skotští vojáci chovali ihned poté, co dorazili na místo. „*Válka je hrozná věc a nejen bitevní pole je odporné, ale také zkáza, která čeká ubohé bezbranné civilisty... Byly vydány jasné rozkazy respektovat soukromý majetek, ale přesto byla vesnice Kadikoi poblíž tábora naší divize vydrancována za méně než půl hodiny. Její obyvatelé uprchli. Zdálo se, že muži tak činí ze zábavy, protože rozbíjeli truhly a otevřené skříně a vyhazovali jejich zbytky na ulici.*“⁵⁴⁴ Poručík Peard z 20. pluku rovněž jen pasivně sledoval své vojáky, jak volně opouštějí pochodovou sestavu a rabují a zaměřují se hlavně na slepice a vajíčka a pak drahé předměty jako dalekohledy, které následně prodávali. Jediným místem, které se velení rozhodlo ochránit, byl pravoslavný kostel, před který byla postavena stráž, „*aby nebyl také vyrabován.*“⁵⁴⁵ Již tehdy se vojenská disciplína v britských jednotkách co se týče rabování dosti uvolnila, což později vyvrcholilo v diskutovaném dobytí a vyrabování města Kerč a později i samotného Sevastopolu.

Dne 12. října 1854 navíc přinesly *The Times* nečekaný článek. Konstantinopolský korespondent Thomas Chenery napsal text o utrpení zraněných vojáků po vítězné úvodní bitvě u Almy a zahanbující nedostatečnosti armádních zdravotnických služeb, poskytovaných v hlavní britské vojenské nemocnici v pronajatých konstantinopolských kasárnách Scutari.⁵⁴⁶ Samotní vojáci začali zaznamenávat, že britský expediční sbor není vůbec připraven na péči o vlastní zraněné. Plukovník Bell z 1. pěšího pluku byl rozezlen a šokován nedostatečností prostředků, které byly k dispozici. „*Neměli jsme ani jednu koňskou ambulanci. Hudebníci z každého pluku měli osm nosítek*

543 Арбузов, „Воспоминания о кампании на Крымском полуострове в 1854 и 1855 годах,“ 393.

544 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 93.

545 Peard, *Narrative of a Campaign in the Crimea*, 75.

546 Royle, *Crimea*, 246.

pro odnášení zraněných... Ti čtyřiaadvacet hodin leželi na bojišti, než byli ošetřeni kvůli nedostatku chirurgů, přestože ti své povolání vykonávali neúnavně.... Muži... večer zašli k říčce Almě a nabrali si bahnitou a zkrvavenou vodu, aby si uvařili přídělky," zapsal si dva dny po bitvě.⁵⁴⁷ Mnoho zraněných vojáků nepřežilo dvoudenní transport po moři do Konstantinopole a situace důstojníků nebyla výrazně lepší. Kapitán M. M. Hammond z Rifle Brigade, který již tehdy ležel ve vojenské nemocnici, si o podmínkách ve Scutari zapsal, že „ubožáci jsou značně zanedbáváni. Muž z mé roty zde leží s průstřelem lýtka a osm dní se neukázal lékař, aby mu převázal ránu... všechny chodby nemocnice jsou přeplněné raněnými. Ach, prokletá válka!... v této nemocnici i celých kasárnách se nachází téměř 2.500 nemocných a zraněných a ne více než 20 lékařů, kteří o ně pečují.“⁵⁴⁸ První novinové zprávy o nedostatečné lékařské péči vzbudily v Británii silnou vlnu patriotického zájmu. Dobrovolná zdravotní sestra Elisabeth Davis později ve své autobiografii vzpomínala, že právě články v Timesech o bitvě u Almy pro ni představovaly hlavní motiv se přihlásit do služby.⁵⁴⁹ Okamžitě po zveřejnění Cheneryho článku do Timesů začaly proudit finanční i materiální dary. Sir Robert Peel, syn bývalého premiéra, osobně zařídil zřízení Krymského fondu na pomoc nemocným a zraněným (*Crimean Fund for the Relief of the Sick and Wounded*), v němž se začaly hromadit peníze a druhý den se již zmíněná Florence Nightingale, vrchní sestra v londýnské nemocnici na Harley Street rozhodla, že je třeba změnit situaci, kdy v britské armádě nepůsobí žádný sbor ošetřovatelek.⁵⁵⁰

Situace na ruské straně ale nebyla nijak lepší. Chodasiewicz si zapsal do deníku, že hlubší propad morálky u jeho mužů, než po prvním setkání se smrtící palbou pušek systému Minié nastal během pochodu z Kačy do Sevastopolu, kdy kolona mījela mnoho zraněných. „Potkali jsme mnoho těchto ubožáků, kteří nás prosili o pomoc, kterou jsme jim však nemohli poskytnout.... Takový pohled... měl hluboké následky na morálku mých mužů, kteří zjistili jak nedostatečná péče jim bude poskytnuta, až jí bude potřeba.“⁵⁵¹ Ještě hlubší ránu ovšem dostala morálka poté, co vojáci zjistili, že mnoho set zraněných, kteří přežili bitvu z Almy, čekalo na ošetření týden i dva. Chodasiewicz si chtěl ověřit tyto zprávy u plukovního lékaře, ale vskutku nedostal odpověď, kterou chtěl. „Lebeděv mi pověděl, že se byl podívat na raněné od Almy... ke svému zděšení našel místo přeplněné raněnými, jimž dosud nikdo neošetřil rány... kromě improvizovaných obvazů, které si sami vyrobili... Jakmile vstoupil do jakékoli místnosti, byl okamžitě obklopen zástupem ubožáků, kteří v něm poznali lékaře a někteří k němu vztahovali své zmrzačené údy.... Místo strašlivě páchlo... Doktor Lebeděv pro lásku boží ošetřil zraněných kolik jen zvládl... s nástroji, které našel v nemocnici, provedl několik amputací, ale nakonec odešel, unavený a znechucený přístupem úřadů, které nechají tyto ubožáky hnit zraněné... těmto chudákům ošetřili rány až po dvou týdnech!“⁵⁵² Týdny mezi bitvou u Almy a začátkem prvního ostřelování se tak podle ruských pramenů vyznačují prudkým propadem bojové morálky.

547 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 186.

548 Hammond, *Memoir of Captain M. M. Hammond, Rifle Brigade*, 297-298.

549 Jane Williams, ed. *The Autobiography of Elisabeth Davis, A Balacclava Nurse, daughter of Dafydd Cadwaladr*. Vol. II. (Londýn: Hurst and Blackett, 1857), 89.

550 Figes, *Crimea*, 293.

551 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 83.

552 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 129.

Na spojenecké straně ale panovala mezi vojáky stejná nejistota. První obrat k horšímu nastal během váhání, zdali na Sevastopol zaútočit ihned, téměř z chodu, nebo zdali přistoupit k pravidelnému obléhání města. Totleben poznamenal, že v tu chvíli „*posádka jižní strany se skládala pouze z šesti rezervních praporů 13. pěší divize a 44. námořního praporu, s celkem ne více, než pěti tisíci muži.*“⁵⁵³ Podle něj ruské velení nechápalo, proč Spojenci nezaútočili na nejohroženější severní stranu města, jen slabě opevněnou zastaralým bastionovým fortem a navazujícími opevněnými polními liniemi, po jejímž dobytí by jejich dělostřelecké baterie mohly snadno zničit celou ruskou flotilu a město jako takové.

Obránci zaznamenali zahájení výkopu první paralely v noci z 27. na 28. září a během následujících třech nocí rozpoznali již hotové první dělostřelecké baterie.⁵⁵⁴ Začal vznikat rozsáhlý komplex obléhacích prací, mnoha postavení jako klasických paralel, sap, dělostřeleckých baterií a různých druhů polního opevnění, který bylo okamžitě nutné střežit protože ruské velení dobře vědělo, že jednou z historicky osvědčených a nejúčinnějších taktik je okamžitě začít podnikat noční výpady proti postavením obléhatelů s cílem poničit to, co bylo během dne postaveno. Britské jednotky byly proto již od počátku přinuceny každou noc střežit přední linii. Kapitán Steevens z 88. pěšího pluku si již 3. října zapsal, že „*služba v zákopech byla krajně únavná... Linie hlídek byla dlouhá a kvůli charakteru terénu na nás nepřítel mohl snadno zaútočit a v noci proto museli důstojníci neustále kontrolovat hlídky... Jednou jsem obcházel hlídky během dne a muži leželi v rozestupech asi 20 yardů... Představoval jsem lákavý cíl pro ruské ostrostřelce, kteří, zamaskováni v jeskyních asi 500 yardů vzdálených, zahájili palbu a kulky hvízdaly a dopadaly u mých nohou, ale naštěstí jsem se dostal zpátky do krytu nezraněn. Nepřátelští ostrostřelci na naše hlídky pálili v podstatě nepřetržitě...*“⁵⁵⁵

Militární mechanika konfliktu se tak změnila okamžitě poté, co spojenecké armády oblehly z jižní a jihovýchodní strany Sevastopol. Britské obléhací dělostřelectvo (Royal Artillery) se začalo vylodovat od 28. září ve zcela nedostatečném počtu 50 těžkých děl a 15 moždířů.⁵⁵⁶ Už tehdy se projevoval nedostatek logistických prostředků a dělostřelci museli znovu pro dopravu munice najímat i povozy místních lidí. Následně byla vyloděna obléhací děla Royal Naval Brigade (Námořní brigády), kdy opěšalí námořníci postupně nasadili dalších 50 nejtěžších děl.⁵⁵⁷ Dne 10. října pak britští vojenští inženýři vyměřili první paralelu a pozice pro dělostřelecké baterie, mající zničit tři hlavní ruské baterie, označované jako Garden, Barrack a Redan Wall. Ukázalo se však, že pevnostní dělostřelectvo, které na inženýrské práce okamžitě začalo cílit, je silné a přinejmenším se vyrovná britskému. Nakonec bylo vybudováno 13 baterií, v nichž bylo do 16. října, kdy byla ohlášena střelbyschopnost, umístěno 67 děl. Britové vylodili i těžká 68liberní námořní děla systému Lancaster, o nichž předpokládali, že snadno zničí opevnění na Malachovském vrchu.

553 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 224.

554 Маслов, *История крепостной войны*, 49.

555 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 104.

556 W. Edmund M. Reilly, *Siege of Sebastopol. An Account of the Artillery Operations conducted by the Royal Artillery and Royal Naval Brigade before Sebastopol in 1854 and 1855* (Londýn: George Edward Eyre a William Spottiswoode, 1859), 1. Reilly uvádí dvacet osmipalcových houfnic, třicet děl čtyřadvacetiliberních, deset desetipalcových houfnic a pět pěti a půl palcových moždířů s 520 projektily pro každý kus. Jedná se o oficiální publikaci.

557 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 4.

První ostřelování

V době zahájení prvního ostřelování Sevastopolu, které začalo 17. října 1854 v půl sedmé ráno, byl poměr sil vyrovnaný. Ve spojeneckých bateriích bylo připraveno celkem 122 těžkých děl, z toho 78 britských, proti kterým stálo přibližně 118 kusů ruských.⁵⁵⁸ „V půl sedmé ráno všechny nepřátelské baterie současně zahájily zuřivou palbu,“ píše Totleben.⁵⁵⁹ Očekávání na britské straně byla vysoká. „Dnes naše baterie zahájily palbu. Takže po všem tom únavném kopání zákopů a stavění baterií mi bude možná dopřáno cti, abych do města vjel v čele horalů,“ napsal podplukovník Sterling, který shrnul obecné očekávání, že do týdne bude podniknut generální útok.⁵⁶⁰ Záznamy britských dělostřelců i vojenských inženýrů přinášejí reference o neúnavném dělostřeleckém souboji, jehož výsledek však od počátku vyhlížel značně nejistě. Britská baterie č. 1 začala do města střílet rozžhavené dělové koule a Sevastopol začal na několika místech hořet.⁵⁶¹ Přestože kolem třetí hodiny odpolední britský projektil způsobil explozi muničního skladu na Velkém redanu, jednom z hlavních prvků opevnění, palba neutichla a pokračovala až do soumraku, kdy se na obou stranách vydali vojenští inženýři v čele sapérů a pracovních jednotek opravovat notně poškozené pozice.

Ruské ztráty byly podle všeho početné a od počátku se ukazuje, že Totlebenův zemní koncept je sice odolný, zemní valy jsou schopné „pohltnout“ tisíce projektilů, ale bude nutné za těžkých ztrát valy průběžně opravovat a přizpůsobovat situaci. „Brzy se ukázaly nedostatky opevnění. Dopadající projektily snadno narušovaly valy a zemní boky střílen se hroutily během střelby vlastními děly.“⁵⁶² Totleben se zmiňuje o několika bateriích na Bastionech č. 5 a 6 a Malachovu, které jen během prvních třech hodin palby ztratily polovinu svého stavu. Nováčci na opevnění si často zapisovali, jaký zprvu špatný dojem na ně sevastopolská opevnění činila. Alexandr Ivanovič Jeršov si během svého prvního dne zapsal, že poté, co se ocitl na pravém líci Bastionu č. 4, tak užasl, jak malé a improvizované to je z jeho pohledu postavení. „Sečtělý důstojník, důsledně respektující pravidla fortifikační vědy, by se upřímně podivil nad malými rozměry a očividnou nepravdivostí pevnostní fronty“, jakou vyprojektoval Totleben. Všude kolem Jeršova se rozkládaly zdánlivě ledabyle a chaoticky nasýpané valy, navršené gabiony, fašiny atd. „Všechno se stavělo a plánovalo podle okamžité potřeby“, ne podle pravidel, metody a symetrie.⁵⁶³ Kapitán Reimers, sloužící na Bastionu č. 4, za největší problém pokládal panující nedostatek odolných podzemních krytů a celkový nehotový stav své pozice, protože obsluhy i strážní jednotky se neměly kde krýt. „Nestihli jsme ale dokončit traverzy a podzemní kryty, což se brzy ukázalo jako hrubá chyba, protože jakmile nepřítel zahájil palbu... na pravou líc Bastionu č. 4, nedisponovali jsme traverzami a přicházeli o mnoho lidí. Stejně tak bylo mimořádně těžké pod silnou nepřátelskou palbou stavět podzemní kryty,“ napsal ve svých vzpomínkách.⁵⁶⁴ Kapitán Chodasiewicz se uvnitř spěšně budovaných prvků cítil stejně nepříliš bezpečně jako jeho

558 Julian R. J. Jocelyn, *The History of The Royal Artillery (Crimean Period)* (John Murray: Londýn, 1911), 181.

559 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть I., 302.

560 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 109.

561 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 11.

562 Маслов, История крепостной войны, 51.

563 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 36.

kolegové. Prvky, na kterých pracovali jeho vojáci, podle něj neskýtaly skutečnou ochranu: „Většina prvků byla čistě zemní a dosud nebyly zpevněny... stěny dělových střelen byly prostě zamazány jílem... takže se obecně začaly pod tlakem rozpadat po několika výstřelech...“ poznamenal si na začátku října.⁵⁶⁵

Navzdory všemu ale byl první palebný souboj podle všeho vyrovnaný, neboť i ruským dělostřelcům se podařilo vyhodit do vzduchu prachárnu na jedné francouzské baterii, což vedlo ke krátkodobému umlčení francouzského dělostřelectva.⁵⁶⁶ Ztrátou, které ruské velení silně želelo, byl jeden z velitelů obrany viceadmirál Vladimír Alexejevič Kornilov, který se odpoledne 17. října na Malachovském vrchu vystavil nepřátelské palbě a zasáhla ho dělová koule do nohy, na následky čehož zakrátko zemřel.⁵⁶⁷ Již prvního dne skončilo ostřelování neúspěchem pro spojence, neboť francouzské baterie byly ruskými prakticky „přestřeleny“ a generál Canrobert se rozhodl ukončit palbu a soustředit se na opravy poškozených baterií.

Ostřelování pevnosti, zahájené 17. října, bylo militárně-mechanicky výrazně intenzivnější, než to, co v předchozích velkých konfliktech prožívali obránci pevností. Na mnoha ruských postaveních zprvu vládl podle všeho chaos a Reimers vzpomínal na celkově velmi tvrdou zkušenost prvního dne pod palbou takové intenzity: „Ze všech stran zněl nářek a křik zraněných, během okamžiku bylo vše pokryto dýmem a my jsme si mysleli, že nepřítel se chystá na generální útok a zahájili palbu ze všech děl, přičemž se rozumí samo sebou, že jsme vlastně vůbec nevěděli, kam střílíme. Poté, co jsme vypálili 25 ran z každého děla, jsme museli stejně přestat kvůli nedostatku munice... naše děla byla pouze cílem pro nepřitele a utrpěla značné škody.“⁵⁶⁸ Jednalo se o prožitky, na které ruští obránci podle všeho vůbec nebyli připraveni výcvikem, předchozí službou, nebo vyprávěním dělesloužících. Ústřední metaforu od prvního až do posledního ostřelování představuje *peklo*. Děsivá situace, z níž není úniku a přesahuje možnosti jakéhokoli jednotlivce. Kapitán Chodasiewicz si zapsal téměř navlas podobné zkušenosti jako Jeršov nebo Reimers. „Ve městě panovalo peklo a ze všech stran přilétala strašlivě hustá palba... Hrozivé dunění palby, dým, úpění a nářek zraněných, přinášejících z baterií a panující zmatek, to vše připravilo na místě tu nejstrašnější scénu, jakou byste si mohli představit.“⁵⁶⁹ Zahájení pátého, předposledního ostřelování, komentoval kapitán Petr Vladimirovič Alabin slovy: „Náhle se zatřásla země, zaúpěl Sevastopol pod přívalem nepřátelských dělových koulí, zachvěla se celá Karabelnaja... na prostoru od Malachovského vrchnu až k Bastionu č. 4 se otevřely brány skutečného pekla.“⁵⁷⁰

Pro porozumění militární mechanice situace za prvního ostřelování je však důležitá první stručná Reillyho poznámka z následujícího dne, 18. října, kdy shrnuje, že „ostřelování pokračovalo po rozbřesku, ale nepřítel, který mezitím opravil svá postavení

564 Реймерс, „Воспоминания командира 4 го бастиона капитана 1 го ранга Реймерса бывшего капитанъ лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его бомбардирования“, 28.

565 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 125.

566 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 305.

567 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 308.

568 Реймерс, „Воспоминания командира 4 го бастиона капитана 1 го ранга Реймерса бывшего капитанъ лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его бомбардирования“, 28.

569 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 144. „Viděl jsem, jak o závod po ulicích utíká mnoho vojáků, námořníků, vězňů a dalších a volají, že začala palba... byli zachvázeni naprostou panikou.“

570 Алабин, *Четыре войны*, 461.

a znovu osadil Redan děly, odpověděl mocnou palbou.“⁵⁷¹ Ruským jednotkám se v noci obvykle dařilo s krajním vypětím, ale přesto opravit poškozené valy a střílny, poničené zásahy a také povýstřelovými zplodinami vlastních děl. Totleben uvádí, že obvykle kolem třetí nebo čtvrté hodiny odpoledne již ruské baterie na útočných úsecích znovu značně utrpěly. Na Bastionu č. 3 například prvního dne po zásahu moždířovou bombou vyletěla do povětří prachárna, což v okamžiku usmrtilo více než 100 příslušníků posádky a důstojníci museli jít osobním příkladem, aby vůbec donutili mužstvo vyjít na valy a opravovat je pod palbou.⁵⁷² Hlášení z pevnosti uvádělo, že „v půl čtvrté odpoledne již byla všechna děla na Bastionu č. 3 zničena, střílny poškozené a obsluhy nejméně dvakrát nahrazené... a pak k završení vši smůly nepřátelské projektily vyhodily do vzduchu prachárnu, nedávno postavenou v salientu. Když se rozptýlil dým, udiveným očím se naskytl neuvěřitelný pohled na celou přední polovinu bastionu v troskách, děla i platformy byly převrácené, všude se válely ohořelé neidentifikovatelné mrtvoly a zdá-li... byl slyšet vítězný pokřik nepřátel“⁵⁷³ a v záloze za bastionem nasazení vojáci jako kapitán Chodasiewicz tuto situaci ve svých vzpomínkách potvrzují.⁵⁷⁴

Britové druhého dne palbu vedli stejně úspěšně, znovu poničili Redan a znovu vyhodili do vzduchu také jeho muniční sklad, ale 19. října zjistili, že ruská postavení byla přes noc stejným způsobem opravena a obranná palba pokračuje nezmenšenou intenzitou. Plukovník Charles Ash Windham si téhož dne do deníku zapsal skeptické pozorování: „Přetlačovaná pokračovala jako obvykle, aniž bychom čehokoli dosáhli a jsem přesvědčen, že pokud bychom na místo včera zaútočili, tak bychom ztratili polovinu mužů, o které takto přijdeme. Palba na dlouhou vzdálenost je holý nesmysl, navíc Rusové jsou v tom lepší a soudím na základě všeho, co jsem mohl vidět, že tento způsob útoku je zcela absurdní.“⁵⁷⁵ Nakonec 21. října začala na spojenecké straně docházet munice a Britové postupně palbu omezili, ale 22. a 23. října palba pokračovala poté, co dorazila zásobovací loď s dalšími zásobami. Dvacátého druhého definitivně ztrácí vítězný tón i dopisy podplukovníka Sterlinga, který napsal, že „ostřelování Sevastopolu pokračuje bez přestávky ale nemyslím, že by britské dělostřelectvo dosáhlo, v co doufalo. Sevastopol je jedna velká zbrojnice, přetékající děly a zásobami a okamžitě, jakmile je nějaké dělo demontováno, místo něj postaví nové. Lord Raglan a jeho štáb jsou ale nadšeni pokrokem a mají více informací, nežli já.“⁵⁷⁶

Dne 26. října, déle než týden po zahájení ostřelování, Reilly shrnuje, že „zdá se, že nepřátelská palba nijak nezeslábla“⁵⁷⁷ a postupně začínají denní zprávy nabírat stále frustrovanější tón: „palba pokračovala a Rusové na ni odpovídali jako obvykle.“⁵⁷⁸ Frustrace se na konci měsíce začíná pomalu měnit v zoufalství.

571 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 13.

572 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 311.

573 Маслов, *История крепостной войны*, 53. Hlášení uváděla, že z celkem 22 nasazených děl na Bastionu č. 3 se podařilo zachránit pouze dva kusy a jeho valy na lících a na bocích byly v podstatě zničeny. Naživu zůstalo pouze 5 lidí z poslední posádky.

574 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 148. „Většina valů utrpěla a střílny vypadaly jako pouhé díry... na Bastionu č. 3 musela být obsluha během dne třikrát vyměněna... protože byla pobita... byl vyhozen do vzduchu sklad prachu... a bastion byl úplně zničen.“

575 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 39.

576 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 111.

577 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 23.

578 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 23. Hlášení z 29. října 1854.

Plukovník Windham své dojmy z prvního ostřelování shrnul v dopise bratrovi Williamovi z 22. října, kdy napsal: „*Zahájili jsme palbu sedmnáctého na vzdálenost 1.200 yardů. Dodnes jsme ničeho nedosáhli kromě toho, že jsme podle dezertérů zabili guvernéra a vcelku dost mužů, ale pokud nebude změněn způsob útoku, tak podle mého názoru, který neustále vyjadřuji poslední dva týdny, nedosáhneme ničeho a budeme jen pokračovat v současném přetěžkém a zbytečném zaměstnání: je to jen vzájemné přetlačování... Naše baterie jsou dobře postavené a naše palba je přesná, vyhodili jsme do vzduchu ruské baterie a zabili mnoho jejich mužů... ale oni během noci vždy opraví poškození, utrpěná během dne a nazítří ráno jsou zase připravení... teď je devět hodin večer a já jsem na nohou v těžkém zaměstnání od tří hodin v noci a protože mě každou chvíli zase mohou někam odvolat, raději skončím.*“⁵⁷⁹ Během prvního ostřelování většina aktérů dříve či později zjistila, že se nekoná žádné metodické obléhání, žádný pravidelný útok, ale situace před Sevastopolem se vyvinula v materiálovou bitvu, pomyslnou Windhamovu „přetlačovanou“, jejíž základní logika bude spočívat v souboji početných dělostřeleckých baterií a ochotě a především schopnosti ruského velení obětovat velké množství vojáků na neustále opravovaných a průběžně udržovaných obranných postaveních.

Pro většinu z nich na obou stranách to bylo velmi nepříjemné zjištění. Ruský generál Mořic Christianovič von Šulc jako jeden z mála ve svých pamětech vyjadřuje nesouhlas s takovou taktikou. Krátce po svém příjezdu během hovoru s náčelníkem pevnostního štábu, generálem von Kotzebue (фон Коцебу), si zapsal, že „*generál Kocebu mě sdělil názor, že je mnohem lepší vydat nepříteli Sevastopol, než zde obětovat postupně celou armádu, ale doufám, že ho nakonec udržíme, i kdybychom tady nakonec měli o armádu přijít... je to jediná armáda, kterou Rusko má.*“⁵⁸⁰ Von Kotzebue z přijetí této taktiky obviňoval Totlebena, i když na druhé straně připouštěl jeho vysoké odborné kvality. Přestože v ruských egodokumentech z pera vyšších důstojníků se objevují početné zmínky o sporech v generalitě, nemáme k dispozici mnoho reprezentací toho, co by mohlo být dalším historickým projevem starého sporu vojenských inženýrů, preferujících „materiálový“ pozíční boj a polních velitelů, kteří preferovali agresivní manévry a střetný boj.⁵⁸¹

Dva týdny intenzivního nasazení se ale také „*začínají vážně projevovat na zdraví mužů a v táborech se rozšiřují průjmová a horečnatá onemocnění,*“ píše Reilly.⁵⁸² Teprve od druhého říjnového týdne se navíc v britském táboře začaly rozdělovat stany, v nichž měli vojáci spát. Vojín Thomas Gay ze 7. pluku Royal Fusiliers vzpomíná, že „*během této doby jsme neměli stany ani nic jiného... pouze deku a místo polštáře kámen. Dne 11. října jsme konečně dostali stany, ale život v nich v zimě byl bídný.*“⁵⁸³ Ještě na začátku prosince ještě píše rodičům vojín T. Hagger z 23. pluku a stěžuje si, že „*ve stanu, který sdílíme čtyři, nemáme nic, jen holou zem, na které ležíme a přikrýváme se dekou.*“⁵⁸⁴

579 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 42-43.

580 Анон. (фон Шульца), „Из дневника одного из участвовавших въ обороне Севастополя въ войну 1853-56 годов“, 374.

581 Klasickou studií na toto téma je Jamel Ostwald, *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession* (Leiden a Boston: Brill, 2006).

582 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 25.

583 NAM 2012-04-5, 4.

584 NAM 1976-08-32, 1.

Zoufalá situace zejména řadových vojáků, ale rovněž důstojníků, úzce souvisela také s jedním jen zdánlivě nepodstatným detailem militární mechaniky, a to byly systémy bojových směn a střídání služby. Jedinou britskou jednotkou, která měla tradičně zavedené střídání obsluhy děl na čtyři směny (tři bojové a jednu dodatečnou strážní noční), takže muži měli dostatek času na odpočinek a nebyli službou tak vyčerpáni, byla Royal Naval Brigade. V této situaci se pozitivně projevil zažitý funkční systém nepřetržitých služeb, nutný na válečných plavidlech, která musela být na moři logicky neustále obsluhována. Kromě toho Naval Brigade používala početnější obsluhy děl, což znovu ulehčovalo bojové nasazení: „*muži v Naval Brigade reálně měli během čtyřdenního nasazení nanejvýš 40 hodin služby a 56 hodin mimo službu,*“ což jim armádní dělostřelci mohli jen závidět, neboť ti byli na podzim 1854 během ostřelování nasazení každý den na čtrnáctihodinovou směnu, po které následoval pouze desetihodinový odpočinek, takže jejich vypětí bylo více než o polovinu vyšší. Námořním dělostřelcům se totiž do služby započítávala i hodina cesty z tábora na pozice a pak další hodina cesty zpět. Armádním dělostřelcům nikoli, takže ti se vrátili do tábora a měli jen dalších osm volných hodin, z nichž reálně další dvě hodiny ukrojila příprava večerní a ranní stravy, hygiena a další povinnosti. Armádní dělostřelci tak měli dlouhodobě reálně možnost odpočinku a spánku v rozsahu pouze nanejvýš pěti nebo šesti hodin denně, a to po vyčerpávajícím fyzicky i psychicky náročném nasazení.⁵⁸⁵ Rotaci směn armádních dělostřelců se přizpůsobovaly i strážní jednotky v zákopech, vysílané jednotlivými pěšími pluky a lze tak říci, že příliš náročný směnný systém královského dělostřelectva představoval jeden z důvodů, proč se zejména u britských řadových aktérů začala již na konci října 1854 masově projevovat chronická únava a spánková deprivace, která oslabovala organismus a viditelně zvyšovala nemocnost.

Vojín Henry Smith z 21. pluku ve svém dopise rodičům shrnul, že v této fázi obléhání byl i se svými spolubojovníky velmi rád za to, pokud měli každý den čtyři hodiny na spánek.⁵⁸⁶ Pokud by byl obecně přijat čtyřsměnný systém Royal Naval Brigade, situace by pro vojáky byla výrazně lepší. Existují evidence o tom, že od prosince začal být prosazován námořnický systém, ale podle všeho byla jeho aplikace nepravidelná a nasazení jednotek se obecně spíše flexibilně přizpůsobovalo potřebám dané situace, než aby se řídilo nějakým obecně respektovaným rozpisem. Až do jara 1855 se obecně sloužilo podle mínění britských vojáků příliš dlouho a nesnesitelně těžce.

Na začátku ledna 1855 si kapitán Nathaniel Steevens z 88. pěšího pluku zapsal do deníku, že chronická únava u jeho kolegů důstojníků již přesahuje všechny meze a uvedl příklad kapitána Bayleyho, který se ve službě musel systematicky chránit před mikrosnávkami z vyčerpání: „*Kapitán Bayley, jeden z nejpozornějších a nejduchapřítomnějších důstojníků, s nimiž jsem se kdy setkal, měl vychytralý plán, jak se udržet vzhůru v zákopech. Sedl si na gabion položený na bok a pokaždé, když upadl do spánku, tak se gabion, díky tomu, že je kulatý, překulil a spolehlivě ho probudil tím, že s ním mrštil na bahnitou půdu... bylo to nutné opatření, protože z neustálé těžké služby jsme byli nadmíru vyčerpáni.*“⁵⁸⁷ Steevens teprve v polovině února zapisuje, že všem v jeho pluku se notně ulevilo poté, co po příchodu nových posil začali chodit do zákopů nikoli na čtyřadvaceti-

585 Jocelyn, *The History of The Royal Artillery (Crimean Period)*, 185.

586 NAM 1994-02-172.

587 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 168.

hodinové, ale „pouze“ teoreticky na dvanáctihodinové směny.⁵⁸⁸ Někdy jsou v dopisech zejména britských důstojníků zaznamenány situace, kdy jejich jednotka dorazila na vystřídání a našla spolubojovníky, jak téměř všichni usnuli a důstojníci si v tuto fázi obležení zapisují, že jejich muži jsou natolik vyčerpaní, že většina služby v zákopech běžně spala a vzhůru bylo jen několik hlídek.⁵⁸⁹ Poplukovník Ainslie si z 15. října 1854 zapsal, že „*když jsme dorazili do zákopů, nemohl jsem nalézt žádného inženýra, aby nám dal pokyny... a kapitána, který to měl celé na starosti, jsem spatřil až když jsme odcházeli. Jako záloha zde byla celá jednotka gardistů a jejich důstojníci i všichni muži spali v zákopech.*“⁵⁹⁰ Do nevyrovnanosti směnné služby a nadměrného vyčerpání celých jednotek také zasahoval tak prostý faktor, jako měnící se délka denního světla, kterou velení podle všeho příliš nebralo v úvahu během vytváření rozpisů směn v zákopech. Plukovník Reynell Pack v březnu 1855 zaznamenal, že některé jednotky jsou pravidelně přetěžovány, aniž by se o to velitelství staralo. „*Stojí za to podotknout, že na začátku března měla strážní směna v zákopech teoreticky trvat dvanáct hodin, ale ve skutečnosti trvala téměř osmnáct. Bylo to nezbytné kvůli tomu, že směny se měly střídát za soumraku nebo za úsvitu, takže jednotky musely vypočodovat z tábora už ve tři hodiny ráno a ze stejného důvodu zůstat kryté před soumrakem, tedy v sedm nebo v půl osmé večer. Ti, kteří nastupovali na noční směnu, tak sloužili krátce a ti, kteří sloužili během dne, měli směnu dlouhou a vyčerpávající.*“⁵⁹¹

Na ruské straně byla situace podobná. Vzhledem ke skutečnosti, že nemáme k dispozici prakticky žádné egodokumenty, sepsané řadovými vojáky a námořníky, musíme se zde spoléhat na zprostředkované reprezentace zejména z deníků nižších důstojníků. Poručík dělostřelectva Komstadius vzpomíná v jedné poznámce ve svém dopise rodině, že od prosince 1854 se vojákům velmi ulehčilo, protože jsou nyní nasazováni „*pouze na čtyřadvacetihodinové směny.*“⁵⁹² Anonymní důstojník ruského 22. pěšího pluku ale i takové nasazení považoval za dlouhodobě nesnesitelné, do deníku si zapsal, že sloužil „*čtyřadvacetihodinové služby na předsunutých postaveních, které byly přímo v otevřeném poli*“, tedy před Kamčatskou lunetou a takové nasazení ho chronicky vyčerpávalo.⁵⁹³

Po pěti dnech prvního ostřelování z října 1854 velitel pevnosti zvýšil přiděly potravin a alkoholu a každý voják tak teoreticky dostával kromě chleba denně libru masa advě čárky (чарка) vodky, což bylo přibližně čtvrt litru.⁵⁹⁴ Pro ruské obránce se situace viditelně zhoršila od 24. října, kdy se zejména francouzští pěšáci na již postavené druhé paralele dostali na dostřel Bastionu č. 4 a začali systematicky rušivě pálit

588 „*Služby nyní byly mnohem kratší, než dříve, takže jsme chodili do zákopů na dvanáct a nikoli na čtyřadvacet hodin. Tato změna nám umožnila mnohem ležčí život v táboře, měli jsme čas na čtení a psaní dopisů.*“ Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 186.

589 Například zápisy v deníku kapitána Richarda Lluelyna ze 46. pěšího pluku. „*Moji muži byli tak slabí a unavení, že jsem jim musel pořádně zatřást, když jsem od nich něco chtěl,*“ zapsal si 13. listopadu 1854 během noční strážní služby nad Inkermanem. Robins, ed., *The Murder of a Regiment*, 12.

590 A. A. Lagden, ed., „The Ainslie Letters [2].“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 58 (1980): 98.

591 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 64.

592 Август Карлович Комстадиус а Лидерс-Веймарн а Дмитриева, Анна Карловна, eds., „Осажденный Севастополь: в письмах убитого офицера: 1853-1855,“ *Русская старина* 65/1890: 92.

593 Anonymní důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастопольца съ 1854 по 1856 г.“, 9.

594 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 357.

do jeho strílení s cílem usmrtit obsluhu děl.⁵⁹⁵ V ruských egodokumentech ale obecně strádání vojáků, zejména řadových, není nijak tematizováno ve smyslu britských egodokumentů, kde naopak představuje zásadní téma. Na ruské straně tomu tak vůbec není. Strádání je zde zcela zběžně konstatováno, jeho strpění je označeno jako projev hrdinství a celý problém se prostě přijímá v dané situaci jako hotová věc, které se nelze nijak vyhnout. Sokalským zapsaný rozhovor s řadovým námořním dělostřelcem Gališčenkem obsahuje krátké shrnutí takové situace. Během nasazení v zimě 1854/55 mu dělostřelec na otázku, jak bylo možné vydržet téměř nepřetržitě nasazení, odpověděl, že „*bylo dobře, nemrzli jsme a jsme také lid přizpůsobivý, ne jako Francouzi. Celý den i noc se nevyspíš a pak se potácíš, jako kdybys byl opilý, ale to vydržíš, prostě tak to chodí.*“⁵⁹⁶

Plukovník Alexandr Gan, velitel 35. brjanského pluku lehké pěchoty, se ihned druhý den po nasazení jednotky do Sevastopolu ještě v dubnu 1855 dostal do konfliktu se štábními důstojníky, protože pracovní směna jeho pluku trvala od 4 hodin ráno do 9 hodin večer, tedy 17 hodin nepřetržitě, s tím, že následujícího dne šli znovu na stejné nasazení. Ganovi toto tempo připadalo nesnesitelné a krajnímu vyčerpání a spánkové deprivaci svých mužů připisoval to, když o několik dní později v pluku vypukla cholera. „*Brjanci nespěchali k Sevastopolu proto, aby tváří v tvář strašlivému nepříteli umírali beze cti na cholera,*“ zapsal si rozezleně v reakci na předlouhé pracovní směny.⁵⁹⁷ Anonymní důstojník ruského 22. pěšího pluku si zapsal, že od března se většinou sloužilo na tři dny nepřetržitěho nasazení na přední linii a další tři dny se strávily pracovním nasazením v zázemí, přičemž za noční směny se začala dávat čárka vodky (125 ml) navíc. To již hodnotí jako snesitelné.⁵⁹⁸

Na přelomu října a listopadu první ostřelování Sevastopolu skončilo a jeho výsledek byl prakticky nulový. Plukovník Windham, který je téměř celé strávil v první linii, svoje znechucení již v dopisech rodině a přátelům vůbec neskrýval. Čtvrtého listopadu 1854 odeslal dopis příteli Georgeovi Paynemu, v němž se ostře vymezuje proti vojenským inženýrům, kteří podle něj stojí za dosavadním neuspokojivým postupem a nulovými výsledky: „*Vědátoři (The Scientificals), jak říkám vojenským inženýrům a dělostřelcům, jak Francouzi, tak Angličané, očekávali, že Rusy palbou převálčujeme během jediného dne, ale francouzské baterie se samy odmíčely po třech hodinách. Pálili jsme do nich ránu za ránu po celých osmnáct dní, aniž bychom čehokoli dosáhli a vzhledem k charakteru terénu nemůžeme postupovat dále... všichni jsme zcela znechuceni.*“⁵⁹⁹ Windhamovy postoje jsou dalším příkladem zmíněného starého a téměř neustálého koncepčního sporu mezi armádními veliteli a vojenskými inženýry, který je dokládán v explicitní podobě již od války o španělské dědictví a přetrval v britském prostřední evidentně až do krymské války.⁶⁰⁰ Britští inženýři Reilly, Elphinstone a další obhajovali pomalý, metodický postup. Windham a další vyšší dů-

595 Маслов, *История крепостной войны*, 58.

596 Галищенко, „Жизнь на севастопольской батарее. Рассказ матроса. Июль. 1855“, *Современник* 1856/55: 228. Případně: „*Bylo brozné, že nepřítel často vedl palbu i v noci, takže nebylo možné spát a když ve dne najdeš místo, kde si lehnout, tak sotva usneš.*“ Tamtéž, 227.

597 Ган, Александр. „Воспоминания Брянца из боевой жизни подь Севастополемъ Александра Гана.“ In Анон., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 3.* (Санкт-Петербург: Типография А. Граншеля, 1873), 233.

598 Анонимní důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастопольца съ 1854 по 1856 г.“, 14.

599 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham*, K.C.B., 53.

stojníci, například podplukovník Ainslie ve svých dopisech oproti tomu vyjadřovali své zklamání z toho, že je podle jejich názoru pomalu, chaoticky a nedůsledně vedeno kvazi-pravidelné obléhání a nikomu se nepodařilo prosadit klasickou ideu „akcelerace“, zrychlení obléhání a Windham sám několikrát svým nadřízeným navrhol provedení okamžitého generálního útoku na vybranou část opevnění.⁶⁰¹ Již 20. října si do deníku zapsal převládající názor svých kolegů vyšších armádních důstojníků, že „správná metoda útoku by bylo podniknout generální útok na jihozápadní sektor města ve spojení s Francouzi a držet jej a nechat Redan a Kulatou věž být... Tímto způsobem bychom vyšachovali všechny jejich baterie a ovládli také část města západně od přístavu, kterou dnes oni drží.“⁶⁰²

Windham a ostatní vyšší důstojníci na britské straně vcelku správně postřehli, že vojenští inženýři, jejichž názory se řídil britský vrchní velitel Lord Raglan, metodicky tápou a navzdory zmíněným předchozím domácím diskusím z roku 1853 o Fergussonově projektu, který se nápadně podobal Totlebenově konceptu, tváří v tvář novému typu opevnění, které před ně postavil Totleben, přesně neví, co činit. Na druhé straně ovšem netušili, že jejich ostřelování přinejmenším způsobilo ruské posádce ohromné lidské ztráty. Jen během prvního dne, 17. října, Totleben uvádí 384 padlých a 718 většinou těžce zraněných při necelých 9.000 výstřelech z obléhacích děl. Každý desátý dělový projektil tak statisticky někoho zabil nebo těžce zranil, kromě způsobených škod na opevnění, a to ruské prameny vůbec nezmiňují civilní oběti ve městě.⁶⁰³ Britské zdroje uvádějí na spojenecké straně celkem 348 padlých a raněných, přičemž z textu je evidentní, že Totleben po roce 1856 pečlivě studoval Reillyho a další otevřené britské zdroje.

Ruská postavení byla, jak jsme již zmínili, při zahájení prvního ostřelování nehotová a musela se přizpůsobovat skutečnosti, že spojenci vedou poměrně intenzivní palbou horní skupinou úhlů z moždířů, před kterou bylo těžké se krýt a bezpečno bylo jen v hlubokých podzemních krytech. Reimers uvádí, že v říjnu a listopadu na jejich kopání vůbec nebyl čas a veškerá energie byla spotřebována na opravy valu a dělostřeleckých postavení. „Během prvních dvou měsíců jsme na Bastionu č. 4 vůbec neměli podzemní kryty pro velitele a důstojníky a všichni jsme se tísnil v starých kasematách, ale jakmile se o tom dozvěděl nepřítel, tak na ně zaměřil palbu a zničil je. Vnitřek bastionu se neustále nacházel v neskutečném nepořádku. Obecně se po celém bastionu válely nepřátelské projektily, pytle se zeminou na spravování valu, když byl velký spěch, tak se odkopávala kolem děl, takže kolem dokola byla rozrytá a nedalo se po ní pořádně chodit... pod silnou nepřátelskou palbou jsme měli čas jen na to během noci znovu opravit valy.“⁶⁰⁴ Na konci listopadu ale spojence a zejména britské jednotky začalo udolávat

600 Viz Jamel Ostwald, *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession* (Leiden a Boston: Brill, 2006).

601 Ainslie si například v dopisu z 19. října stěžoval, že v zákopech a na bateriích panuje značný chaos. „Naše pozice jsou skvěle postaveny, ale nepořádek, který panuje mezi inženýry a v systému nasazení našich mužů, je nepopsatelný a když odejdete do zákopů, tak nikdy nenarazíte na inženýra, nanejvýš na nějakého mladého chlapce, který nic neví. Sapěři se neustále mýlí a pobíhají kolem a nic nedělají, dvakrát zbytečně vyhlásili poplach a pak zabloudili na cestě do zákopů.“ Lagden, ed., „The Ainslie Letters [2],“ 104.

602 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 39.

603 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 326. V následující dny uvádí Totleben souhrnné ztráty 543 a 516 mužů a v další dny v průměru 250 mužů.

604 Реймерс, „Воспоминания командира 4 го бастиона капитана 1 го ранга Реймерса бывшего капитанъ лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его

počasí a logistická krize a byl čas napravit tento téměř fatální nedostatek. S pomocí vojenských inženýrů byly podzemní kryty vyprojektovány a postaveny s použitím veškerého dostupného materiálu: „*Dubové trámy na kryty jsme dostávali z admirality... na ně jsme pak nasypali přibližně aršín⁶⁰⁵ zeminy, následně položili dvě vrstvy fašin, znovu prosypaných zeminou. Na to nehledě ale dvanáctipudové moždířové bomby... probily i tyto kryty... stávalo se, že do krytu vletěla bomba a zabila všechny raněné, kteří se tam skrývali. Byl jsem dvakrát svědkem toho, jak do krytu zavítal takový nezvaný host, ale díky milosti Boží jsem se nestal obětí.*“⁶⁰⁶

Po konci prvního ostřelování obléhání nabývá jinou podobu. Spojenci začínají v těžkém skalnatém podloží kopat nové útočné zákopy směrem k pevnosti s výhledem na vybudování dalších dělostřeleckých baterií. Na obou stranách vznikají dodatečné předsunuté zákopy pro střelce z ručních zbraní a jsou ještě aktivnější odstřelovači. Vojenský lékař Frederick Robinson zaznamenává, že 18. října byl zásahem do hlavy zabit dokonce plukovník Hood z jeho brigády, velitel elitního pluku Grenadier Guards poté, co příliš dlouho přes předprseň pozoroval dalekohledem ruská postavení.⁶⁰⁷ Spojenecká palba se od 1. listopadu zaměřila pouze na určité prvky opevnění, především Bastion č. 4, kde jen tohoto dne hlášení uvádějí ztrátu 161 padlých a raněných z celkem 800 nasazených vojáků a zničení 6 děl.⁶⁰⁸ Útočné sapy se k němu dostaly už na vzdálenost necelých 700 metrů a každý den bylo jeho obranné dělostřelectvo vážně oslabeno – a v noci přesto znovu nahrazeno novými kusy. Navzdory všemu se první týden v listopadu obráncům navíc podařilo ještě zesílit jeho strukturu: valy líců i boků již byly navrženy do výše 11 stop a tloušťky 4 – 8 stop.

Bitva u Balaklavy

Na konci října a na začátku listopadu proběhla dvě polní střetnutí, představující pokusy ruské manévrovací polní armády o vyprošťovací útok, tedy snahu donutit spojenecké jednotky přerušit obléhání města. První z nich, bitva u Balaklavy, představovala střetnutí menšího rozsahu, které se zastavilo v patové pozici po prvním menším úspěchu ruských sil, které obsadily několik předsunutých spojeneckých polních opevnění, hájených tureckými oddíly. V britské historiografii i aktérských egodokumentech je významovým těžištěm této bitvy nekonečná debata o takzvaném Útoku lehké brigády, tedy situaci, kdy tato jednotka na základě nejasného a zkomoleného rozkazu čelně zaútočila na několik ruských dělostřeleckých baterií a utrpěla těžké, téměř likvidační ztráty, aniž by to mělo na vývoj boje jakýkoli vliv. Druhou již diskutovanou bojovou situací, která vešla do britské militární kultury, byla takzvaná Tenká červená linie, kdy osamocený britský 93. skotský horalský pluk čelil v liniové sestavě neuspořádanému útoku osmi ruských husarských eskadron a jejich nástup zastavil palbou salvami z ručních zbraní. Kromě této teprve postupně a zejména později zvýznamňované symbolické důležitosti není v rámci našeho chápání věci bitva u Balaklavy nijak podstatná.

бомбардирования“, 31.

605 Přibližně 0,7 metru.

606 Реймерс, „Воспоминания командира 4 го бастиона капитана 1 го ранга Реймерса бывшего капитанъ лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его бомбардирования“, 32.

607 Robinson, *The Diary of the Crimean War*, 184.

608 Маслов, *История крепостной войны*, 59.

Co ovšem významné je, jsou některé další zápisy o pokračujícím krutém jednání ruských vojáků vůči protivníkům, které jen prohlubují vzájemnou nenávist a rozlišení my/oni. George Shuldham Peard, poručík 20. pěšího pluku, nastoupil se svou jednotkou do boje, ale strávil jej zpočátku staticky, bez přímého nasazení. Z této fáze si později zapsal, že se stal svědkem ústupu rozbité Lehké brigády, přičemž „*ruští dělostřelci se vrátili do redut a navěky poskvrnili své jméno tím, že začali střílet kartáči do zraněných vojáků, kteří leželi po stovkách na bitevním poli, kde byli promícháni s ruskými vojáky. Tak barbarsky brutální byla stvoření, s nimiž jsme museli bojovat! Přítel nebo nepřítel, vše jim bylo jedno.*“⁶⁰⁹ Následně se Peardův pluk zapojil do dobývání dříve tureckými jednotkami ztracených redut a Peard v sestavě nesl bojový prapor a poté, co jednotka zastavila a zaujala pozice, pozoroval bojiště pomocí dalekohledu a zapsal si, že mohl „*zřetelně vidět kozáky na bitevním poli mezi mrtvými a zraněnými, kteří čas od času probodli již zkrvaveným kopím tělo trpícího ubožáka, který k nim marně vztahoval ruce a očekával od těchto divochů pomoc místo smrti.*“⁶¹⁰

Balaklava představovala střetnutí z hlediska operačního nerozhodné, které situaci na bojišti téměř nijak nezměnilo. Na ruské straně je jediný významný zápis obsažen v deníku vojenského lékaře A. A. Genriciho, působící u azovského pěšího pluku, který stál v čele útoku na předsunuté spojenecké reduty. Genrici ve svém deníku shrnul stav vojenské zdravotnické služby před bitvou, který nebyl nijak utěšený. Na celý pluk byli pouze dva lékaři, dále „*dva ošetřovatelé, dva pomocní chirurgové... a pak plukovní hudebníci, kteří měli na starosti nosítka.*“⁶¹¹ Po bitvě Genrici sepsal příjem zraněných za pluk, bylo jich 136 těžce zraněných a více než 100 dalších lehce zraněných. Zranění byla v rozhodující míře způsobena projektily z britských pušek, ale vzhledem k tomu že po počátečních chaotických střetech obě armády delší dobu stály proti sobě a pak se stáhly bez většího boje, Genrici situaci hodnotil jako zvládnutelnou.⁶¹²

Inkerman: druhé, blízké setkání

Nedlouho po střetnutí u Balaklavy, pátého listopadu 1854, ruská vyprošťovací armáda podnikla mohutný útok na bok spojeneckého postavení před Sevastopolem, který vešel ve známost jako bitva u Inkermannu. Ta snad všemi svými *okolnostmi* a významem, který ji přikládali nasazení vojáci, představuje antitezi bitvy u Balaklavy. Ruské jednotky útočily v mohutné početní přesile téměř 80 tisíc mužů, přičemž spojeneckou kontrvalanční linii střežilo ne více než 26 tisíc vojáků.⁶¹³ Během nástupu útočících ruských jednotek, který byl za úsvitu v 5:45 ráno směřován na slabě hájené britské pozice, ale kterým velitelé již nestihli změnit rozkazy, padla hustá mlha, která způsobila ztrátu komunikace a roztrhání bojové sestavy, k čemuž brzy přispěla také oblaka dýmu ze střelného prachu. To byla okolnost, která předznamenala průběh celého střetu. Stupňující se chaos, který rozvrátil dobře připravený plán, byl podle ruských hlášení ještě zesílen tím, že ruské pluky ještě od bitvy u Almy nestihly doplnit notně prořídle stavy důstojníků, takže velení se znovu, stejně jako předtím, po nějaké

609 Peard, *Narrative of a Campaign in the Crimea*, 159

610 Peard, *Narrative of a Campaign in the Crimea*, 164.

611 Генрици, „Воспоминания о Восточной войне 1854-1856,“ 430.

612 Генрици, „Воспоминания о Восточной войне 1854-1856,“ 436.

613 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 414.

době rozpadlo.⁶¹⁴ V britském táboře rovněž nastal po vyhlášení poplachu na mnoha místech zmatek, protože „*se začala zrovna připravovat snídaně, když přední stráž vyhlásily poplach a musely ustoupit před přesilou,*“ napsal ve svém memoáru seržant Thomas Faughnan z 6. pěšího pluku.⁶¹⁵ Britské velení vyhlásilo okamžitý poplach, ale odšly na bojiště přicházely jen pomalu a po částech.

Bitva se tak změnila na nekoordinovaný řetězec lokálních střetů menších jednotek na dlouhé několikakilometrové linii a získala od počátku jiný charakter, než bitva u Almy, kde se bojovalo palbou na distanc. U Inkermanu naopak, značná část střetu byla vedena na krátkou vzdálenost a zblízka a o výsledku často rozhodovala „*soudržnost v malých jednotkách.*“⁶¹⁶ Poručík George Higginson z praporu Grenadier Guards si zapsal, že „*kromě krátkého období na začátku dne, když jsme udrželi jakous takous pravidelnou formaci, se bojovalo ve skupinách pod veliteli rot, kteří ale kvůli mlze a dýmu z palby z pušek téměř nemohli velet.*“⁶¹⁷ Ruské a spojenecké pěší jednotky se tak poprvé střetly doslova tváří v tvář. Seržant Gowing si později zapsal, že během bitvy na své úseku většinou viděl jen na dvacet yardů.⁶¹⁸ Boj byl po celé linii střetu krajně chaotický a jednotky se v počasí, v němž se nedalo efektivně velet, na bojišti promíchávaly. „*To byla řež! Ach ten zmatek! Tolik ztrát! Tolik smrti! Doufám, že díky Bohu nebudu muset již nikdy zažít nic podobného, přestože jsem se během boje stále choval s nadšením a odstupem, kromě toho, že jsem občas procedil ‚ksakru‘ během těch osmi hodin,*“ shrnul v dopisu rodině plukovník Windham svoji zkušenost z inkermanské bitvy.⁶¹⁹

Během bitvy se ale znovu v několika případech, stejně jako u Almy, projevila zásadní změna militární mechaniky pozemního boje. Na britské straně měli v podstatě všichni důstojníci a poddůstojníci k dispozici revolvery, které jim v boji zblízka velmi pomáhaly. Na ruské straně k dispozici nebyly. Britští pěšáci vedli palbu ze svých pušek systému Minié poté, co se po několika hodinách částečně rozptýlila ranní mlha, na relativně krátkou střetnou vzdálenost okolo 100-200, nanejvýš 400 metrů, takže rychlost a energie projektilů byla vysoká. Z bitvy existuje řada svědectví o tom, že projektily z britských ručních zbraní v těsných ruských kolonách zabily dva až tři muže najednou poté, co první z nich utrpěl průstřel s fatálně širokým výstřelným kanálem a posledního už zasáhla zdeformovaná, ale stále dostatečně rychlá kulka a způsobila další smrtící zranění.⁶²⁰

V jedné fázi bitvy se také znovu více než zřetelně projevila výhoda velkého dostřelu nových pušek. Jednotky britského 88. pěšího pluku obdržely rozkaz, aby zahájily rušivou palbu na velkou ruskou polní baterii, umístěnou na protilehlém svahu ve vzdálenosti necelého kilometru. Kapitán Steevens si posléze zapsal: „*Poté, co jsme doplnili munici, tak plukovník Jeffreys okamžitě rozkázal mužům, aby přešli do volné sestavy, ukryli se mezi keře, nastavili mířidla na 800 metrů, udržovali nepřetržitou palbu na ruskou polní dělostřeleckou baterii, umístěnou na protějším kopci a jakmile uvidí obláček*

614 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть I., 436.

615 Thomas Faughnan, *Stirring Incidents in the Life of a British Soldier. An Autobiography* (Toronto: Hunter, Rose & Company, 1885), 252.

616 Figes, *Crimea*, 262.

617 George Higginson, *Seventy-one Years of a Guardsman's Life* (Londýn: Smith, Elder & Co., 1916), 188.

618 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 76.

619 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 57.

620 Strachan, *From Waterloo to Balaclava*, 41.

*kouře v mlze, aby střeleli.*⁶²¹ Steevens cituje pozdější Totlebenovy zprávy a uvádí, že takto vedená palba zabila nebo zranila téměř všechny dělostřelce v dané baterii. Navíc vzpomíná, že palba ruských děl kartáči na takovou vzdálenost téměř nikoho nezabila ani nezranila a že stačilo se neustále posouvat o několik desítek metrů a ruská děla je stěží ohrozila.

Po bitvě u Inkermanu se ruské velení až do srpna 1855 neodvážilo o další vyprošťovací útok a vlastně ponechalo obléhací armádu neohrožovanou z pravého křídla a rezignovaně, otupěle ponořenou jen a pouze do zdánlivě nekonečné série ostřelování, „bombardování“ města. Bitvy u Balaklavy a Inkermanu byly po Almě z hlediska britské militární kultury války událostmi, přinášejícími konečně bojové výkony, klasifikovatelné jako nesporně hrdinské, očividné skutky odvahy, které se daly hrdě prezentovat nadřizeným, vládě i veřejnému mínění. Do depresivní a vlekoucí se bezvysledné rutiny obléhání Sevastopolu vnášely dynamiku.

Obléhání bylo pro britské vojáky dosud plně především těžké rezignované úmorné dřiny v zákopech pod nebezpečnou a neustálou palbou ruských ostrostřelců a bitva u Inkermanu mezi řadou britských aktérů podle svědků a velitelů vyvolala nezvladatelný *zuřivý amok*. Antropologicky řečeno se ve vnímání těchto britských vojáků distinkce my/oni vyostřila tak, že nastala paradoxní touha se ruským vojákům dostat přímo na tělo, fyzicky jim ublížit z až intimní blízkosti a protivníky, které měsíce a měsíce viděli pouze na vzdálenost několika set metrů v mířidlech, probodnout bajonetem. Tak by se dal vyložit boj o takzvanou *Sandbag battery*, do kterého se později dopoledne proti jakékoli logice nasazení pěších jednotek, vyzbrojených technicky nadřazenými puškami systému Minié, během bitvy u Inkermanu vrhly všechny tři pluky britské gardové brigády, které se důstojníkům podle svědectví do značné míry vymkly zpod velitelské kontroly. Chodasiewiczova rota z tarutinského pěšího pluku byla u baterie první a v sedmi opakovaných ztečích a protiztečích a v boji s britskými gardisty zde podle svého velitele přišla o 75 padlých z celkem 120 vojáků.⁶²² „Slova nestačí, aby popsala zuřivý krvavý boj zblízka a rychlou souslednost... udatných činů,“ zapsal si seržant Faughan o svých vzpomínkách.⁶²³ Tehdejší poručík Higginson ve svých pamětech poskytuje další možné porozumění tomuto fenoménu. Napsal, že podle jeho názoru byl boj o tento takticky bezvýznamný bod, pouhou dvoudělovou baterii, tak nesmyslně tvrdý, protože aristokratičtí gardoví důstojníci pokládali za nemožné, aby jakýkoli bojový prapor z gardové brigády padl ruským jednotkám do rukou jako kořist, a proto několikrát hnali muže do útoků a protiútoků, které jinak neměly přílišný taktický význam. I to by ale podporovalo hlavní zdroj smyslu, připisovaný této řeži – nepřítel, nálepkovaný jako „barbarský“ a „divošský“ by tak symbolicky pošpinil nejprestižnější britské jednotky.⁶²⁴ Kromě toho u jednotek, bojujících o baterii, byl osobně přítomen velitel 1. divize princ George, vévoda z Cambridge, člen královské rodiny, kterého se jeho podřízení důstojníci marně snažili přesvědčit, aby se okamžitě stáhl do druhé linie, protože jeho smrt nebo zajetí by bylo pro britskou armádu mimořádně potupné.⁶²⁵

621 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 128.

622 Obecněji Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 440-443, konkrétně Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 245-246. Chodasiewicz si zapsal páteho listopadu večer, že po nástupu mu zbylo jen 45 mužů. Tamtéž, 199.

623 Faughnan, *Stirring Incidents in the Life of a British Soldier. An Autobiography*, 257.

624 Higginson, *Seventy-one Years of a Guardsman's Life*, 202.

625 Figes, *Crimea*, 266,

Chodasiewiczovy zápisky líčí z ruské strany boj, který byl zakrátko vnímán rovněž jako chaotická a nepřehledná řez, v níž se ztratil původní taktický plán. Disciplína se v jeho praporu rozpadla podle něj poté, co jednotka na chvíli obsadila právě zmíněnou britskou dělostřeleckou baterii, kde byly nalezeny opuštěné kotlíky s teplým jídlem a připravenou snídaní, takže sestava se rozpadla a všichni muži začali jíst britskou stravu. Následně zjistil, že borodinský pluk jim střílí do zad a v baterii se rozpoutal „*naprostý a nevidaný chaos... neustále bylo troubeno a bubnováno do útoku, ale nikdo se ani nepohnul, všichni stáli na místě jak stádo ovcí.*“⁶²⁶ Následně „*kolem půl deváté jsme viděli, jak proti nám nastupují do protiútku a byl trouben signál, seřadit se doleva!*“ *Všichni se však otočili a začali bezhlavě utíkat. Důstojníci řvali na muže, ať stojí, ale bylo to k ničemu, protože nikdo se nezastavil... během ústupu bylo mnoho mužů postříleno a palba z pušek zhoustla.*“⁶²⁷ Jako finální zhroucení morálky hodnotil Chodasiewicz to, když před jeho očima prchající vojáci nereagovali ani na velitele divize generála Kirijakova, který se je snažil zastavit řvaním a kozáckým bičem, ale vysloužil si jen posměšky.⁶²⁸ Když krátce poté, po několika hodinách od začátku, nastoupily na bojiště francouzské posily, byl boj rychle rozhodnut. Mlha se již zvedla a znovu se projevila spojenecká palebná převaha. Ruské jednotky většinou bez efektivního velení ve zmatku ustoupily a bitva skončila.⁶²⁹

Po bitvě u Inkermanu ještě několik měsíců je v britských egodokumentech patrná silná averze i řadových vojáků vůči ruským vojákům všech hodností a kulturní proměnná my/oni se v aktérském vnímání stále zesilovala. Vojáci v dopisech rodinám předávali vyprávění o tom, jak ruští vojáci stejně jako během bitvy u Almy na zemi dobíjeli britské raněné, což pokládali za zcela nečestné – ale nakonec podle všeho sami přistoupili ke stejnému chování v rámci odplaty, což naznačuje celá řada zmínek v dopisech a denících. Jednalo se podle všeho o vyostřující se praxi, s níž se některé jednotky setkaly podruhé již 26. října, kdy ruské jednotky provedly velký několikatisícový výpad, později nazývaný Malý Inkerman. Seržant Timothy Gowing si druhý den pobouřeně zapsal, že excesy od Almy se znovu opakovaly: „*Během tohoto střetu se divošský nepřítel znovu vyznamenal tím, že bajonety dobil všechny naše zraněné, které jsme museli nechat na místě... následujícího dne náš velitel během příměří sdělil ruskému veliteli, že bojuje proti křesťanskému národu a požádal ho, aby přijal opatření na ochranu zraněných v souladu s principy lidskosti a zákony civilizovaných národů.*“⁶³⁰

Podplukovník Stephenson z gardové brigády napsal 7. prosince matce, že „*nepřátelé se v jednom ohledu chovají opravdu barbarsky, protože vždy dobíjejí bajonety naše raněné, kteří se nemohou pohnout. Takové chování je v dnešní době nepřijatelné pro civilizovaný národ a doufám, že se o něm brzy vědět po celé Evropě a promění se v nemsazatelnou hanbu pro jejich zbraně. Tímto způsobem jsme již přišli o mnoho důstojníků a mužů, které jsme museli nechat zraněné na místě a když jsme znovu postoupili vpřed a vytlačili nepřítele z pole, tak jsme je našli zabité bajonety tím nejzvrěštějším způsobem do*

626 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 196.

627 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 198.

628 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 199. „*Najednou jakoby spadl z nebe, se objevil generál naší divize Kirijakov, kterého jsme neviděli několik dní. „Stát, stát!“, křičel a zuřivě máchal kozáckým bičem, ale vojáci si ho vůbec nevšimli, takže je začal bičovat a křičet, že důstojníci vůbec nekonají svoji povinnost, jinak by muži neutíkali. Někteří z vojáků, kteří to už nemohli snášet, na něj zavolali, Tak sám běž nahoru. V boji jsi nebyl a teď se předvádíš, když je po všem!*“

629 Figes, *Crimea*, 265,

630 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 71.

obličje a do břicha a mnoho ubožáků obdrželo pět nebo šest ran...“⁶³¹ V britské armádě po bitvě u Inkermanu začíná podle mnoha pisatelů převládat duch pomsty a vojenský lékař Coldstream Guards Frederick Robinson si zapsal do deníku, že jeho muži jsou mimořádně pobouřeni opakovaným „barbarským chováním“ ruských pěšáků.⁶³²

Jaká byla reakce na takové chování, je možné soudit podle velmi malého množství pramenů, ale přeci jen máme k dispozici alespoň dopis vojína skotského 42. horalského pěšího pluku Black Watch (Am Freiceadan Dubh) Alexandra Hooda, který v polovině ledna 1855 napsal bratranci o tom, že během odražení nedávného velkého ruského výpadu nebyli bráni žádní ruští zajatci, neboť „tak jsme se jim odvděčili za způsob, jakým Rusové zacházeli s našimi zraněnými po bitvě u Inkermanu. Mysleli jsme si, že to jsou ubozí otroci tyranského pána, přinucení vykonávat jeho vůli a tak jsme se k nim chovali. Nyní ale prokázali silnou individuální nenávist k nám, tak pro změnu zase oni zakoušejí naši pomstu.“⁶³³

Hood je jeden z mála britských aktérů, který ve svých dopisech drsně a bez gentlemanského odstupu (jeho pluk byl pokládán za tradiční, elitní a prestižní jednotku, na jejíž vojáky jsou kladeny vysoké nároky) vyjadřuje o chování vojáků v přímém boji, kde podle něj ztrácí sebekontrolu, což by odpovídalo zmíněným pozorováním, které učinili důstojníci během bitvy u Inkermanu: „Nebojím se pana Mikuláše ani jeho barbarských hord... U Inkermanu jsme je porazili v poměru jeden náš proti deseti jejich... vůbec nehledíme na to, kolik nepřátel před námi stojí. Krátce se pomodlíme ke Stvořiteli a pak vyrazíme. Křik a úpění spolubojovníků, padajících k zemi, nás ve skutečnosti jen rozzuří jak démony a teprve po skončení bitvy a odeznění posledního divokého vítězného pokřiku se znovu stáváme lidskými bytostmi...“⁶³⁴ Stephensonova naděje na to, že britští vojáci se budou stále chovat podle vojenských řádů a nebudou oplácet stejnou mincí, tak byla zřejmě v mnoha případech planá. „Muži... jsou tak rozzuřeni, že se obávám toho, že je důstojníci nebudou schopni udržet pod kontrolou, aby se příště na oplátku nechovali stejně, ale doufám, že naši muži nejsou taková zvířata,“ napsal 7. prosince, déle než měsíc po bitvě.⁶³⁵ Zcela stejně viděl věci plukovník Windham, který si do deníku zapsal, že „s velkou lítostí musím potvrdit, že Rusové, a to důstojníci i vojáci, zcela nemilosrdně zabíjeli bajonety naše raněné a pokud se takové chování bude opakovat, výsledkem nebude nic jiného, než odplácení stejnou mincí, což problém jen vyostří.“⁶³⁶

Těmto incidentům je možné rozumět stejným způsobem, jako totožnému problému, který se objevil již v bitvě u Almy. Nepoměr palebné síly britské a ruské pěchoty a z něj pramenící neustále přítomný nepoměr utrpených ztrát v neprospěch ruské strany, nepochybně vyvolával u ruských vojáků prohlubující se frustraci. Jejich zbraně jim na bojišti na vzdálenosti nad sedmdesát až sto metrů byly k ničemu a

631 Pownall, ed. *At Home and on the Battlefield*, 118. Stephenson ještě zmiňuje výměnu memorand mezi britským a ruským vrchním velitelem na toto téma: „Lord Raglan zaslal knížeti Menšikovovi co nejostřejší protest proti takovému zvířeckému chování a dostali jsme nanejvýš vyhýbavou odpověď, která značně snížila čest jeho i celé ruské armády. Napsal, že takové chování je v rozporu s jeho rozkazy a pravděpodobně k němu došlo jen v několika ojedinělých případech a tvrdil, že jeho muži byli rozzuřeni tím, jak Francouzi znesvětili jeden z jejich kostelů na Chersonésu, což je jen chabá výmluva pro dobíjení Britů bajonety a navíc, Rusové dělali to samé už na Almě, dávno předtím, že se Francouzi dostali do Chersonésu.“ Tamtéž.

632 Robinson, *Diary of the Crimean War*, 205.

633 NAM 1978-05-47, dopis z 13. 1. 1855.

634 NAM 1978-05-47, dopis z 13. 1. 1855.

635 Pownall, ed. *At Home and on the Battlefield*, 118

636 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 70.

zranit Brity bylo možné jen zblízka, což u Inkermanu znamená bajonetem. Zraněných a padlých Britů bylo navzdory očekávání ve srovnání s vlastními tak málo, že se nakonec stali znovu objektem chování, které zmiňují Stephenson, Windham, Gowing a mnoho dalších.

Bitva u Inkermanu představuje také další hranici, a to v tom smyslu, že po ní podle ruských pisatelů začínají spojenečtí vojáci častěji přebíhat a zintenzivňující se bojové operace znamenají také zvýšené brání zajatců na obou stranách a mnoho vojáků z pevnostní posádky, kteří logicky nebyli nasazeni u Inkermanu, poprvé vidí zblízka své nepřátele. Většina reprezentací v ruských denících je hodnotově neutrální a spíše se podivuje (tehdy ještě) imponujícím vzhledu britských vojáků. V listopadu 1854 se Andrej Ivanovič Jeršov na „svém“ bastionu potkal se skupinou francouzských a britských zajatců. „*Francouzi a Angličané vypadali přesně jako jiní Francouzi a Angličané v obchodech na Něvské třídě v Petrohradu, jen na sobě měli uniformy.*“⁶³⁷ Používá pro ně označení „člověk“ nebo „voják“, nepoužívá žádné negativní nálepky a obdivuje jejich fyziognomii. „*Angličané byli vzrůstem pořádní chlapi, měli vzezření dobře vykrmených býků, hrozivě se kolem rozhlížejících... na každé jejich ohromné velké hlavě se podivně vyjímalala malá kruhová černá čepice bez štítku s malým číslem pluku... jejich atletické proporce se dobře vyjímalaly v jejich rudých kabátcích. Naši maličtí vojáčky z pluků lehké pěchoty na ně velmi pozorně hleděli a občas prohodili něco jako ,Ten má ale pořádnou palici!*“⁶³⁸ Řada ruských egodokumentů i pozdější ruská hlášení zdůrazňují, že během bitvy u Inkermanu se na britské straně do boje zapojily především britské gardové a skotské pluky, představující elitní jednotky, do nichž byli vybíráni „*silní vojáci vysokého vzrůstu*“ a ruské pěchotní kolony útočily do kopce, takže i v boji zblízka měli navzdory očekáváním spíše výhodu obránci díky většímu dosahu bajonetu.⁶³⁹

Obecně po celý zbytek obléhání, s výjimkou kritické zimy 1854/55, jsou britští zajatci hodnoceni ruskými vojáky i důstojníky jako někdo, kdo je fyzicky jednoznačně převyšuje. Generál von Šulc po 17. červnu 1855 osobně prohlédl několik nových britských zajatců po prvním neúspěšném pokusu o generální útok a zapsal si téměř to samé: „*V našem sektoru jsme vzali do zajetí pouze pět Angličanů, kteří byli všichni napůl ožralí. Byli to však mohutní a dobře stavění muži.*“⁶⁴⁰ Ve stejnou dobu jako Jeršov se s anglickými zajatci setkal také Lev Nikolajevič Tolstoj, sloužící jako důstojník 3. lehké baterie polního dělostřelectva. Po bitvě u Inkermanu si zapsal, že viděl „*anglické zajatce, ale nepodařilo se mi s nimi promluvit. Pohled na tyto lidi a jejich chování ve mě vzbudil hrozivý pocit, že jsou výrazně nadřazení našim vojákům.*“⁶⁴¹ Na konci listopadu zmiňuje své několikahodinové hovory se zajatými britskými vojáky a zapisuje si, že „*každý z nich je hrdý sám na sebe... mají dobré zbraně a jsou v jejich ovládnání mistrně vycvičení.*“⁶⁴² Dělostřelecký důstojník, velitel pravého líce na Bastionu č.

637 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 60.

638 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 61-62. V ruských egodokumentech je negativní nálepkování nebo vyložena démonizace nepřátelských vojáků věcí krajně vzácnou.

639 Сергей Павлович Бремин, *Английская армия в Восточной войне 1853-1856 гг.* (Москва: Московский Педагогический Государственный Университет, 2004), 156.

640 Анон. (фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших в обороне Севастополя в войну 1853-56 годов“, 387.

641 Лев Николаевич Толстой, *Полное собрание сочинений. Том 47. Дневники и записные книжки 1854-1857* (Государственное издательство Художественная литература: Москва, 1937), 20.

642 Толстой, *Полное собрание сочинений. Том 47. Дневники и записные книжки 1854-1857*, 31.

4, August Karlovič Komstadius, si na konci listopadu do deníku poznamenal, že angličtí „zajatci si hrozně stěžují na nedostatek oblečení, zejména teplého a jejich suchary jsou nechutné – o anglických vojenských zásobách jsem měl jinou představu.“⁶⁴³

Inkermanská zkušenost znamenala pro řadu britských vojáků definitivní procitnutí z Jeršovými slovy „vojensko-poetického“ předvedení a očekávání. Podplukovník Stephenson cítil dokonce povinnost se 12. listopadu omluvit neteři za to, že dříve označil tažení za „příjemný výlet.“ Svůj dopis končí slovy „Zapomeň prosím na hloupý výraz, když jsem prohlásil, že jsem na příjemném výletě. Bylo to zcela nepatřičné a omlouvám se.“⁶⁴⁴ Podplukovník Sterling ve své brigádě zaznamenal drasticky klesající morálku, které krvavá bitva u Inkermanu zasadila další ránu, a to včetně důstojníků. Jako jeden z mála v dopise příteli otevřeně zmínil problém, který je v literatuře často zmiňován, ale dokládán pouze nepřímo: snahu mnoha důstojníků opustit bojiště i armádu jako takovou. „Mezitím jsou všichni důstojníci již unaveni z obléhání, mnoho z nich chce prodat své diplomy, i když na tom bude značně trpět a těchto mužů je mi opravdu líto, protože i poté, když projeví svůj nedostatek výdrže, vlastenectví apod., tak stejně nemohou odejít. Vojáci musí mít své důstojníky a důstojníci musí zůstat a konat svoji povinnost...“⁶⁴⁵ Manžel Frances Duberly, kapitán 8. pluku Royal Irish Hussars, jí měl sdělit, že v pouze v jezdecktvu se „třicet osm důstojníků“, nechalo inspirovat příkladem velitele 4. husarského pluku lorda George Pageta, vrátilo důstojnické diplomy a odcestovalo zpátky do Británie.⁶⁴⁶ Tyto údaje je těžké ověřit. Figes hovoří o tom, že v listopadu 1854 až lednu 1855 celkem 273 ze 1.540 britských důstojníků na místě vrátilo diplomy a opustilo Krym.⁶⁴⁷ Sám Paget však nepochybně na začátku listopadu 1854 rezignoval na velitelskou funkci, odešel z armády a vrátil se domů, což vyvolalo skandál v tisku.⁶⁴⁸ Stejný údiv vyvolal také odjezd velitele 1. divize, složené z elitních gardových a horalských brigád, prince George, vévody z Cambridge, který již 25. listopadu, tři týdny po bitvě u Inkermanu, údajně na naléhání vrchního velitele Lorda Raglana, odjel z Krymu do Konstantinopole na zdravotní dovolenou. V pozadí jeho odjezdu však byl také spor s Raglanem, kdy Cambridge navrhoval se přes zimu stáhnout a bránit jen Balaklavu, přičemž armáda by vzhledem k blízkosti zásob měla významně usnadněnou logistiku a tolik netrpěla. Raglan jeho návrh odmítl.⁶⁴⁹ Princ byl následně na konci roku konziliem uznán neschopným služby v poli a odcestoval do Británie. Příštího roku byl reaktivován a jmenován vrchním velitelem britských ozbrojených sil.⁶⁵⁰

643 Комстадиус, Лидерс-Веймарн, Карловна Дмитриева, „Осажденный Севастополь: в письмах убитого офицера: 1853-1855,“ 85-105.

644 Pownall, *At Home and on the Battlefield*, 109.

645 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 150.

646 Duberly, *Journal kept during the Russian War*, 138.

647 Figes, *Crimea*, 273.

648 Plukovník Lord George Augustus Frederick Paget, velící důstojník jezdeckého pluku 4th Queen's Own Hussars. Paget v později vydané korespondenci a výboru z deníku píše, že již čtyři dny po bitvě u Inkermanu 9. 11. 1854 obdržel svolení od vrchního velitele Lorda Raglana složit velitelskou funkci a odcestovat domů „s úmyslem odejít z armády“, přičemž se na Krym nakonec vrátil 23. února 1855 a byl jmenován do ještě vyšší velitelské funkce. Paget, *The Light Cavalry Brigade in the Crimea*, 83.

649 Figes, *Crimea*, 273.

650 Edgar Sheppard, ed. *George Duke of Cambridge. A Memoir of his Private Life etc. Vol. 1* (Londýn: Longman, Green and Co., 1906), 146.

Bitva u Inkermanu, která po osmi hodinách chaotického boje skončila ruským ústupem za těžkých ztrát, znamenala kromě toho další zdroj prohlubující se frustrace, zoufalství a zahanbení na britské straně. Zejména řadoví vojáci zjistili, že padlí ruští vojáci jsou oblečeni do mnohem kvalitnějších zimních uniforem a mají dobré vysoké zimní boty. Kapitán Steevens z 88. pluku si po bitvě zapsal, že vojáci z jeho jednotky hromadně svlékali a zouvali padlé ruské vojáky a odnášeli si do tábora jejich zimní kabáty a obuv, protože sami již prakticky chodili ve věčně mokrých hadrech.⁶⁵¹ Jejich vlastní vědomí nedostatečnosti britské výstroje a nepochopení, proč velení tento stav nedokáže napravit, se tím jen prohlubovalo.

Ruští účastníci hodnotí inkermanskou bitvu jako chaotický řetězec nešťastných náhod, které vyústily ve vzájemný masakr, jehož výsledkem bylo pouze potvrzení panujícího statu quo, umožnění dalšího obléhání Sevastopolu. S ohledem na těžké ztráty, které utrpěly obě strany, výsledek bitvy donutil spojence i ruskou stranu přejít do „pasivní“ fáze obležení, trvající až do začátku dubna příštího roku. Ruské ztráty, přesahující deset tisíc mužů, si bolestně uvědomoval i kapitán Alabin ze 43. ochotského pluku lehké pěchoty. Do deníku si posléze zapsal: „*Feldvéblové byli pobiti a zraněni, ztratili jsme velmi mnoho velitelů rot... i poddůstojníků a četařů. Celý den se snažím sčítat lidi s pomocí plukovních adjutantů. Mnoho našich těžce i lehce raněných zůstalo na bojišti... Naše pluky byly opravdu hrozně, strašlivě rozbity.*“⁶⁵² Jeho vlastní 43. pluk byl podle jeho mínění děsivě zmasakrován a „*v rotách nám nezůstalo více než 40 lidí, z důstojníků přežili pouze kapitán Kravčenko, štábní kapitán Nedrygajlov, šest poručíků, dva podporučíci a jeden praporčík.*“⁶⁵³ Major Kurnikov, který bitvu prodělal s 37. jeckatěrinoburským pěším plukem, si den po bitvě podobně zapsal, že „*náš pluk ztratil plukovníka, velitele všech praporů a dvě třetiny vojáků.*“⁶⁵⁴

Pro změnu kultury války na Krymu bylo podstatnější faktické zhroucení ruské zdravotnické vojenské služby po bitvě, které způsobilo další nárůst později podrobněji analyzovaného vojenského fatalismu. Nával zraněných pro ni představoval nezvladatelnou zátěž a tisíce vojáků musely čekat dlouhé dny na základní ošetření. Ještě druhý den po bitvě byl sběr zraněných zcela improvizovaný. Alabin píše o tom, jak spolu s dalšími důstojníky musel na místě z vlastní vůle organizovat vojáky všech možných jednotek s povozy a směřovat je na bojiště. Zastavovali povozy, které do pevnosti odvážely drny, fašiny a gabiony, rozkazovali vysypat na místě veškerý náklad a odjet na bojiště sbírat raněné, o které by jinak nebylo postaráno. Alabinovi se to dlouho nedařilo, ale „*pak mi na pomoc dorazil gardový pobočník kapitán Vladimír Ivanovič Den. Okamžitě z mých slov pochopil, v čem je problém, vytasil šavli a pohrozil seknout buď koně nebo přímo vozku, prvního, který se ještě odváží jet dál a odmítne splnit naše rozkazy. Povozy následně zastavily.*“⁶⁵⁵ Pirogov později napsal, že před bitvou u Inkermanu nebyly podniknuty téměř žádné přípravy na to, že do nemocnice dorazí skutečný příval zraněných. „*Pro ně nebylo připraveno téměř nic,*“ shrnul situaci v dopise ze začátku prosince a zdůrazňuje, že z hlediska péče o zraněné od Inkermanu jeho lé-

651 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 145.

652 Алабин, *Четыре войны*, 92.

653 Алабин, *Четыре войны*, 130.

654 Курников, „Эпизод из Инкерманского дела,“ in Анон., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ I.* (Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872), 118.

655 Алабин, *Четыре войны*, 104-105.

kařské oddělení usilovně pracovalo celý měsíc a teprve v polovině prosince bylo vše hotovo.⁶⁵⁶ Když začal osmnáct dní po bitvě operovat, tak zjistil, že je třeba postarat se ještě o více než 2.000 neošetřených zraněných a „deset dní po sobě jsem dnem i nocí operoval ty, kteří měli být operováni ihned po bitvě... kdo z vojáků vůbec bude chtít bojovat, když se k raněným chovají jako k prašivým psům?“⁶⁵⁷ Na místě se morálku snažila zachránit dvě velkoknížata, následníci Mikuláš a Michail Nikolajevičové. Alabin na rozdíl od jiných⁶⁵⁸ jejich symbolickou intervenci oceňoval, chápal ji jako náročnou a mající šanci zachránit alespoň tonoucí morálku a neustále se prohlubující fatalismus v řadách jeho vojáků. „Velkoknížata štědrú rukou zasypávají zlatem raněné, kteří zůstali u jednotek, neustále pobočníkům nařizují, aby zapisovali každičký příběh, každý detail, každou nicotnou událost... Když... odjíždějí, vojáci jsou jako děti, v celých zástupech za nimi utíkají... velkoknížata chodí každý den do nemocnic a raněným rozdávají peníze, poskytují útěchu a požadují u vrchního velitele pro mnohé vojáky svatojiřské kříže,“ zapsal si do deníku druhý týden v listopadu.⁶⁵⁹

Na centrálním obvodu a hlavní vojenské nemocnici ale ani jejich intervence podle všeho příliš nepomohla, jak je patrné i z Pirogovových dopisů. Chodasiewiczův deník zachycuje znechucení a zděšení svého autora z toho, jak ruská armáda funguje za válečného stavu a inkermanská zkušenost představovala jeho konečnou motivaci dezertovat. „Ráno osmého listopadu jsem zašel do kasáren... abych se podíval na přítele, který byl pátého zraněn... Naskytl se mi pohled na tak hrůzoplňnou scénu, že ji už nikdy nic nevymaže z mé paměti. Nejen že celá budova byla plná zmračených ubožáků, ale i celé nádvoří bylo zaplněno mrtvými a umírajícími, kteří leželi v agónii v prachu a špině a jejich hrozná zranění nebyla vyčištěna ani ošetřena. Nejenže se nešťastníkům nikdo nevěnoval, ale mrtvé nikdo neodnesl. Musel jsem projít dvěma... dvory, představujícími nahromadění všech hrůz bitevního pole.“⁶⁶⁰ Na místě podle vlastních slov pochopil, že právě toto je hlavní motivací jeho vojáků, aby se fatalisticky rozloučili s životem a jak budeme později diskutovat, dávali to najevo například tím, že začali odmítat vojenskou stravu a pili pouze co největší množství alkoholu v očekávání brzké smrti.

Chodasiewicz píše, že na místě našel svého přítele Masnikova z kadetní školy, několik dní neošetřeného se zástřelem kulkou z pušky Minié. Kolegu obvázal, nechal se neochotně přimět, aby za něj na místě sepsal závěť a slíbil napsat jeho otcovi o jeho smrti. Jiný důstojník mu podle zápisu sdělil, že ošetřovatelé se ani důstojníkům nevěnují, pokud nedostanou úplatek. „Ano,‘ odpověděl, ‚ošetřili mě, ale musel jsem té svini zaplatit, aby mě vůbec omyla a vyčistila ránu, protože sanitáři nedělají vůbec nic, pokud nedostanou zapláceno – zvířata!“⁶⁶¹ Řada dalších účastníků zmiňuje, že zejména důstojníci dávali vojákům peníze za to, když je donesli do polní nemocnice, což byla běžná praxe, motivovaná bezesporu snahou, aby měli důstojníci zajištěné přednostní ošetření. Vojenský lékař poltavského pěšího pluku Aleksej Vladimirovič Vyšeslavec si například ze začátku září 1855 zapsal, že jeden zraněný důstojník ho prosil, aby si

656 Малис, ed. Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854-1855 гг., 72.

657 Малис, ed. Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854-1855 гг., 73.

658 Chodasiewicz píše, že se s oběma velkoknížaty potkal během jejich návštěvy vojenské nemocnice na Severní straně 8. 11., tři dny po bitvě. Hodnotí je jako šokované a neschopné konkrétně pomoci. „Velkoknížata každý den docházela do nemocnic, ale zdá se, že z jejich přítomnosti nevyplynulo žádné hmatatelné zlepšení péče.“ Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 216.

659 Алабин, *Четыре войны*, 129.

660 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 214.

661 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 214.

poznámenal jména vojáků, kteří ho přinesli, aby jim mohl posléze poslat peníze za odměnu, neboť to bylo zvykem.⁶⁶² Z jara 1855 podobný zápis učinila milosrdná sestra Jekatěrina Michailovna Bakunina: „*Přinesli důstojníka s celou tváří zalitou krví. Když jsem ho omývala, tak vytáhl peníze, abych je dala vojákům, kteří ho přinesli, což mnozí dělali.*“⁶⁶³ V tomto případě se ale zřejmě nejednalo o praxi, omezenou na ruskou stranu. Britský důstojník 46. pěšího pluku, kapitán Richard Lluellyn na konci prosince 1854 onemocněl patrně tyfoidní horečkou a strávil dva týdny v Balaklavě na palubě nemocniční lodi a do deníku si poznámenal že musel podplácet stewarda, aby mu vůbec nosil jídlo a lékaře, aby mu opatřil jakékoli léky.⁶⁶⁴

Vraťme se ale k následkům bitvy u Inkermanu. Kapitána Alabina návštěva nemocnice pro řadové vojáky na severní straně rovněž psychicky téměř srazila na kolena podobně jako Chodasiewiczze. Zjistil, že na místě je málo lékařů, téměř žádní ošetřovatelé a vojáci krutě trpí a dlouho čekají na pomoc. „*Z nemocnice pro řadové vojáky na Severní straně jsme vyšli na čerstvý vzduch jako do ráje, ale s těžkým srdcem a očima plnými slz. Našim nešťastným bratrům jsme nemohli vůbec pomoci... nejsou lékaři, nejsou ošetřovatelé a jak je vůbec možné bez nich otevřít polní nemocnici?*“⁶⁶⁵ Teprve čtrnáctého prosince, více než měsíc po bitvě, píše ze Sevastopolu poprvé své ženě profesor Nikolaj Ivanovič Pirogov, který dostal za úkol zcela zreorganizovat péči o zraněné, že před ním stojí stále neuvěřitelné množství práce: „*Od osmi hodin ráno až do šesti hodin večer jsem byl v nemocnici, kde krev teče proudem a nachází se tam téměř 4.000 zraněných... ráno na kozáckém koni odjíždím do nemocnice a vracím se večer celý zbrcený krví, potem a špínou.*“⁶⁶⁶ Jeho první dojmy byly otřesné a Pirogov ve svých dopisech zmínil, že situace, s níž se setkal v Sevastopolu, dalece překonávala jeho nejhorší očekávání.⁶⁶⁷ Nicméně během jednoho měsíce nastala ve vojenské zdravotnické službě pod jeho vedením zásadní změna k lepšímu a od prosince 1854 až do konce obležení v rámci daných možností fungovala dobře.

Od šestého listopadu, tedy již jeden den po bitvě u Inkermanu, se u britského obléhacího dělostřelectva znovu projevuje kritický nedostatek munice. Dne 12. listopadu je vydán rozkaz, aby „*dělostřelecká palba mířila pouze na velké skupiny nepřátel, které pracují na pevnostních prvcích a opravují je.*“⁶⁶⁸ Obecně pak palba míří pouze na několik klíčových míst v opevnění, hlavně na Velký redan a Bastiony č. 3 a 4. První ostřelování skončilo evidentním neúspěchem pro obléhatele. Na ruské straně Tottleben sčítá ztráty a dochází k tomu, že obránci přišli v říjnu o 7.682 vojáků.⁶⁶⁹ Ztrátami civilního obyvatelstva se, jak již bylo zmíněno, vůbec nezabýval. V tuto chvíli spojenecké obléhání „usíná“ a na pevnost je nadále vedena jen občasná rušivá palba, především z ručních zbraní, menších mořdírů a coehoornů a také dělostřeleckými raketami systému Congreve.⁶⁷⁰ Jejím primárním cílem je v závislosti na dostupnosti munice krýt případný postup při rozšiřování vlastních postavení, které je však až do března 1855 minimální. Britské dělostřelectvo celkem vypálilo od 17. října více než

662 Вышеславец, „Сутки на Малаховом кургане“, 89.

663 Бакунина, „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.“, 155.

664 Robins, ed., *The Murder of a Regiment*, 21.

665 Алабин, *Четыре войны*, 136.

666 Малис, ed. *Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854-1855 гг.*, 59.

667 Малис, ed. *Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854-1855 гг.*, 67.

668 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 32.

669 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, příloha 21.

670 Маслов, *История крепостной войны*, 59.

46.000 projektilů s minimálním trvalým účinkem na pevnost. Kromě toho již šestého listopadu válečná ráda na štábu Lorda Raglana rozhodla o tom, že útok na pevnost se odkládá na neurčito. Znamená to rovněž, že na ruské straně se znovu hořečně rozeběhly opravy poničených valů a další fortifikační práce a obležení se již nacisticky změnilo v materiálovou opotřebovovací bitvu, v níž hlavní roli hraje poměr síly obléhacího dělostřelectva a opevnění a také ochota a schopnost vojáků ruské armády nastupovat na obranná postavení za velmi nízké šance na přežití.

Orkán

Přibližně dva týdny po bitvě u Inkermanu se v obou táborech, v nichž se vojáci jen stěží vzpamatovali z krvavého boje, který si vyžádal početné ztráty, prohlubovala logistická nouze. Na straně spojenecké byla situace nepochybně závažnější, i když na ruské straně také nebyla nijak jednoduchá. Kapitán Alabin se utěšoval jen tím, že spojenci zřejmě trpí více: „*Jaké je zde podivné počasí: ve dne je teplo i jasno... jako v létě a k večeru se zvedne vítr a v noci se spustí průtrž mračen a je chladno. A tak to jde den za dnem... Těší nás jedině to, že naši nepřátelé jsou na tom ještě hůře, protože zvláště Angličané jsou méně zvyklí na všemožné nepohodlí táborového života... začala se šířit cholera a včera přišel rozkaz dávat jako denní přiděl vojákům dvě čárky vodky. To je velmi hezké, ale vůbec je to neochrání před nepřízní počasí, v noci je vodka nezahřeje, když leží... jen na holé zemi a choulí se do svého jediného oblečení, do pláště...*“⁶⁷¹

Zhoršující se situace v britském táboře následně akcelerovala příčinou jedné události téměř katastrofického rozměru, která zasáhla Krym nedlouho po bitvě u Inkermanu. „*Druhého (čtrnáctého) listopadu se nad Sevastopolem a jeho opevněními rozpoutala strašlivá bouře. Vlny na moři byly neobvykle vysoké, přeprava přes zátoku a zálivy byla téměř nemožná a mnoho lodí, zakotvených na rejdě, bylo vrženo na nábreží. Z moře byly slyšet signální výstřely, nasvědčující ztroskotání lodí...*“⁶⁷² Takto zachycují ruské prameny přírodní katastrofu, která nastala na Krymu v tento den. Ruské pozemní jednotky bouří utrpěly stejně, „*přivalový déšť zatopil zákopy a obranná postavení a i na vojácích v krytech nezůstala nitka suchá.*“⁶⁷³

Elphinstone v zápisu ze 14. listopadu poněkud vybočuje ze své obvyklé rezervovanosti a zaznamenává, že „*na Krym dopadl strašlivý orkán, který způsobil na pobřeží Černého moře tu nejděsivější zkázu a nevýslovné utrpení ve spojeneckém táboře.*“⁶⁷⁴ Podplukovník Sterling ve své korespondenci ještě zaznamenal, že několik dní předtím znovu soustavně přšelo, což následky vichru ještě prohloubilo.⁶⁷⁵ Nejtěžší úder dopadl na lehké nemocniční stany, které odletěly jako jedny z prvních, takže „*nemocní, zranění a umírající museli zůstat několik hodin vystaveni kruté zimě a hustému*

671 Алабин, Четыре войны, 142.

672 Маслов, История крепостной войны, 70.

673 Богданович, „Зима в Севастополе. С ноября 1854 по февраль 1855 года,“ 522.

674 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 53.

675 Sterlingův dopis XXXVIII ze 17. 11. 1854: „Dne 14. listopadu nastal strašlivý orkán. Dva nebo tři dny předtím hustě přšelo, takže půda v našem táboře se proměnila na bažinu, to jest na hluboké bahno. Zrovna jsme vypili ranní kakao a muži svůj rum, když to kolem sedmé hodiny ráno nastalo. Já jsem byl oblečen v nepromokavých šatech... a během tří minut všechny stany odletěly, v některých se zlomily tyče, v jiných byly vytrženy kolíky... já i můj sluha jsme leželi hodinu na mokřém strženém stanovém plátně našeho stanu, abychom jej udrželi na zemi...“ Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 152.

dešti a plískanici.“⁶⁷⁶ Mnoho vojáků následně zemřelo na podchlazení, protože jim nebylo možné po většinu dne pomoci a víchr se uklidnil až navečer, ale „krátce poté začal padat sníh. Této noci mnozí ulehli, aniž by cokoli pojedli a další, zdoláni mrazem, byli příštího rána nalezeni mrtví.“⁶⁷⁷ Reprezentace této katastrofy jsou v britských ego-dokumentech téměř totožné a uchránit své stany se podařilo jen hrstce šťastlivců.⁶⁷⁸ Plukovník Windham si zapsal 14. listopadu ohledně následků orkánu na tábor své 4. divize následující: „V šest hodin ráno se zvedl vítr, v osm hodin nám ulétl stan a v devět hodin se rozpoutal skutečný orkán. Všechny stany uletěly a celý tábor hrozně trpěl sněhem, deštěm a větrem. Je zázrak, že vůbec někdo přežil, bohužel mnoho lidí nikoli... počasí bylo dobré až do poloviny října, pak bylo několik dnů velmi chladných... ale pak po orkánu... museli muži několik dní vydržet v těch nejhorších podmínkách... jaké může vydržet smrtelný člověk. Stěží si představíš, co to bylo za vítr, v němž se člověk nedokázal udržet na nohou a který byl doprovázen hustou průtrží mračen... Byl to nejhorší den mého života. Jsem však stále naživu.“⁶⁷⁹

Některé jednotky na tom však byly přeci jen lépe. Kapitán Steevens z 88. pěšího pluku byl jako absolvent Sandhurstu přidělen jako pomocný vojenský inženýr do inženýrského tábora a zapsal si, že „se značnými obtížemi jsme ještě téhož dne někteří stloukli z prken, určených pro dělostřelecké platformy, maličké chatky, do nichž jsme přesunuli veškerý svůj movitý majetek a kde jsme také jedli a spali a jen díky tomu, že jsme byli v inženýrském táboře, jsme mohli získat takovouto střechu nad hlavou.“⁶⁸⁰ Zejména řadoví vojáci z pěších pluků takové štěstí rozhodně neměli, neboť inženýrský tábor byl de facto přeplněný nejrůznějším stavebním materiálem.

Co však bylo kromě zkázy v táboře ještě závažnější, tak na přístupech k balaklavskému přístavu a u krymského pobřeží se potopilo nebo bylo vrženo na skaliska celkem 21 britských transportních lodí. Ztrátou strategického významu, která kardinálně ovlivnila nejen militární mechaniku obléhání, ale také kulturu války před Sevastopolem, bylo potopení nákladní parolodi *The Prince*, která šla ke dnu s celou posádkou, ale především s nákladem 40.000 kompletních souprav zimních uniforem včetně obuvi pro britský kontingent a „ohromným množstvím vojenskoinženýrského materiálu a munice.“⁶⁸¹ Hlavním praktickým následkem orkánu bylo to, že po devět následujících dnů nebyla z britské strany vedena žádná palba, protože všechny síly byly napnuty na obnovu těžce poničeného vojenského tábora.⁶⁸² Plukovník Windham zkázu lodi připisoval přímo šlendriánu, panujícímu v Balaklavě a tomu, že se podle něj dávala přednost lodím, vezoucím zboží pro privátní kontraktory. „Co se týče zimního oblečení, tak nemáme téměř žádné. Proč? Prince dorazil čtvrtého nebo pátého listopadu s plným nákladem... a musel zůstat na kotvě před balaklavským přístavem až do čtrnáctého, kdy se v bouři potopil se všemi muži posádky a celým nákladem. Říkáme si, jak

676 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 54.

677 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 55.

678 Plukovník Bell z 1. pěšího pluku si jako jediný do svého deníku zapsal, že jeho stan vydržel. „Bylo těžké vydržet orkán, ale před stanem jsem měl ochrannou kamennou zídku, moji sluhové průběžně zatloukali uvolněné stanové kolíky a já jsem uvnitř stanu držel stanovou tyč vztyčenou.“ Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign C. B. To Major-General C. B.*, 223.

679 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 73-74.

680 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 140.

681 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 55.

682 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 33.

*neuvěřitelně nešťastná náhoda to byla... přístav nicméně ovládají soukromí dodavatelé a ti si mysleli, že když loď počká ještě několik dní, tak se nic nestane.*⁶⁸³

Ruské jednotky během listopadu na rozdíl od britských obdržely teplé zimní kabáty, takže bouři přečkaly mnohem lépe, avšak jejich situace byla, jak jsme již naznačili, významně horší z hlediska dlouhodobé únavy v tom ohledu, že na pevnosti jich zatím nebylo v jednu chvíli k dispozici tolik, aby mohly přejít na systém dvanácti- nebo čtyřiaadvacetihodinových služeb a podle všeho do konce roku „se většinou nacházely na obranné linii neustále, dnem a nocí už od samého začátku obležení: takové okolnosti, bez ohledu na jiná opatření, přijatá na ochranu jejich zdraví, způsobily mnoho případů onemocnění choleroou.. horečkami a trávicími potížemi,⁶⁸⁴ Militární mechanika v tomto ohledu mírně zvýhodňovala obléhatele, kteří mohli v táborech držet více jednotek a kromě toho ruské jednotky byly rovněž mnohem intenzivněji nasazovány na opravy opevnění a jejich rozšiřování.

Samotná bouře je v ruských pramenech často označována za zásah shůry, za boží pomoc. Kapitán Alabin si druhého dne zapsal, že „v noci se zvedla a dosud zuří nevídanou silou děsivá černomořská bouře. Doufám, že se s ní důvěrně seznámí naši nepřítelé... Bouře, to je náš jediný spojenec, kterého nám seslal přímo Bůh a může nám prokázat cenné služby.“⁶⁸⁵ Alabin se, jakmile polevily nejtěžší poryvy větru, vydal na výšinu u pobřeží společně s mnoha dalšími vojáky a důstojníky sledovat o život zápasící spojenecké dopravní i válečné lodě jako válečné divadlo. „Vítr mě doslova strhává z koně, ale stále se usmívám.“⁶⁸⁶ Pohled na množství ztroskotávajících lodí, narážejících do skalisek jedna za druhou, pokládal za nejkrásnější pohled svého života: „Pane Bože, modlili jsme se všichni, ještě neukončuj tuto bouři, přikaz jí... ať dosáhne ještě mnohem větších výsledků, než zkázy několika dopravních lodí, kéž ještě zesílí a ohrozí na životě i ty plouvající pevnosti...“⁶⁸⁷

Deset dní po orkánu Reilly shrnuje ze spojeneckého hlediska první fázi obléhání slovy, že „naše palba nenabyla převahy nad palbou nepřítelů a jeho opevnění, přestože poškozená a nedokonalá, nebyla zničena. Náš obléhací materiál byl vyčerpán a musí být doplněn ze vzdálených arzenálů... blíží se zima.“⁶⁸⁸ Po Inkermanu a devastujícím orkánu obléhání pomalu pokračovalo dál, počasí ještě britským jednotkám umožňovalo dva nebo tři týdny mírně zesilovat a rozšiřovat obléhací pozice. Spojenci v tuto fázi rychle zjistili, že ruská vysunutá ostrostřelecká pěchotní postavení začala být velmi nebezpečná a je z nich vedena přesná smrtící palba do dělostřeleckých baterií a na paralely. Bogdanovič referuje, že již „v noci z 18. na 19. listopadu se Francouzi pokusili vytlačit naše ostrostřelce ze zákopů před Bastionem č. 4, ale byli rozstříleni kartáčovou palbou“⁶⁸⁹ a následující noci britské jednotky poprvé tvrdě napadly ostrostřelecká postavení na Zelené Hoře. Ruská postavení byla totiž rozšířena a vznikla již „druhá linie ostrostřeleckých zákopů necelých 250 yardů od druhé paralely. Z těchto postavení střelci vedli neustálou palbu z pušek na naše stráže v zákopech a zabránili tomu, aby se

683 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windam*, K.C.B., 90.

684 Богданович, „Зима в Севастополе. С ноября 1854 по февраль 1855 года,“ 524.

685 Алабин, *Четыре войны*, 143.

686 Алабин, *Четыре войны*, 145.

687 Алабин, *Четыре войны*, 147-148.

688 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 34.

689 Богданович, „Зима в Севастополе. С ноября 1854 по февраль 1855 года,“ 525.

ve dne vůbec daly opravovat střelny a baterie dokonce až na první paralele,⁶⁹⁰ napsal Elphinstone.

Britové byli následně úspěšnější a v noci na 20. listopadu definitivně vytlačili ruské ostrořelce z tohoto místa, které po tvrdém boji zblízka následně obsadili a poblíž něj začali kopat třetí obléhací paralelu.⁶⁹¹ Místo Britové překřtili na Cathcart's Hill na památku generálporučíka George Cathcarta, velitele 4. divize, který padl v bitvě u Inkermanu, ostrořelecká postavení ještě zesílili a začali z nich následně ohrožovat přesnou palbou ručních zbraní celou plochu Bastionů č. 3 a 4. Situace na ruské straně pak byla stejná, ne-li horší, protože teoreticky byli ostrořelci téměř všichni pěšáci na spojenecké straně, vybavení ručními zbraněmi, které přesně nesly na dlouhé vzdálenosti. Poté, co byl Nikolaj Stěpanovič Miloševič přidělen na Bastion č. 5, teprve nyní po nějaké době pochopil, že není dobré po valu chodit ve své obvyklé světlé uniformě nebo v ní střílet z pušky do předpolí, protože světle šedá barva jeho oděvu vytvářela ideální záměrný bod pro nepřátelské střelce. „Prvního dne jsem se například se zaujetím oddal palbě z pušky a klidně se procházel po valu v tehdy běžné uniformě, což znamená bez kabátu“ a nechápal, proč kolem něj tak často hvízdají projektily z pušek.⁶⁹² Ruské velení porozumělo tomu, že během zimy, v době pasivnější fáze obležení, bude hlavní bojovou náplní boj o zemi nikoho, takže ostrořelci a noční výpady budou mít obzvláštní význam. Alabinův pluk byl tehdy již nasazen v Sevastopolu u Velkého Redanu a na přelomu listopadu a prosince si kapitán do deníku o ostrořelcích zapsal, že „přeběhlíci souhlasně uvádějí, že naši ostrořelci u spojenců již získali hroznou reputaci a že každým dnem kladou na oltář boha války početné oběti, zvláště v nedávné době, kdy orkán z 2. listopadu značně poškodil obléhací práce a nepřítel je musí dnem a nocí opravovat... Odvodnit zákop, nebo ho vyčistit od nánosů bahna a hlíny, si vyžaduje obrovský objem práce, která stojí nejen úsilí, ale také krev, téměř stejně, jako stojí vykopání nových sap.“⁶⁹³

Na počátku prosince již postup obléhání skutečně stagnoval a obě strany stály proti sobě ve stále horším a horším počasí de facto ve dvou prakticky stejným způsobem opevněných táborech, vybavených velmi podobně silným dělostřelectvem. Prvního prosince plukovník Windham napsal svému příteli. „Co se mne týče, jsem přesvědčen, že obléhání je řízeno zcela špatně.... Například posledních deset dnů se vůbec nic neděje, proč, to vědí snad jen na velitelství... jsem pevně přesvědčen, že jak francouzští, tak angličtí inženýři chtějí vést obléhání přesně podle svého... ale pozice, které jsme obsadili a baterie, které musíme bránit s 10.000 muži, by bylo nutné držet se 40.000 muži. Výsledkem je to, že vojáci jsou udřeni k smrti, stovky z nich jsou nemocné a není dost pracovních jednotek, které by mohly uskutečnit skvělé nápady Sira J. Burgoynea⁶⁹⁴ a vůbec by mě nepřekvapilo, pokud by celá naše věc skončila naprostým neúspěchem...“⁶⁹⁵

690 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 55.

691 Богданович, „Зима в Севастополе. С ноября 1854 по февраль 1855 года,“ 527.

692 Милошевич, *Из записок севастопольца*, 7.

693 Алабин, *Четыре войны*, 158.

694 Generálporučík Sir John Fox Burgoyne, nadřízený britských vojenských inženýrů, Generální inspektor fortifikací, poradce a štábní důstojník vrchního velitele Lorda Raglana. V únoru 1855 byl po neutuchající veřejné kritice postupu obléhacích prací odvolán a převelen zpátky do Británie. Pozn. aut.

695 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 79.

Paralelní podzemní útok

Od konce listopadu 1854 se tedy útočná aktivita postupně s výjimkou střetů v zemi nikoho a občasných nočních výpadů, omezovaných nepříznivým počasím, zastavila. Další postup byl ve stále horších podmínkách téměř nemožný, mimo jiné i kvůli tomu, že prostor v zemi nikoho se ještě nebezpečněji zahustil, ruské jednotky byly vysunuty do řady polních postavení (*ложементы*) a ty nejpřednější se nacházely pouhých 150 sáhů od třetích paralel obléhatelů.⁶⁹⁶ Britské útočné zákopy byly ještě relativně vzdáleny od Velkého Redanu, ale francouzský postup byl rychlejší, překonal dvojité pásmo polních předsunutých postavení⁶⁹⁷ a nakonec byla třetí paralela v listopadu založena již 65 sáhů od kontreskarpy příkopu Bastionu č. 4.⁶⁹⁸ To bylo však nejbližší, co se spojenci dostali a další postup již nebyl pod těžkou obrannou palbou zblízka možný. „*Nepřítel zanedlouho bude muset chtít nechtě zcela zastavit své obléhací práce a zabývat se jen opravami a zesilováním již postavených pozic... zvláště Angličané podle výpovědi zajatců a přeběhliků a také podle... anglických novin, značně trpí, většina armády nemá zimní uniformy, není zvyklá na mráz a každý den jich umírají stovky, hlavně na cholera. Chvála Bohu, k nám tento host ještě nezavítal,*“ správně zhodnotil situaci v polovině prosince kapitán Alabin.⁶⁹⁹

Vidíme tak podstatný rozdíl v rychlosti útoku, kdy Britové postupovali pomalu a spíše metodicky, ale francouzské jednotky velmi rychle kopaly bez ohledu na skalnaté podloží sapy a paralely a blížily se k Bastionu č. 4. Brzy se ukázal pravý důvod. Francouzské velení se totiž rozhodlo, že stávající pat, kdy ostřelování sevastopolských opevnění nevykazovalo žádoucí výsledky, se pokusí prolomit pomocí podzemního minového útoku na Bastion č. 4. Smyslem této od poloviny 16. století tradiční, i když z mnoha důvodů problematické techniky pevnostní války, bylo přivést pod pevnostní prvek, na který se vedl útok, útočnou podzemní chodbu, takzvanou minovou galerii, na jejím konci zbudovat minovou komoru, umístit do ní silnou nálož střelného prachu a následně prvek vyhodit do povětří. Do zničeného prostoru byl následně nasměrován generální útok pěchoty, ideálně ihned po explozi, což při vhodném načasování mohlo vést k dobytí fortifikace.

V podzemí předpolí bastionu se rozeběhly podzemní minové a protiminové práce, Totleben na místo odvelel 4. sapérský prapor pod velením plukovníka Makarova, v jehož sestavě byl i poručík Alexandr Vasiljevič Mělnikov, který měl sehrát později v podzemní válce významnou roli,⁷⁰⁰ a několik dalších jednotek, jejichž vojáci začali připravovat před bastionem ve složitých podmínkách velmi nepříznivého pod-

696 Богданович, „Зима в Севастополе. С ноября 1854 по февраль 1855 года,“ 529.

697 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 520. Tyto *ложементы* byly v ideálním případě korány šachovnicově dvouřadě, aby se mohly navzájem kryt palbou.

698 Фролов, *Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена*, 4.

699 Алабин, *Четыре войны*, 172.

700 Василий Фёдорович Новицкий, ed., *Военная энциклопедия, Том 15* (Санкт Петербург: И. Д. Сытин, 1914), 255 a dále Фролов, *Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена*, 4. Frolov se mylí, když Mělnikova označuje za velitele praporu. Mělnikov byl velitel 2. sapérské rotы této jednotky. Posléze byl vyznamenán Řádem sv. Jiří 4. stupně, dne 10. února 1855, výslovně za řízení protiminové obrany 4. bastionu. Dětengof přináší přepis hlavních částí Mělnikovova služebního záznamu, viz Детенгоф, „Забывтый герой [А.В. Мельников]. Из воспоминаний старого сапера,“ 546.

loží⁷⁰¹ systém obranných protiminových podzemních naslouchacích chodeb, sahající několik desítek metrů do předpolí.⁷⁰² V podzemí před Bastionem č. 4 se odehrálo několik zdoluhavých kol minové války, která byla pro spojence neúspěšná a traumatická. Přestože se v tomto druhu boje angažovaly francouzské jednotky, krátce se u něj zastavíme, protože pokud by byl úspěšný, mohl celkově změnit militární mechaniku i celý průběh obléhání a spojenecké velení, včetně britského, do něj vkládalo značné naděje. Samotná existence tohoto způsobu vedení boje kromě toho měla značný vliv na řadu ruských aktérů, a proto je důležité porozumět této rovině militární mechaniky obléhání Sevastopolu. Tento způsob boje byl vysoce specializovaný a vyžadoval zvláštní kompetence a projevíly se zde spory mezi Totlebenem a velitelem 2. opevněného úseku generálem von Šulcem, které však byly nakonec zažehnány. „*Neustále jsem se přel s vojenskými inženýry, kteří chápali jako svoji povinnost dávat hlášení pouze svému velení a nikomu jinému, ale nakonec jsem přesvědčil plukovníka Gardnera a kapitána Berežnikova, aby poskytovali informace o průběhu protiminových operací,*“ zapsal si von Šulc krátce po svém dosazení do velitelské funkce.⁷⁰³

Podzemní práce, které začaly 8. prosince, se ukázaly jako mimořádně komplikované, protože podloží před Bastionem č. 4 se skládalo z vrstev jílovité půdy a skály a bylo těžké v něm za velmi nízkých teplot, které na povrchu sestupovaly hluboko pod bod mrazu, kopat a zakládat podzemní chodby.⁷⁰⁴ Ruští sapéři, minéři a vojenští inženýři však pracovali intenzivně i za značného rizika. Práce obvykle probíhaly tak, že se kopalo čtvrt nebo půl hodiny a následovala etapa naslouchání, jakým způsobem nepřítel reaguje. To byla historicky nejnáročnější esence minové války: v hlubokém temném podzemí zvládnout načasování odpalu nálože tak, abyste předešli protivníka, který se snaží o totéž. Značné nebezpečí také plynulo z podmínek v podzemí, Totleben píše, že „*často bylo nutné přerušit práci kvůli nedostatku vzduchu.*“⁷⁰⁵ Ventilace úzkých a členitých podzemních chodeb stále představovala technicky ne zcela vyřešený problém, neboť v protiminových galeriích se hromadil oxid uhličitý, vyvolávající u minérů poruchy dýchání a vědomí. Příliš vysoká hladina oxidu uhličitého, který je těžší než vzduch a měl tendenci se soustřeďovat zejména v nejhlubších úsecích podzemních chodeb, tedy koncentrace nad 8%, je schopná způsobit smrt během pouhých několika minut. Jakákoli zvýšená koncentrace však obecně progresivně snižuje lidské kognitivní funkce. Z hlediska kultury války bylo závažnější, že většina vojáků nasazených minérských a sapérských jednotek nebyli specialisté, ale povolanci, kteří na nic takového nebyli zvyklí. Mělnikov později vzpomínal, že „*mladí vojáci, ze tří čtvrtin výcvikem pěšáci, byli zcela nepřipravení na protiminové práce.*“⁷⁰⁶ Nedokázali dlouhodoběji pobývat a těžce pracovat v podzemí a obávali se zejména smrti zadušením, neboť zpočátku byl k dispozici pouze jeden ventilátor, zapůjčený námořnictvem. Mělnikov se tak mohl spolehnout pouze na menší počet sapérů z 2. roty 4. sapérského praporu, kteří byli nasazeni na 4. bastionu.

701 Фролов, *Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена*, 6. Ruští minéři museli pracovat ve střídajících se vrstvách železité půdy a tvrdé skály.

702 Богданович, „Зима в Севастополе. С ноября 1854 по февраль 1855 года“, 531.

703 Анон. (фон Шульца), „Из дневника одного из участвовавших в обороне Севастополя в войну 1853-56 годов“, 391.

704 Детенгоф, „Забытый герой [А.В. Мельников]. Из воспоминаний старого сапера“, 546.

705 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 559.

706 Детенгоф, „Забытый герой [А.В. Мельников]. Из воспоминаний старого сапера“, 547.

Na druhou stranu měli však ruští inženýři a minéři k dispozici technologie, kterými spojenci nedisponovali. Již od třicátých let byli ruští vojenští inženýři vyškoleni odpalovat nálože na dálku elektricky, pomocí Voltových galvanických článků, což bylo mnohem operativnější a efektivnější, než starý systém pomocí zápalnic, který stále praktikovali například francouzští inženýři a minéři. Mělnikov a další tak měli v tomto ohledu nad spojenci znatelnou výhodu, protože mohli exploze svých protimin mnohem lépe načasovat.⁷⁰⁷

Obecně respektované „velké historie“ obléhání Krymu konzervativního ražení sledují bez výjimek výkladovou linii, podanou později ve svých vzpomínkách velitelem ruských sapérů a vojenských inženýrů Totlebenem. Z textů poručíka vojenského inženýra Adama Petroviče Ordy ze 6. sapérského praporu známe pouze několik dalších sapérů a minérů, kteří se na podzemním boji podíleli. Orda jmenovitě zmiňuje poddůstojníky Andreje Abramova, Alekseje Balkanova, Fedora Samokatova a Nikolaje Bludova, kteří pracovali v protiminových galeriích. „Při tom všem žili několik měsíců nepřetržitě v podzemních chodbách, kde ochotně a úspěšně plnili všechny rozkazy. Nezdráhali se také provádět náslech nepřátelských minérů,“ což bylo považované za mimořádně náročný úkol, extrémně prověřující chladnokrevnost a sebeovládání.⁷⁰⁸

Po delším období přípravných podzemních prací tak dne 2. ledna 1855 ruští minéři v naslouchací chodbě č. 12, vysunuté před kapitálu bastionu, poprvé zaslechli zvuky francouzských minových prací.⁷⁰⁹ Dne 6. ledna pak byl vzat v noci zajatec z francouzské cizinecké legie, který vypověděl, že plánem spojeneckého velení je skutečně přivést pod Bastion č. 4 útočné minové galerie, vyhodit je do povětří a následně do prostoru provést generální útok pěchoty. Minové práce se přitom vedly již od konce listopadu 1854.⁷¹⁰ Po pádu Bastionu č. 4 by se Sevastopol již nedal bránit, neboť z jeho prostoru by se pak dalo ostřelovat celé město. Ruští minéři z naslouchacích chodeb však v příštích dnech ještě přesněji odposlechli směr ražení francouzské útočné galerie a odhadli rychlost ražení na 2-3 ruské stopy denně. Reálné dosažení valu bastionu by pak nastalo na přelomu ledna a února. Rozsah útočných minových prací se potvrdil poté, co Totleben od vrchního velení obdržel špionážní cestou z Paříže získaný aktuální plán obléhacích prací, kde byla zakreslena i minová galerie, ražená přímo v ose kapitálu Bastionu č. 4.⁷¹¹

V podzemí se pak rozehrála pomyslná „válka nervů“, odposlouchávání, zaměřování a kalkulování směru a hloubky chodeb, to vše v temnotě, v situaci, kdy do chodeb pronikala spodní voda a panoval v nich často potenciálně smrtící nedostatek vzduchu. S pomocí zaměřovacího dělostřeleckého kompasu (*нелькомпас*)⁷¹² a goniometru se podařilo přesně zachytit a zakreslit průběh francouzských podzemních prací. V jednu hodinu v noci 30. ledna 1855 pak podporučík Petraškevič zaslechl při kontrole hlídek zvuky další práce francouzských minérů a také jejich hovor v bezpro-

707 John Shelton Curtiss, *The Russian Army under Nicholas I., 1825-1855* (Durham: Duke University Press, 1965), 147.

708 Орда, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе: (приложение к солдатской беседе) / рассказ очевидца А. Орды*, 26.

709 Фролов, *Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена*, 11.

710 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 560.

711 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 560.

712 Rus. také *компас с пеленгатором*.

střední blízkosti kontreskarpy bastionu.⁷¹³ Na místo se dostavil Totleben, osobně v podzemí potvrdil Mělnikovovo zaměření a schválil jeho výpočty správné velikosti a umístění rozmačkávací protiminy, takzvaného *camoufletu*.⁷¹⁴ Výsledný kalibr protiminy byl stanoven na 12 pudů (197 kilogramů) střelného prachu. Nakonec 3. února 1855 v 9 hodin večer, když se francouzská galerie dostala do těsné blízkosti a Mělnikov zaslechl „*nejen hluk nástrojů, ale také rozhovor nepřítelů*“, schválil Totleben odpal protiminy, která francouzské podzemní práce zničila, zavalila a zabila v nich se nacházející minéry.⁷¹⁵ V Mělnikovově služebním záznamu je tato událost zachycena slovy: „*neustále bděle sledoval nepřátelské podzemní práce a když je zaslechl, nechal je přiblížit se na vzdálenost dvou sáhů, připravil minu a dne 22. ledna 1855 zničil pomocí camoufletu nepřátelskou minovou galerii...*“⁷¹⁶ Militární mechanika camoufletu byla známa již v 17. století a francouzští minéři se evidentně neřídili některými z tradovaných pravidel podzemní minové války z tohoto a následujícího století, protože „*z nejbližší nepřátelské paralely vyrazily plameny a hustý dým.*“⁷¹⁷ To mohlo znamenat pouze jediné: francouzská útočná minová galerie nebyla vedena obvyklým zabezpečeným zalomeným způsobem, což nařizovaly již od počátku 18. století všechny normativní texty, takže výbuch ruské protiminy jí prošel po celé délce až do ústí.

Minové práce neustaly a 7. února v půl šesté odpoledne byla odpálena jedna útočná mina přímo v ose kapitály bastionu ve vzdálenosti přibližně 14 sáhů od kontreskarpy, která ale nezpůsobila prakticky žádné škody.⁷¹⁸ Byla podle všeho navíc špatně založená a odpálená a útočná galerie byla znovu vedena neopatrně, přímo bez zalomení, takže z třetí paralely znovu vyšel hustý dým, který prošel z místa výbuchu až k ústí. Následně dne 9. února v půl sedmé ráno Totleben nechal odpálit další protiminu (poněkud slabší, o kalibru 9 pudů), která ještě výrazněji poškodila útočné podzemní galerie.⁷¹⁹

Dne 17. února byly pro změnu před levým lícem odposlechnuty další francouzské podzemní útočné práce. V noci tentokrát ruští minéři pod velením praporčíka Turbina provedli mimořádně riskantní průzkum, kdy vyšli na volné prostranství glacisu před příkop bastionu a shora ze země naslouchali podzemním pracím, aby je mohli lépe zaměřit a pak zničit výbuchem protiminy. Během několika dalších dnů se ruští minéři prokopali pod zemí do jedné francouzské chodby, která však byla již opuštěná a byl v ní nalezen jen vojenský materiál a nářadí. Orda zaznamenal, že sapérský poddůstojník Fedor „*Samokatov... jako první pod zemí prošel do nepřátelské chodby, poničené úspěšným výbuchem protiminy našich minérů, obsadil ji spolu s několika*

713 Фролов, *Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена*, 17 a Тотleben, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 578.

714 Principem camoufletu neboli rozmačkávací miny je exploze, která nepronikne na povrch, ale vytvoří v podzemí zával, který zlikviduje nepřátelské práce. Mělnikov vycházel z předpokladu, potvrzeného získaným špionážním plánem, že nepřátelská galerie je vedena v přímé linii proti kapitále bastionu a je možné dosáhnout toho, aby „*většina plyných zplodin po explozi prošla nepřátelskou galerií*“, čímž by se maximalizoval smrtící efekt protiminy a došlo by k hromadnému usmrcení v podzemí pracujících minérů a sapérů. Тотleben, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 578.

715 Детенгоф, „*Забытый герой* [А.В. Мельников]. Из воспоминаний старого сапера,“ 547.

716 Детенгоф, „*Забытый герой* [А.В. Мельников]. Из воспоминаний старого сапера,“ 546.

717 Фролов, *Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена*, 20.

718 Фролов, *Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена*, 22.

719 Тотleben, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 580.

*dalšími statečnými pomocníky a opravil v délce 11 sáhů. Na místě zůstal i navzdory lehkým a později i těžkému zranění.*⁷²⁰

Ve dnech 2. a 3. března pak byly odpáleny ruskými obránci další dvě protiminy, umístěné na vnějších okrajích naslouchacích chodeb. V dalších dnech byly odpáleny protiminy č. 6 a 7. Útočným minovým pracím se nedařilo a obránci Bastionu č. 4 je spolehlivě odposlouchávali v podzemí a jednu za druhou ničili výbuchy připravených protimin. Ve srovnání s předchozími minovými operacemi – poslední velká útočná minová operace byla provedena pruskou armádou, obléhající habsburskými jednotkami drženou pevnost Svídnice v roce 1762 – byla převaha jednoznačně na straně obránce. Ruští minéři byli schopni operovat až do hloubky přibližně 35 metrů pod povrchem, což bylo historicky nevídaně hluboko.⁷²¹ Na plukovníka již povýšený Tottleben s kolegy na počátku března diskutoval právě obležení Svídnice z roku 1762 a došel k závěru, „že Prusové dosáhli svého cíle jen tehdy, když se jim podařilo projít pod protiminovým systémem... vytvořeným rakouskými vojáky“ a následně z historických publikací o Svídnici odvodil účinnou strategii proti francouzskému postupu.⁷²² Rozkázal proto vést naslouchací chodby do ještě větší hloubky skrze další vrstvy hornin.

Až 20. března byly znovu odposlechnuty útočné podzemní minové práce. Tentokrát ale útočník předešel obránce a ve dvě hodiny odpoledne byl odpálen útočný camouflet proti naslouchací chodbě H, „přičemž následkem toho byla odposlouchávací chodba H zničena, byli zabiti 3 vojáci, jejichž těla byla strašně znetvořena a další 2 byli zraněni. To byly naše první ztráty od min“, píše Frolov.⁷²³ Útočné práce ale následně narazily na spodní straně vrstvy hlinité půdy na skálu a tam se prakticky zastavily a minéři z řad obléhatelů nebyli schopni postupovat v takové hloubce, v jaké bylo potřeba.

Po sérii neúspěšných pokusů útočníka vytvářet v polovině dubna⁷²⁴ následně silnými výbuchy přebitých min krátery na povrchu, které by sloužily jako opěrné body dalšího postupu sapami, pak minová válka před Sevastopolem prakticky v polovině dubna skončila a pokračovala do srpna 1855 v malé intenzitě, která útočnickovi nepřinesla žádnou viditelnou výhodu. Tento poslední pokus však obráncům přinesl početné ztráty, protože blízko odpálené přebité miny během detonací zasypaly značnou plochu přední části bastionu. Kapitán Reimers si zapsal: „Vzpomínám si na tu děsivou noc, během které se k nám nepřítel pod zemí přiblížil a jeden za druhým odpálil tři své podzemní galerie, aby vytvořil krátery. Po prvním výbuchu jsem se vrhl přímo k salientu, ale během cesty mě zastihl druhý, ještě silnější výbuch a na mé volání, aby bubeník okamžitě vyhubnoval poplach, jsem dostal odpověď, že bubeník je mrtvý... brzy poté následoval třetí výbuch, ještě silnější, než dva první a na bastion se snesly hromady zeminy a kamení. Noc byla temná a ze všech stran zněl nářek raněných a ještě ke všemu jsem uslyšel

720 Орда, Наши родные богатъри, саперы в Севастополе, 26.

721 Фролов, Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена, 39.

722 Фролов, Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена, 42. Tottleben zmiňuje publikaci autora jménem „Циммер“, zřejmě se jednalo o práci A. von Zimmer, *Abhandlung über die Kriegs-Minen: zum Gebrauche der k. k. österr. Mineur-Schulen*; 3 Theile mit einem Atlas (L. Forrster: Wien, 1852). Zde je minová válka před Svídnici rozebírána na str. 94-103.

723 Фролов, Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена, 46. V Tottlebenově práci je o podzemní minové válce po únoru 1855 již minimum referencí.

724 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I, 135.

hlášení, že pravý líc je poškozen a střelny jsou zasypané... a okamžitě k nám bylo přiveleno 2.000 vojáků s pracovními nástroji na opravu škod.“⁷²⁵

V britských egodokumentech se nacházejí občasné reprezentace v tomto smyslu, například kapitán Robert Beaufoy Hawley ve svém dopise domů z 12. května 1855 zmínil, že „dnes... jsem zahlédl ohromné množství dýmu a prachu poté, co Francouzi pod nějakým vysunutým prvkem u Bastionu č. 4 odpálili útočnou minu.“⁷²⁶ Elphinstone přináší ojedinělý záznam z 31. května 1855, když službukonající kapitán inženýr Armit zaznamenal odpálení patrně francouzské útočné miny.⁷²⁷ Britští vojáci probíhající minovou válku registrovali, ale sami se jí nezabývali. Na konci května a začátku června 1855 ještě ruské velení pojal podezření, že by podzemní minový útok mohl být podniknut i proti Bastionu č. 5, a proto nechalo pod jeho glacisem zhotovit podobný systém protiminových chodeb, jako před Bastionem č. 4. Zde však žádný útok nakonec podniknut nebyl.⁷²⁸ K poslednímu vzepětí útočných podzemních prací před Bastionem č. 4 tak došlo v polovině července 1855, kdy útočníci na místě odpálili 10 menších útočných min a také 7 kamenometných fugasů, povrchových směrových náloží, které cílili na ruské sapéry. Všechny nálože však byly odpáleny podle ruských vojenských inženýrů v bezpečné vzdálenosti od nejvysunutějších naslouchacích protiminových chodeb a smysl těchto detonací jim nebyl jasný, neboť žádné zvláštní škody nezpůsobily.⁷²⁹

Reprezentace v zachovaných ruských egodokumentech, týkající se podzemní dimenze obléhání Sevastopolu, jsou velmi vzácné a rozsáhlejší se nacházejí pouze v denících milosrdné sestry Jekatěрины Michailovny Bakuniny a praporčíka dělostřelectva Andreje Ivanoviče Jeršova.⁷³⁰ Bakunina zaznamenala ve svém deníku na jednom místě následky minové války, s nimiž se osobně setkala. Někdy v červenci 1855 bylo do vojenské nemocnice přineseno třináct zraněných ruských minérů, vykazujících těžkou posttraumatickou stresovou poruchu, tedy chování, které se dobovým aktérům zdálo velmi podivné, protože jej neuměli přesně analyzovat a které bylo až později během I. světové války nejprve označováno jako „shell-shock“. Ruští minéři v tomto případě reagovali na následky špatně kalkulovaného odpálení vlastní protiminy (camoufletu), založené kvůli zničení již připravené francouzské útočné miny, která vybuchla příliš blízko nich: „No a jedno hezké letní odpoledne k nám postupně dorazilo třináct nosítek. Dva z přinesených byli těžce zraněni a odnesli je rovnou do Gušnova domu⁷³¹ a jedenáct zůstalo u nás. Vypadali však prapodivně. Nikdo si nic nepamatoval, snažili se plazit po podlaze a rukama dělali pohyby, jakoby plavali. Byly

725 Реймерс, „Воспоминания командира 4 го бастиона капитана 1 го ранга Реимерса бывшего капитанъ лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его бомбардирования,“ 36.

726 Ward, *The Hawley Letters*, 44. Hawley to bez dalších komentářů zmiňuje ve svém dopise rodičům, dopis XVI, odeslaný 17. května 1855. Reilly zmiňuje, že ještě 16. srpna zaznamenali pozorovatelé Royal Artillery odpálení dvou francouzských útočných min před Bastionem č. 4. Reilly, *Siege of Sebastopol*, 41.

727 „Před baterií u Bastionu č. 4 byla v 16:45 odpálena mina, patrně francouzská.“ Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 244.

728 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 278-280.

729 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдел II.*, 16.

730 Андрей Иванович Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера* (Санкт-Петербург, 1858).

731 Bakunina vysvětluje, že v rámci Pirogovem zavedené „triády“ třídění raněných byli do Gušnova domu odnášeni zranění, u nichž nebyla naděje na přežití, byl to svého druhu vojenský hospic.

to následky exploze camoufletu, pracovali totiž v protiminové chodbě, dostali se blízko k nepřátelské mině a poté odpálili tu svoji, ale následkem toho utrpěli hrozný otrěs mozku. Polévali je studenou vodou, pak je položili na nosítka a všem jim přikládali chladiivé obvazy a teprve kolem půlnoci začali přicházet k sobě, tu jeden, tu druhý a podivně se rozpomínali, přesně jako na divadle: 'Kde to jsem? Co je to se mnou? Jak jsem se zde ocitl?' Jiní si pamatovali jen to, že naposledy se nacházeli v protiminové chodbě. Celou noc jsem chodila od jednoho k druhému, protože mě to velmi zajímalo. K ránu si již deset z nich vzpomnělo, co se stalo, i když jeden z nich se vzpamatoval až následujícího dne. Pak už se všichni rychle uzdravili.⁷³²

Bakunina nepřidala žádné další vlastní komentáře, bylo to pro ni jen něco velmi neobvyklého a ve srovnání s obvyklým provozem ve vojenské nemocnici vlastně mírného. V jejích předchozích zápiscích a dopisech zmiňuje, že jí trauma způsobovalo především přímé utrpení, krev a nářek raněných, a to zde vše absentovalo. Druhý ruský účastník, který o minové válce psal, se naopak do protiminových podzemních chodeb osobně podíval, zprvu kvůli vlastní zvědavosti, ale učinily na něj mimořádně traumatický dojem. Jeršovův deník obsahuje i následující pasáž: „Již dlouho jsem se chystal navštívit naše protiminové galerie, abych se osobně seznámil s naším bojem proti nepříteli pod zemí... v němž jsme měli nad nepřítelem značnou převahu. Nejlépe to dokládá skutečnost, že nepřítel se ani v jenom případě neprokopal pod naše bastiony, do vzduchu nevyhodil ani jednu dělostřeleckou baterii...“⁷³³

Během služebního volna na konci dubna 1855 poté, co skončilo druhé ostřelování, Jeršov zašel ke Švarcově redutě, kde měl známého sapérského důstojníka a „spolu s ním jsem se vypravil do sevastopolské podzemní říše.“⁷³⁴ Přes poternu prošli ke kontreskarpě, v níž byla zbudována vcelku prostorná, asi 4,5 stopy vysoká hlavní galerie: „Denní světlo sláblo a stále více jsme se ponořovali do tmy a obestoupil nás hrobový chlad... sotva jsem viděl před sebe... navzdory tomu, že zde v rozestupech hořely svíčky.“⁷³⁵ Vepředu se už chodba snižovala, takže museli po čtyřech a nakonec byla chodba jen 3 stopy vysoká. Ocitl se podle svého pozorování v hloubce 18 stop. „Začala mě trochu bolet hlava. Hrobové ticho, tma a chlad mě tížily na hrudi a probouzely podivný tísnivý pocit. Abychom prošli do hluboké galerie, museli jsme se dostat do hloubky třiceti devíti stop. Po stropu galerie probíhala vrstva... kamene a pak začínala vrstva žluté hlíny. I těm, který si již zvykli, se zde dýchalo obtížně. Ventilátory neustále obnovovaly vzduch, který se silně kazil od lidského dechu a hořících svíček... na mnoha místech jsme měli vodu pod nohama. Dlouho jsem tam nevydržel a musel jsem se vrátit do první galerie.“⁷³⁶

V tuto chvíli musel Jeršov návštěvu přerušit, vyjít ven, nadýchat se čerstvého vzduchu a pak zase po čtyřech slezl dolů: „Pak se mi stala zajímavá věc, zaslechl jsem jak nepřítel pracuje... Přiložil jsem ucho k jednomu z naslouchacích otvorů a sotva jsem rozlišil z dálek se nesoucí slabý zvuk. Sapéri v něm ale rozpoznali hluk pracovních nástrojů a došli k závěru, že nepřítel se nachází ve vzdálenosti sedmi až osmi sáhů, ne dále... to vše na mě mocně zapůsobilo a pomyslel jsem si, že se již nikdy nedostanu ven z tohoto podzemního hrobu... byl bych raději, aby mě na bastionu zasáhlo dvacet dělových koulí najednou, než být

732 Бакунина, „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.“, 167-168.

733 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 118.

734 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 119.

735 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 119.

736 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 120.

zaživa pohřben zde v podzemí.“⁷³⁷ Když následně vystoupil na povrch, poznamenal ještě: „Ach jaký kámen mi spadl ze srdce, s jakou radostí jsem se zhluboka nadechl čerstvého vzduchu, s jakou radostí jsem se díval na všechno kolem sebe.“⁷³⁸

Jeršovovy zkušenosti odpovídají svým charakterem nemnoha reprezentacím, které máme k dispozici z 18. století, z doby, kdy byla minová válka používána během obrany i dobývání bastionových fortifikací nejčastěji. V této době nasazení v podzemním boji vojáky většinou hluboce traumatizovalo a minová válka byla nejobávanější součástí militární mechaniky pevnostní války. Zejména *naslouchání*, neboli zaměřování nepřátelských prací v podzemí podle vydávaných zvuků, bylo chápáno jako činnost extrémně náročná na chladnokrevnost, trpělivost a bojovou morálku. I velitel 2. obranného úseku, pod který Bastion č. 4 spadal, generál von Šulc, si v červnu jako děsivou zkušenost zapsal, že „večer jsem osobně odposlechl nepřátelské práce ve vzdálenosti 1,5 sáhu od naší připravené šestipudové miny, kterou jsme potom odpálili.“⁷³⁹

Zkušenost ruského praporčíka je sdělována podobnými prostředky: je krajně hrozivá, protože stísněné podzemní prostory Jeršovovi připomínaly hrob a přeneseně systém úzkých a nízkých protiminových chodeb vnímal jako zástvě, jako jiný svět, jinou realitu, pro kterou použil odpovídající výraz „podzemní říše“ (подземное царство).⁷⁴⁰ V jeho zkušenosti to představuje cosi jako přechodový prostor mezi životem a smrtí. Zmíněný štábní kapitán Mělnikov byl téměř neustále přítomen v podzemí před Bastionem č. 4 déle než pět měsíců, během nichž vedl na místě obranu proti podzemnímu útoku a jeho zdraví trpělo pobytem v chladných, vlhkých a špatně větraných prostorách: „začal ho krutě trápit revmatismus a bolesti ve všech částech těla, těžce onemocněl kurdějemi a tělo mu pokryly početné vředy.“⁷⁴¹ Od svých spolubojovníků Mělnikov dostal přezdívku оберкротъ, neboli „vrchní krtek“.⁷⁴²

Co dále znamená chápání podzemí jako liminálního prostoru mezi dvěma světy? Vidíme, že v případě Jeršovových vzpomínek je kulturní modulace bojové zkušenosti skutečně velmi silná. Vzato striktně z hlediska militární mechaniky a pravděpodobnosti zranění nebo smrti v boji by bylo nasazení v protiminovém systému rozhodně bezpečnější, než jeho funkce dělostřeleckého důstojníka. Práce zde byla metodická a prvek nevypočitatelné náhody, tak významný na povrchu zvláště během masivních spojeneckých ostřelování, kdy nebylo téměř nijak možné dospět ke strategii chování, která by bojujícím výrazně zvýšila naději na přežití, zde nebyl tak silný. Nejistotu bylo možné značně omezit, a to vlastním přičiněním, vojenskou kompetencí v odposlouchávání a kalkulování nepřátelského postupu.

Kulturně generovaná hrůza z duality světlo/tma, teplo/chlad a otevřený svět/ uzavřený hrob však překryla všechny podobné možné úvahy a u Jeršova vyvolala

737 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 121.

738 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 122.

739 Аноп. (фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших в обороне Севастополя в войну 1853-56 годов“, 383.

740 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 119.

741 Детенгоф, „Забытый герой [А.В. Мельников]. Из воспоминаний старого сапера,“ 548.

742 Детенгоф, „Забытый герой [А.В. Мельников]. Из воспоминаний старого сапера,“ 550. Kromě toho také např. Анонимní důstojník, „Минные работы под Севастополем (1-е письмо из Севастополя, 23 января 1855 г.)“, in Николай Фёдорович Дубровин, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетом по устройству севастопольского музея, Выпуск V.* (Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874), 303. „Sláva Totlebenovi a štábnímu kapitánovi Menšikovovi! Tento skvělý inženýr, kterému dali přezdívku ‚ober-krot‘ (обер-крот) již třetí měsíc žije v podzemí.“

trauma stejným způsobem, jako u účastníků velkých obležení z 18. století. Dětengof později Mělnikovův vážný zdravotní stav po pěti měsících téměř nepřetržitěho nasazení v podzemním protiminovém systému shrnul slovy, že „*nebudu vůbec přehánět, když řeknu, že Mělnikov během svého pobytu v protiminových chodbách začal zažíva hnit a rozkládat se.*“⁷⁴³ Podzemní protiminový systém chápal Dětengof podobně jako Jeršov ve smyslu pomyslného hrobu, byl to pro něj jiný prostor, překročením jehož hranice začínala pomalá smrt, postupná dekompozice člověka. Nikolaj Berg anonymně vydal v časopise *Москвитянин* v roce 1855 své deníkové zápisky z deseti dnů v únoru 1855 v Sevastopolu, se rovněž jako válečný turista dostal do podzemního systému a zapsal si velice podobné zkušenosti jako Jeršov. „*Vedle muničního skladu byl vchod do podzemních min. Dostal jsem povolení se tam podívat. Šli jsme dolů společně s jedním důstojníkem, nejdříve v pološeru a pak v úplné tmě... Nakonec jsem musel lézt po kolenou. Můj kolega zůstal daleko za mnou a já slyšel jen jeho hlas. Najednou jsem pod rukama a nohama ucítil vodu a chodba byla stále užší. Nejprve jsem kolem sebe cítil trámy a prkna, ale pak to skončilo a kolem mě byla jen holá zemní chodba. V takových těsných prostorách se člověk, který si ještě nezvykl, cítí nedobře... doplazili jsme až do místa, kde se naše chodby stýkaly s nepřátelskými... Přiznám se, že už jsem chtěl pryč z tohoto dlouhého hrobu.*“⁷⁴⁴

Chápání nasazení v podzemních prostorách jako *pohřbení zažíva* umocňovalo i ticho, které v podzemí po většinu nasazení vládlo. Kvůli neustálému vzájemnému odposlouchávání postupu, které bylo základem kalkulace odpalování útočných min i obranných protimin, museli vojáci v podzemí dodržovat pokud možno mlčenlivost a omezovat pracovní hluk a často byli ve vysunutých naslouchacích chodbách dlouhé hodiny v podzemí zcela sami, ve tmě a tichu. To byla vzácná schopnost a mezi vojáky 2. roty 4. sapérského praporu, kteří byli na místě nasazení, byl v tomto smyslu oceňován zejména voják Dimitrij Parfenov, který od začátku pracoval v protiminách před 4. bastionem a proslul chladnokrevnou schopností soustředěně a přesně odposlouchávat postup útočných minérů.⁷⁴⁵ Mělnikov nakonec musel 15. května 1855 ze Sevastopolu odjet a dlouhodobě se léčit, i když důvodem spíše byl blízký výbuch moždířové bomby na povrchu, který mu způsobil těžké zranění hlavy a částečnou ztrátu sluchu. Dětengof jeho odjezd však interpretuje zcela v duchu reprezentací o podzemním protiminovém systému jako pomyslném záhrobí.

Co se týče Jeršova, tak přestože ten byl původně velmi zvědav se seznámit s podzemním obranným sektorem, již se na místo podle svého deníku nikdy nevrátil. Podzemní protiminový systém je v Jeršovově zkušenosti jediným prvkem, který explicitně vyloučil ze svého obecného a v deníku mnohokrát projeveného vnímání pevnosti a města Sevastopol, osazeného posádkou, jako jedné velké symbolické rodiny typu historické kvazipostavy. Je to prostor, který odmítá a již se o něm nikdy nezmiňuje. Stejně tak von Šulc o svých častých návštěvách protiminového systému před Bastionem č. 4, tvořícím pomyslný pilíř obranného úseku, kterému velel, postupně přestal psát poté, co si na začátku července 1855 zaznamenal několik pro sebe drastických zkušeností po odpalech miny: „*Dnes jsme také odpálili dvě protiminy a viděli jak během prvního výbuchu do povětří vyletěla dvě lidská těla a při druhém výbuchu dokonce devět těl. Jindy jsme po výbuchu na rozvalinách nacházeli čepice a části uniforem,*

743 Детенгоф, „Забытый герой [А.В. Мельников]. Из воспоминаний старого сапера,“ 547.

744 Анонимный путешатель (Н. В.), „Десять дней под Севастополем,“ 104.

745 Орда, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 25.

*jednou dokonce trčely ze stěny galerie dvě nohy a naši vojáci z nich zuli boty a nechali si je.*⁷⁴⁶

Minový útok byl obecně chápán jako jeden z projevů patové situace, která panovala před Sevastopolem již od října 1854 a přispíval tak k frustraci obléhatelů. Navzdory vši vynaložené snaze a obětem prakticky nijak nepřispěl ke zrychlení průběhu obléhání.

Zoufalství a hanba eskaluje

Zahanbující nouze způsobila na britské straně prudký nárůst černého a neformálního výměnného obchodu s francouzskými vojáky. Že něco je zásadně v nepořádku, je začalo vnějškově projevovat poprvé tím, že se zejména britští řadoví vojáci po stovkách snažili infiltrovat do francouzského tábora a všemožně směňovat svůj majetek za jídlo a součásti zimního oblečení. Často se jim toho zprvu dostávalo zdarma, neboť francouzští vojáci britské obecně litovali a většinou rezolutně odmítali jejich peníze, když byli požádáni například o možnost sníst zbytky z jejich vojenských jídelen. Vojenský lékař J. J. Scott z 57. pluku nároky služby v extrémních podmínkách shrnul na konci prosince 1854 slovy, že „*neustálá služba v takových podmínkách musí zlomit i ty nejlepší muže.*“⁷⁴⁷ Zlomení znamenalo v praxi postupný propad do rezignace a zoufalství za současných silně zahanbujících pocitů. „*Lidé doma si myslí, že o vojáky je zde dobře postaráno, ale omlouvám se, že musím prohlásit, že se s námi zachází hůře než doma se psy,*“ napsal na začátku prosince 1854 v dopise rodičům voják T. Hagger z 23. pluku.⁷⁴⁸ Přirovnávat sebe sama tímto způsobem ke psům v případě vojáků, v jiných situacích ve svých egodokumentech mnohočetně zdůrazňujících tradiční militární atributy mužnosti, síly, rozhodnosti a schopnosti porazit a pokořit nepřitele, je mimořádně silná reprezentace zahanbení a vnímání vlastní situace jako zoufalé. Jiní vojáci takovou situaci popisují jako situaci osamělosti a opuštěnosti, kdy se museli v krajních situacích jako prosebníci nedůstojně spoléhat na soucit jiných lidí, když o ně vlastní armáda nedbala. Štábní seržant H. Wilton z 90. pěšího pluku si do své osobní bible poznamenal o nelehké situaci po příjezdu domů v těžké nemoci: „*Po mém návratu, když jsem zraněný a nemocný dorazil z Turecka mě můj vznešený přítel (John Bullar, Esq., který Wiltonovi daroval bibli) a jeho bratr Dr. W. Bullar jako první navštívili ve vojenské nemocnici v Portsmouth v roce 1855. Během mého zotavování mě tento gentleman živil a šatil mnoho měsíců, protože má vlast mě opustila.*“⁷⁴⁹ Pokud znovu parafrázujeme Scottovo vnímání situace, všechny takové reprezentace nesou význam symbolického zlomení. Jak taková situace nastala?

Nejprve je třeba říci, že tato nanejvýš kritická situace se netýkala zcela všech britských vojáků a důstojníků. Existovala nepočtená vrstva vysokých, většinou štábních důstojníků, kteří byli celou zimu zaopatřeni velmi dobře a často přebývali v Balaklavě nebo na palubě některé ze zakotvených lodí. Frances Duberly po nějaké době začala jejich přítomnost silně iritovat a nakonec 5. února 1855 napsala v dopise sestře, že „*pokaždé, když vidím důstojníky z Raglanova štábu, tak se pořádně rozzlobím.*“

746 Анон. (фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших въ обороне Севастополя въ войну 1853-56 годов,“ 407.

747 NAM 1993-07-39, zápis z 23. 12. 1854.

748 NAM 1976-08-32, 1.

749 NAM 2004-11-98.

Pobočníci a další neustále kolem chodí tak dobře oblečení a živeni, tak nastrojení a neustále se usmívající... zatímco všude kolem nich muži i koně umírají a leží mrtví a tisíce lidí nařikají na svůj bídný osud a každý nářek je zde kletbou na prokletou lehkomyšlnost a prokletou neschopnost, která Anglii stála její nejlepší armádu...“⁷⁵⁰

Druhou, ale stejně omezenou skupinou, byla Royal Navy Brigade, tedy opěšalá dělostřelecká jednotka pod velením námořního kapitána Lushingtona, která obsluhovala několik baterií těžkých děl. Zde panoval podle řady návštěvníků mnohem větší pořádek ve smyslu alespoň částečně fungující logistiky. Vojenský ilustrátor William Simpson během listopadu a prosince tábor několikrát navštívil a zaznamenal si, že „v námořnickém táboře se ale věci měly zcela jinak. Námořníci vydláždili cestičky v táboře ke každému stanu... v noci se svítilo a slýchal jsem hudbu a smích... Kapitán Lushington měl neustále vytaženou vlajku, přesně jako na lodi a zvon, na kterém služba odbíjela hodiny. Když měl námořník díru v šatech, mohl si ji nechat opravit a když chtěl látku na opravu, tak ji dostal...“⁷⁵¹ Námořní brigáda ale představovala jen menší novou část britského kontingentu, námořníci měli separátní zásobovací službu a své zdroje s armádou nesdíleli.

Prvním a již zmíněným zdrojem neustále se zhoršujícího stavu velké většiny britských vojáků byla neutuchající těžká dřina a vyčerpávající nasazení, pramenící ze skutečnosti, že britská armáda podle mínění mnohých důstojníků vedla příliš rozsáhlý obléhací útok na příliš širokém sektoru, pro jehož pouhé zajištění a udržování měla nedostatek vojáků. Již během října začal již diskutovaný zmatený a příliš přísný směnného systému způsobovat chronické vyčerpání většiny mužů. Padesátý sedmý pluk musel ráno 25. října urychleně nastoupit do pole do bitvy u Balaklavy a jeho vojenský lékař Scott si zapsal, že „ráno v sedm hodin troubili na poplach. Divize okamžitě nastoupila do zbraně, většina mužů bez snídaně poté, co se vrátili ze čtyřadvacetihodinové služby v zákopech...“⁷⁵² O čtyři dny později Scott shrnuje pocit ze své vlastní čtyřadvacetihodinové služby v zákopech s plukem následujícími slovy: „Minulé noci jsem byl dvanáct hodin v zákopech a musel jsem tam zůstat ještě následujících dvanáct hodin. Noční chlad je strašlivý... nikdo, kdo neprodělává to, co my zde, nemůže pochopit... jak šťastný jsem byl, když mých dvacet čtyři hodin uplynulo. V místním vlhku způsobuje velké utrpení to, že nemáte k jídlu nic jiného, než... deštěm promáčené suchary. Ani se již nepokusím popsat utrpení mužů i důstojníků...“⁷⁵³ Vojín T. Hagger z 23. pluku své bojové nasazení během konce listopadu a začátku prosince 1854 shrnul, že „čtyři noci z každých šesti jsme v předsunutých postaveních,“ což dlouhodobě označoval jako „nejhorší možné zacházení, kterého se bojíme více, než boje... a je mi líto, že musím prohlásit, že velmi vysoký počet mužů, kteří sem přibyli... zemřel kvůli vlhku a zimě.“⁷⁵⁴ Vojín Henry Smith z 21. pěšího pluku ve svém zachovaném dopise rodičům z února 1855 shrnuje chronické vyčerpání a umrtvující únavu stejným způsobem: „Dne 24. září 1854 jsme se dostali na tyto vrchy a přibližně za týden jsme museli začít stavět dělostřelecké baterie a kopat zákopy a během toho jsme se nikdy nevyspali déle než čtyři hodiny ze čtyřadvaceti a velmi často jsme neměli ani čas na to, abychom si připravili konvičku kávy, než jsme museli odejít za jinou povinností... přestože granáty a dělové koule létaly jako krupobití, tak jsme ze strašlivě-

750 Kelly, ed. *Mrs Duberly's War*, 142-143.

751 Eyre-Todd, ed., *The Autobiography of William Simpson, R.I.*, 23-24.

752 NAM 1993-07-39, zápis z 25. 10. 1854.

753 NAM 1993-07-39, zápis z 29. 10. 1854.

754 NAM 1976-08-32, 1.

ho pracovního nasazení, které jsme prodělávali, byli tak unaveni, že bez ohledu na cokoli jsme si lehli a spali, i kdyby přímo vedle nás střílelo dělo.“⁷⁵⁵

Od poloviny listopadu navíc neustále pršelo nebo padal déšť se sněhem, což způsobovalo odplavování zeminy z valů a zákopů. Elphinstone poznamenává, že „během této doby se odplavené valy snížily o celých 18 palců pod původní úroveň a na jejich opravy musely být nepřetržitě nasazované pracovní skupiny“ a střilny, vytvořené pomocí prken a pytlů s pískem kvůli vlhkosti a dešti shnily a musely být téměř všechny postaveny znovu, což byl ohromný objem práce.⁷⁵⁶ Zejména poslední listopadový týden byl déšť tak vytrvalý, že celé úseky zákopů byly permanentně zatopeny do výše kolen a cesty byly neprůchodné kvůli hlubokému blátu. „Neustálé vystavení nepřízní počasí, těžké pracovní povinnosti a zpřetrhávaný spánek velmi rychle ztenčily počet mužů schopných nasazení,“ píše velmi rezervovaně Elphinstone a od 30. listopadu 1854 přestaly britské jednotky s dalším postupem obléhacích prací a k tomuto dnu bylo 10.900 mužů ve stavu nemocných, více než celá třetina kontingentu.⁷⁵⁷ „Pocasi je velmi špatné a zákopy jsou plné vody. Nikdo neví, v co vystavení takovým podmínkám vyústí, ale obávám se, že ještě před příchodem zimy přijdeme o polovinu armády,“ stěžuje si vojenský lékař J. J. Scott ve stejné době na konci listopadu.⁷⁵⁸ Přestože v polovině prosince se podařilo zákopy odvodnit a nasazovat na pracovní povinnosti spíše nově přišedší sapérské jednotky, než vojáky pěších pluků, tak z hlediska aktérů se situace příliš nezlepšila. Po krátkém období suchého počasí se ale 15. prosince znovu vrátily prudké deště a sněhové bouře a zákopy byly znovu zaplaveny. Voda z nich navíc musela být čerpána výhradně ručně, žádná mechanizace nebyla k dispozici. V noci na 15. prosince „voda vystoupala tak, že zcela zatopila muniční sklad v dělostřelecké baterii Royal Navy Brigade č. 1... a velká pracovní skupina musela pomocí kbelíků dostat vodu ze zákopu a následně prokopat odvodňovací strouhu valem, což bylo dosti riskantní, protože nepřítel na ni celou dobu vedl ostrou palbu z pušek.“⁷⁵⁹ Na nejtěžší průběžné údržbářské práce však byly již téměř celý měsíc nasazovány výhradně zapůjčené turecké jednotky, protože britští vojáci už toho nebyli schopni, neboť jejich počty sotva stačily na pravidelnou strážní službu v zákopech.⁷⁶⁰

Práce na paralelách, sapách, bateriích a ostrostřeleckých postaveních byla krajně vyčerpávající i z důvodu skalnatého podloží. V denních situačních zprávách se tak často objevují formulace jako „podloží bylo tak skalnaté, že byl učiněn jen nepatrný pokrok,“ jako v případě hlášení o pracovní skupině 14 mužů, která zahlubovala ostrostřelecká postavení před Levým útokem v noci na 15. února.⁷⁶¹ Sapérii museli skálu často postupně odstřelovat, aby mohly obléhací práce postupovat, o čemž jsou v Elphinstonově deníku pravidelné záznamy.

Vojenská strava

Pokud byl k dispozici otop, tak samotná vojákům vydávaná strava byla podle zkušenosti mnoha nasazených problematická, „Zdá se, že solené potraviny způsobují prů-

755 NAM 1994-02-172, dopis je ve skutečnosti datovaný nikoli 2., ale 22. 2. 1854.

756 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 57.

757 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 59.

758 NAM 1993-07-39, zápis z 28. 11. 1854.

759 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 72-73.

760 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 68.

761 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 37.

jmy a cholera,” poznamenal si již 3. října 1854 do svého deníku vojenský lékař J. J. Scott z 57. pluku.⁷⁶² Vojenský malíř William Simpson si v prosinci zapsal, že v mnoha jednotkách „*celé snídaňové menu pro důstojníky sestávalo ze smaženého konzervovaného vepřového a namočených sucharů, smažených na vepřovém sádle*,”⁷⁶³ přičemž obědové menu bylo ve většině případů zcela stejné. Podobně pravděpodobně kapitán 90. pěšího pluku Thomas Smith píše ještě v únoru 1855 svému bratrovi a explicitně zmiňuje, že armádním přiděláním je radno se vyhýbat: „*Zjistil jsem, že pokud si chci uchovat dobré zdraví, musím se v co největší míře vyhýbat solenému masu*.”⁷⁶⁴ Zde byli znovu ve výhodě důstojníci, kteří měli finanční prostředky, aby se nemuseli spoléhat na armádní přiděly a mohli si ze svého pořizovat čerstvé potraviny.

Strava zcela jiné kvality se od počátku prosince vydávala v přístavu v Bala-klavě, kde byla otevřena dobročinná kuchyně, placená Krymským fondem deníku Times, do které však kvůli její poloze mohli docházet prakticky jen důstojníci. Poručík Peard z 20. pluku byl 3. prosince kvůli těžkému kašli odvelen na nemocniční loď a vzpomíná, že jednoho večera dobročinnou výdejnu jídla navštívil a s několika důstojníky na táborové poměry luxusně povečeřeli, v „*pět hodin bylo servírováno zcela opulentní menu... skládající se z polévky, krocana, kari, švestkového pudinku a huspeniny*.”⁷⁶⁵

Orientalizující proměna

Pocitovaná hanba na britské straně pramenila také z jednoho velmi specifického srovnání. Jak již víme, tak mnoho britských vojáků, kteří cestou na krymské bojiště učinili zastávku v Konstantinopoli, Gallipoli nebo dalších místech a měli možnost seznámit se s místními městy a jejich obyvateli, se vůči nim ostře vymezovalo. Jedním z nejsilnějších symbolů, s jejichž pomocí tak činili, byl protiklad vnímaného západního pořádku a *čistoty* a východního nepořádku a *špíny*. Totožné reprezentace se nacházejí v denících těch, kteří před vyloděním na Krymu pobývali ve vojenských táborech poblíž tehdy otomanské Varny. Během zimy 1854-1855 však díky kruté logistické nouzi většina britských vojáků i důstojníků prodělala v tomto smyslu proces, který označuji jako *orientalizující proměnu* a tato fyzická, ale rovněž kulturní metamorfóza, se během listopadu a prosince stala silně působící novou proměnnou kultury války. Britští vojáci totiž přišli o své čisté a zdobné uniformy, nemohli se holt ani pravidelně mýt a vůbec dodržovat běžné hygienické návyky a museli se časem oblékat do všemožných hadrů, nebo kořistních ruských uniforem, jejichž hlavním smyslem bylo ochránit před nepřízní počasí.

Vojenský lékař Frederick Robinson si již 9. října 1854 v táboře před Sevastopolem zapisuje, že „*polní tažení nás přinejmenším naučilo vůbec nedbat na to, jak vypadáme... ve dne byla nepříjemná zima s mrazivým větrem*.”⁷⁶⁶ Poručík Chatfield v dopise matce v únoru 1855 typicky shrnuje, že „*mám nyní dlouhý plnovous a vypadaly*

762 NAM 1993-07-39, zápis z 3. 10. 1854.

763 Eyre-Todd, ed., *The Autobiography of William Simpson, R.I.*, 27.

764 NAM 1969-05-22, plukovníkem jednotky byl patrně Gervas Stanford Deverill, takže by se jednalo o 90. pěší pluk, v němž byl v roce 1847 Deverill povýšen na majora. Viz By Authority, *A List of the Officers of the Army, and of the Corps of Royal Marines on Full, Retired, and Half-Pay with an Index* (Londýn: Parker, Furnival and Parker, 1847), 51.

765 Peard, *Narrative of a Campaign in the Crimea*, 235.

766 Robinson, *The Diary of the Crimean War*, 176.

mi téměř všechny vlasy kvůli tomu, že mám nepřetržitě na hlavě čáku.“⁷⁶⁷ Když kaplan Taylor popisoval první dojmy ze setkání s kolegou kaplanem Heywoodem, také již nějakou dobu přebývajícím v Balaklavě, tak odstavec uzavřel slovy, že Heywood „jako všichni na tomto místě nosí ohromný plnovous a knír.“⁷⁶⁸ Po několika týdnech pobytu v britském vojenském táboře Taylor v dopise napsal, že „Celá armáda je rozedraná. Všechno zlato a prýmký z uniforem jsou špinavé, potrhané a zanedbané. Vojáci jsou oblečeni do všeho možného, jen aby se ubránili bahnu a mokru... na přehlídky chodí v tom nejgrotesknějším oblečení... Když vidíš defilovat celé pluky pokryté bahnem, jak jim z děr v látce čouhají lokty a kolena... tak zcela mizí pořádek i nádhera vojenského života.“⁷⁶⁹

Z hlediska vojenské symboliky je významné, že Taylor zjistil, že vojáci hromadně zahazují své rozlišovací znaky a často prestižní symboly svých jednotek: zvláštní pokrývky hlavy. Jak píše ve stejném dopise, tak v prosinci po celém táboře viděl tisíce zahozených přileb, čák a dokonce i vysokých kožešinových čepic gardových pluků. O několik dní později napsal v dalším dopise, že „kresby v *Illustrated* vám vůbec neposkytnou představu, jak vojáci skutečně vyhlížejí... Muži chodí pokrytí blátem a vypadají opravdu bídně...“⁷⁷⁰ Podplukovník Sterling z Horalské brigády si na konci prosince 1854 již nebral servítky a příteli napsal, že „půda v táboře je samé bahno a jíl, všichni jsme celí zablácení a vypadáme zcela příšerně.“⁷⁷¹ Kapitán Hawley z 89. pěšího pluku o svých vojácích v této fázi obležení napsal, že „už vůbec nevypadají tak, jak mají, nezbyl na nich ani kousek uniformy... vypadají jak uhlíři nebo cikáni.“⁷⁷² Vojenský lékař Frederick Robinson z Coldstream Guards podobně označil své vojáky za „pítoresktně vyhlížející... vagabundy“, kteří dávno ztratili jakýkoli řádný vojenský vzhled a snaží se jen jakýmkoli způsobem uchránit před zimou a vlhkem.⁷⁷³ Poručík Hon. Charles John Addington z 38. pluku v dopise rodině ze 14. 12. 1854 sám sebe charakterizoval slovy: „přál bych si, abyste viděli, jak vypadám v tuto chvíli, myslím, že byste mě označili za tuláka nebo zlodějíčka a chtěli poslat do vězení.“⁷⁷⁴ Dodržování ústrojní kázně přitom bylo v britské armádě tradičně jedním z nejdůležitějších prostředků vojenské disciplíny. Vojáci byli stále pokládáni za reprezentaci panovníka (panovnice) a na jejich vzhled byly ve službě i mimo službu kladeny vysoké nároky. Skutečnost, že v rámci logistické katastrofy na Krymu musel být z čistě praktických důvodů zcela ignorován jinak nevojenský vzhled armády, byla z hlediska kultury války závažná. Uniformy nejsou jen pouhým rozlišovacím znakem ve vztahu k nepříteli, jejich nedílnou součástí jsou distinkce a jsou tedy rovněž symbolem řádu a hierarchie v armádě, jsou symbolem subordinace jako prázakladu vojenské disciplíny. V tomto smyslu

767 NAM 2003-02-333, dopis č. 3 matce, datováno 11. 2. 1855.

768 NAM 2005-09-151, dopis z 18. 12. 1854.

769 NAM 2005-09-151, dopis č. 5 z 18. 12. 1854. Na jiném místě znovu komentuje mizející „nádheru a skvostnost války“ kvůli tomu, jak vojáci nosí roztrhané a zablácené uniformy, které přestaly být uniformami, dopis č. 7 z 15. 1. 1855, Balaclava.

770 NAM 2005-09-151, dopis č. 6 z 29. 12. 1854. Autor měl na mysli *Illustrated London News*.

771 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 159.

772 Ward, *The Hawley Letters*, 20.

773 Robinson, *Diary of the Crimean War*, 209.

774 Hiley Addington a A. Mck. Annand, eds. „The Crimean and Indian Mutiny Letters of the Hon. Charles John Addington, 38 Regiment“, *Journal of the Society for Army Historical Research* 46, 187 (1971): 163. „Kdysi šarlatový vojenský kabát má nyní tmavě cihlovou nebo červenohnědou barvu a je plný děr, zlaté prýmký jsou všechny roztrhané, na kalhotách mám množství záplat nejrůznějších barev a čouhají mi z nich kolena...“

je kulturní logika závěrečné pasáže, v níž Addigton svoji úvahu uzavíral slovy, že se „*rychle propadáme do polobarbarského stavu,*“ více než zřejmá.⁷⁷⁵

Britští vojáci navíc přebývali v táboře, který do jara 1855 neměl vyřešený sanitární systém, takže většinu z nich neustále doprovázel zápach fekálií a hnijících odpadků, což byla další dehonestující a kulturně degradující okolnost. Co se týče hygienické situace jednotlivých vojáků, tak ji přehledně shrnuje znovu Robinsonův deník. Pisatel celý říjen trpěl chronickým průjmovým onemocněním a teprve 22. října se mu podařilo jako privilegovanému gardovému důstojníkovi a vojenskému lékaři sehnat nové spodní prádlo a starého, které musel nosit nepřetržitě od konce srpna, se konečně zbavit, „*což velmi napomohlo mému pohodlí.*“⁷⁷⁶ Aniž bychom zbytečně zabíhali do detailů, je nutné skutečně zdůraznit, že většina britské armády celý podzim a zimu 1854/55 trpěla chronickými průjmovými onemocněními, což hygieně a upravenému „evropskému“ zevnějšku opravdu nepomáhalo. „*Padesátý sedmý pluk je vcelku zdravý, ale zničený únavou... kvůli neustálému vystavení nočnímu chladu a vlhkosti a nedostatku dobrých potravin převládají průjmy,*“ zapsal si vojenský lékař J. J. Scott na konci října 1854.⁷⁷⁷ Poručík Chatfield ze 49. pluku ještě v srpnu 1855 v dopise matce na explicitní dotaz odpovídá, že průjmem trpí téměř neustále již od září 1854 a stejně tak většina vojáků, které znal.⁷⁷⁸ Nejhorší situace nastala v prosinci a lednu 1854/55, kdy panovala největší logistická nouze a nejvyšší nemocnost. Hygienické situaci vůbec nepomohlo to, když v prosinci velmi rychle zemřela většina kavaleristických koní a obecně tažných zvířat, pro které bylo velmi málo píce. Kaplan H. A. Taylor si zapsal 18. prosince, že „*zvířata rychle posla. Kavalerističtí a dělostřelečtí koně jsou kost a kůže, jsou přetěžováni a nejsou pro ně žádné stáje. Neustále vidím, jak padají mrtví na cestě. I úplný cizinec by mohl z přístavu dojít do obléhacích linií, pokud by sledoval šňůru koňských mršin. Včera jsem šel nahoru do tábora a jen na několika desítkách metrů jsem viděl 22 pošlých koní. Zdálo se, že dvě dělostřelecká tažná spřežení... posla celá na místě.*“⁷⁷⁹ Tisíce mršin zůstaly většinou nepohřbené až do jara 1855.

Co se týče situace v zákopech, tak například ještě denní rozkaz z 5. května 1855, vydaný generálmajorem Harry D. Jonesem, velícím důstojníkem královského inženýrského sboru na Krymu, zdůrazňoval, že je nutné konečně (!) vyčistit zákopy od obrovského množství odpadků a nahromaděných fekálií: „*Dlouhý pobyt našich jednotek v zákopech učinil některé jejich části krajně odporné a je tedy nutné pověřit příslušného důstojníka... aby je zbavil neřádu a nadále byly paralely a sapy udržovány již čisté.*“⁷⁸⁰ Znamená to jinými slovy, že zákopový systém nebyl systematicky čištěn od října 1854, po dobu sedmi měsíců. Ještě osmého května ale kapitán Browne ve svém denním hlášení uvádí, že „*zákopy byly široko daleko nanejvýš hnusné, latríny nebyly vůbec zakryté a nikde jsem nespatriil příslušného důstojníka a jeho pracovní brigádu,*“ přičemž Browne tuto skutečnost rozezleně ohlásil generálu Simpsonovi, pod kterého spadaly nasazené pěší jednotky. Na začátku května, nepochybně v souvislosti s nastupujícími

775 Addington a Annand, eds., „The Crimean and Indian Mutiny Letters of the Hon. Charles John Addington, 38 Regiment,“ 163.

776 Robinson, *The Diary of the Crimean War*, 188.

777 NAM 1993-07-39, zápis z 31. 10. 1854.

778 NAM 2003-02-333, dopis č. 10 matce, datováno 29. 8. 1855. „*Napsala jste, že jste dozvěděla, že jsem trpěl průjmem a je pravda, že jím trpím neustále, tu a tam od té doby, co jsem přijel... nezpůsobuje mi však skutečný problém kromě prvních dvou dnů, kdy jsem velmi zesláblý.*“

779 NAM 2005-09-151, dopis č. 5 z 18. 12. 1854.

780 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 204.

vedry, se tak z pera vojenských inženýrů objevuje řetězec hlášení, které opakovaně a dlouhou dobu podle všeho marně upozorňují na to, že rozsáhlé oblasti zákopů nejenže nejsou stále definitivně odvodněné a je v nich spousta bahna, ale především jsou de facto jednou velkou žumpou a skládkou odpadků.⁷⁸¹ Teprve v polovině května se situace začala pomalu lepšit.

V záhlaví této kapitoly citovaný dopis vojína Thomase Greenfielda zmiňoval, že vojáci mnoho měsíců nejen neměli možnost si své uniformy a posléze náhradní oblečení vyprat, nedostali od září 1854 až do jara 1855 žádné nové spodní prádlo, ale běžně jim bylo zakazováno kvůli schopnosti okamžitě reagovat na vyhlášený poplach, aby se z „pracovního“ svlékali alespoň na noc. To platilo i pro důstojníky, zejména nižší. Poručík Chatfield ze 49. pluku v únoru 1855 v dopise matce zmiňuje, že „*Neustále spím ve svém kabátu i veškerém ostatním oblečení, vyjma svých vysokých bot, tak, abych byl kdykoli během okamžiku schopen zareagovat na poplach.*“⁷⁸² Vojenský kaplan H. A. Taylor tento rozkaz explicitně zmiňuje. Ve svém prvním dopise po příjezdu na Krym do Balaklavy se podivuje, že „*muži si celé týdny nevyměnili oblečení, ale existují rozkazy, které to nařizují jim i všem důstojníkům a podřídít se musí i kaplani.*“⁷⁸³ Dokonce i plukovník Windham ze 4. divize si 1. prosince zapsal, že ani důstojníci v jeho hodnosti nebyli výjimkou a nedostatek osobní hygieny pokládal již za děsivý a mimořádně obtěžující: „*Kromě dvou nocí, kdy jsem byl na palubě Agamemnonu, jsem si od 14. září nesměl svléknout šaty na noc a boty jsem si mohl zout jen velmi zřídka.*“⁷⁸⁴ Podplukovník Stephenson psal 21. ledna 1855 nadšeně matce o tom, že dostal za úkol zastoupit nemocného plukovního indentanta v Balaklavě, následkem čehož se jeho osobní hygiena dramaticky zlepšila: „*Přijel jsem především a zůstanu zde měsíc nebo šest týdnů, takže jsem poprvé od 14. září 1854 svlékl uniformu a vyspal se v posteli, nechal si vyprat kabát a vyměnil si spodní prádlo... takže se nyní konečně cítím čistý a důstojný.*“⁷⁸⁵

Jaký význam nesou všechny tyto problémy? Britští vojáci téměř všech hodností, snad jen s výjimkou generálů, tak již od října 1854 postupně začali sami vyhlížet jako téměř dokonalé zosobnění svých vlastních představ o otravných nečesaných páchnoucích orientálců na konstantinopolských bazarech a v úzkých uličkách, kde nebylo možné uniknout jejich „*česnekem vanoucímu dechu.*“⁷⁸⁶ Najednou se začali podobat obtěžujícím žebrákům a sami si často jakýmkoli způsobem zjednávali přístup k francouzským polním kuchyním, kde prosili o zbytky jídla. Přestávali být vzezřením vojáky a chtěli nechtěli se měnit na ty, kterými sami hluboce pohrdali a jejichž nemytost, špínu a neupravený zevnějšek používali jako hlavní rozlišovací znaky vzhledem k sobě, britským vojákům, představitelům řádu a civilizace. Vojenský kaplan H. A. Taylor v polovině ledna 1855 napsal rodině, že utrpení vojáků v táboře je podle jeho zkušenosti mnohem horší, než jak líčí novinové reportáže: „*Články v*

781 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 205. Znovu například 9. května kapitán De Moleyns ve svém hlášení zmiňuje, že „*zákopy, zejména v úseku levých sap a příkop před Baterií č. 9, se nachází v tom nejodpornějším možném stavu.*“ Tamtéž, 206. Nakonec až 10. května vydává vrchní velitel Lord Raglan rozkaz, aby se všechny latríny sanitárně vyčistily a následně zakopaly a byly připraveny nové a učinil za hygienu v zákopech osobně odpovědné důstojníky nasazených pěších jednotek. Tamtéž, 207.

782 NAM 2003-02-333, dopis č. 3 matce, datováno 11. 2. 1855.

783 NAM 2005-09-151, dopis č. 7 z 15. 1. 1854, Balaklava.

784 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 83.

785 Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield*, 133.

786 Peard, *Narrative of a Campaign in the Crimea*, 4-5.

novinách se již poněkud blíží pravdě, ale dokonce ani těm se vůbec nedaří popsat tu nejhoršší bídu, doprovázející toto tažení, mám tím na mysli strádání, utrpení a téměř sebezníčení armády. Pokud by Lord Raglan byl sesazen, všichni bychom si pomysleli, že to je po dlouhé době konečně první krok správným směrem.“⁷⁸⁷ Táborový smrad a špína nezpůsobovaly jen fyzické následky, ale zesilují obecně působící kulturní proměnnou hanby a zoufalství, které stále silněji zachvacovalo britské vojáky a kterému se nedalo uniknout. Taková situace způsobovala i stále silnější vymezování vůči v tomto smyslu privilegované sortě štábních důstojníků. Plukovník Windham si 3. prosince do svého deníku znovu zapsal několik reprezentací strašné situace svých mužů, přičemž za nejhorší považoval případy, kdy chronické vyčerpání, hlad a únava muže přímo stály život: „Dnešního rána Rusové během výpadu zabili bajonety dva muže... poté, co usnuli na hlídce. Muži jsou tak vyčerpaní a unavení, že není možné je udržet vzhůru. Věci podle mého názoru vypadají velmi špatně... doufáme jen, že Rusové trpí alespoň tak hrozně jako my.“ Ihned na to ale poznamenal, že ovšem „na velitelství mají veškeré dostupné pohodlí pro sebe i své koně. Dobré postele, dobré stáje, teplé krby a dobré večeře...“⁷⁸⁸ Když o dva dny předtím vojín Thomas Hagger z 23. pěšího pluku psal v dopise rodičům, že řadoví vojáci jsou na Krymu zaopatřeni hůře, než doma psi,⁷⁸⁹ vyjádřil tím stejné prožívání a hodnocení situace jako plukovník Windham. Britští vojáci začínali být zoufalí tak, že byli přesvědčeni, že je jim upíráno jejich lidství. Hlídací psi doma v Británii nebo dobře živení koně velících generálů na Krymu se měli podle nich lépe, než oni sami.

Vrcholná reprezentace *orientalizující proměny* na základě srovnání se nachází v deníku Frances Isabelly Duberly. Ve svém deníkovém zápisu z 21. 3. 1854 reflektovala odpolední procházku po Konstantinopoli, odkud se vrátila zhnusená. Zapsala si, že „turečtí psi, líní a špinaví, se váleli všude kolem a také všude kolem se potulovali odporně špinaví žebráci, promíchaní s tureckými vojáky a Řeky. Malý přístav je celý zanesen zelím a odpadky všemožného druhu, tu plaval mrtvý pes a tam byl zase poblíž břehu zdechlý kůň, přičemž tři psi bojovali o možnost trhat maso z jeho nafouklého hnijícího boku.“⁷⁹⁰ Pokud tento zápis i předchozí zápisy z deníků a dopisů celé řady vojáků a důstojníků srovnáme s jejím známým a v literatuře často citovaným deníkovým zápisem z 3. 12. 1854, kdy popisuje spojenecký přístav Balaklava, tak se vnímání orientalizující proměny v jejím případě stane zcela zjevným: „Pokud by si někdo chtěl v Anglii postavit ‚kopii Balaklavy‘, povím vám, jaké potřebuje ingredience. Vezměte vesnici plnou polozbořených domů a brlohů, které jsou nejděsivějším představitelným způsobem špinavé, nechte všude volně pršet, dokud se celé místo nepromění v bažinu, pokrytou vrstvou svinstva až po kotníky... Na další části pláže nažeňte všechny vyčerpané nákladní koně, umírající voly a vyčerpané velbloudy a nechte je, aby zemřeli hladu. Učini tak v průměru za tři dny a pak se začnou rozkládat a strašně páchnout. Nechte ve vodě volně plavat veškeré vnitřnosti zvířat, poražených kvůli stravování posádek více než 100 lodí, ani nemluvě o obyvatelích města, společně s tu a tam plovoucími lidskými pozůstatky, vcelku nebo po částech, až to hezky pokryje vodní hladinu, a to všechno nacpěte do úzkého přístavu a dostanete skutečnou podstatu Balaklavy.“⁷⁹¹ Přístav Balaklava, jediná zásobovací spojnice britského vojenského

787 NAM 2005-09-151, dopis ze 7. 12. 1854, Balaklava.

788 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 85.

789 NAM 1976-08-32, 1.

790 Duberly, *Journal kept during the Russian War*, 19.

791 Duberly, *Journal kept during the Russian War*, 145.

tábora před Sevastopolem s vnějším světem, se ve vnímání britských vojáků stal během podzimu a zimy 1854/55 zmenšenou Konstantinopolí nebo Gallipoli, místem špinavým, chaotickým a z hlediska britské militární kultury *pošpiněným*.⁷⁹²

Jeden den před vánočními svátky roku 1854 se všechny zmíněné problémy definitivně staly předmětem veřejné debaty. Londýnské *The Times* vydaly úvodník, který uváděl, že „nejlepší armáda, která kdy byla vyslána z této země, padla za oběť nejhorší neschopnosti. Nekompetentnost, lhostejnost, aristokratická povýšenost, netečnost na vysokých místech, protekce, rutina... a hloupost vládnou na výsostech ve vojenském táboře před Sevastopolem.“⁷⁹³ Po svátcích následovala série dalších útočných článků, které vyvolaly značné pobouření doma a rovněž vlnu dopisů od mnoha důstojníků a vojáků z Krymu, které víceméně potvrzovaly pozici Timesů. Důstojníci si hromadně stěžovali, že vrchní velitel Lord Raglan je apatický, zásobování nefunguje, důstojníci i vojáci umírají zimou, hladem a na nejrůznější choroby, což velení téměř ignoruje a britský expediční sbor se pomalu rozkládá. Články v Timesech vyvolaly v Raglanově štábu šok a také marné vyšetřování, kdo za nimi ve skutečnosti stojí. Téměř nikoho z řad autorů anonymních dopisů z Krymu se nikdy nepodařilo identifikovat. Je zbytečné se v intencích této práce zabývat následnými snahami odvolat některé štábní důstojníky a sledovat širokou a bouřlivou politickou debatu, která nakonec vedla 29. 1. 1855 k ustavení parlamentního vyšetřovacího výboru a v důsledku i k pádu kabinetu. Mnohem důležitější je jiný následek této politické bouře. Dne 13. února v balaklavském přístavu zakotvil škuner *Erminia* a na jeho palubě kromě Hon. Algernona Egertona a Thomase Towera také první objemná zásilka humanitární pomoci, kterou zorganizovaly právě *The Times* prostřednictvím veřejné sbírky pro svůj Crimean Fund, který již od října 1854 pomáhal s financováním péče o zraněné britské vojáky v konstantinopolské vojenské nemocnici ve Scutari. Záběr jeho působení se tak rozšířil i na samotné bojiště. Fond si najal několik dalších parolodí, které během několika dalších dnů přivezly nejméně „*třicet sedm tisíc kusů flanelových košil a spodního prádla*“ a obrovské množství nejrůznějších potravin, hygienických potřeb, alkoholu a tabáku.⁷⁹⁴ Britští vojáci se stali subjekty celonárodní charitativní sbírky, což byl pro mnoho z nich poslední hřebíček do rakve jejich hrdosti na armádu a její velitelský sbor. Pomoc, která dorazila z Británie, však byla mimořádně vítaná a nepochybně zachránila mnoho životů. Mezitím však logistická katastrofa v britském táboře pokračovala.

Dobovými historickými souvislostmi světové pandemie cholery jsme se již zabývali v dřívější kapitole. „Orientální“ špína a dlouhodobě hrozná hygienická situace v zákopech i táboře zásadním způsobem přispěly, že od října 1854 do března 1855 byl britský tábor před Sevastopolem cholerou skutečně sužován. Z hlediska základní militární mechaniky obléhání představovala cholera v sevastopolském táboře o to závažnější problém, že zde kvůli omezené ploše nebylo možné tábořiště jednotek střídat. Většina aktérů ve svých dopisech nebo denících příliš nerozlišuje mezi cholerou, tyfoidními horečkami, úplavicí nebo nejrůznějšími průjmovými onemocněními, ale jejich následky byly obecně stejně vážné a fatální. „*Pohřby jsou zde tak časté, že již nemají žádné obvyklé formy, obvyklé pro vojenské obřady. Jak vojáci zemřou, tak je naloží na dvoukolák, zabalí do deky, shodí do velkého společného hrobu, který je vykopán hned ráno a*

792 Články v *Illustrated London News* také označovaly balaklavský přístav za „*hotovou žumpu*.“
Cooke, *The Grand Crimean Railway*, 35.

793 Hibbert, *The Destruction of Lord Raglan: A Tragedy of the Crimean War, 1854 – 1855*, 222.

794 Hibbert, *The Destruction of Lord Raglan: A Tragedy of the Crimean War, 1854 – 1855*, 259.

pak ve dvě nebo tři hodiny odpoledne já nebo Hayward zajdeme na pohřebiště společně s poddůstojníkem a pracovním komandem, abychom nechali zasypat hrob a pronesli modlitbu nad jejich ubohými těly. Pak je jáma dosypána a někdy se rovnou vykope další na zítřek,“ zapsal si svoji první služební zkušenost vojenský kaplan H. A. Taylor a dodal: „*Drahý příteli, nikdy jsem nebyl tak blízko nemoci a smrti, jako nyní.*“⁷⁹⁵

Pokud se u vojáků projeví příznaky cholery, byly léčeny dobovou konzervativní metodou, která byla jen částečně účinná. Ze všech britských egodokumentů z krymského tažení se konkrétní popis léčby cholery nachází pouze v deníku plukovníka Charlese Ashe Windhama. Ten onemocněl cholerou patrně již na konci září 1854 po bitvě u Almy, ale vojenští lékaři mu okamžitě kromě doplňování tekutin nasadili obvyklou kúru: „*Odpoledne jsem měl záchvat buď koliky nebo cholery. Dostával jsem kalomel a opium každých deset minut během prvních dvou hodin a pak každou hodinu.*“⁷⁹⁶ V dopise rodině z 28. 9. Windham znovu rekapituluje celý postup slovy: „*Předečtírem jsem onemocněl cholerou a nacpali mě celého kalomelem a opiem. Dnes už zajedu na koni za Cathcartem, který je od nás pět mil.*“⁷⁹⁷ Kalomel, neboli chlorid rtuťný, se ještě do začátku 20. století, než byly objeveny jeho nežádoucí silně toxické účinky, používal jako silné projímadlo a zmíněné opium bylo s největší pravděpodobností *laudanum*, neboli 10% opiová tinktura, v 19. století běžně používaná pro mírnění příznaků cholery.

Hrůza z omrzlin

Kromě monotónní vyčerpávající dřiny a dehonostující špíny a hladu byly dalším silným faktorem těžké omrzliny. „*Ráno 13. ledna 1855 začalo krutě mrznout, což trvalo dlouho po celou tuto fázi obléhání, čemuž se přidaly vánice a prudké severní větry. Na táborové pláni napadlo 12 až 18 palců sněhu a závěje byly často tak hluboké, až byly nebezpečné,*“ píše Elphinstone.⁷⁹⁸ Vojenský inženýr J. W. Gordon popisuje jednu pracovní směnu při udržování pořádku v dělostřelecké baterii 16. ledna 1855 následujícími slovy: „*Tento den byl nanejvýš náročný na výdrž našich mužů. Doufal jsem, že pomocí častého střídání a nasazování jen několika mužů najednou bude možné baterii udržet nezapařanou sněhem, ale uniformy našich mužů zmrzly již za několik minut a jejich tváře, ruce a vlasy se úplně pokryly ledem.*“⁷⁹⁹ Již pátého ledna, na samém začátku mrazů, vojenský lékař 57. pluku hlásil, že „*nastaly kruté mrazy a hustě sněží. Teploměr hlásí 16 stupňů Celsia pod nulou. Několik mužů již utrpělo omrzliny prstů na rukou a nohou kvůli neustálému vystavení nízkým teplotám.*“⁸⁰⁰ Jaká však byla geneze tohoto problému, kterému bylo možné při obvykle fungující logistice snadno zabránit? Omrzliny, které se na britské vojáky snesly jako pohroma na začátku ledna 1855, měly jednu mimořádnou meteorologickou souvislost.

Proti obléhatelům v říjnu až lednu 1855 totiž působilo na Krym značně neobvyklé počasí. Podzim i zima byly totiž zprvu na ruské poměry na teploty skutečně

795 NAM 2005-09-151, dopis č. 5 z 18. 12. 1854.

796 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 31.

797 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 32.

798 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 79.

799 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part I*, 154.

800 NAM 1993-07-39, zápis z 5. 1. 1855.

mírné, ale zato nevídaně deštivé, což v důsledku způsobilo mnohem horší situaci pro obléhatele. Až do poloviny prosince se teploty držely lehce nad bodem mrazu a počasí bylo charakteristické bohatými dešťovými srážkami. Ruský anonymní důstojník 22. pluku si do deníku poznamenal, že „*zima vypadala jako náš sychravý podzim, padal déšť se sněhem*“⁸⁰¹ a pro něj i vojáky bylo krajně nepříjemné být neustále během služby „*promočení skrz naskrz*.“⁸⁰² Nicméně po několikadenním nasazení ruské pluky obvykle rotovaly a vojáci se pak mohli v kasárnách a na ubikacích usušit. To v britském případě nebylo možné.

Hlavními nepřáteli britských vojáků tak bylo vlhko a neustálý téměř mrznoucí déšť. To způsobilo již diskutovanou epidemii nejrůznějších v důsledku fatálních chorob a chronické vyčerpání vojáků, kteří neměli po dva měsíce šanci se usušit a vyměnit si uniformy. Když pak teprve v polovině prosince začalo sněžit a teploty začaly nárazově a od přelomu roku trvale klesat pod bod mrazu, tak organismy britských vojáků již byly nebezpečně oslabené. Podzimní dlouhodobé chladné deštivé počasí byla ta nejhorší možná „příprava“ na zimu. Počasí na Krymu v zimě 1854-55 nebylo na ruské poměry nijak kruté, bylo jen velmi nezvyklé pro obléhatele smrtící kombinací vytrvalých dešťů, předcházejících nástup zimy.

Podplukovník Stephenson 7. prosince 1854 v dopise matce zdůraznil, že „*déle než pět týdnů nepřetržitě prší a náš tábor se proměnil na jednu velkou hromadu bláta a svinstva. Nemáš vůbec představu o tom, jak vypadá a neustálé vlhko brozně řádí mezi mužstvem a ztratili jsme kvůli tomu mnoho mužů.*“⁸⁰³ Dlouhodobá nijak neřešená vlhkost je silným faktorem, urychlujícím nástup omrzlin poté, co dojde k poklesu vnějších teplot pod bod mrazu. Důvodem je skutečnost, že pokud je lidské tělo vystaveno delší dobu teplotám na hranici 4 stupňů Celsia a trvalé vlhkosti, například kvůli nemožnosti vyměnit si mokré oblečení, je následné riziko omrzlin velmi závažné. V dlouhodobě takto, byť mírně, ale chronicky podchlazené tkáni, se začínají hromadit drobné ledové krystalky a rozsáhle zhoršovat cévní zásobení. Následný mráz napadá již ohrožené tkáně a postup omrzlin je rychlý a mnohem horší, než v případě náhlých mrazů. Na ruské straně představovalo toto počasí něco velmi nepříjemného, ale nikoli fatálního. Kapitán Alabin ze 43. ochotského pluku lehké pěchoty si 3. 11. zapsal do deníku po přesunu do nástupiště před bitvou u Inkermanu, že „*ihned poté, co jsme dorazili na pozici, se spustil hustý déšť, který nás promáčel do morku kostí... nemáme žádné stany... slušný příděl rumu nás pravda zahřál, ale nikoli nadlouho. Všechno je mokré, i země...*“⁸⁰⁴ Jediná komplikace, kterou ovšem z toho vyvozoval, bylo nepříjemně hluboké bahno, kterým jeho pluk musel procházet během nástupu do boje. Na podobné podmínky byli on i jeho vojáci do značné míry zvyklí a předpokládali je.

Na Krymu mráz nakonec po téměř dvouměsíčních deštích přišel nárazově v polovině prosince, ale trvale až po Novém roce. Ještě 22. prosince podplukovník Sterling z horalské brigády napsal v dopise, že „*Znovu prší a prší, zcela bez milosti. Ach ubozí muži! Jak ubozí jsou ti, kteří stojí před Sevastopolem!*“⁸⁰⁵ Téměř ve stejný den si

801 Anonymní důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастополя съ 1854 по 1856 г.“, 9.

802 Anonymní důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастополя съ 1854 по 1856 г.“, 10.

803 Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield*, 118. Stephenson v dopise dodává, že pevně doufá v pád Sevastopolu ještě před Vánoce 1854.

804 Алабин, *Четыре войны*, 87.

805 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 177.

kapitán Petr Vladimirovič Alabin také postěžoval v deníku slovy: „*Děšť, bahno a řídké bláto. Cesty... vypadají příšerně. Bahno sahá až po břicho koním, cesta je úzká.*“⁸⁰⁶

Nejednalo se o nic specificky „ruského“ a logistickou a zdravotní katastrofu v britském táboře není možné připisovat něčemu jako „ruské zimě“ nebo používat klasické klíše jako „generál Zima“ apod.⁸⁰⁷ Podobná situace mohla nastat kdekoli jinde v Evropě. „*Nebudu přehánět, když řeknu, že již několik týdnů pracuji i spím neustále v mokru. Nyní ale přišly ale mrazy a i když jsou kruté, tak je to nekonečně lepší, než neustálé vlhko a bahno, ve kterém jsme žili déle, než dva měsíce,*“ zaznamenal změnu Stephenson v dopisu sestře z 12. ledna 1855.⁸⁰⁸ Plukovník Bell z 1. pěšího pluku si 4. 12. 1854 do svého deníku zapsal jako kulminaci svého znechucení z neustále deštivého počasí následující: „*V noci byla příšerná průtrž mračen a pak se zdálo, že se přímo otevřela stavidla nebes a na náš tábor se vyvalily kroupy, velké jako kulky do pušek. Deset tisíc mužů ve službě bylo úplně paralyzováno, k smrti unaveno a promočeno na kůži ještě než nastoupili, a to pak celou noc byli v zákopech spíše mrtví, než živí, ale poté již mrtví. V průměru ztrácíme šedesát pět mužů denně.*“⁸⁰⁹

Plukovník Windham si poprvé zapsal 16. prosince 1854, že „*dnes byla země poprvé celá bílá a pokrytá sněhem.*“⁸¹⁰ P. Děnisov, důstojník neznámého pěšího pluku, ve svém dopise ze 4. ledna z Bachčisaraje poznamenal, že „*od října až do 22. prosince u nás pršelo, což významně ztížilo cestování. 22. a 23. prosince začalo hustě sněžit, přičemž napadal celý aršin a začaly mrazy.*“⁸¹¹ Teploty se pomalu sunuly pod nulu a nakonec těsně po Novém roce 1855 se na britské poměry drasticky snížily. Windham si zapsal 5. ledna, že „*napadlo asi šest palců sněhu, je krutá zima a my jsme na ní zcela nepřipraveni. Nemáme téměř žádný otop a s hrozným vypětím vykopáváme kořeny a kořínky. Muži ale stále chodí na směny do zákopů a vrací se zcela zničení... Naše divize na papíře sestává ze 17., 20., 21., 46., 57., 63., 68. pluku, 1. praporu Rifle Brigade a dělostřelecké bate-*

806 Алабин, *Четыре войны*, 171.

807 Takové reprezentace se občas objevovaly ve spojeneckých egodokumentech. Alabin například zmiňuje a přináší kompletní překlad podle něj mezi spojenci velmi známého textu „Generál prosinec“, jehož autorem je francouzský dělostřelec. Алабин, *Четыре войны*, 182-225. Patrně se jedná o Anon. (Jean Paul Bédarrides), *Journal humoristique du siège de Sébastopol. Par un Artilleur. Tome premier* (Paříž: Librairie Centrale, 1868). Například také Orlando Figes devátou kapitolu své zásadní studie o krymské válce nazval „Generals January and February“. Figes, *Crimea*, 278-323.

808 Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield*, 123.

809 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 230. Bell je jeden z mála vyšších důstojníků, který již v prosinci pochopil, jak smrtící je dlouhodobý déšť při teplotách jen několik málo stupňů nad bodem mrazu. Již 27. 11. 1854 si zapsal, že z nebe se valí „*neustálá průtrž mračen, neustálé poplachy, snižují nám přiděly, dnes jsme nedostali žádný rum, což je pro ubohé muže těžká rána a pokládají to za nejhorší strádání, do zákopů jdou promočeni, vracejí se z nich promočeni, do nemocničních stanů odcházejí promočeni, stejnou noc zemřou a ve své promočené dece jsou ráno pohřbeni.*“ Tamtéž, 227. Intenzivní zápisy o dešti začínají 23. 11. a trvají až do vánočního času, kdy začalo mrznout. Např. „*23. 11. Jak prudká bouřka, deště se slévají do bystřin, proudících údolím jako během záplav na skotské Vysocině, celá země je pod vodou, silnice nebo spíše bahnité cesty jsou neprůjezdné, muži jsou již skutečně udřeni k smrti, přiděly sniženy a vojáci, kteří se ráno vrátili ze zákopů promočeni na kost do nich večer znovu odcházejí v tomto strašlivém počasí. Nevím, jak vůbec mohou přežít.*“ Tamtéž, 227.

810 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 92.

811 П. Денисов, „Вести из Крыма (Письмо изъ Бахчисарая отъ 4 января 1855 г.)“, In Николай Фёдорович Дубровин, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск V.* (Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874), 264.

rie, celkem 6.700 mužů (dříve jsme měli 8.000). Z těchto máme 1.881 nemocných ve Scutari, 1.084 nemocných zde v táboře... a službyschopných nemáme ani 2.500 a každý den přicházíme o 12 mužů nemocemi a 50 zraněními... průjmy hrozně řádí. Naši ubozí muži mají jen tenké boty... do kterých se vejdou pouze jedny ponožky a neustále jsou v mokru a nemají otop, takže se vše jen zhoršuje...“⁸¹² Překvapivé komentáře o nezvykle deštivém a chladném podzimu nalezneme také v několika ruských dopisech, které dlouhodobě neobvyklé počasí potvrzují.

Zachovaný dopis simferopolského měšťana F. Dombrovského z 2. ledna 1855 popisuje podzimní deště z listopadu a prosince jako hotovou kalamitu a z druhé strany nepřímou potvrzuje to, že zima nebyla nijak extrémní, ale největší „neštěstí“ způsobily nevídaně dlouhé deště, které jí předcházely. „Nakonec i k nám na Krym přišla zima. I ti nejvěkovitější starci si nepamatují tak dlouhé neštěstí, které nás doslova zaplavilo na konci roku 1854. Déle než čtyřicet dní nepřetržitě pršelo a déšť rozbahnil půdu i na stepi takovým způsobem, že i na dobrých koních bylo možno jezdit jen s obtížemi a krokem a jen s těmi nejlehčími záprahy. Zdálo se, že deštivému počasí není konce a mnozí začali věřit, že zima vůbec nepřijde a podporovala je v tom skutečnost, že ani během prosince, až do osmnáctého tohoto měsíce, neklesly teploty pod bod mrazu...“⁸¹³ Nakonec v noci z 18. na 19. prosince podle Dombrovského konečně začalo mrznout a ráno nastal „mráz 5 stupňů Réaumura“.⁸¹⁴ Sevastopolský měšťan G. Slavonin se v zachovaném dopise ze 4. ledna 1855 rovněž podivuje nad tím, jak se obléhatelé dokáží, nebo spíše nedokáží vyrovnat s takovým nezvyklým počasím. „Po půlnoci druhého ledna začal vát silný severní vítr... ve městě napadlo na půl aršinu sněhu a ve stepi více než aršin při teplotě mínus 6 stupňů Réaumura). Ve stepi muselo být ještě chladněji. Jak to vydrží Angličané, Turci a Francouzi, kteří už začali dezertovat a stěžují si na mráz, když ještě nezačalo pořádně mrznout?“⁸¹⁵ Dělostřelecký důstojník na Bastionu č. 4 August Karlovič Komstadius si zapisal do deníku, že ihned „po prvním mrazu, který přitom klesl na pouhé 3 stupně pod nulou,⁸¹⁶ k nám přeběhlo několik vojáků s omrzlými nosy a vypovědělo, že u nepřítelů má 800 lidí omrzlé nohy a 170 jim musely být amputovány. Nepřátelé žijí v brozných podmínkách, naši lidé využívají mrazu a každou noc pořádají výpady na nepřátelské zákopy,

812 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windam, K.C.B.*, 98.

813 Ф. Домбровский, „Зима в Крыму 1854-1855 года (Письмо из Симферополя от 2-го января 1855 г.)“, in Николай Фёдорович Дубровин, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетом по устройству севастопольского музея, Выпуск V.* (Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874), 262.

814 Домбровский, „Зима в Крыму 1854-1855 года (Письмо из Симферополя от 2-го января 1855 г.)“, 263. Dobrovskij zaznamenává, že 21. prosince znovu přišel silný jihozápadní vítr a deště a sněžit začalo hustě až 22. prosince a 25. prosince měli mínus 7 stupňů, ale pak se znovu teploty pohybovaly týden kolem nuly. Réaumurova stupnice byla vytvořena roku 1730 francouzským entomologem a přírodovědcem René Antoine Ferchault de Réaumurem a prosadila se v mnoha zemích ještě před Celsiovou stupnicí. Bod mrazu je v obou stupnicích stanoven stejně, ale 1 stupeň Réamura představuje 1,2 stupně Celsia, takže bod varu je 80 stupňů Réamura. Tato stupnice se používala v Německu a Francii menšinově až do poloviny 19. století a v Rusku často až do začátku 20. století.

815 Г. Славонин, „Первое января 1855 года въ Севастополе. Письмо изъ Севастополя отъ 4-го января 1855 г.“, in Николай Фёдорович Дубровин, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетом по устройству севастопольского музея, Выпуск V.* (Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874), 261.

816 V tomto případě není jasné, jakou stupnicí měl Komstadius na mysli. Tři stupně Réamura pod nulou by se rovnaly teplotě -3,6 stupně Celsia.

jsou to téměř bartolomějské noci, protože mrazem ztuhlí nepřátelé se téměř nemohou bránit...“⁸¹⁷

V lednu a únoru se následně postupně teploty posunuly na britské poměry hluboko pod stupeň mrazu (na ruské poměry však jen mírně) a britští vojáci téměř bez výjimek stále neměli střechu nad hlavou. Podplukovník Sterling si zapsal dojmy ze setkání s pěšákem, který se vrátil ze služby v zákopech: „Vojín z Lehké divize... mi sdělil velmi stručně, že minulé noci, kdy teploměr ukazoval minus 20 stupňů, strávil dvanáct hodin v zákopech. Pak ráno bez snídaně vyrazil do Balaklavy, téměř sedm mil, a vedl nákladní koně pro zásoby pro svoji rotu, k níž se vrátí až po soumraku a zase ráno půjde do zákopů... tohle přežijí jen lidé s nejtěžším kořínkem, všichni ostatní jsou již mrtví nebo umírají.“⁸¹⁸

Poručík Chatfield ze 49. pluku si 15. ledna 1855 v dopise matce postěžoval, že jeho jednotce zatím nebyly vůbec vydány žádné zimní kabáty, a to ani důstojníkům a všichni trpí zimou. Ještě 23. února psal znovu matce, že „stále žijeme jen ve stanech. Jen jednou jsem navštívil jednu chatku, a ta byla v Balaklavě. Nemáte vůbec představu o tom, jaká je tu zima, omrzliny jsou všudypřítomné...“⁸¹⁹ Stejnou zkušenost napsal v dopise rodičům vojín Henry Smith z 22. pěšího pluku, který na službu v noci z 10. na 11. února 1855 vzpomíná, že „jsme byli na strážní službě v zákopech a mrzlo tak strašně a sníh padal tak hustě, že ne méně, než čtyřicet mužů z našeho pluku utrpělo omrzliny, a to do takové míry, že několik mužů z tohoto důvodu zemřelo.“⁸²⁰ Zimní oblečení v tuto fázi obležení mělo jen málo vojáků. Kapitán Hawley v dopise z 9. 1. 1855 sděluje rodině to, co pokládal za zázrak, kdy jeho pluk z ničeho nic obdržel 150 souprav zimních uniforem a kromě toho, z jemu zcela neznámého důvodu specificky jeho pluku adresoval neidentifikovatelný ženský dobročinný spolek z rakouského Terstu celkem „sedmadesát balíků s těmi nejlepšími a nejdrahoccennějšími zimními kabáty pro naše vojáky.“⁸²¹ Množství jeho vojáků tak podle něj přežilo pouhou náhodou.

Otopu byl na britské straně kritický nedostatek. Kaplan Taylor zaznamenává ihned po příjezdu, že krajina v okolí Balaklavy i vojenských táborů byla již byla dokonale vymýcena a „všechny keře a stromky byly pokáceny na otop“ a prostor vojenského tábora se zejména na podzim a v zimě efektivně proměnil téměř na měsíční krajinu.⁸²² V Elphinstonově deníku se nachází celá řada zmínek o tom, že inženýři během kontrol britských postavení nacházeli často poškozené valové koše, gabiony, jeden ze základních stavebních prvků zákopů a dělostřeleckých baterií. Dů-

817 Комстадиус, Лидерс-Веймарн, Карловна Дмитриева, „Осажденный Севастополь: в письмах убитого офицера: 1853-1855,“ 95.

818 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 186.

819 NAM 2003-02-333, dopis č. 2 matce, datováno 15. ledna 1855 a dopis č. 3 matce, datováno 11. 2. 1855.

820 NAM 1994-02-172, dopis je ve skutečnosti datovaný nikoli 2., ale 22. 2. 1854. I Sterling znamená hrozné utrpení, spojené s omrzlinami. V dopise z 10. 1. 1855 píše, že „vojáci mají nárok na přiděly dřevěného uhlí, ale nemají prostředky, jak je k sobě dopravit a jejich řady tak prořídly, že si nemohou dovolit vyslat dostatek mužů, aby uhlí ze šest nebo sedm mil vzdálené Balaklavy přivezli. Následkem toho si nemohou usušit ponožky nebo boty a přicházejí ze zákopů s omrzlými prsty na nohou, opuchlými chodidly, lehkými omrzlinami apod. Jejich boty zmraznou a pak už si je nemohou nazout. Ti, kteří navzdory vši této bídě konají dále svoji povinnost, často vědomě jdou do zákopů bez bot, nebo jim odřezávají paty, aby si je vůbec mohli nazout.“ Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 189.

821 Ward, *The Hawley Letters*, 22.

822 NAM 2005-09-151, dopis z 5. 12. 1854, Black Sea.

vod byl prozaický, vojáci proutěné gabiony rozebírali právě na palivo pro kamínka ve stanech, na nichž připravovali příděly. V noci na 11. března 1855 se tak v deníku nachází dokonce lakonická zmínka o tom, že „ze skladu bylo vydáno 500 gabionů, ale do linií jich bylo dopraveno jen 444.“⁸²³ Zbytek byl s největší pravděpodobností rozkraden a použit jako zdroj otopu na přípravu stravy a zahřátí. Situaci nepřímo potvrdila pozdější zpráva z pozorovatelný, kterou vojenští inženýři zřídili na hřebenu nad první paralelou, v níž důstojník informoval, že „během přinášení gabionů ze skladu materiálů se značné množství mužů cestou ztratilo“ a spolu s nimi i jejich náklad.⁸²⁴ Vzhledem k nedostatku vhodné vegetace byly přitom gabiony vzácné položky a musely se dopravovat lodí z Varny nebo až z Malty a 17. března 1855 podplukovník inženýr Tyl den hlásil, že „panuje již značný nedostatek gabionů.“⁸²⁵ Inženýrům zmíněné okolnosti připadaly značně podezřelé, na celý problém se zaměřili a konečně 5. dubna 1855 se v zápisech objevuje první explicitní vysvětlení příčiny záhadného systematického ztrácení a poškozování gabionů, poskytnuté kapitánem inženýrem Owenem: „Tři gabiony, nacházející se v zadní části ostrořeleckého postavení a související komunikace, byly úmyslně zničeny. Pozoroval jsem, jak vojáci v různých částech zákopů používají na otop proutí evidentně pocházející z gabionů, zvláště ostrořelci. Tyto okolnosti jsem nahlásil velícímu důstojníkovi.“⁸²⁶ Byla to však natolik rozšířená praxe, že praktické problémy s jejím postihováním vedly k tomu, že se od dubna 1855 začaly v britských sektorech postupně používat gabiony, při jejichž zhotovení bylo proutí nahrazeno drátěným pletivem nebo pásovým železem (*hoop iron gabions*), nebo rovnou plechové barely.⁸²⁷ Stejný problém se objevoval i na ruské straně. Například kapitán Alabin si na začátku listopadu 1854 poznamenal do deníku, že vojáci u jeho jednotky trpí nedostatkem otopu, takže začali hromadně krást fašiny a gabiony z pevnostních prvků poté, co vyryli veškerou vinnou révu z okolních vinohradů.⁸²⁸

Omrzliny, nastupující masově na začátku ledna 1855, začaly představovat další krutý a ponižující faktor pro britské vojáky. Způsobují nebojové fatální ztráty, jsou trýznivě bolestivé a podobně jako cholera nebo průjmová onemocnění mají silně *anti-revelační* charakter v Harariho smyslu. To je další nově vytvořená proměnná kultury války na Krymu. Ve většině evropských militárních kultur stopy utrpených zranění ve formě jizev, amputací nebo podobných znamení diachronně dlouhodobě předávaly silný význam autority, obrazně řečeno umožňovaly svým nositelům „promlouvat nahlas“⁸²⁹ na téma války a bojové zkušenosti tak, aby ostatní uznávali jejich postoj. V případě krutých nebojových mrzačících zranění jako zejména omrzlin

823 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 49.

824 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 76.

825 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 83.

826 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 117.

827 Viz např. O. H. Ernst, *A Manual of Practical Military Engineering* (D. Van Nostrand: New York, 1873), 73-74. Kapitán inženýr Ernst upozorňoval, že takové moderní gabiony jsou mnohem odolnější, ale je třeba věnovat pozornost jejich zvýšené hmotnosti (až 25 kg) a případným střepinám, odletujících po jejich zásahu projektily větší ráže. V Elphinstonově deníku kapitán inženýr Browne poprvé v noci na 12. dubna 1855 zaznamenává, že „na jedena-dvacetidělové baterii bylo zaměstnáno 80 mužů, 14 sapérů a jeden důstojník na opravách střelen, z nichž působila střelbyschopná děla, pomocí železných gabionů a pytlů se zemínou...“, Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 136. V oficiálním hlášení je uvedeno, že nový druh gabionů navrhl a prosadil právě Elphinstone.

828 Алабин, *Четыре войны*, 41.

829 Harrari, *The Ultimate Experience*, 108. Podobné úvahy předkládá také Starkey, viz Starkey, *War in the Age of Enlightenment*, 79–82.

nejtěžšího stupně nastala sice téměř stejná invalidita, jako když například voják přišel po zásahu kartáčovým střelivem o nohu nebo ruku, ale takové utrpení a zranění neneslo význam hrdinství. Nebylo s ním spojováno žádné vnitřní nahlédnutí a vnější reprezentace vlastní síly, udatnosti a hrdinství.

Plukovník Windham si 16. ledna 1855 zapsal do deníku: „*Velmi chladný den, vane silný a vytrvalý severní vítr. Dva vojáci 20. pluku zemřeli na podchlazení poté, co se dnes ráno vrátili ze zákopů. Jeden voják z 21. pluku, kterého jsem odnesl do své kuchyně, přijde navzdory vší pomoci kvůli omrzlinám o všechny prsty na rukou.*“⁸³⁰ Když britští vojáci tímto způsobem přišli o řadu prstů na rukou nebo nohou, případně rovnou ztratili celé dlaně nebo chodidla kvůli nekróze tkáně a gangrénám, spojovaným s nejtěžším stupněm omrzlin, stávali se přinejlepším objektem soucitu. Proměnili se právě v invalidu, a to nikoli v boji tváří v tvář s nepřítelem, ale v zásadě stejným způsobem, který hrozil žebrákům a lidem bez domova na ulicích britských měst během tuhé zimy. Jejich nástup byl zprvu zrádně nenápadný. Kaplan Taylor shrnuje své poznatky z diskuse s vojenskými lékaři, poté co pátého ledna spatřil znovu početný konvoj zraněných, převážně s omrzlinami, směřující do balaklavského přístavu na palubu nemocniční lodi směrem do Scutari: „*Jako obvykle mezi nimi bylo mnoho trpících omrzlinami. Ty způsobuje neustálé chladné vlhko, v němž mají vojáci nohy v zákopech a když následující noci začne mrznout, tak noha nejprve začne být citlivá a pak později často zčerná a částečně shnije... v několika případech jsem viděl... že vojákům museli amputovat prsty na nohou, někdy celé chodidlo a u velmi vážných případů i celou nohu. Ubožáci krutě trpěli.*“⁸³¹ Podplukovník Sterling v souvislosti s utrpením, spojeným s omrzlinami píše o faktoru, který přímo a nenapravitelně podvrací bojovou morálku. „*Nikdo dosud nedostal nové teplé zimní uniformy... vyprávěli mi o zcela zlomených vojácích, kteří plakali bolestí... tyto případy slabosti představují zlé a nakažlivé symptomy zlomené morálky,*“ shrnul celý problém v dopise z 10. ledna 1855.⁸³²

Krátce předtím, než byl repatriován kvůli neustále se zhoršujícím zdravotnímu a chronickému vyčerpání, si na konci ledna 1855 plukovník Bell z 1. pěšího pluku zapsal svůj nejděsivější zážitek z celého tažení, který se týkal mužů z jeho pluku, trpících omrzlinami: „*Mnoho mých mužů je příšerně omrzlých a dlaně, prsty na rukou i celá chodidla jim odpadávají kvůli odumření tkáně, na což je smutný, bolestný a nechutný pohled.*“⁸³³ Podobný skličující zážitek si zapsala i dobrovolná zdravotní sestra Elisabeth Davis, která se skupinou osmi dalších v lednu 1855, v době, kdy vrcholil problém s omrzlinami, v rozporu s přáním Florence Nightingale dorazila přímo do Balaklavy a převzala péči o pacienty v místní „tranzitní“ vojenské nemocnici. „*První voják, kterého jsem se dotkla, měl omrzliny. Prsty na obou jeho nohou spadly spolu s obvazy. Dlaň dalšího muže spadla v zápěstí... na rány mnoha těchto mužů se nikdo dva nebo tři týdny nepodíval,*“ zapsala si a uvedla, že na čtyři stovky pacientů byli na místě k dispozici

830 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 102.

831 NAM 2005-09-151, dopis č. 9 z 5. 2. 1854, Balaclava.

832 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 189. Stejně tak byl kapitán Hawley značně znepokojen tím, když se v polovině ledna dozvěděl osobně od velitele zdravotnické služby v Balaklavě, že většina vojáků, jeho pluku, veteráni od Almy a Inkermanu, „*pláče bolesti z omrzlých končetin*“ a nejsou pro ně k dispozici žádná anestetika. Ward, *The Hawley Letters*, 23.

833 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 250.

dva nebo tři vojenští lékaři a muži neměli ani postele a leželi na jedné dece na zemi a druhou se přikrývali.⁸³⁴

Na ruské straně byl tento problém přítomen v mnohem menší míře, hlavně díky tomu, že ruské jednotky byly na zimu zvyklé, měly k dispozici zimní uniformy a hlavně, pokud vojáci promokli nebo prochladli, tak dříve či později se během několika dnů dostali do regulérního vojenského zázemí ve městě. Kapitán Alabin si do deníku na začátku ledna 1855 zapsal, že vojáci trpí zimou maximálně na odkrytých pozicích, ale pak se po skončení služby ohřejí z sevastopolských kasárnách, „*kde je dostatek otopu*“.⁸³⁵

Faktorem, který ještě dále oslaboval neustále pomyslně tonoucí bojovou morálku britských vojáků, je také skutečnost, že po bitvě u Inkermanu se postup obléhání de facto zastavil a až do března byly jen střeženy a hájeny současné pozice. „*Doslova vůbec nic se neděje, ale naše zaměstnání je přesně to samé, jako kdyby obléhání probíhalo. Chodíme na hlídky, hlídáme zákopy a donekonečna vysíláme pracovní oddíly,*“ napsal 31. prosince 1854 v dopise bratrovi podplukovník Stephenson.⁸³⁶ Hlavní ruský vojenský lékař Nikolaj Ivanovič Pirogov v dopise ženě z poloviny ledna napsal, že nemá téměř vůbec žádnou práci, protože „*obě strany vůbec nic nepodnikají*“, kromě občasných nočních výpadů, které byly specialistou obránců pevnosti, přičemž na jeho centrální příjem každý den dorazí sotva deset zraněných, což je ve srovnání s předchozí zátěží nicotné.⁸³⁷

Na druhé straně neustálé opravy valů a zákopů a obecně ženiijní práce a také namáhavé noční strážní směny mnoho britských aktérů, zejména ti z prestižních a elitních jednotek, považovalo za téměř ponižující aktivitu, která jim nepříslušela. Mezitím v nepřítomnosti jakékoli intenzivnější bojové činnosti se jejich řady neustále ztenčovaly smrtícím působením nemocí, vyčerpání a často i hladu. Jednou z pomyslných gradací akumulace zoufalství na britské straně, zvláště u řadových vojáků a poddůstojníků byly podle ruských egodokumentů početné dezerce. Alexandr Ivanovič Jeršov viděl během ledna 1855 podle svých zápisů mnoho britských vojáků, přecházejících na ruskou stranu. „*Nepřátelé k nám přecházeli v celých skupinách, protože strádali hladem a zimou. Nezřídka přicházeli a měli omrzlé ruce a nohy, vzbuzující smutek a soucit. Ve svých táborech byli o hladu a zimě a mezitím několik verst od nich v Balaklavě a Kamieši hnily hromady všemožných zásob.*“⁸³⁸

Dne prvního února 1855 čítal britský kontingent celkem 1.198 důstojníků a 44.163 poddůstojníků a mužů, z čehož bylo 26.142 nemocných a boje neschopných.⁸³⁹ Do vojenských nemocnic v zázemí, v Konstantinopoli, na Korfu a na Maltě jsou dennodenně odsouvány desítky vojáků, nebojové ztráty, silně trpící cholerou, kurdějemi, hladem, vyčerpáním, omrzlinami a dalšími doprovodnými efekty britské logistické katastrofy. Vojenský lékař 57. pluku J. J. Scott držel v druhé polovině ledna služby ve vojenské nemocnici v konstantinopolském Banarku a poznamenal si, že

834 Williams, ed. *The Autobiography of Elisabeth Davis, A Balaclava Nurse, daughter of Dafydd Cadwaladr. Vol. II.*, 128-129.

835 Алабин, *Четыре войны*, 183.

836 Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield*, 120. O 12 dní později napsal Stephenson dopis sestře a orakoval své stížnosti: „*Stále se vůbec nic neděje, přestože naše pracovní povinnosti zůstávají krutě náročné, stejně jako kdyby obléhání pokračovalo.*“ Tamtéž, 123

837 Малис, ed. *Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854-1855 гг.*, 91.

838 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 150.

839 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 26.

„úmrtnost je vysoká, téměř šedesát mužů denně. Jak zarmucující je vidět odvážné vojáky, z nichž nadělalo strádání jen kost a kůže, ale doufejme, že to nejhorší je již za námi.“⁸⁴⁰

V únoru 1855 tak v britské armádě před Sevastopolem vrcholí kulturní proces, mimořádně zesilující prožívané zoufalství a zahanbení, který zlikvidoval tři čtvrtiny kontingentu, který se se v září 1854 vylodil u Jevpatorije. Nikolaj Ivanovič Pirogov v dopise manželce ze začátku února 1855 zmiňuje svůj dlouhý rozhovor s vrchním velitelem knížetem Menšikovem, který mu vysvětloval, že britské jednotky jsou podle informací od dezertérů i dalších indicií hluboce demoralizované, pro což svědčí také skutečnost, že „noční výpady proti Angličanům se daří výrazně lépe, než proti Francouzům, protože Angličany obvykle zastihneme spící v zákopech.“⁸⁴¹

Militárně-mechanicky by se dalo v britském případě prostě a jednoduše hovořit o zmíněných „nebojových ztrátách“. Způsob, jakým ale byly tyto ztráty utrpeny, představuje jednu z nejvýznamnějších proměnných kultury války na Krymu, patrných v britských egodokumentech. Celou situaci patrně nejvýstižněji shrnul ve svém deníku plukovník Windham, kdy v polovině listopadu 1854 předpověděl, že „Rusové mají stejně mužů jako my a početnější dělostřelectvo... v němž se nám svými schopnostmi zcela vyrovnají... Je zcela nesmyslné věřit tomu, že muži dokáží přezimovat na těchto kopcích a přespávat na chladné vlhké zemi, aniž by je nepozabíjely průjmy...“⁸⁴² Navrhoval přejít do pasivní fáze obležení, zastavit postup prací a počkat na posily a nové zásoby, které přijdou na jaře. Přesně k tomu o několik týdnů došlo a obléhání Sevastopolu se de facto na déle než tři měsíce prakticky zastavilo.

Na britské straně se krutému strádání do určité míry vyhýbali důstojníci, zejména ti vyšší, kteří mohli přijímat balíky z domova od dobře zabezpečených rodin. Například 12. ledna podplukovník Stephenson z gardové brigády nadšeně psal sestře o tom, že dostal z Anglie soukromý balík „a v něm jen ty nejlepší věci jako teplé spodní prádlo, několik gumových ohřívacích lahví, polštář a jídlo, včetně německých klobás, čaje, cukru a instantní polévky. Nemohu ani slovy vyjádřit svoji vděčnost... lépe bych obsah balíku nevybral ani já sám.“⁸⁴³ Frances Duberly ve svém deníku často vzpomínala, že společně s manželem často jezdili na koních do francouzského zásobovacího přístavu v Kamieši, odkud si přiváželi čerstvé potraviny včetně drůbeže. „Henry si zavěsil na sedlo šest slepic,“ zapsala si 21. února.⁸⁴⁴ To byl luxus, který si na britské straně mohla dopřát jen zanedbatelná menšina aktérů konfliktu.

Ruská strana

Co se týče utrpení zejména řadových vojáků, byla logistická situace na ruské straně zejména v zimě 1854/55 jen o něco málo lepší. Existují zde však dva podstatné rozdíly. Ruské jednotky byly za prvé na drsné zimní podnebí dlouhodobě zvyklé a bivačování v polních podmínkách v teplotách pod bodem mrazu bylo na rozdíl od spojeneckých armád součástí jejich výcviku a vojenské zkušenosti. Ruští vojáci byli navíc zvyklí a vycvičení si rutinně v zimě vykopat zemljanky, které se v praxi před

840 NAM 1993-07-39, zápis z 26. 1. 1855.

841 Малис, ed. *Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854-1855 гг.*, 104.

842 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 69.

843 Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield*, 123.

844 Duberly, *Journal kept during the Russian War*, 176.

Sevastopolem ukázaly jako mnohem efektivněji chránící před nepřízní počasí, než klasické britské plátěné stany.⁸⁴⁵ Některé ruské pluky si na bivaku okolo Sevastopolu zřejmě stavěly i dočasná obydlí se stěnami z nasucho kladených kamenů.⁸⁴⁶ Kromě toho měly ruské jednotky za druhé k dispozici zimní uniformy a související výstroj. Za třetí měly ve městě k dispozici kasárny a další ubikace, do nichž se dostaly nejméně jednou za tři dny. Jeršov hovoří v lednu, únoru a většinou března spíše o „*monotónnosti obležení*“,⁸⁴⁷ kdy probíhalo velmi málo bojových akcí a vojáci i důstojníci, které znal, byli ve svých ubikacích nijak luxusně, ale podle jeho mínění zcela dostatečně zaopatrzeni. Na přelomu ledna a února zaznamenává družné společné oslavy masopustního svátku maslenica (*Масленица, масляная*), kdy se scházel s dalšími důstojníky i vojáky, u jednotlivých oddílů vařili bliny a pekli nejrůznější pochoutky a slavili. „*A tak jako po celé Rusi slaví také Sevastopol maslenicu, i když v krytech, pod palbou dělových koulí a kulek.*“⁸⁴⁸

V únoru a březnu 1855 měl Jeršov mimo službu dlouhé osobní volno, stěžoval si na chronickou nudu a nicnedělání a jak obléhání kvůli zimě nijak nepostupovalo, zvykl si chodit do honosné klasicistní sevastopolské knihovny Černomořské flotily. On a několik dalších důstojníků se „*po nejrůznějších strastech, spojených s obležením společně přenesli do překrásného sálu a usadili se v pohodlném francouzském křesle, četli domácí i zahraniční zprávy z politiky i umění. Kdo nebyl mezi sevastopolci, tak to nikdy nepochopí... Ohromný stůl, stojící uprostřed haly, byl plný francouzských, ruských, anglických a německých časopisů.*“⁸⁴⁹ Dlouhé služby nicméně měly následky na všechny. Na ruské straně byla chronická únava a vyčerpání u mnoha vojáků stejným problémem jako na straně britské. Když v únoru 1855 přibývá do Sevastopolu anonymní ruský cestovatel, je uveden k veliteli pevnosti Osten-Sakenovi, svému starému známému z univerzity a zastihne ho zcela „*nevojensky*“ během mikrosnánku. „*Zastihli... jsme ho jak na chvíli usnul, protože v noci byl s vojáky v poli... ale za minutu procitl a přivítal se se starými známými.*“⁸⁵⁰

Za druhé již od prvního ostřelování Sevastopolu v říjnu 1855 na ruské straně nenacházíme v ruských egodokumentech téměř žádné reprezentace zahanbujícího utrpení, jako v případě britských vojáků. Ještě horší strádání a hrůzy jsou primárně a téměř výlučně asociované se zraněním v boji a vojenskými nemocnicemi, jsou prožívány a zvýznamňovány jinak. Zatímco britské vojenské nemocnice jsou v egodokumentech hodnoceny často velmi kriticky, ale přesto zůstávají za určitých okolností místem naděje, tak v ruských egodokumentech jsou evidentním očištěním, předpekším.

845 To byl závěr, který pro sebe učinil Nikolaj Ivanovič Pirogov po řadě rozhovorů s britskými dezertéry. Малис, ed. *Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854-1855 гг.*, 93. Lékař Azovského pluku A. A. Genrici ve svých memoárech píše o tom, že již na začátku listopadu 1854 si například vojáci jeho pluku většinou vykopali zemljanky na pozicích na Mackenziových výšinách, které je dobře chránily. Zemljanky byly rovněž vykopány a zařízeny jako ošetřovna, nemocnice a dokonce i operační sál. Генрици, „Воспоминания о Восточной войне 1854-1856,“ 81.

846 Генрици, „Воспоминания о Восточной войне 1854-1856,“ 94. Podle Genriciho byl kámen většinou měkký a dal se lámat i pomocí improvizovaných nástrojů. Hlavním problémem bylo najít dostatek času mimo službu pro tyto účely.

847 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 69.

848 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 79. Maslenica se slavila tradičně týden před začátkem Velkého půstu a oddělovala symbolicky zimu od jara.

849 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 86.

850 Anonymní cestovatel (Н. В.), „Десять дней под Севастополем,“ 83.

Hovořili jsme již o problému s anestezií u velkých operací. V sevastopolských egodokumentech jsou zachyceny nejrůznější reprezentace chirurgických zákroků. Anonymní cestovatel navštívil vojenskou nemocni na Severní straně a byl svědkem amputace nohy zajatého francouzského zuáva, která byla podle něj prováděla stejně, jako kdyby se jednalo o ruského důstojníka. Chloroform byl podáván selektivně a úsporně a utrpení nebylo možné se podle něj vyhnout. „*S obtížemi jsem se vydržel dívat na celou operaci... milosrdné sestry... vyhlížely velmi klidně a neustále vysušovaly tekoucí krev. Zuávovi nohu rychle uřízli a začali mu podvazovat žíly. V tu chvíli mu již vzali chloroform. Šest lidí ho svýma rukama drželo, ale zuáv byl silný... a během několika minut strašlivé bolesti... křičel...*“⁸⁵¹

Ruské velení se snažilo působit na veskrze negativní očekávání zejména řadových vojáků pro případ zranění v boji mimo jiné tak, že zranění přímo na místě ve vojenských nemocnicích dostávali s ohledem na příjmy v armádě mimořádně vysoké částky v hotovosti. Milosrdná sestra Jekatěrina Michailovna Bakunina ve svých vzpomínkách uvádí, že „*všem amputovaným se rozdávaly peníze. Komu chyběla noha, ten dostal 50 rublů, komu chyběla ruka, 40 rublů a těm, kterým chyběly dva údy, se dávalo 75 rublů. Ranění nás prosili, abychom jim peníze uschovaly. Bylo třeba pečlivě zapisovat: jméno, pluk, rodinu, příbuzné. Nahromadily se vysoké částky. Jen já sama jsem v jeden jediný den nashromáždila 2.000 stříbrných rublů...*“⁸⁵² Sestry vedly účetnictví těchto peněz, svého druhu improvizovanou banku pro těžce zraněné.⁸⁵³

Situace ruských řadových vojáků byla materiálně zjevně lepší, než v případě vojáků britských, ale hlavní roli hrál zřejmě faktor bojové morálky. Plukovník Windham zaznamenal na začátku prosince početné ruské přeběhlíky, kteří důstojníkům během výslechu sdělovali, že „*trpí také nemocemi a nedostatkem zásob, ale především hroznou všeobecnou sklíčeností. Včera jsem si přečetl dva neodeslané dopisy od mužů, které jsme zajali... v nichž psali, že dostávají každý den libru chleba, polévku s masem a pintu čaje,*“ což byl podle Windhama spartánský, ale nikoli hladový příděl.⁸⁵⁴ Primárním důvodem „sklíčenosti“ těchto ruských zajatců tak pravděpodobně nebyl hlad nebo strádání zimou, ale podle ruských vojáků obecně pochmurné vyhlídky na další průběh obléhání a rostoucí pocit bezvýslednosti vlastní situace. Již v této době se začínají touto formou objevovat první známky nástupu zoufalství a pomalu se rodícího fatalismu v ruských řadách. Totleben sám ostatně již na konci září po zhodnocení odolnosti spěšně budovaného opevnění a kvality a účinnosti spojeneckých zbraní dochází k závěru, že „*odražení nepřitele vlastními silami bylo bez šance. Obráncům zbyla jen jedna jediná možnost: čestná smrt.*“⁸⁵⁵ Podle jeho názoru byla jen otázka času, kdy ke stejnému závěru v praxi dojdou i vojáci pevnostní posádky.

851 Anonymní cestovatel (H. B.), „Десять дней под Севастополемъ,“ 87.

852 Бакунина, „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.,“ 152.

853 Vrchní sestra A. P. Stachovič ve svém zachovaném dopise z června 1855 vzpomíná, že jednou z jejích povinností bylo kontrolovat účetní knihu, do které se zapisovaly tyto příjmy a výdaje. „*Začala jsem kontrolovat knihu vojenských peněz a zjistila jsem, že vše je v pořádku.*“ A. П. Стахович, „Выписка из письма начальницы Крестовоздвиженской Общины Сестер попечения о раненых, Госпожи Стахович“, *Морской сборник 1855/7*: 189-192.

854 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 80.

855 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 243

TOTLEBENŮV PUDINK

*„Naše děla nenesou dostatečně daleko...
zdůraznil jsem všem důstojníkům nutnost
střílet pomalu a metodicky... ale vzdálenost
je příliš značná... a střílet do těchto zemních
opevnění je zřejmě stejně smysluplné jako
střílet do pudinku.“*

- velitel dělostřelecké Royal Navy Brigade,
námořní kapitán Stephen Lushington,
v hlášení ze dne 18. října 1854.⁸⁵⁶

Již víme, že základem Totlebenova (původně Těljakovského) odolného konceptu bylo zemní opevnění. Na povrchu několik metrů silné zemní valy, zpevněné gabiony a pytlí se zeminou, nebo z nich přímo postavené. Pod povrchem byly vykopány kryty pro mužstvo i důstojníky, většinou překryty dřevěnými stropy a následně bylo položeno silné zemní nakrytí, aby kryty vydržely zásah mořdívových bomb. Podobnost se starším staroholandským konceptem bastionového opevnění, které od třetí čtvrtiny 16. století začalo jako hlavní element používat rovněž zeminu a vynechalo cihlové a kamenné armování, je zde spíše náhodná. Regulérně postavené staroholandské zemní bastionové valy, byly pečlivě geometricky zaměřované a jejich zemina během výstavby pravidelně pěchovaná, takže vykazovaly výrazně vyšší odolnost, než Totlebenovy improvizace, kde na udusávání a pěchování vrstev zeminy nebyl téměř čas. Nicméně *„nadřazenost zemních valů nad zděnými prvky se před Sevastopolem prokázala plně a jasně,“* poznamenal posléze ve své analytické zprávě britský vojenský inženýr major Montagu, neboť *„ani po nejtěžší palbě, kdy se proměnily na beztvárovou masu, nebyly nikdy zničeny tak, jak by bylo zničeno zdivo... které by bylo doširoka rozptýleno a otevřelo vnitřek pevnostního prvku palbě obléhatelů. Zemní prvky byly poté v noci obnoveny a ráno se zase ukázaly dobře opravené valy.“*⁸⁵⁷

Pevnost Sevastopol byla nejen v tomto smyslu odolná, ale průběžně se navíc rozšiřovala, jak ruské velení podle Totlebenova konceptu reagovalo na postup obléhacích prací. Zejména během února a března 1855 bylo před východní částí opevnění, v prostoru před Malachovským vrchem, na vyvýšenině pojmenované francouz-

⁸⁵⁶ Britský námořní dělostřelecký důstojník, kapitán Stephen Lushington, později povýšený na kontraadmirála, byl až do července 1855 velitelem Royal Navy Brigade, která během obléhání Sevastopolu obsluhovala část baterií těžkých obléhacích děl. Figes, *Crimea*, 240. Hodnost námořního kapitána v době krymské války odpovídala přibližně hodnosti armádního plukovníka.

⁸⁵⁷ Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 577.

skými vojáky Mamelon, zhotoveno další několikaliniové zákopové postavení a také velká takzvaná Kamčatská reduta, vybavená početným dělostřelectvem. Ještě blíže k zátoce byly postaveny dvě menší reduty, Volyňská a Selenginská, nazvané spojenci White Works (Ouvrages Blancs), z nichž byla do prostoru francouzského a britského Pravého útoku vedena stále nepřijemnější boční enfilovací palba.

Další aktivní fáze obléhání začala druhým ostřelováním Sevastopolu, které bylo zahájeno v dubnu roku 1855. Po celý listopad až únor doprava nových děl a munice značně vyčerpávala velké množství jednotek. Koní a tažných zvířat obecně nastal nedostatek. Skotská Horalská brigáda podle Reillyho vysílala denně až tisícovku mužů na nošení dělostřelecké munice. Vojákům byl vydán sapérský pytel na zeminu, do něj umístěn 24- nebo 32-liberní projektil a s tímto nákladem se voják vydal na cestu. Reillyho stručné zhodnocení zdůrazňovalo, že „muži, nasazení na tuto službu strašně trpěli těmi nejkruťšími rozmary počasí.“⁸⁵⁸

Následkem toho byli obránci po celou dobu neaktivity spojeneckého obléhacího dělostřelectva schopni znovu nejen opravit, ale také na mnoha místech zesílit opevnění Sevastopolu. Po celý listopad a prosinec 1854 a leden a únor 1855 bylo britské dělostřelectvo aktivní jen sporadicky. Jeho vojáci se stejně jako zbytek armády pokoušeli především přežít. Munice bylo extrémně málo a Reilly shrnuje, že během prosince „na každý náš výstřel obecně Rusové odpověděli deseti a někdy až dvaceti svými.“⁸⁵⁹ Dne 12. února tak například baterie na Pravém útoku vypálila dva čtyřiadvacetiliberní šrapnely na velkou skupinu ruských vojáků, opravujících opevnění poblíž Malachovského vrchu, na což ruské baterie odpověděly celkem 53 projektily, které britskou baterii lehce poškodily.⁸⁶⁰

Militárně mechanicky se taková situace jeví vlastně jako praktická odpověď na hypotetické úvahy, odvozující se od staré „krize pevnostního stavitelství“ z poloviny 18. století, kdy se útočné techniky v evropské pevnostní válce zdály jako definitivně mnohem silnější, než obranné. Útočné techniky se však stále řídily Vaubanovou metodou, která spočívala na tom, že obléhatelé před pevností zhotoví masivní polopermanentní zemní opevnění se systémem dělostřeleckých zákopů a baterií a postavení pro pěchotu. Taková postavení, pokud jsou dobře vojenskoinženýrsky zaměřená a rozvržená, se pak měla v důsledku ukázat jako silnější, než permanentní fortifikace, na jejíž strukturu reagovala. Obránci Sevastopolu ale pod Totlebenovým velením vytvořili před Sevastopolem v podstatě něco podobného a útočníci rovněž, takže bychom obléhání Sevastopolu mohli nahlížet jako uskutečnění staré kontrafaktuální výzvy, co by se stalo, kdyby se fortifikace spoléhaly primárně na podobné polopermanentní zemní prvky, jako Vaubanův koncept. Proti sobě tak stály dvě typologicky téměř stejné struktury. To je možné nahlížet jako jeden z důvodů protahované patové situace před pevností. Na ruské straně si plukovník kníže Sergej Semnojovič Urusov poznamenal totožnou úvahu: „Krymská válka je pozoruhodná zejména tím, že na hlavním válčišti se objevily dvě pevnosti, které se navzájem obléhaly, přičemž jen posádka jedné z nich se cítila jako obležená.“⁸⁶¹

Prvním signálem změny situace na spojenecké a zvláště britské straně byla záplava dobročinných zásilek, zorganizovaných primárně již zmíněným Crimean

858 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 41.

859 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 51.

860 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 53.

861 Урусов, *Очерки Восточной войны*, 65.

Fund, Krymském fondem, založeným deníkem *The Times*, která dorazila do britského tábora v polovině února 1855. Demoralizované a oslabené jednotky byly náhle přímo zaplaveny dlouho postrádaným zimním oblečením, nejrůznějšími pomůckami pro táborový život a kvalitními potravinami a alkoholem. Kapitán Nathaniel Steevens z 88. pěšího pluku si 24. února zapsal, že jeho pluk obdržel doslova záplavu balíčků, v nichž bylo všechno možné, od potravin a tabáku, přes oblečení a ponožky, kuchyňské náčiní, až po dobrý alkohol. Steevens byl například zcela šokován tím, že dorazila obrovská a mimořádně finančně nákladná zásilka „kompletní soupravy zimního oblečení pro celý pluk od venkovské šlechty a obchodníků z Bury v Lancashire,“ která zabezpečila celou jeho jednotku a problém se zimou, vlhkem a omrzlinami okamžitě skončil.⁸⁶²

Balaklavská zdravotní sestra Elisabeth Davis si zapsala do deníku, že ještě během dubna 1855 do tranzitní vojenské nemocnice dorazilo na devadesát velkých balíčků s humanitární pomocí, ale sestry za jejich přepravu musely samy zaplatit, a to nemalou částku. Vrchní sestra však pocházela z vysoce postavené aristokratické roviny a pro Davis nepředstavitelných 20 liber bez potíží uhradila.⁸⁶³ Obsahem balíčků bylo převážně teplé oblečení a značné množství alkoholu a Davis si zapsala, že jen v na začátku března 1855 do tábora 39. pěšího pluku poslala 200 flanelových košil. Vojenská tranzitní nemocnice sice stále více závisela na dobrovolných dárcích a humanitární pomoci, ale fungovala již spolehlivě. Vrchní sestra Charlotte Jane Stuart⁸⁶⁴ vybrala od svých přítelkyň v Británii vysoké částky, za které se nakoupily například obrovské zásoby konzervovaného ovoce pro pacienty nebo vybavila kuchyňě sporáky a peci a pro každého pacienta byla k dispozici souprava pro stolování.⁸⁶⁵

Období od poloviny února do konce března je tak přechodnou dobou, kdy ještě není postavena a zprovozněna zásobovací železnice, která jakékoli problémy s logistikou ukončí, ale situace se přesto začíná zlepšovat převážně díky masivnímu zapojení angažované vlastenecké veřejnosti. Přírodní aktéři z řad vojáků pocítují značnou úlevu, ale na druhou stranu jim situace, kdy jsou zavázáni civilistům mimo armádu, která je podle jejich mínění nechala na holičkách, připadá mimořádná a je dalším zdrojem nejistoty a zproblematizování jejich vojenské akulturace.

Soustavnější palba na pevnost byla postupně obnovena až po téměř čtyřech měsících těžkého postupu a příprav na začátku března, kdy začaly ruské jednotky zesilovat opevnění v oblasti Mamelonu a rozšiřovat střelecké zákopy u paty tohoto po-

862 Náklad byl opravdu velký a velmi drahý. Steevens si zapsal mnoho položek, například „kromě jiných darů k nám dorazily dvě velké bedny, nadepsané ‚Od Londýnských pomocnic v domácnosti pro 88. pluk‘, v nichž se nacházelo 800 balíčků, z nichž každý obsahoval jednu dýmku a libru a půl dobrého tabáku... jak jsme si u všech svatých zasloužili pomoc těchto londýnských vlasteneckých dam, když jsme nikdy v Londýně nebyli na kvartýrech, to nevím, ale obsah krabic nám přišel mimořádně vhod. Plukovník potvrdil redakci *Timesu* přijetí zásilek. Gentleman, bývalý kapitán T. z našeho pluku, poslal každému důstojníkovi dvanáct lahví dobrého piva, což nám rovněž přišlo vhod. Kromě toho přišlo mnoho dárek od lidí, které jsme vůbec neznali, například jistý Dr. C, děkan od sv. Štěpána ve Walbrooku poslal našemu plukovníkovi kuchyňskou pánev a mlýnek na kávu, což byly neskuptečně cenné dary.“ Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 190.

863 Williams, ed. *The Autobiography of Elisabeth Davis, A Balaclava Nurse, daughter of Dafydd Cadwalldr. Vol. II.*, 138.

864 Davis ji jmenuje jako „Shaw Stewart“, H. A. Taylor ji označuje jako Lady Charlotte Jane Stuart, sestru vévodkyně ze Somersetu. NAM 2005-09-151, dopis č. 9 pro C. T.

865 Williams, ed. *The Autobiography of Elisabeth Davis, A Balaclava Nurse, daughter of Dafydd Cadwalldr. Vol. II.*, 140.

stavení, z nichž působili ostrostřelci.⁸⁶⁶ Britské baterie vedly jen rušivou palbu, například 16. března vypálily pouze 36 moždířových bomb a 8 projektilů ze čtyřřadvacetiliberních děl. Obránci začali dále budovat předsunuté střelecké zákopy i u Redanu a umisťovat do nich ostrostřelce, kteří začali „významně obtěžovat sapéry a vojáky v čele Levého útoku.“⁸⁶⁷ Až do začátku dubna panuje takovýto konflikt nízké intenzity. Pevnost není regulérně obléhána, ale spíše jen blokována.

Nicméně v „zemi nikoho“, mezi předními spojeneckými liniemi a nejvysunutějšími ruskými ostrostřeleckými postaveními se téměř každou noc odehrávají střety výpadečných a strážních jednotek. Intenzita tohoto konfliktu byla „nízká“ pouze v obecnějším srovnání s dělostřeleckým bombardováním pevnosti. Pro účastníky se jednalo o tvrdý boj, plný nejistoty, momentu překvapení a dokonce i lsti, kdy ruské výpadečné oddíly se nejednou podle britských vojáků převlékly do ukořistěných francouzských uniforem. Vojín Thomas Gay ze 7. pluku Royal Fusiliers ve svém dopise o jedné takové noci na 23. března 1855 napsal: „Nejtěžší útok jsme odrazili v noci 22. března... kdy nepřátelé nejprve zaútočili na Francouze po naší pravé straně a protože naše a jejich zákopy byly spojené, tak jsme jim pomohli, podařilo se nám Rusáky (Raskiees) zahnat zpátky a pronásledovat je až téměř k jejich bateriím, kde jsme ovšem museli ustoupit kvůli silné palbě kartáči. Pak jsme si potřásli rukama s Francouzi a vydali se zpět do vlastních zákopů, ale překvapilo nás, že tam je spousta mužů a nevěděli jsme kdo jsou a co si o nich máme myslet... ale řekli nám, ať klidně přijdeme... že jsou Francouzi, ale my jsme to prohlédli, zaútočili na ně, přičemž boj trval déle než hodinu a zabili jsme jich stovku.“⁸⁶⁸ Neustálé střety v „zemi nikoho“ a výpady silných ruských jednotek na nejvysunutější spojenecké pozice, které byly pořádány prakticky každou noc při vhodných povětrnostních podmínkách, byly pro útočníky a zejména jejich krycí jednotky, krajně stresující a vyčerpávající. Poručík Chatfield ze 49. pluku po dlouhém nasazení, kdy mnohokrát byl v zákopech během obrany proti výpadům, v květnu 1855 viděl jeden výpad z druhé linie, když byl nasazen pouze jako záloha a poprvé ve svých dopisech své prožívání situace popsal podrobněji: „Během tohoto výpadu jsem byl jen v záloze a... být svědkem takového půlnočního útoku je hrůzné... stráž začne rvát na poplach, pak zazní několik výstřelů z pušek, které však postupně přibývají, až se vám nepodaří rozlišovat jednotlivé rány a vidíte celé dvě linie záblesků. Není téměř možné toto všechno popsat ještě k tomu společně se hřměním velkých děl a neustálým ječením ruských vojáků, hulákáním Angličanů a nářkem zraněných. Nemáte vůbec představu o tom, co je to výpad.“⁸⁶⁹ Celá řada autorů zdůrazňuje, že v tomto ohledu byly krajně stresující mlhy, protože byly schopné krýt nástup výpadečných jednotek až do posledních několika desítek metrů. Plukovník Pack zmiňuje, že britskou praxí bylo v takovém případě okamžitě umisťovat před nejvysunutější zákopy do vzdálenosti 50-60 yardů řetězec hlídek, což byla vysoce obávaná služba. Francouzská armáda tak nečinila a podle Packa se v mlze chovala až nevojensky, „takže z francouzských zákopů se neustále zbytečně střílelo na každý kámen, každý stín, na toulavé psy, nebo cokoli jiného.“⁸⁷⁰

Výpady byly chápány jako krutá bojová zkušenost i na druhé straně. Ještě před zahájením třetího ostřelování Sevastopolu se jednoho velkého nočního výpadu

866 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 63-64.

867 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 65.

868 NAM 2012-04-5, 5.

869 NAM 2003-02-333, dopis č. 7 matce, datováno 11. 5. 1855.

870 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 73.

zúčastnil na vlastní žádost i Alexandr Ivanovič Jeršov a byl rovněž velmi překvapen tvrdostí a syrovostí svého zážitku. Byl přidělen ke generálu Chrulevovi, ale brzy se ztratil. „*Ve tmě jsem stoupl na raněného a muselo to být přímo na ránu, protože pod nohama se mi náhle rozlehl strašlivý bolestný nářek, který mě přiměl zavravorat. Během pádu jsem se opřel rukama o zemi a padl do něčeho teplého a lepkavého, což byla louže čerstvé krve. O pomoci raněnému jsem ani nemohl přemýšlet, spěchal jsem za svým generálem a raněných bylo tolik, že je zatím nestačili ani sbírat.*“⁸⁷¹

Stejně jako poručík Chatfield i Jeršov zaznamenal zkušenost chaotického, nepřehledného a krutého boje v noci, kdy se v temnotě střídaly fáze prudké palby na krátkou vzdálenost a boje zblízka z pomoci nejrůznějších chladných zbraní. Útočící ruské jednotky byly s největší pravděpodobností sensoricky deprivovány tmou, kakafonickým hlukem bojiště a oblaky dýmu ze střelného prachu. „*V ohlušujícím hřmění, uprostřed výkřiků, sténání a pohybů jsem nevěděl, co dělat, jak se rozhodnout a téměř bezmyšlenkovitě jsem se hrnul kupředu do běsnícího boje. Vedle mě se hnalo několik pěchotních kolon, mířících na pomoc našim. Důstojníci s tasenými šavlemi byli vepředu... někteří vojáci padali, zasaženi kulkami... a slyšel jsem jejich úpěnlivé volání... Nezastavoval jsem se a běžel vpřed, hlava se mi motala a celý jsem byl v jednom ohni. Skrz hustý dým ze střelného prachu jsem nic neviděl.*“⁸⁷²

V deníkových zápisech o boji během nočních výpadků se neustále objevují reprezentace čehosi jako časové komprese, tunelového vnímání a neschopnosti si vybavit, co se vlastně stalo a co jednotlivý aktér vlastně dělal. V egodokumentech obou stran je to velmi běžné a texty často uvádějí, že z boje si pisatel kromě výsledku téměř nic nepamatuje. Jeršov svůj zápis o velkém nočním výpadku končí pasáží, ze které je mimo jiné evidentní, že nad svými podřízenými vlastně po zahájení boje nemohl vykonávat téměř žádnou kontrolu: „*Poté, co jsme se dostali na hřeben kopce, spatřil jsem před sebou ve vzdálenosti přibližně padesáti kroků... val cílového postavení... jakmile se ukázala kolona, po celé délce hřebenu se zablesklo a v ústrety nám vylétla ta nejhustší palba z pušek... Spatřil jsem, jak kolem mne padají spolubojovníci... podíval jsem se vzhůru k nebi, vykřikl 'Vpřed, bratři!' a vyrazil na val... vpadli jsme do postavení... palba ustala... zacinkaly bajonety, slyšel jsem nářek a strašlivý řev a také hrubé nadávky v libozvučné salónní francouzštině. Vrazili jsme do středu postavení mezi nepřátele, začal jsem kolem sebe máchat šavlí... ostří dopadlo na něco kovového a několikrát na moji tvář vychrstlo něco teplého... najednou se spustila palba z naší strany a bylo jasné, že Francouzi ustupují.*“⁸⁷³

Plukovník Arkadij Dimitrijevič Stolypin ve svých pamětech napsal, že na konci října 1854 se (navzdory vysoké hodnosti) osobně zúčastnil jednoho nočního výpadku směrem na britský Pravý útok, a to primárně z důvodu, že mu o jejich průběhu nikdo z účastníků nechtěl nic vyprávět. „*O tom, co se děje v zákopech, ani jeden z účastníků tohoto nočního dramatu nechce vyprávět, tam je dusno a úzko, rozléhá se tam úpění a klení, s nímž se často slévá tichá modlitba umírajícího člověka.*“⁸⁷⁴ Tvrdost výpadů a „ne-

871 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 148.

872 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 149.

873 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 150.

874 Аркадий Дмитриевич Столыпин, „Ночная вылазка в Севастополь. Рассказъ участвовавшего в ней,“ in Николай Фёдорович Дубровин, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетом по устройству севастополякаго музея, Выпуск V.* (Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874), 372.

sdělitelnost“ zkušenosti se snaží rovněž vysvětlit tím, že podle toho, co mu řekli vojáci, nesly výpady silný význam *pomsty*. Byly jedním z mála prostředků, jak se osobně, zblízka „dostat na kůži“ obléhatelům a pomstít se jim za smrt spolubojovníků a přátel během intenzivních období ostřelování pevnosti. V tomto smyslu se jedná o opakování motivů z bitev u Almy a Inkermanu, kde touha po pomstě tváří v tvář palebně jednoznačně nadřazené spojenecké pěchotě, vedla k častému dobíjení spojeneckých raněných a zajatců na místě bajonety.

Druhé ostřelování

Situace před pevností se začala tímto způsobem vyostřovat na konci března. Dne 22. března podnikly ruské jednotky v 11 hodin v noci velmi silný výpad s přibližně 8.000 muži směrem na francouzské zákopové linie⁸⁷⁵ a v jednu hodinu v noci 23. března podnikly podobně silný výpad na celé britské frontě, kdy se jim podařilo dostat až ke druhé paralele, tedy velmi daleko. Oba útoky byly odraženy, ale znovu dokládají Totlebenovy principy aktivní obrany.⁸⁷⁶

Dne 28. března poprvé začala v plném provozu fungovat britská železnice z balaklavského přístavu až do vojenského tábora, která rázem kvalitativně proměňuje logistiku obléhacího dělostřelectva a zásobování. Stále ale je vedena jen rušivá palba na ostrostřelecká postavení a skupiny ruských vojáků, opravujících a rozšiřujících opevnění na britském úseku. Spojenecké velení bylo přesvědčeno, že druhé ostřelování splní svůj účel, neboť díky konečně zvládnuté armádní logistice, vyššímu počtu těžších děl a rychle přepraveným obrovským zásobám munice bude možné pevnost zasypat řádově intenzivnější palbou, umlčet obrannou artilérii a následně Sevastopol dobýt pomocí útoků na dvě klíčové pozice, které pokud padnou, učiní situaci obránců z vojenské stránky neudržitelnou. Železnice byla britskou logistickou inovací, která druhé (a přeneseně i jakékoli další) ostřelování vůbec umožnila. Na konci března již začala obleva a všechny nezpevněné cesty i terén v předpolí se proměnily na pomyslné moře bláta a velení obránců neočekávalo, že by bylo možné za takových podmínek vůbec nashromáždit dostatek munice pro další ostřelování. Anonymní kadet Minského pluku vzpomínal, že jeho jednotka v této době obdržela rozkaz držet několik služeb na Kamčatské redutě na Mamelonu a jen cesta na pozice byla namáhavá. „*Dělové koule a bomby nám padaly téměř na hlavu, déšť nás promácel na kůži a skrze bahno jsme téměř nemohli jít, neustále jsme vrávorali a padali... z bahna téměř nebylo možné vytáhnout nohy, vody bylo po kolena a tu se náhle zřítíš do výmolu, ležíš...*“⁸⁷⁷

Na ruské straně bylo patrné, že spojenci se připravují na nové ostřelování, ale mnozí pokládali za nepravděpodobné, že by k němu došlo během velikonočních svátků, kvůli jejich ústřednímu symbolickému významu v pravoslavném kalendáři. Útok, cíleně zahájený po téměř půlroční přestávce právě v tyto dny, by mohl být chápán jako úmyslná bezohlednost nejhrubšího zrna a mohl by znovu eskalovat situaci

875 S největší pravděpodobností se jedná o výše rozebíranou akci, které se zúčastnil i Jeršov.

876 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 68.

877 Anonymní kadet Minského pluku, „Письмо юнкера Минского полка.“ In Николай Фёдорович Дубровин, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетом по устройству севастопольского музея, Выпуск V.* (Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874), 417-418.

ve vnímání rozdílu my/oni, což mohlo vykazovat stejně jako u Almy, Balaklavy nebo Inkermanu značný vliv na dodržování humanitních ohledů na bojišti.⁸⁷⁸

Jeršov ještě jeden den před zahájením ostřelování držel službu na Bastionu č. 3 (Velký redan) a hned během příchodu byl svědkem dalšího projevu vojenského černého humoru, kterým se dělostřelci na obou stranách během pasivní fáze obležení častovali. „*Jeden z vojáků pomaloval prázdnou dvoupudovou moždířovou bombu jako velikonoční vajíčko a ostatní ji právě nabíjeli a chystali se vyslat tento originální projektil na nepřítele.*“ Jako reakce na takový „dárek“ podle něj „*brzy na bastion přiletěla sedmipudová bomba, naplněná nejrůznějším svinstvem.*“⁸⁷⁹ Vojáci se podle něj oblékli do vycházkových uniforem, námořníci, obsluhující děla, přijímali hromadné návštěvy svých žen a dětí a na pozicích panovala uvolněná sváteční atmosféra.

Na britské straně lze období před začátkem druhého ostřelování porozumět také jako době vysokého techno-optimismu, kdy se zdálo, že zásobovací železnice, která kromě množství zásob pro jednotky umožnila především nevídaně rychlé přisunutí značných objemů munice a mnoha nových těžkých děl, je tím klíčovým faktorem, který ruskou armádu srazí na kolena. Podplukovník Stephenson z gardové brigády si typicky zapsal: „*Jaké to jen nyní máme dělostřelectvo! Mnoho z děl jsou 68liberní kusy a máme také dvacet pět kusů třinátipalcových moždířů. Včera jsem byl na jedné moždířové baterii sledovat jejich palbu, která byla skvělá. Na palbu těchto gigantických nástrojů je velkolepý pohled, můžete sledovat, jak obrovská bomba letí a nakonec vybuchne v nepřátelském postavení.*“⁸⁸⁰ Železnice ale kromě toho výrazně zvýšila morálku britských vojáků, mimo jiné i díky značnému zlepšení zásobování a několika z hlediska obecné militární mechaniky obléhání nevýznamným, ale pro vojáky důležitým detailům. Kapitán Richard Lluellyn ze 46. pěšího pluku si zapsal, že největší radost měli muži z jeho jednotky z toho, že u konečné stanice železnice byla postavena velká pekárna a prodejna chleba a pečiva, které bylo nyní možno si vcelku levně a volně zakoupit. Jeho muži chleba nedostali od srpna 1854 a obnovení jeho dodávek pro ně představovalo důležitý symbol.⁸⁸¹ Z této doby si poručík George Kemp Chatfield ze 49. pěšího pluku zapsal, že díky železnici je v táboře již dost potravin: „*nemáš představu, jak dobře se konečně máme. Můžeme si koupit co jen hrdlo ráčí a znovu přibíráme na váze.*“⁸⁸²

Druhé ostřelování Sevastopolu nicméně začalo právě na z pravoslavného hlediska nejvýznamnější svátek, tedy velikonoční pondělí 9. dubna 1855, kdy krátce po svítání po páté hodině ranní začala palba ze všech spojeneckých baterií. Seržant Joseph Pickford z 1. praporu Rifle Brigade napsal v dopise otci ze stejného dne: „*Pak mě v pět hodin ráno probudilo hřmění děl. Vstal jsem a podíval se... na Sevastopol, ale nespátril nic jiného, než ohromná oblaka dýmu v mlze a záblesky děl. Od postavení obléhacích baterií jsem neslyšel nic ani náznakem podobného a země se doslova otřásala explozemi. Tento div již trvá celý den a noc... přeji si, abychom město konečně už srovnali se zemí a*

878 Významem velikonočních svátků 1855, které se odehrály ve znamení druhého ostřelování pevnosti nejen pro pozdější politiku paměti na sevastopolskou obranu, ale obecněji i pro ruskou militární kulturu a kulturu války se zabývá např. Fedotova, viz zejm. 66-67.

879 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 92.

880 Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield. Letters from the Crimea, China and Egypt, 1854-1888 by Sir Frederick Charles Arthur Stephenson*, G. C. B. *Late Scots Guards, Colonel of the Coldstream Guards etc.*, 144.

881 Robins, ed., *The Murder of a Regiment*, 25.

882 NAM 2003-02-333, dopis č. 5, adresovaný matce, 29. 3. 1855.

*pak nastoupili na loď domů.*⁸⁸³ Před Sevastopolem Pickford spatřil začátek palebného souboje, který svým objemem a intenzitou více než dvojnásobně překonával první ostřelování z října 1854. Zapojila se do něj téměř tisícovka těžkých děl, neboť na straně obránců jich působilo podle Totlebena 466 a spojenecké zdroje uvádějí přibližně stejnou cifru kolem pěti set a síly tak byly téměř vyrovnané.⁸⁸⁴ A znovu: přes den byla vedena hustá palba, přičemž velitelé na straně obránců se obávali zejména o klíčová postavení na Bastionu č. 4, Mamelonu, Kamčatské redutě a redut na White Works. Brzy ale zjistili, že spojenci vedou víceméně „*rovnoměrnou palbu na všechna hlavní postavení obranné linie, aby současně zničili... dělostřelectvo na našich pozicích,*“ což Totleben hodnotí jako vážnou chybu, protože obecně žádné zásadní palebné převahy nedosáhli. Pokud by však palbu soustředili na menší úseky opevnění, mohl průběh obléhání vypadat zcela jinak.⁸⁸⁵ Palba po soumraku ustala a na obou stranách se vojáci dali do opravování poškozených baterií a pevnostních prvků. Na ruské straně si zapsal anonymní vysoký důstojník M. G. téměř stejnou úvahu.⁸⁸⁶ Plošný charakter spojeneckého ostřelování rovněž pokládal za hrubou chybu. Každopádně již od počátku aktéři vnímali jeho zvýšenou intenzitu. Anonymní kadet minského pěšího pluku si zapsal, že první ráno na něj dolehlo mimořádně tísnivé: „*Silně přšelo, mlha zakrývala celý obzor a náhle byla zahájena dělostřelecká palba, a jaká! Bože můj! Bombardování z pátého října se proti tomu jevilo jako dětská hra.*“⁸⁸⁷ Milosrdná sestra Jekaterina Michailovna Bakunina si zapsala do deníku, že hned prvního dne ostřelování ošetřili během její služby na centrálním příjmu celkem 238 raněných, kteří byli v rámci Pirogovem zavedené „triády“ vytríděni jako ti, kteří mají šanci na uzdravení, přičemž špičková kapacita vojenské nemocnice během druhého ostřelování byla přibližně 60 operací za půldenní směnu.⁸⁸⁸ Během druhého ostřelování se ruská zdravotnická služba sice nezhroutila jako po bitvě u Inkermanu a bylo patrné, že Pirogov ji zreformoval k vysoké efektivitě, nicméně byla neuvěřitelně přetížená a ke kolapsu mnoho nechybělo. Po zahájení ostřelování byla polní nemocnice přesunuta do pobřežní Nikolajevské baterie. Milosrdná sestra Alexandra Krupskaja vzpomínala, že na místě byli všichni v bezpečí před palbou, ale „*byly tam čtyři tisíce zraněných... tři milosrdné sestry, jeden lékař a dva ošetřovatelé. Téměř dva dny jsme nic nejedly ani nepily, nebylo možné ani na okamžik přestat pracovat a stejně jsme se nestihly postarat o všechny zraněné, bylo jich příliš mnoho.*“⁸⁸⁹

Boj je v této fázi pro obléhatele i obléhané stejně jako v případě prvního ostřelování znovu zoufale dlouhá, materiálová „přetlačovaná“. Muži na obou stranách vzdorovali bezprecedentně těžkému ostřelování, bojovali a pracovali na mnohahodinové směny, buď byli nasazeni na bateriích, nebo nosili munici, popřípadě vzácně odpočívali a spali.⁸⁹⁰ Jediná pro obránce kritická situace nastala po dvou prvních dnech

883 NAM 1992-04-111, dopis adresovaný otci z 9. 4. 1855.

884 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 148.

885 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 161.

886 Anonymní důstojník (M. G.), „Шесть месяцев въ Севастополе съ 10 марта по 28 августа 1855 г.“, 62.

887 Anonymní kadet minského pluku, „Письмо юнкера Минскаго полка“, 417.

888 Бакунина, „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.“, 150. Zmíněné maximální množství operací podle jejích zápisů proběhlo dopoledne 20. dubna, kdy během noci dorazilo více než 100 těžce zraněných. Tamtéž, 152.

889 Александра Крупская, *Воспоминания Крымской войны сестры Крестовоздвиженской общины* (Типография Иосафата Огризко: Санкт Петербург, 1861), 29.

890 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 68.

nejintenzivnější palby, o nichž Totleben uvádí, že obranná postavení na Bastionech č. 4 a redutách na levém křídle byla vážně poškozena a velitel pevnosti se obával provedení generálního útoku. Spojenci to však nezaznamenali a útok nepodnikli.⁸⁹¹

Jedinou okolností, která doznala menší změny, byla militární mechanika dělostřeleckých baterií. Na britských válečných plavidlech byly mužstvem přes zimu po ruském vzoru vyrobeny *rope mantlets*, tlusté kruhové ochranné záštity, spletené z lodních lan, které byly zepředu navlékány na dělostřelecké hlavně a spolehlivě tak chránily obsluhu těžkých obléhacích děl před palbou ruských ostrostřelců z ručních zbraní.⁸⁹² Tyto záštity chránily obsluhy ruských děl již od podzimu 1854. Pozdější britské zkoumání prokázalo, že záštity, pletené ze čtyř nebo pěti vrstev třípalcového lodního lana se projektily ze spojeneckých ručních zbraní skutečně nedaly v žádném případě prostřelit, a to ani na krátkou vzdálenost.⁸⁹³ Na ruské straně byly dříve používány dřevěné kryty, ale ty nebyly tak účinné.⁸⁹⁴

Výsledkem druhého ostřelování bylo přesvědčení ruského velení, že de facto plošné bombardování většiny obranné linie je ze strany spojenců chápáno skutečně jako materiálová bitva, ale je ve své podstatě nesofistikované a ani zvýšená palebná síla a zesílená logistika nemohou na situaci, která se ukázala již v říjnu 1854, nic změnit. „Pro zničení našeho dělostřelectva na celé obranné linii byly nedostatečné i ty ohromné prostředky, kterými spojenci disponovali, protože většina našich opevnění byla díky svému postavení chráněna před enfilovací boční palbou,“ uzavírá analýzu druhého ostřelování Totleben.⁸⁹⁵ Experti na straně obránců nečekali, že druhé ostřelování bude vedeno podle jejich soudu bez zjevného plánu, bez jakékoli taktické finesy, stejně jako první. Spojenecké velení na druhé straně očekávalo, že intenzivní palba během 48 hodin způsobí umlčení ruského obranného dělostřelectva, přičemž bude následně možné po dokončení nástupišť na předních paralelách provést generální útok. Po dvou dnech cíle nebylo dosaženo a dělostřelci dostali další tři dny. Cíle znovu nebylo dosaženo a ani na třetí pokus se plán nezdařil. Generální útok byl následně odložen na 28. dubna, ale ani tehdy se nekonal a následně byl odložen na neurčito.

Z hlediska přímé bojové zkušenosti bylo druhé ostřelování řádově intenzivnější, než první. Obránci začali silnou spojeneckou plošnou palbu okamžitě vnímat ve srovnání s prvním ostřelováním jako něco již zcela ohlušujícího, senzorycky deprivujícího, jako živelný přívál, fenomén, zcela je přesahující jako jednotlivce. Jeršov vzpomíná: „V pět hodin ráno příštího dne se ze všech stran rozeřvalo nové ostřelování... Strašlivý hukot, výbuchy a rachot se rozezněl nad naší střechou a všichni jsme rázem vyskočili na nohy.“⁸⁹⁶ Traumatické vnímání bylo ještě zesíleno panujícím poča-

891 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I, 160.

892 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 82. Kromě těchto se používaly také záštity z nevydělaných kůží, hustě vycpané slámou („raw-hide mantlet stuffed with hay“). Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 149.

893 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 584.

894 Kapitán Reimers z Bastionu č. 4, vzpomínal, že po nějaké době „začali nepřátelští ostrostřelci pálit přímo do našich střílen. Ze začátku jsme měli ve střílnách dřevěné kryty, které se ale ukázaly jako neúčinné, protože z nich odletovaly třísky, které zraňovaly vojáky. Na radu admirála Zarina jsme zhotovili kryty z provazů, které se ukázaly jako vysoce účinné a používali jsme je až do konce.“ Реймерс, „Воспоминания командира 4 го бастиона капитана 1 го ранга Реймерса бывшаго капитанъ лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его бомбардирования“, 34.

895 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I, 162.

896 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 96.

sím, neboť na město onoho rána padla hustá mlha, intenzivně se rozpršelo a povýstřelové zplodiny z mnoha set dělových hlavní rychle vytvořily dodatečnou, tentokrát umělou „mlhu“. „*Vzduchem hřměl ohlušující řev kanonády, přerušovaný co chvíli výbuchy pracháren,*“⁸⁹⁷ pokračuje Jeršov a zapisuje si, že na ulicích kromě vojáků potkává jen krajně vyděšené a modlící se lidi: „*Slyšel jsem jen výbuchy moždířových bomb, rachot výstřelů a lidský křik, což se vše slévalo v neutuchající příval, který není možné popsat slovy.*“⁸⁹⁸ Obléhačí baterie nebyly po většinu dne vůbec vidět, pouze slyšet a přítomní mohli zakoušet jen přímé následky palby, což značně přispívalo k hrůze a celkové dezorientaci. Sám Pirogov si zapsal, že v 5 hodin ráno byl násilně probuzen silnou kanonádou a rázové vlny od palby byly tak silné, že „*se třásla okna a na stěny našeho domu jakoby stovky kovářů bušily kladivy.*“⁸⁹⁹ Militárně-mechanická povaha vnímaných následků palby byla zjevně v případě druhého ostřelování ještě zesílena konkrétními atmosférickými podmínkami, které ještě více omezovaly vnímání vojáků, kteří, pokud nebyli součástí větší jednotky, byli izolováni, zbaveni možnosti cokoli pozorovat a nezbylo jim nic jiného, než čekat na výsledek. Hustá mlha, která na město a jeho okolí padla, samotnému ostřelování nevadila, protože obléhačí baterie byly již zastřílené a nemusely nutně vést palbu při přímé viditelnosti cíle. Kromě toho mlha, tedy kondenzovaná vodní pára nízko nad zemí, fyzikálně působení rázových vln během palby více než jednoho tisíce těžkých děl ještě zesilovala. Na britské straně i zkušený seržant Gowing byl intenzitou palby a silou rázových vln přímo fascinován. Do deníku si zapsal: „*Ráno na Velikonoční pondělí celý tábořem otřásl zahájení druhého ostřelování. Francouzi zahájili palbu s přibližně 350 těžkými děly a naši lidé s 220 děly a moždíři. Nepřítel nám palbu srdnatě opětoval z přibližně 600 nejtěžších děl i moždířů... Zdálo se, že sama země se chvěje před touto strašlivou palbou a bylo to velkolepé i děsivé zároveň. Byl jsem v táboře, ale musel jsem chtít nechtít odejít na Victoria Redoubt, abych se podíval.*“⁹⁰⁰ Řada autorů uváděla ve svých dopisech, že během druhého ostřelování byla palba slyšet na vzdálenost přesahující sto kilometrů a působení na přítomné muselo být skutečně silné.⁹⁰¹

Jestliže lidé, přítomní v samotném městě, se podle Jeršova proměnili na do sebe stažené nemohoucí bytosti, pasivně očekávající, zdali jeden z tisíců dělových projektilů, granátů nebo bomb nakonec nezasáhne i je, vojáci, nasazení na opevnění, na tom nebyli příliš lépe. Ostřelování začalo v okamžiku, kdy se na opevnění střídaly směny, takže mnoho vojáků bylo na ubikacích a první mocná výzva je čekala, pokud se vůbec chtěli živí dostat na své bojové pozice. Jeršovův oddíl 2. lehké baterie dostal rozkaz přemístit se na pravou líc Bastionu č. 4, přičemž poslední, osmé spřežení, cestou zasáhla dělostřelecká raketa, která zabila všechny koně a zničila dělo: „*Vůbec nechápu, jak jsme dojeli na čtvrtý bastion a mezitím nás nerozmaširovala všude kolem nás létající ocel a olovo... Nad námi, pod námi, za námi, vpředu, vpravo i vlevo hvízdaly dělové koule, řítily se bomby, všude kolem se rozlétávaly střepiny, s hučením a chropotem přelétávaly ohromné Congrevovy rakety... projeli jsme bez dalších větších ztrát přes několik ne-*

897 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 97.

898 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 99-100.

899 Малис, ed. Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854-1855 гг., 127.

900 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 118.

901 Николай Николаевич Смолин, *Роль морального фактора Русской армии в ходе Крымской войны: 1853-1856* (Москва: Челябинский государственный университет, 2002), 77.

bezpečných míst. Žádné nadpřirozené vysvětlení nemůže zmenšit můj úžas poté, co jsme se nakonec dostali skrze mlhu, dým a ohlušující rachot.“⁹⁰²

Obranná postavení v tuto chvíli z hlediska militární mechaniky byla místem, kde se ilustrovalo, co to v bojové praxi a zkušenosti znamená „opotřebovavací válka.“ Na plochu Jeršovovy baterie, „kde se nacházela spousta lidí, předmětů, projektilů a nejruznějšího vojenského materiálu, neustále dopadaly bomby a dělové koule... další nepřátelské projektily byly do valu, probíjely střilny... a vlétaly do opevnění z nejrůznějších směrů... Val se pod přívalem dělových koulí, dopadajících granátů a bomb, hrozivě rozrývajících zeminu, měnil na beztvárovou hromadu hlíny a kamení,“ a na bastionu umístěné zbraně byly ničeny jedna za druhou.⁹⁰³ „Opotřebovavací válka“ však především znamená, že na místa padlých musí okamžitě nastoupit noví lidé, kteří opraví a vymění děla a budou pokračovat v obranné palbě. „Tady o smrti už vůbec nepřemýšleli... tady jí hleděli přímo do tváře a nebylo jim než se spolehnout na Boží vůli.“⁹⁰⁴

Každý, kdo byl odvelen na takové bojové postavení, se ocitl uprostřed nejnásilnějších forem smrti na bitevním poli. Vojáci, mající určitou zkušenost z „pasivní“ části obležení, se na ně již naučili reagovat spíše stoicky, téměř lhostejně. Jeršov si z celého dne a vlastně i z celého druhého ostřelování do deníku zapsal jen jednu epizodu osobní zkušenosti s přímým bojovým nasazením: „Dělová koule prosvištěla nedaleko mne, protože proletěla přímo středem střilny. Zdravý krásný námořník, který zrovna zaměřoval dělo a s úsměvem se chystal k výstřelu... se skrčil... a okamžitě zhroutil na zem, protože mu koule ustřelila horní část lebky. Vedle něj stojící soudruh rychle sňal čepici, nasadil ji padlému a mlčky zaujal jeho místo. Postavil se na místo... ztropené krví svého předchůdce a... začal znovu zaměřovat.“⁹⁰⁵ Vojenský inženýr Jevgenij Michailovič Bulmering, který byl do Sevastopolu přidělen těsně před zahájením druhého ostřelování, ve svých vzpomínkách v souvislosti s ostřelováním opouští svůj strohý technicistní styl vyprávění a označuje je prostě za „katastrofu“, které se nedalo individuálně čelit a bylo nutné se prostě fatalisticky smířit s daným stavem věcí, s tím, že počátek jeho služby ve městě byl takto vyznačen „mimořádně krvavým“ způsobem.⁹⁰⁶ Anonymní důstojník ruského 22. pěšího pluku druhé ostřelování označil za „bombardování z pekla, které nás tak trýznilo a ničilo naše postavení, že jsme je sotva stačili opravovat... ale nakonec s pomocí boží... se to obráncům podařilo,“ přičemž vyjadřuje údiv, jak je vůbec možné nahromadit tak ohromné zásoby střeliva.⁹⁰⁷ Kapitán Petr Vladimirovič Alabin rovněž ve svém deníku druhé ostřelování označuje za „pekelné bombardování“⁹⁰⁸ a sedmého dne, kdy je situace pro něj už nesnesitelná, si klade otázku „Nedospěje ta pekelná hudba už do nějakého finále?“⁹⁰⁹ Alabin byl přitom veterán například maďarského tažení z let 1848-49 a měl rozsáhlé bojové zkušenosti.

902 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 102.

903 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 104.

904 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 104.

905 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 105.

906 Евгений Михайлович Бульмеринг, „Воспоминания Инженер Полковника Бульмеринга“, In Анон., Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 1. (Санкт-Петербург: Типография А. Граншеля, 1872), 46.

907 Анонимní důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастопольца съ 1854 по 1856 г.“, 19.

908 Алабин, Четыре войны, 312.

909 Алабин, Четыре войны, 318.

Dvojí perspektiva

Ruské egodokumenty v reakci na druhé ostřelování města, mající již „průmyslovou“ kapacitu a ničivý účinek, zprostředkovaný na britské straně hlavně již funkční zásobovací železnicí, schopnou přisouvat nevídané množství munice a válečného materiálu, definitivně nabírají pesimistický, katastrofický až apokalyptický tón. Ten se téměř bez jakékoli změny stává jejich standardem až do konce obležení. Rezignované zoufalství se stále silnějšími fatalistickými projevy je očividné. Svou roli zde vysoce pravděpodobně sehrálo to, že každým dalším dnem byla obrana města pro sevastopolskou posádku cosi stále mimořádnějšího a náročnějšího, co nemělo žádné precedenty v dějinách pevnostní války. Sevastopol byl nakonec bráněn celkem 349 dní, což bylo historicky skutečně bez precedentu, snad jen s výjimkou španělského obléhání nizozemského Ostende v letech 1601-1603, které ale po většinu času představovalo pouze poziční blokádu města a přístavu. Ruští aktéři se neustále sami sebe tázali, kdy již bude konec jejich otřesné zkušenosti a co ještě nového budou muset prodělat.

Britské inženýrské deníky již třetí den druhého ostřelování přijímají obecně hluboce pesimistické závěry, ale z jiného důvodu. Druhé ostřelování a jeho následky ani na jedné z bojujících stran nic nevyřešilo, ani konflikt viditelně neposunulo dále, jen prohloubilo již existující zmatení a rozpory v kultuře války. „*Obecné účinky palby našich baterií na nepřátelská postavení nejsou nijak zjevné, kromě valů, které jsou notně pobořené, ale navzdory tomu nepřítel pokaždé znovu nasadí další dělo, připravené opětovat naši palbu,*“ shrnuje Elphinstone situaci 11. dubna na základě řady hlášení svých kolegů.⁹¹⁰ V noci z 15. na 16. dubna kapitán inženýr Stanton již jen konstatoval, že „*nepřítel znovu opravil své střelnice a valy obecně v prostoru Malachovského vrchu a Redanu.*“⁹¹¹ O dva dny později, 19. dubna, pak druhé ostřelování skončilo, aniž by dosáhlo čehokoli významného. Reilly píše, že „*po osmi dnech nepřetržité palby... se nám znovu nepodařilo umlčet nepřátelskou palbu ani zničit jeho opevnění.*“⁹¹² Intenzita palby byla tentokrát nejméně dvojnásobná ve srovnání s prvním ostřelováním, neboť během osmi dnů britská děla vypálila téměř 48.000 projektilů všeho druhu. Například všechna děla na bateriích, obsluhovaných Royal Navy Brigade, byla tak opotřebována, že se ukazovalo jako naléhavě nutné opravit zátravky (zážehové otvory), sloužící k jejich odpalování.⁹¹³ Význam druhého ostřelování tkví z hlediska militární mechaniky v tom, že spojencům se poprvé s použitím průmyslových logistických metod, zejména pomocí vybudování zásobovací železnice, podařilo obránce „přestřílet“ více než dvojnásobným objemem palby: spojenci od 9. do 18. dubna 1855 vypálili nejméně 160.000 ran z těžkých děl, přičemž podle Totlebena obránci mírně nad 88.000.⁹¹⁴

910 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 147.

911 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 151.

912 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 87. Během druhého ostřelování Sevastopolu bylo na britské straně nasazeno 49 těžkých obléhacích děl, obsluhovaných personálem Royal Navy Brigade a 74 děl na bateriích Royal Artillery, tedy celkem 123 kusů. Z toho bylo 26 děl zničeno obrannou palbou z pevnosti. Britové ztratili 46 padlých a 167 zraněných a podle vlastních statistik vypálili na Sevastopol celkem 47.854 projektilů z děl a moždířů.

913 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 168. Tento závěr je obsažen ve shrnující zprávě o druhém ostřelování z pera generálmajora Harryho D. Jonese, velitele Královského inženýrského sboru na Krymu.

914 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 153. Totleben údaje za britskou stranu přebíral především z Reillyho.

Výsledek však byl díky odpovídající schopnosti ruského velení nehledět na těžké ztráty a nasadit všechny síly na průběžné noční opravy poškozených opevnění, v podstatě stejný jako v případě ostřelování prvního.

Jestliže tedy na jaře 1855 ustává primární důvod zoufalství a zahanbení britských vojáků, to jest strašlivá logistická nouze, dysfunkční zdravotnické služby a jimi vnímaný šlendrián na nejvyšších vojenských místech, obratem se ještě zesiluje jiná podproměnná, která zoufalství udržuje na stále vysoké úrovni. Tou je vědomí, že sevastopolská opevnění se vůbec nedaří permanentně výrazněji poškodit palbou a bojová situace se posouvá, pokud vůbec, pouze neznatelně. Zemní valy, obložené a zpevněné gigantickou skládačkou ze statisíců gabionů, fašin a pytlů se zeminou, připomínají v reprezentacích britských autorů Lushingtonem zmíněný příslovečný pudink, jakousi amorfní hmotu, schopnou pohlcovat desítky tisíc dělostřeleckých projektilů; bezednou, špinavou hromadu blátivé hlíny, do které je marné střílet i z těch nejtěžších děl, páchnoucí jímku na britské naděje. Každý další den pro britské obléhatele začínal tísnivým dějů. Ruské jednotky přes noc opravily všechny závažnější poškození a mohlo se začít znovu. Jednalo se přitom o obrovský rozsah prací. Totleben píše o následcích druhého ostřelování na Bastionu č. 4: „*V noci z 13. na 14. dubna byl zvláštní důraz kladen na čtvrtý bastion, který... byv hlavním cílem nepřátelské palby, byl celý zničen. Zde bylo nutné v podstatě všechno vybudovat znovu, protože střílny, platformy i traverzy již nebyly opravitelné...*“⁹¹⁵ Na opravách a rozšiřování ruských obranných pozic se obecně podílelo mnohem více vojáků, než v případě Britů. Elphinstoneovy oficiální záznamy uvádějí, že na jaře a v létě 1855, kdy bylo k dispozici nejvíce mužů, bylo v každé směně na obou britských útočných sektorech nasazeno na pracovní povinnosti ne více než 500 mužů.

Intenzita palby během druhého ostřelování byla podle všech záznamů téměř dvojnásobná, než během prvního. Totleben uvádí ke zmíněnému 13. dubnu, že z ruské strany bylo onoho dne vypáleno 9.993 ran z celkem 449 nasazených pevnostních děl a z otevřených spojeneckých zdrojů cituje spotřebu mírně převyšující 15.000 výstřelů.⁹¹⁶ Hlavním cílem ostřelování byly po celou dobu především nejvysunutější ruské pozice, tedy Kamčatská luneta, Kamenolom (*Quarries*) a Bastion č. 4, přičemž v následujících dnech byla intenzita palby velice podobná, ale po čtvrtém dnu se začala pomalu zeslabovat na obou stranách, protože obě strany zjistily, že sice jsou schopny významně zvýšit objem své palebné síly, ale nemají připravené dostatečné zásoby střeliva a pohotovou logistiku s dostatečnou kapacitou. Obránci tak po 14. dubnu nařídili disponovat pro každé dělo železnou zásobou 50 projektilů pro případ generálního útoku a z většiny děl nestřílet více než 15 nebo 10 ran denně.⁹¹⁷ To vše způsobovalo neustálé opakování stejného scénáře, kdy ve dne způsobené škody byly v noci znovu obránci opravovány. Po 19. dubnu se intenzita palby pomalu snížila znovu na „klidovou“ úroveň a intenzivnější bojové akce se konaly pouze na dvou směrech, před Bastionem č. 4 a Mamelonem (Kamčatská reduta/luneta). „*To nám umožnilo zahájit rychlé opravy všech opevnění,*“ zapsal Totleben, „*jen s výjimkou Bastionu č. 4, proti kterému nepřítel stále usilovně působil.*“⁹¹⁸

915 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I*, 129.

916 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I*, 130.

917 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I*, 133.

918 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I*, 144.

Pro britská vojenská hlášení a záznamy i vojenskoinženýrské egodokumenty z obležení je typické, že se většinou téměř vůbec nezmiňují o lidech, o protivnicích jak o živých vojácích. Hovoří o obléhání Sevastopolu téměř výlučně vojensko-inženýrským exaktním pragmatickým slovníkem, v němž není prostor pro projevení emocí nebo vlastního postoje. Projevy, zdůrazňující těžkou situaci podvyživených, vyčerpaných a obecně strádajících vojáků, se soustředí jen na vlastní muže v období listopad 1854-únor 1855. V hlášeních a oficiálních zápisech (Elphinstone, Reilly a podobné prameny), se používají výlučně hodnotově neutrální abstraktní inženýrské pojmy jako bastiony, reduty, střílny, traverzy, děla, přesnost a objem palby atd. a nanejvýš je používán pro ruské vojáky plurál ve stylu „posádka“ nebo prostý termín „nepřítel“. Rovněž v ani jednom britském egodokumentu z pera vyšších důstojníků nebo inženýrů nenalezneme reprezentace, které by se explicitně týkaly ruských vojáků, nasazených na pevnosti. V žádném nejsou reprezentace například demontování děl na ruských bateriích nebo vyhození prachárny na nějakém bastionu doprovázeny reprezentacemi, týkajícími se nutně padlých obsluh a posádek. I pro velitele britské námořní dělostřelecké brigády, která se podílela na obléhání, námořního kapitána Stephena Lushingtona, bylo sevastopolské opevnění jen hnusným „puďinkem“, pohlcujícím britské střely. Pokud bychom se však nechali unést pokusem kriticky rozvést jeho metaforu, tak ale základní surovinou pro výrobu tohoto puďinku nebylo mléko, ani zemina, ale lidská krev.

Na ruské straně obránci města prožívali situaci zásadně jinak a probíhajícím událostem přisuzovali jiné významy. Druhé ostřelování, neboli bombardování, pro ně znamenalo čelit palebnému přívalu *biblických* rozměrů. Na britské straně si aktéři zhusta vůbec neuvědomovali, za jakou cenu je *Totlebenův puďink* udržován v obranyschopném stavu. Totleben za přijatelně odolné pokládal zemní prvky alespoň dva metry vysoké i široké.⁹¹⁹ To je příliš málo pro jisté zastavení projektilů z nejtěžších děl. Bojová zkušenost obránců prozrazuje, že Totlebenova polopermanentní pevnost byla projektována jako „opravitelná“, kdy poničená místa byla nahrazována gabiony a pytli, naplněnými zeminou a zničená děla byla nahrazována novými. Stejně však byla jako nahraditelná chápána i posádka takových obranných postavení. Kapitán Reimers na Bastionu č. 4 vzpomínal, že *„byly dny, kdy na náš bastion během čtyřadvaceti hodin dopadlo až 2.000 moždířových bomb a pářilo na něj několik desítek děl. K tomu sice docházelo velmi zřídka, ale vždy jsme utrpěli vysoké ztráty a rozryli nám val k nepoznání tak, že jsme ho museli do rána znovu postavit, vyměnit zničená děla a platformy, to vše pod silnou nepřátelskou palbou.“*⁹²⁰

Je otázka, do jaké míry Totleben uvažoval o obléhání jako opotřebovávající bitvě, ale přestože jeho postavení vykazovala vcelku vysokou odolnost proti obléhací palbě, jejich udržitelnost závisela na tom, ve smyslu Reimersovy poznámky, zdali se na nich postupně nechají britským a francouzským palebným přívalem zabít tisíce a tisíce nově nasazovaných obránců jeden po druhém a než zemřou, dokáží vlastní obranou palbou nepříjemně zpomalit nebo zastavit postup útočných zákopů obléhatelů. Jen během druhého ostřelování od 9. do 18. dubna bylo kvůli nahrazení vysokých ztrát do Sevastopolu převeleno množství nových jednotek, aby zaujaly místo

919 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I.*, 236.

920 Реймерс, „Воспоминания командира 4 го бастиона капитана 1 го ранга Реймерса бывшего капитанъ лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его бомбардирования“, 31.

jednotek zničených, mimo jiné tři pluky 2. dragounské divize včetně jízdního dělostřelectva, 42. pěší pluk, 4 záložní prapory moskevského a butyrského pěšího pluku, 2. uralský kozácký pěší pluk, podolský a žitomirský pěší pluk a nakonec 9. donský kozácký pěší pluk.⁹²¹ V období mezi druhým a třetím ostřelováním ve dnech 22. až 25. května proběhla řada nočních výpadů a střetů na přední linii hlavně na pravém křídle obrany a ruská armáda jen za tyto čtyři dny hlásila souhrnné ztráty 3.930 mužů a spotřebu 12.726 kusů dělostřelecké munice.⁹²²

Neexistují žádné spolehlivé záznamy o přímých bojových ztrátách na ruské straně během obléhání Sevastopolu. Oficiálně byly odhadovány na více než sto tisíc mužů, přičemž dlouhou dobu obecně uznávaný Totleben uvádí podrobný přehled přibližně 89.000 padlých, většinou těžce zraněných a také nezvěstných z řad pevnostní posádky mezi zářím 1854 a srpnem 1855. K tomu je ovšem nutné připočítat až 200.000 lehce zraněných a nemocných, kteří byli odsunuti do zázemí.⁹²³ Naumova nedávno na základě vůbec prvního srovnání širokého spektra dobových ruských pramenů došla v případě ruských nemocných a raněných k závěru, že „během dvou let války více než třetina krymské a jižní armády zemřela na bojová zranění a nemoci. Mezi zářím 1854 a květnem 1856 bylo do vojenských nemocnic přijato 822.025 nemocných a 83.773 zraněných, z nichž zemřelo 134.542 a 15.971 lidí.“⁹²⁴

Ve srovnání s jakýmkoli předchozími konflikty to jsou vzhledem k necelým pouhým dvěma letům trvání lokálně omezeného tažení nepředstavitelné cifry, nemající precedens v evropských militárních dějinách. Nikdy předtím nebyla jakákoli obléhací operace tak krvavá. I největší historická obléhání jako Ostende 1601-1603, Turín 1706, Bergen-op-Zoom 1747 nebo Svídnice 1762, zaznamenala nanejvýš stěží desetinu ruských ztrát před Sevastopolem. V součtu se spojenci dojdeme k tomu, že oběťmi obléhání města a souvisejících polních vojenských operací se stalo více než půl milionu mužů. To je více než desetinásobek nejpesimističtějšího odhadu ztrát z největší obléhací operace 18. století, která proběhla v roce 1747 u nizozemské pevnosti Bergen op Zoom. Ztráty obránců byly neustálé a vysoké i v obdobích mezi jednotlivými ostřelováními pevnosti, které představovaly období nejintenzivnějšího nasazení.

Vojenský inženýr Adam Petrovič Orda ve svém textu, jehož smyslem byla snaha vyprostit ze zapomnění své podřízené, řadové vojáky a poddůstojníky sapérských jednotek, nasazených během obrany Sevastopolu, ve výčtu činů, pro které je chválí a respektuje, přináší podrobné reprezentace toho, co vše bylo nutné dělat, aby *Totlebenův pudink* udržován v obranyschopném stavu. V britských pramenech existují lidé, kteří opravovali pod palbou městská opevnění, jen jako bezejmenní pracovníci, a to ještě v plurálu, neboť většinou bylo kvůli úspoře munice zakázáno střílet na jednotlivce. Ordův přístup sdílel například Miloševič, který značnou část svého textu pojal jako „*dlouhý seznam očitých svědectví*“, zmiňující mnoho jeho podřízených a kolegů, kteří sami většinou kvůli negramotnosti po sobě ani nemohli nic zanechat, čehož si byl Miloševič dobře vědom.⁹²⁵

921 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 170.

922 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 235.

923 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 127-132

924 Наумова, „Russian Medical Service During the Crimean War: New Perspectives,“ 11.

925 Милошевич, *Из записок севастопольца*, 7.

Orda vysvětluje, že klíčovými osobami, které řídily průběžné opravy obranných postavení, byli sami sapérští vojáci a poddůstojníci, neboť důstojníků bylo příliš málo. Docházelo vlastně k nepřímé distribuci velitelské pravomoci a odpovědnosti. Obvykle byla ke každému obrannému prvku nebo baterii přidělena menší skupina sapérů. Každý její člen, bez ohledu na hodnost, se stával podle nároků situace velitelem improvizované pracovní jednotky, v níž mu podléhali vojáci pěších pluků, řadoví námořníci nebo civilní pracovníci. Sapér pak musel iniciativně řídit jejich práci a očekávalo se, že půjde osobním příkladem. Klasické vojenské donucování pod tak těžkou palbou, v tak extrémní bojové situaci s tak vysokou šancí smrti v boji, podle Orдова textu již nefungovalo. Například během takticky velmi těžké situace na předsunuté Kamčatské redutě ze začátku června 1855, vysoké ztráty mezi vojáky řadových pěších pluků, nasazených na pracovní povinnosti, rapidně snížily jejich ochotu opravovat bojové postavení a sankce na ně již neúčinkovaly. Jediným řešením bylo používat sapéry jako předáky a ti, pokud chtěli, aby je vojáci následovali, museli jít příkladem.⁹²⁶

Dalším způsobem, jak dosáhnout poslušnosti vojáků byla lest, Miloševič se několikrát zmiňuje o pozdějších silných výčitkách svědomí, když vojákům musel úmyslně a systematicky lhát. Namlouval jim například, že nějaký prostor je například jen zdánlivě ohrožován nepřátelskou palbou, jinak by vůbec nebyli ochotni ani schopni jít spolu s ním do akce. Během čtvrtého ostřelování v červnu 1855 pociťoval, že „*v ústrety nám letěly dělové koule a granáty, které všude kolem skákaly, vybuchovaly a zdálo se, že nám snad proletují i přímo kolem hlavy,*“ a v takové situaci ho velitel roty požádal, aby pomohl zvládnout skupinu vojáků, kteří vypověděli poslušnost a odmítali vyjít v takové palbě z krytu.⁹²⁷ Miloševič následně vojáky přesvědčil, že „*tancem dělových koulí*“ je dokáže bezpečně provést, na Bastion č. 5, kde měli být nasazeni, je odvede krytými zákopy a na valech pak již bude mnohem bezpečněji.⁹²⁸ Poté ihned napsal, že nedaleko jejich skupiny během cesty explodovala moždířová bomba a čtyři vojáci byli zabiti. Zbytek ho však již následoval, neboť nic jiného vojákům nezbývalo.

Jak budeme analyzovat také v další kapitole, nutným kulturním předpokladem takového bojového nasazení je rozvinutý *vojenský fatalismus* ve smyslu konstitutivního prvku specifické vojenské duchovnosti, která je později uchopená jako fenomén takzvaného nouzového náboženství. Přesvědčení, že vlastní snahy o zachování života jsou irrelevantní a okamžik smrti je předem stanoven vyšší mocí. Orda spatřoval obecné přijetí fatalismu ruskými vojáky jako hlavní předpoklad schopnosti pokračovat v obraně města, protože pokud vojáci přijali nejrůznějšími způsoby kulturně nábožensky modulovaný fatalismus za svůj, byli pak mnohem ochotnější k bojovým výkonům: „*Museli byste vidět ty železné povahy, odsouzené k zlověstné a hrozné smrti, nikoli tváří v tvář s nepřítelem, ale skrze jeho zákeřné údery... jak strašně strádaje utrpenými zraněními klidně a s pokorou před Prozřetelností umírají na svém bojovém postavení.*“⁹²⁹ V sekundární literatuře se v této souvislosti často používají heroické termíny, což je ale hodnotící soud, který není analytický a nepomůže

926 Орда, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе: (приложение к солдатской беседе) / рассказ очевидца А. Орды*, 51.

927 Милошевич, *Из записок севастопольца*, 75.

928 Милошевич, *Из записок севастопольца*, 75. Orig. „хоровод ядер.“

929 Орда, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 7.

hlubšímu porozumět problému. Nepopírám tím ovšem, že v uvažování přítomných aktérů se řada činů nepochybně jevila jako heroická. V rámci textu, který se orientuje na problémové pojetí historiografie je ale analytičtější pracovat s konceptem vojenského fatalismu, něčeho, co primárně umožňuje činy, později chápané jako hrdinské.

Velitel sevastopolské posádky generál hrabě Dimitrij Jerofejevič Osten-Saken se v polemickém článku z roku 1861, kdy hájil způsoby obrany Sevastopolu, na několika místech dotýká vojenského fatalismu, který podle něj byl jediným prostředkem, jak konat svoji povinnost na takovém místě. „*Během konečné fáze boje... se posádka... již stavěla lhostejně k vlastním životům a pudu sebezáchovy,*“ uvedl.⁹³⁰ Na zdůraznění toho, s jakým sebezapřením a fatalismem obránci podle něj bojovali, dále cituje dopis zajatého francouzského důstojníka 2. zouavského pluku Pierra, jehož charakterizace života v obleženém Sevastopolu byla podle Osten Sakena tak přiléhavá, že vlastní slova by byla zbytečná: „*V Sevastopolu se bojovalo krutě a nepřetržitě. Neustále byli odnášeni zmrzačení a zněl nářek trpících. Povozy byly naplněné mrtvolami. Nepřetržitě hřmění více než dvou tisíc děl, výbuchy explozivních projektilů, bubnování palby z pušek. V noci nebe pokryté ohnivými stopami moždířových bomb, granátů a raket, které si na bezmračné obloze pozorovatelé pletli s hvězdami. Vědomě sebeobětování obležených, kteří se v duchu již smířili se smrtí, byli k ní lhostejní a ovládal je pouze smysl pro povinnost. Vojenské nemocnice se skvělým Pirogovem, který poté, co se zbavil soucítění s fyzickým utrpením... s desítkami spolupracovníků do úmoru prováděl stovky těžkých operací. Vzduch plný miazmatu tyfové horečky, sněť, zachvacující i lehké rány. Milosrdné sestry v sobě s úplným sebezapřením potlačily stud a co bylo ještě obtížnější, dojmavě projevovaly lásku a ochotně se staraly o raněné, převazovaly rány a utěšovaly umírající.*“⁹³¹

Typickou reprezentaci fatalistického jednání představuje reference o činu sapérského vojína Nikofora Jermolajeva, který na začátku května 1855 během výstavby nové baterie u pravého líce Bastionu č. 5 byl podle Ordova zápisu jediný ochoten se vystavit palbě z ručních zbraní a prořezávat v hotovém valu dělové střílny, aby baterie mohla zahájit palbu. Později začal čistit další střílnu, která byla výbuchy moždířových bomb zavalena zeminou. Obléhatelé na něj začali střílet z ručních zbraní. „*Tu náhle do střílny udeřila nepřátelská moždířová bomba a svým výbuchem ji celou zničila. Jermolajev jakýmsi zázrakem přežil, i když těžce pohmožděný, klidně ze sebe s nejrůznějšími průpovídkami setřásl hlínu, kterou byl zasypan, pokračoval v práci a neodešel, dokud úplně nevyčistil střílnu a neumožnil tak dělu dále působit...*“⁹³² Jermolajev byl Ordou dáván dalším vojákům za příklad a ať už se tato epizoda stala či nikoli, důležité je po-

930 Osten-Saken, „Оборона против нападающих на оборону Севастополя,“ 360.

931 Osten-Saken, „Оборона против нападающих на оборону Севастополя,“ 361-362. Zouavové byli lehká elitní koloniální pěchota, nasazovaná původně především v Alžírsku od roku 1830. Ve francouzských dobových historických publikacích se nacházejí nejméně dvě zmínky o kapitánu Pierrovi. V práci Léon Guérin, *Histoire de la dernière guerre de Russie: 1853-56, Vol. 2* (Paříž: Dufour, Mulat et Boulanger, 1858) se na straně 144 uvádí, že v noci z 23. na 24. února 1855 „*byl zajat kapitán Pierre od 2. zouavského pluku, ale později byl vyměněn.*“ V práci César Lecat Bazancourt, *Cinq mois au camp devant Sébastopol* (Paříž: Amyot, 1855) se na straně 99 uvádí: „*Kapitán od zouavů Pierre padl zraněn do ruských rukou a napsal svému plukovníkovi Clerovi, že s ním v Sevastopolu zacházejí velmi laskavě...*“ Osten-Saken pravděpodobně citoval dopis, který Pierre zaslal velícímu důstojníkovi a s jehož obsahem se ruské vojenské autority seznámily.

932 Орда, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 13.

rozumět tomu, že fatalismus se v takové situaci stává žádoucí a přímo či nepřímo začal být po vojácích de facto vyžadován.

Z Ordových a podobných textů je patrné, že ruští sapéři a jim podřízení vojáci a dělníci fungovali za prvé jako bojové požární hlídky a hasiči. Důvodem byla nepříjemná skutečnost, že v horkých a suchých jarních a letních měsících roku 1855 nastal značný problém v tom, že fašiny, drny, pytle na zeminu a vůbec všechny dřevěné prvky opevnění a proutěné gabiony, napěchované zeminou, z nichž byla sestavena většina obranných prvků, byly po březnu 1855 většinou vyschlé a snadno začaly hořet, zejména po výbuchu moždířové bomby. Jedna z prvních Ordových mikro-biografických hrdinských črt zmiňuje poddůstojníka Ivana Jefimova, který se na konci srpna 1855 těsně před závěrečným generálním útokem jal hasit požár fašin na palebném postavení, zažehnutý výbuchem moždířové bomby. „Několik lidí se vrhlo do hašení požáru, ale byli ihned zabiti střelbou z pušek a poté se už nikdo neodvažoval ukázat ve střelnách. Jefimov to spatřil, vrhl se do střelny a bez ohledu na přívál kulek se mu podařilo s vynaložením značného úsilí uhasit plameny...“⁹³³ Podobně je jako bojový hasič oceňován voják Jakov Čerebněv, který byl po celou dobu obrany přítomen na Bělkinově redutě, kde „často ve dne pouze sám čistil střelny, hasil požáry, odstraňoval poruchy, byl vždy všude, neustále pracoval.“⁹³⁴ Voják Ivan Rumjancev, nasazený na 5. bastionu, byl zase oceňován za hašení požáru vyschlých fašin na vrcholku valu, během něž ho škrábla kulka z pušky na hlavě, utrpěl popáleniny ruky a tváře, ale plameny uhasil, přičemž nikdo z přítomných řadových vojáků nebyl kvůli strachu z husté palby obléhatelů ochoten uposlechnout jeho pokynů a pomáhat mu.⁹³⁵

Opravy opevnění pod palbou podle ruských egodokumentů probíhaly často tak, že vojáci pěších pluků, námořníci a civilní dělníci byli řízeni sapéry a vykonávali fyzicky nejnáročnější část práce, přičemž „finální“ úpravy a nejnebezpečnější opravy prováděli sami sapéři. Orda referuje o tom, že na konci srpna 1855 na Bastionu č. 5 sapérští vojáci Alexandr Kulněv a Ivan Svintickij ze třetí roty 3. sapérského praporu ve dne pod palbou opravovali rizikové místo: zemní nakrytí nad hlavní prachárnou celého bastionu, které bylo těžce poškozeno dopadajícími moždířovými bombami a hrozilo, že další zásahy by mohly probít zemní kryt a došlo by ke katastrofální explozi. „Kulněv a Svintickij dávali příklad dělníkům: jako první vyběhali s pytli se zeminou na kryt. Vojáci podolského pluku jim postupně nosili a podávali další pytle se zeminou a oni zůstali na střeše krytu až do té doby, když byl násep znovu obnoven, řídili práci a dělníky navzdory tomu, že místo, kde stáli, bylo těžce ohroženo nepřátelskou střelbou.“⁹³⁶ Stejný systém práce je zaznamenán v souvislosti s vojínem Abramem Sokolovem, který na jaře 1855 opravoval pod palbou část poškozeného valu a stejně jako u ostatních „mu vojáci řetězem podávali pytle se zeminou a on je umisťoval a zasypával hlínou,“ následně při další práci nedaleko dopadla bomba s hořící zápalnicí na val, ale Sokolov k ní přiskočil a shodil jí z valu.⁹³⁷ Sapérští vojáci byli hodnoceni kladně především za to, jak dokázali vést ostatní. Poddůstojník Adrian Fedotev byl nasazen na Malachovském vrchu a Orda ho zmiňuje specificky kvůli tomu, že byl schopen velet dělníkům.

933 Orda, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 11.

934 Orda, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 15.

935 Orda, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 22.

936 Orda, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 14-15.

937 Orda, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 23-24.

„Když dělníci jen velmi neochotně v měsíčním světle pracovali na valech předního obranného pásma,“ Fedotev jim šel osobním příkladem a pracoval spolu s nimi.⁹³⁸

Další extrémní povinností, která se od přítomných sapérů vyžadovala, byla schopnost při blízkém dopadu moždířové bomby překonat pud sebezáchovy, nekryt se, vrhnout se přímo k ní a uhasit hořící zápalnici, buď připraveným vědrem s vodou, nebo zahrnutím zeminou.

Sapérští poddůstojníci a řadoví vojáci sloužili také jako osobní strážci důstojníků vojenského inženýrského sboru. Očekávalo se, že je budou chránit doslova vlastním tělem. Orda píše o důstojníkovi inženýrovi D., kterému několikrát zachránil život jeho podřízený a osobní strážce, sapér vojín Fedor Krivolap tak, že „ho často beze slova náhle strhl stranou a přikryl vlastním tělem“ a ochránil tak před výbuchy bomb a granátů.⁹³⁹ Jednou takto podle Ordy připraveným kbelíkem s vodou uhasil zápalnici moždířové bomby, která spadla přímo do vchodu do podzemního krytu, kde byl inženýr D., dále Krivolap a několik dalších vojáků. Dostal za to z Tottlebenových rukou Vojenský řád za vynikající služby, neoficiálně nazývaný Svatojiřský kříž, což byla varianta Kříže řádu sv. Jiří pro vojíny a poddůstojníky, udělovaná až do roku 1917.⁹⁴⁰ Sapérský poddůstojník Fedor Jakovlev je v této souvislosti zmiňován v situaci, kdy na začátku června 1855 na pravém lici Kamčatské reduty konal svoji povinnost, když tu před něj a sapérského důstojníka inženýra Jessipoviče dopadla moždířová bomba, patrně z malého coehoornova moždíře. Jakovlev podle Ordovy relace strhl důstojníka stranou a přikryl ho svým tělem a byl vážně zraněn střepinou, ale za tři týdny byl znovu v sestavě jednotky.⁹⁴¹

Generál Mořic Christianovič von Šulc ve svých memoárech explicitně vzpomíná na jednu situaci, kdy se podobným způsobem pro něj obětovalo několik vojáků, tvořících jeho tělesnou stráž. Prvního června 1855 během pochůzky na bastionech „když pominul sluneční žár... odešli jsme zkontrolovat ostrostřelecká postavení... ale sotva jsme opustili bastion, tak se na nás ze všech stran sesypaly granáty... V tu chvíli dopadl několik kroků ode mě další granát. Okolostojící vojáci se na něj okamžitě vrhli a zalehli ho vlastními těly. Poté, co vybuchl, tak dvěma z nich utrhl hlavu a také smrtelně zranil... poddůstojníka Varfoloměje Kosojenka, vojína 10. roty Simeona Strašinského a vojína 4. mušketýrské roty Ilju Alifanova.“⁹⁴² Pro zachování života velícího generála podle něj vlastní život na místě ztratilo pět vojáků. To je čin, který jim „vysloužil“ vystoupení z anonymity mnoha desítek tisíc padlých obránců ve von Šulcově memoáru a který je v plném souladu se zmiňovaným fatalistickým chováním, jehož formy se během postupujícího obléhání stále vyostřovaly a které se stalo široce sdílenou normou.

Třetí a čtvrté ostřelování

Druhé ostřelování, znovu nepřineslo pro obléhatele žádný hmatatelný výsledek. V rámci materiálové opotřebovovací bitvy však způsobilo na ruské straně znovu velmi těžké ztráty. Jednotky obránců během deseti dnů intenzivní palby utrpěly podle Pi-

938 Orda, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 47.

939 Orda, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 35.

940 Orda, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 36.

941 Orda, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 44-45.

942 Аноп. (фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших въ обороне Севастополя въ войну 1853-56 годов“, 389-390.

rogovových záznamů ztráty více než 6.000 mužů na padlých a zraněných, kteří museli být odsunuti.⁹⁴³ Poté nastala znovu méně intenzivní fáze obléhání, která obléhatele již významně frustrovala a křivka jejich zoufalství znovu na pomyslné škále vystřelila vzhůru. Podplukovník Stephenson rezignovaně 20. dubna 1855 dopis matce zakončil slovy, že „naše ostřelování minulý úterý skončilo po devíti dnech palby, aniž by nepřátelské opevněné hromady hlíny nějak viditelně utrpěly, takže se obávám, že si tuto část nepřátelské země budeme ještě muset na nějakou dobu vypůjčit.“⁹⁴⁴

Na ruské straně si Alexandr Ivanovič Jeršov zapsal, že na rozdíl od prvního „vydechnutí“ v lednu a únoru se nyní ve městě nakrátko obnovil společenský život. Bylo možné krátkou dobu chodit po bulvárech, kde po večerech korzovalo mnoho lidí a hrály vojenské hudby a „promíchávali se vojáci všech hodností.“⁹⁴⁵ Stejně jako jeho kolegy ho přitahovaly manželky námořních důstojníků a poznamenal si, že „přítomnost žen vždy do společnosti vnáší cosi milého a vznešeného a v Sevastopolu bylo zvláště příjemné spatřit ženskou tvář. Člověku hned bylo lépe na duši...“⁹⁴⁶ Na britské straně slovy plukovníka Reynella Packa znovu zavládla „obvyklá zákopová rutina, přerušovaná jen únavnými a neustálými nočními poplachy. Při takové příležitosti celá brigáda nutně nastoupila do zbraně a občas k nim docházelo i dvakrát, třikrát, nebo dokonce čtyřikrát za noc s různými intervaly, takže... je jasné, jak značně jsme byli unaveni.“⁹⁴⁷ Situace byla natolik jiná co se týče nasazených vojáků, že si 25. dubna Lev Nikolajevič Tolstoj do svého deníku zapsal, že nasazení na Bastionu č. 4 je mu vlastně příjemné. „Stále jsem na stejném Bastionu č. 4, kde se mi začalo velmi líbit a píši opravdu mnoho. Právě jsem dokončil Sevastopol a napsal nemnoho z Jinošství. Neutuchající krása nebezpečí, a pozorování vojáků i námořníků, s nimiž zde žiji, činí válku tak příjemnou, že se mi nechce opustit toto místo, tím více, že bych byl rád svědkem generálního útoku, pokud k němu dojde.“⁹⁴⁸ Tolstoj je jediným z ruských aktérů, kterého i tváří v tvář druhému ostřelování neopustilo vnímání své zkušenosti skrze to, co Jeršov označuje za významový „svět vojenské poezie“, který jeho osobně opustil okamžitě po prvním bojovém nasazení.⁹⁴⁹ Vysoce pravděpodobným důvodem je to, že Tolstoj se během své přítomnosti v Sevastopolu nikdy nedostal do intenzivního bojového nasazení a nemusel čelit na pozicích žádnému z ostřelování města.

Již v polovině dubna 1855, po skončení druhého ostřelování Sevastopolu bylo vyhodnoceno, že všeobecný plán materiálové bitvy se nebude měnit. Nebyl uplatněn žádný nový koncept obléhání, ale došlo se k závěru, že je potřeba z britské strany nasadit ještě těžší dělostřelectvo, a proto byla stažena všechna čtyřřadvacetiliberní děla,

943 Малис, ed. Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854-1855 гг., 127.

944 Pownall, Frank, ed. *At Home and on the Battlefield. Letters from the Crimea, China and Egypt, 1854-1888 by Sir Frederick Charles Arthur Stephenson, G. C. B. Late Scots Guards, Colonel of the Coldstream Guards etc.*, 135.

945 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 126.

946 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 127.

947 Reynell. *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 88.

948 Толстой, Полное собрание сочинений. Том 47. Дневники и записные книжки 1854-1857, 42.

949 Tolstoj si 20. května 1855 zapisuje o další službě na Bastionu č. 4 následující: „Včera jsem sloužil na bastionu. Celou dobu jsem nedělal vůbec nic, ale onen čas jsem strávil příjemně, velmi příjemně.“ Толстой, Полное собрание сочинений. Том 47. Дневники и записные книжки 1854-1857, 43. V mnoha britských publikacích jsou rozsáhle citovány Tolstého Sevastopolské povídky a je zdůrazňována jeho údajně rozsáhlá bojová zkušenost, ale Tolského osobní deník dokládá, že nebyl nasazen během žádného intenzivního ostřelování nebo nočního výpadu a vedl „kavalírský“ život, nesrovnatelný se služebními povinnostmi Jeršova, Miloševiče, Chodasiewiczze, Reimerse, von Drachenfelse a mnoha dalších autorů ruských egodokumentů.

kteřá byla postupně nahrazována o poznání těžšími kalibry, převážně dvaatřiceti a osmašedesátiliberními děly. Železnice z Balaklavy byla označena jako klíčově významný prvek a během druhého ostřelování každý den dopravila do tábora více než čtyřicet nákladních vagónů s municí a zásobami.⁹⁵⁰ Palba na pevnost nadlouho znovu nabyla jen rušivé podoby a mezitím znovu probíhají zdlouhavé přípravy na další eskalaci boje, které jsou přerušovány již jen klasickým způsobem „malé války“ v zemi nikoho, kde se téměř každou noc střetávají hlídky a malé výpadové oddíly. V noci z pátého na šestého května však proběhl i koordinovaný silný výpad proti anglickému sektoru. Totleben výjimečně zaznamenává jméno přímého účastníka, námořního poddůstojníka mičmana⁹⁵¹ Makšejeva, který dostal pod velení skupinu dobrovolníků z volyňského a minského pluku a během výpadu se této jednotce podařilo poničit britské sapy v čele Levého útoku a vzít několik zajatců. Souběžně s tím další jednotka praporčíka Govinského a 19 dobrovolníků z Ochotského pluku napadla další britské postavení a podle ruských údajů zajala jednoho důstojníka a několik mužů.⁹⁵²

Militární mechanika se mění, ale v britských pramenech tyto střety nejsou téměř vůbec zaznamenávány. Zápisy ze začátku května tak mají typickou podobu jako shrnující zápis z 28.-30. dubna: „*V tyto dny stěží jakákoli palba z obou stran. Žádné oběti*“ a stejně tak hlášení z 1.-6. května je podobně stručné: „*Během prvního týdne tohoto měsíce si obě strany vyměnily jen několik málo výstřelů.*“⁹⁵³ Skutečně intenzivní bojové akce probíhaly pouze na francouzském útočném úseku před Bastionem č. 4 a Švarcovou redutou, kde probíhala série tvrdých útoků a protiútoků, zaměřených především na nově vybudovaný systém ruských předsunutých zákopů (kontrasap) a ostroštreleckých postavení, v nichž obě strany na začátku května ztratily několik tisíc mužů.⁹⁵⁴ Teprve na konci května se začalo ostřelování zintenzivňovat a řada vojáků pocítovala frustraci z nekonečného řetězce pracovních směn při rozšiřování a kopání zákopů, které zdánlivě na první pohled nikam nevedlo. Kaplan H. A. Taylor, který působil v táboře vojenských inženýrů a sapérů, napsal 21. května v dopise rodině, že „*nylní každý den trpíme nějakými ztrátami a nejistota, kdy vidíte, jak jsou vaši spolubojovníci postupně zabijeni nebo zraňováni a není patrný vůbec žádný pokrok v obléhání, je velmi tíživá a nepříjemná i pro silné muže s vysokou morálkou. Jeden vojáků řadového pluku mi řekl, že už takové zaměstnání nesnáší do té míry, že by snad raději úplně sám zaútočil přímo na ruskou dělostřeleckou baterii. Takové pocity jsou všeobecné.*“⁹⁵⁵

Téměř mírová situace ve vnitřním městě ale rychle pominula. Spojenci na začátku května obnovili plošné bombardování města Congrevovými raketami. Jeršov si do deníku poznamenal výrazné zkomplikování téměř idylické periody jeho služby. „*Brzy ale nepřítel obdržel nové zásoby raket a začal s nimi útočit na město a uvedl tak do válečného stavu i jeho bezpečné části... Rakety byly odpalovány většinou před večerem... byly velmi účinné a létaly až na pět verst. Jejich síla byla značná... zarývaly se do země až na*

950 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 93.

951 Ми́чман (ми́чман), byla námořnická poddůstojnická hodnost, odpovídající armádnímu praporčíkovi.

952 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 178-185.

953 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 96.

954 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 178-180.

955 NAM 2005-09-151, dopis z 21. 5. 1855.

dva aršiny. Chtěl jsem vlastnit jeden exemplář a zaplatil jsem nemalou částku za vykopání jedné rakety (nevybuchlé)...“⁹⁵⁶

Od začátku května také probíhala zvýšená, ale téměř marná snaha zlepšit hygienické podmínky v obou britských útočných sektorech. Již v dubnu nastoupila vedra a zmíněné dlouhodobě neřešené problémy s odvodňováním, úklidem odpadků a udržováním latrín, které mnoho vojáků nepoužívalo navzdory nařízení, překročily pro mnoho důstojníků, primárně vojenských inženýrů, snesitelnou mez. V druhém týdnu shrnující poznámky od velících inženýrů, majících na starosti služby v zákopech, sdělují, že „vedro v zákopech začíná být úmorné a latríny zcela odpor­né... a prudký déšť z 10. května zanechal zákopy a latríny v děsivém stavu.“⁹⁵⁷ Inženýři zaznamenávají denní teploty a v polovině května uvádějí průměr na slunci během jasného dne přesahující 40 stupňů Celsia (kolem 107-110 stupňů Fahrenheita).

Deklarovaným cílem následujícího, již třetího ostřelování Sevastopolu, bylo připravit podmínky pro první posunutí obléhací fronty blíže ke vnitřní obranné linii, tedy simultánní přímý generální útok na dvě silná předsunutá ruská postavená, označovaná jako Mamelon a White Works (prostor kolem Volyňské a Selenginské redu­ty),⁹⁵⁸ před Malachovským vrchem a také Kamenolom (*Quarries*), na britském sektoru před Velkým redanem. Jejich dobytím by byla obléhací fronta a nejvysunutější pa­ralely přivedeny k vnitřní obranné linii blíže o téměř jeden kilometr. Na místě se schylovalo k další materiálové bitvě a obránci se rovněž připravovali. Po většinu května a června byly pozorovány četné zásobovací konvoje, mířící do pevnosti a generál Jones, velící vojenským inženýrům, situaci shrnuje ve svém memorandu z 1. července slovy: „Pozorovali jsme, že nepřítel byl mimořádně činný v přivádění početných zásobova­cích konvojů do pevnosti, naložených velkým množstvím gabionů a dalším. Jeho pracovní skupiny byly velmi početné a aktivní v opravách a zesilování obranných postavení, to vše k tíži obléhatelů.“⁹⁵⁹ Během května a června tak bylo jen na obranných postaveních na pravém křídle u Bastionu č. 4 a Švarcovy redu­ty postaveno celkem pět nových dělo­střeleckých baterií (No. 94-98). Většina z nich byla připravena jako prostředky od­ražení generálního útoku, protože byly opatřeny převážně námořními karonádami, nabitými hromadným střelivem a připravenými pro palbu zblízka na útočné pěchotní kolony.⁹⁶⁰ Stejně tak byly u levého líce Kamčatské lunety postaveny baterie No. 88 a 101, celkem vyzbrojené sedmi stejnými zbraněmi pro blízkou obranu.⁹⁶¹ Skutečnost, že nové baterie byly takto konstruovány, svědčí o tom, že velení obránců po zku­šenosti z druhého ostřelování předpokládalo, že třetí bude již tak silné a patrně kon­centrované na uzlové body opevnění, že po něm bude následovat generální útok. Za tím účelem byl viditelně zesílen i Malachovský vrch, kde ruské velení vyřešilo otáz­ku, jak v prostoru, který bude během dalšího ostřelování cílem mimořádně in­tenzivní dělostřelby, mít k dispozici silnou posádku, ale zároveň ji uchránit před ná­sledky bombardování. Totleben shrnuje, že během května a začátku června bylo na Malachovském vrchu vykopáno deset velkých podzemních krytů pro nejméně 1.000 vojáků, „což znamená veškerou dělostřeleckou obsluhu... a menší část pěších jednotek... ale

956 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 129.

957 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 230.

958 V pramenech často nazývané francouzským termínem *Ouvrages Blancs*, např. Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 202.

959 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 267.

960 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 189.

961 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 192.

*zbytek pěších oddílů neměl k dispozici bezpečná postavení a byl rozmístěn za traverzami, krytý alespoň před přímou palbou.*⁹⁶²

Útok na Kerč

Ještě před zahájením třetího ostřelování spojenecké jednotky podnikly překvapivou námořní akci, spojenou s vyloděním a dobytím ruského města Kerč, položeného u stejnojmenné strategické úžiny, oddělující Černé a Azovské moře, skrze kterou vedla jedna z hlavních ruských zásobovacích tras pro krymskou armádu. Její přerušení bylo jasným a logickým cílem operace. Oblast ale byla jen slabě bráněná nepočetnými jednotkami a „žádné z přístavních měst nemělo ani suchozemské, ani námořní fortifikace.“⁹⁶³ Dne 24. května 1855 se tak před Kerčí náhle zjevila silná spojenecká invazní flotila, čítající více než 50 plavidel. Slabé ruské jednotky vyhodily do povětří pobřežní baterie a ustoupily do vnitrozemí a v samotném městě byly zničeny zásoby potravin a odvezeny cennosti. Spojenci vylodili na 16.000 mužů britských, francouzských i tureckých jednotek, které vstoupily do vyklizeného města a rychle zprovoznily jeho vojenský přístav. V následujících dnech spojenecká eskadra zaútočila v Azovském moři na řadu přístavů včetně Taganrogu nebo Mariupolu. V Kerči byla zanechána posádka kolem osmi tisíc mužů převážně tureckých jednotek a 15. června se většina invazních sil vrátila zpět do Sevastopolu.

Totleben stručně shrnuje postoj ruského velení, že „spojenci po dobu tří dnů nepřijali žádná opatření na nastolení pořádku ve městě, následkem čehož bylo město vyrabováno marodéry.“⁹⁶⁴ To kontrastuje se vzpomínkami kerčského měšťana Ivana Voronova, který v roce 1908 publikoval své deníkové zápisy z doby spojeneckého dobytí a obsazení města. Voronov uvedl, že za první vlnu rabování a násilností nemohli spojenečtí vojáci. Jakmile většina obyvatel v panice vyklidila město před blížícími se jednotkami, „nahrnula se do něj masa krymských Tatarů z okolních vesnic, kteří začali páchat zločiny a rabovat, což se ovšem nedělo dlouho, protože brzy poté do města vstoupivší nepřítel přijal tvrdá opatření, která řádění Tatarů ukončila“ a na základě proseb místních lidí „anglický admirál nasadil strážce na ochranu kostelů... díky čemuž zůstaly netknuté a během celé doby okupace Kerče v nich probíhaly duchovní služby.“⁹⁶⁵ Spojenečtí vojáci podle pozdějších zpráv rozebrali mnoho dřevěných menších staveb, krovů a střech na otop. Co však ruské velení hodnotilo jako skandál přímo mezinárodního rozměru, byla skutečnost, že „v budově archeologického muzea byly pokáceny mramorové sloupy, kromě toho spojenci rozkopali antické mohyly, aby získali starožitnosti a také byly rozkopány hroby na městském hřbitově.“⁹⁶⁶

To vše Voronov potvrzuje. Skutečnost, že na území Kerče se nachází bohaté a většinou neprozkoumané archeologické památky, pocházející z antické doby, konkrétně velké polis Pantikapaion (Пантиκάπαιον), náležející ke starověké helénistické Bosporské říši, byla v polovině století obecně známá. „Město bylo... bohaté na pohřebiště, mohyly a katakomby,“ které byly podle jeho svědectví vojáky volně rozkopá-

962 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I, 266-267.

963 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I, 244.

964 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I, 260.

965 Иван Воронov, „Занятие Керчи неприятелем в Крымскую кампанию. (Эпизод),“ Русская старина 134/5 (1908): 419.

966 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I, 261.

ny, zničeny a v nich nalezené starožitné cennosti odvezeny a rozprodány, s největší pravděpodobností důstojníkům.⁹⁶⁷ Vyrabování a zničení archeologického muzea na bývalé akropoli zaznamenal také britský válečný malíř a korespondent William Simpson, kterému se podařilo se zúčastnit kerčské expedice. Po dobytí města, kterému byl přítomen, ale o němž se vůbec nezmiňuje, si zapsal následující poznámku ohledně kerčských archeologických památek: „Zašel jsem do muzea, postaveného v dórském stylu, nejpozoruhodnější budovy v Kerči, tyčící se vysoko nad městem na vyvýšenině, které se říká Mithridatova hora. Bylo prázdné a všude kolem ve válela spousta rozbité keramiky. Věřím, že nejvzácnější exponáty byly odvezeny do Petrohradu a že na místě zůstalo jen několik předmětů... vojáci něco vyrabovali a zbytek rozbili. Nevím, jaké to byly jednotky. Většina řadových vojáků je náchylná k tomu rozbít věci.“⁹⁶⁸

Jaký však mělo smysl vyrabování Kerče v rámci kultury války na Krymu? Je možné je chápat jako preludium k pozdějšímu vyrabování dobytého Sevastopolu v září 1855. Spojenečtí vojáci konečně zaznamenali viditelný úspěch a konečně dobyli nějaké nepřátelské město. Kerč se stala symbolickým „malým Sevastopolem,“ na němž si spojenečtí vojáci ventilovali značnou část svého zoufalství a frustrace, a to způsobem, který byl podle všeho neoficiálně sladěn v rámci různých sociálních skupin, neboli jinak řečeno, různých vrstev vojenské hierarchie. Řadoví vojáci rabovali a s vysokou pravděpodobností odprodávali cennější kusy kořisti důstojníkům, nebo nejrůznějším turistům z vyšších společenských vrstev, popřípadě civilním kontraktům, doprovázejícím armádu. Frances Duberly si 14. června zapsala do deníku, že je velmi zvědavá na to, až se vylodí „hrdinové z Kerče“, kteří sebou vezou „spoustu kořisti“, přičemž evidentně měla v úmyslu od nich nakoupit.⁹⁶⁹ V případě Kerče se nabízí hypotéza, která se později během vyrabování dobytého Sevastopolu ukáže jako ještě pevnější základ pro porozumění celé věci.

Útok na Mamelon a Kamenolom

Kaplanem Taylorem již zmíněná nesnesitelná rutina těžkých pracovních směn a nízkých, ale pravidelných každodenních ztrát, však měla být již brzy zpřetřhána. Spojenecké velení se rozhodlo podniknout koordinovaný útok na nová předsunutá ruská postavení na Mamelonu a u Kamenolomu, která byla zbudována v únoru a březnu. Jejich existence delší dobu znepokojovala celou řadu vyšších velitelů, kteří nechápali, proč akce, která je připraveny nyní, neproběhla již v dubnu, jako vyústění ostřelování druhého. Plukovník Windham se v polovině března dostal do sporu s vojenskými inženýry ohledně této skutečnosti a zapsal si do deníku: „Inženýři mě nepřestávají udivovat... Vůbec nerozumím tomu, co se jim k čertu honí hlavou... Zdá se mi, že vyznávají axiom, že je jednodušší obsadit nějakou pozici až poté, co ji nepřítel dokončí, než dobýt dané místo předtím. Zdá se, že praktikují pouhou parodii na vědu vojenského inženýrství... tento vrch podle všeho máme v dostřelu a měli jsme Rusům zabránit, aby jej opevnili.“⁹⁷⁰

Na začátku června ale vrchní velení pomyslně vyslyšelo takovou kritiku. Třetí ostřelování Sevastopolu bylo zahájeno v půl třetí odpoledne 6. června. Účinky byly

967 Воронов, „Занятие Керчи неприятелем в Крымскую кампанию. (Эпизод),“ 420.

968 Eyre-Todd, ed., *The Autobiography of William Simpson*, 44.

969 Duberly, *Journal kept during the Russian War*, 216.

970 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 114.

vyšší, než v případě druhého, a to navzdory dalšímu zesílení pevnostního dělostřelectva. To mělo k 6. červnu na obranné linii umístěno v bateriích 571 těžkých děl, určených na kontrabaterijní palbu proti dělostřeleckým postavením obléhatelů a dále 603 děl menších kalibrů a lehkých námořních karonád, umístěných tak, aby poskytovaly blízkou obranu pomocí flankovací palby a palbu kartáčovou municí proti generálním útokům. Obránci tak měli k dispozici podle Totlebenových záznamů celkem 1.176 děl, rozmístěných na necelých sedmi kilometrech sevastopolské opevněné linie.⁹⁷¹ Proti nim působilo více než 588 spojeneckých těžkých obléhacích děl.⁹⁷² V militárních dějinách se jednalo o bezprecedentní hustotu nasazení dělostřelectva, kdy proti sobě na malém prostoru působilo více než 1.700 těžkých děl. „*Třetí ostřelování Sevastopolu bylo ještě zuřivější, než obě předchozí,*“ napsal později Totleben, „*a nejsilnější a nejrychlejší palba byla vedena na předsunutá postavení na našem levém křídle,*“⁹⁷³ tedy právě na Kamenolom, Mamelon a sousedící ruská postavení. Generál von Šulc v den zahájení třetího ostřelování navštívil poprvé své bojové pozice a byl intenzitou palby šokován: „*Na místě jsem koně svěřil sapérům z odpalovacího oddílu a šel jsem pěšky dále, neustále zasypáván hlínou a kamením od nárazů nepřátelských dělových koulí a bomb, které všude kolem mne bez přestání dopadaly, především z anglických baterií,*“ zapsal si.⁹⁷⁴ Před Sevastopolem už byla přítomna koncentrace palebné síly, odpovídající těm největším ofenzívám na Západní frontě během I. světové války.

Von Šulcovy dojmy byly případné. Spojenecká palba se lišila od předchozích dvou ostřelování a tentokrát představovala skutečně koncentrovanou palebnou přípravu, která se nezaměřovala na celou obrannou linii, jako během předchozích dvou ostřelování, ani nestrídala každý den jiné cíle, ale byla soustředěna po celou dobu trvání pouze na několik málo vybraných pevnostních prvků. Po jejím ukončení měl následovat generální útok na stanovené úseky obranné linie. „*Kolem půl páté odpoledne již byly na nepřátelských postaveních patrné následky naší palby. Mamelon a Malachovský vrch byly stěží schopné odpovídat na naši mimořádně přesně vedenou palbu z moždířů a dobře řízenou palbu z těžkých námořnických baterií z Pravého útoku. Baterie z Levého útoku podobně účinně cílily na Velký redan,*“⁹⁷⁵ shrnul Reilly situaci, potvrzenou i druhou stranou: „*Během prvních třech hodin byla dělostřelba obou stran rovnocenná, ale od šesté hodiny večerní začala palba na našem levém křídle zeslabovat z důvodu již značně poškozených střílen,*“ přičemž jen na Kamčatskou lunetu, hlavní opevněný prvek na Mamelonu, působilo 48 těžkých děl spojeneckých baterií a jako vyloženě smrtící se ukazovala enfilovací palba britských baterií.⁹⁷⁶ Palba byla tak silná, že večer prvního dne byl hlavní val na pravé lici lunety britskými bateriemi téměř zničen, střelný zavalený a příkop zasypán zeminou z rozbitého valu. Veškerá obranná palba zde umlkla. Plukovník Alexandr Gan, který byl nasazen na Velkém redanu, si z prvního dne třetího ostřelování zapsal, že „*po zvuku signální trubky byla po celé linii vypálena salva, hned po ní druhá a třetí a rozpoutalo se peklo na oslavu Tvůrce všeho živého... Kolem desáté hodiny dopolední z 23 děl, aktivních na Bastionu č. 3, byla zničena téměř polovina...*“⁹⁷⁷

971 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I, 283.

972 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I, 283.

973 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I, 285.

974 Апоп. (фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших в обороне Севастополя в войну 1853-56 годов“, 376.

975 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 108.

976 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I, 286.

Druhého dne ostřelování, 7. června, byl již naplánován útok na Kamenolom, Mamelon a White Works, před nímž se mělo obléhací dělostřelectvo na několik hodin soustředit pouze na Mamelon. „V šest hodin večer, když se francouzské a britské jednotky řadily v zákopech k útoku, se z našich baterií rozehrměla nejtěžší palba, která byla udržována s důrazem a přesností. Její následky na Mamelon byly zdrcující. Popisy, které jej v tuto chvíli přirovnávaly k jícnu sopky, byly správné: z jeho vnitřku byla vyzvrácena spousta plamenů, kouře, prachu a kamenů, což způsobovaly neustálé výbuchy našich moždířových bomb,“⁹⁷⁸ zaznamenal Reilly. Souběžně s tím bylo těžce bombardováno i město, na které celou noc dopadaly moždířové bomby a bylo do něj plošně odpáleno na 150 těžkých Congrevových dělostřeleckých raket.⁹⁷⁹ Později se dostaneme k rozdílnému způsobu vnímání takto „zdrcující“ palby. Na ruské straně uvidíme, že byla vnímána jako již zcela ohlušující příval, něco, co pochází z jiného světa, zásvětí nebo specifictěji pekla. Spojenečtí pozorovatelé zde naopak typicky používají sekulární metafory, Mamelon se v jejich vnímání neproměnil v peklo, ale v jícen sopky. I z britské strany se však objevují první reprezentace „nepopsatelnosti“ palby v nové konfiguraci a jinak inženýrsky zdrženlivý Reilly do své oficiální publikace zcela výjimečně a nezvykle zařadil osobní poznámku: „Popsat intenzivně zuřivou dělostřelbu, která předcházela tyto operace, je nemožné a všichni před ní stáli v úžasu... Bylo děsivé sledovat následky naší palby na Velký redan. Rusové zjevně předpokládali útok na tento prvek a nechali nastoupit všechny muže ze svých jeskyní a podzemních úkrytů a seřadili je uvnitř. Když jsem osobně pozoroval Redan z Levého útoku, sluneční paprsky osvětlily masu jednotek a mohl jsem vidět, jak do jejich řad dopadají granáty, vyrývají v nich brázdy a těla obětí létají do vzduchu. Patrně nikdy předtím nebyla k vidění taková dělostřelecká palba.“⁹⁸⁰ Podobně vnímala zahájení třetího ostřelování i milosrdná sestra A. P. Stachovič, která během nutného přesunu z Nikolajevské baterie na Severní stranu do většího bezpečí svými slovy prožila již „naprosté peklo, nad hlavou mi vybuchovaly moždířové bomby, všude kolem svištěly dělové koule, které padaly až do zálivu a od Černé řeky vanul silný vítr, naše parníky nabíraly páru a dým z jejich komínů zakryl celý záliv, salvy z děl nás úplně ohlušovaly... a od moře začali střílet rakety, které padaly k zemi s pruhem černého kouře za sebou... a nelze slovy vylicít mé pocity během těchto okamžiků... v duchu jsem se loučila se životem...“⁹⁸¹

Odpoledne byla spěšně a provizorně opravená obranná postavení znovu téměř zničena dělostřelbou. Volyňská reduta měla z 22 palebných postavení 18 zničených a její příkop byl téměř do poloviny zasypán zeminou z těžce poničeného valu, přičemž Kamčatská luneta i sousedící postavení na tom nebyly lépe a podle ruských hlášení se proměnily na „hromadu rozvalin.“⁹⁸² Jeršov situaci pozoroval z Velkého redanu a zapsal si, že „ráno pátého června slunce svítilo už jen na rozvaliny našich opevnění. Na obou redutách a také na Kamčatské lunetě již téměř neexistovaly valy.... Byly to jen beztvaré hromady hlíny, mrtvol, fašín, pytlů se zeminou... a všeho možného dalšího... Větši-

977 Ган, „Воспоминания Брянца из боевой жизни подъ Севастополемъ Александра Гана,“ 249.

978 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 110.

979 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 287.

980 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 111.

981 Стахович, „Выписка из письма начальницы Крестовоздвиженской Общины Сестер попечения о раненых, Госпожи Стахович“, 189.

982 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 289-290.

nou zničená artilérie byla stažena z postavení a ta, co zbyla, byla zasypaná zeminou...“⁹⁸³ Ostřelování však bylo zaměřeno i na „klasické“ hlavní cíle, to jest Bastion č. 4 a Velký redan. Velitel úseku, na kterém se nacházel Bastion č. 4, generál von Šulc, si v reakci na toto ostřelování a jeho účinku také zapsal, že již začalo překonávat schopnost jeho vojáků škody průběžně opravovat: „*Naše valy jsou zcela rozbité, pytle se zeminou potrháné, většinu vnitřního prostoru zaujaly široké traverzy, takže po bok děla se vejde pouze jeden člověk obsluhy... a na traverzách se vůbec nemůžete ukázat, protože vás okamžitě odstřelí.*“⁹⁸⁴

V půl sedmé večer francouzské jednotky skutečně náhle podnikly generální útok (*umtypm*) na Mamelon a White Works. Ostřelováním notně oslabené posádky nestihly klást efektivní odpor a White Works (Volyňská a Selenginská reduta) byly rychle dobyty. Kamčatská luneta, kde se během útoku nacházel admirál Nachimov, byla rovněž zdevastovaná dělostřelbou a „*nepřátelská útočná kolona, které nebyl kladen téměř žádný odpor, začala pronikat dovnitř skrze dělové střílny.*“⁹⁸⁵ Luneta byla téměř okamžitě dobyta a obléhací dělostřelectvo začalo vést palbu na hlavní obrannou linii, hlavně na Malachovský vrch a Velký redan, stojící za pozicemi na Mamelonu. Generál Chrulev ale zorganizoval okamžitý protiútok a se šesti prapory pěchoty vedl zteč Kamčatské lunety, která byla rovněž úspěšná. Na lunetu se však znovu soustředila palba obléhatelů, na již téměř zničeném prvku se ruští obránci neměli kde krýt, na lunetu znovu zaútočily dvě francouzské rezervní brigády a definitivně ji dobyly.⁹⁸⁶

Britské jednotky využily situace a jejich útočná kolona napadla systém ostrostřeleckých zákopů u Kamenolomu a rychle jej dobyla po tvrdém boji zblízka. Okamžitý protiútok třech ruských záložních praporů byl neúspěšný a stejně tak i druhý pokus. Dalšímu boji zde i na Mamelonu pak zabránil soumrak. Boj byl nicméně velmi tvrdý a James Evans, voják 97. pluku, na svoji účast vzpomíná slovy: „*Ztratili jsme mnoho mužů, protože do dobytých zákopů mohli Rusové střílet s převahou výšky. Na vlastní oči jsem viděl, jak šest mužů bylo najednou zabito jedinou dělovou koulí... několikrát jsem o vlasek unikl smrti... bylo strašné, pokud jste někdy byli na jatkách, tak to je nic ve srovnání se zákopy onoho dne, každou minutu byl vedle mě zabit nějaký ubohý chlap a celé místo bylo plné mrtvých.*“⁹⁸⁷

Jednalo se o první pokus o spojenecký generální útok na část sevastopolských opevnění, na kterém se podílelo dohromady více než 40 tisíc vojáků a byl úspěšný, i když za cenu těžkých ztrát, které na straně útočníků čítaly přibližně 6 tisíc mužů. Palebná převaha byla značná, neboť na obou britských útocích byly pouze poškozeny lafety dvou těžkých kusů a nebylo zničeno ani jedno britské dělo.⁹⁸⁸ Podle oficiálních přehledů spojenci vypálili na 44.000 projektilů a obránci 21.000.⁹⁸⁹ Dobyta postavení byla spěšně za cenu usilovného pracovního nasazení „obrácena“ proti pevnosti a bylo v nich ukořistěných celkem 62 děl.⁹⁹⁰ Po již zmíněných problémech s proutěnými gabiony, které vojáci systematicky rozkrádali kvůli proutí na otop pro přípravu

983 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 162.

984 Аноп. (фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших в обороне Севастополя в войну 1853-56 годов“, 394.

985 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдел I*, 289-298.

986 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдел I*, 300.

987 NAM 1969-10-7.

988 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 112.

989 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдел I*, 308-309.

990 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 114.

stravy, posléze nahrazenými gabiony z drátěného pletiva nebo páskového železa, dochází k dalšímu „zprůmyslnění“ britských postavení, neboť se na zpevnování stěn a střílení baterií i dalších postavení se začínají používat převážně jen železné zástěny a rohože, vypletené drátem.⁹⁹¹

Teprve od jedné do šesté hodiny odpolední 9. června bylo vyhlášeno čtyřhodinové⁹⁹² příměří kvůli posbírání padlých a raněných.⁹⁹³ Strohé britské inženýrské hlášení zmiňuje, že došlo k výměně těl padlých. „*Mám za to, že jim bylo předáno 400 nebo 500 těl a počet našich těl nepřesáhl 80 nebo 100,*“ napsal Elphinstone, který onoho dne byl velícím inženýrem na Pravém útoku.⁹⁹⁴ Jeršov, který se z Velkého redanu vydal ze zvědavosti na bojiště, zaznamenal do svého deníku dramatictější pohled: „*Početné skupiny našich i nepřátel se vydaly na bojiště... Já jsem se také přišel podívat... Celé prostranství mezi Malachovským vrchem a místem, kde stála Kamčatská luneta... a kolem redut, bylo pokryto znetvořenými a roztrhanými mrtvolami.*“⁹⁹⁵

Další vývoj událostí se odvíjel od přesvědčení spojeneckého velení, že úspěšný útok na Mamelon, Kamenolom a další postavení představuje precedent nyní již změněné situace na bojišti a že je k dispozici dostatek materiálu pro čtvrté ostřelování, které definitivně umlčí ruské obranné pozice během dvoudenní těžké palby z nových baterií, rychle postavených v dobytém prostoru Mamelonu a Kamenolomu. Poté měl následovat finální generální útok ze dvou směrů: francouzské jednotky zaútočí na Malachovský vrch a britské útočné kolony se pod velením vojenských inženýrů pokusí dobýt Velký Redan. Příslušné memorandum bylo podepsáno 10. června 1855 a přípravy se naplno rozeběhly. Velení obránců však začaly každou noc hlídky ze země nikoho přinášet zprávy o tom, že obléhací baterie jsou posilovány a znovu mohutně zásobeny municí a evidentně nastaly přípravy na finální generální útok. Moment překvapení byl ztracen.⁹⁹⁶

V jednu hodinu ráno 17. června 1855 bylo zahájeno čtvrté ostřelování Sevastopolu. Palba, vedená tentokrát na „konečné“ pozice, vybrané pro generální útok, tedy Malachovský vrch a Velký redan, znovu rychle dosáhla převahy a obranné dělostřelectvo se před polednem odmlčelo. Sevastopol začal hořet a inženýři z Levého útoku pozorovali ve městě tři velké ohně, z nichž ten největší v dělostřeleckém muničním skladu na Baterií č. 8 způsobil téměř katastrofický výbuch tří set uskladněných moždířových bomb.⁹⁹⁷ „*Po pětihodinové kruté palbě byly na obranných postaveních zřetelně patrné škody. Nejvíce utrpěl... Malachovský vrch a Bastion č. 3... polovina střílen byla zavalená... a dělostřelecké služby utrpěly těžké ztráty,*“⁹⁹⁸ potvrzovala Totlebenova hlášení.

Ve dvě hodiny odpoledne následujícího dne obránci s předstihem zpozorovali nastupující útočné oddíly, na celé linii byl vyhlášen poplach a spojenci přišli o moment překvapení. Když tak v šest hodin ráno 18. června zaútočily francouzské kolony na Bastiony č. 1 a 2, „*byly přivítány... silnou palbou kartáči a ručními zbraněmi.*“⁹⁹⁹

991 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 276.

992 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I*, 313.

993 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 112.

994 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 274.

995 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 169.

996 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I*, 326.

997 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 294.

998 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I*, 336.

999 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I*, 340-341.

Okamžitě poté z prostoru spojenci dobytého Mamelonu vyrazily další útočné kolony směrem na Malachovský vrch a početná britská kolona, složená ze dvou brigád v první a třech dalších v druhé vlně, zaútočila na Velký Redan. Osud všech útočných jednotek však byl stejný. Většinou utrpěly těžké ztráty obrannou palbou, některé se rozpadly a vojáci ustoupili. Některé překonaly pásma protipěchotních překážek a vlničích jam, dorazily až k příkopům kurtiny i pevnostních prvků, ale tam byly odraženy ruskou pěchotou a rovněž ustoupily. Útok byl celkově neúspěšný. Jednalo se však poprvé o útok, který mohl rozhodnout celé obležení a na straně obránců si toho byli aktéři velmi dobře vědomi. Jeršov byl v očekávání prvního generálního útoku na vnitřní obrannou linii mimořádně neklidný. „Byl jsem vzrušen jak v očekávání nějaké slavnosti a byl jsem krajně napjat při představě hrozného rozměru očekávaného děsivého krvavého vyústění, k němuž se obě strany již dlouho připravovaly. Na smrt jsem nemyslel, jen mnou občas prudce jak elektřina projel nervový záškub následkem vnitřního rozrušení... už se rozlila sluneční záře a z místa, kde byla dříve Kamčatská luneta se vznesly ohnivě svazky moždířových bomb.“¹⁰⁰⁰

Poté, co byla zahájena defenzivní palba, se ve vnímání obránců „řev děl a rachot palby z ručních zbraní sléval do jednoho nepřetržitěho strašlivého dunění.“¹⁰⁰¹ Jeršov píše, že v takových situacích nebylo možné bojovat s rozmyslem. Nebylo možné rozlišovat, soudit, orientovat se, všechny krajně extrémní smyslové vjemy se slévaly v jakýsi holistický celek a on vzpomíná, že mohl dělat jen mechanicky, téměř bezmyšlenkovitě to, k čemu byl vyškolen, tváří v tvář útoku. „Po celé délce nepřátelských zákopů před Malachovským vrchem se rychle zvedala černající se mocná vlna útočících nepřátel. V čele běželi důstojníci s tasenými šavlemi. Pohled na útok byl úžasný. Zdálo se, jakoby sama země zrodila tyto zástupy a ty v okamžiku zaplnily jinak zcela prázdný prostor. Pamatuji si, že mnoho básníků přirovnává bitvu ke střetu vlny s útesem. Toto přirovnání se na náš případ dokonale hodilo.“¹⁰⁰² Jeršov sděluje, že v extrémních situacích takové nové konfigurace militární mechaniky, na novém typu bojiště, je bojový výkon výlučně kolektivní a rozhodující pro jeho odvedení je realizace předchozího výcviku a drilu. Vůbec nehovoří v jiných kategoriích, ale hovoří jen o tom, co se již předtím naučil a co si osvojil. Celá bojová akce se mu slévala v nerozlišitelné, ohlušující děsivé jedno, které neuměl příliš vysvětlit. Takové vzpomínky se znovu stávají zřetelným prekurzorem zkušenosti frontových bojovníků z I. světové války a Jeršov se omlouvá, že vlastně nic nového říci nemůže: „Za prvé mé dojmy jsou dosti nejasné, pravděpodobně kvůli tomu, že mě zcela pohltily události a ohromující velkolepost odehrávající se scény a moje nutkání k boji a touha vše spatřit ze mě učinily špatného pozorovatele.“¹⁰⁰³

Dvě britské brigády, která zcela selhaly v první vlně při útoku na Velký Redan, byly podle pozdějších odhadů příliš slabé a čítaly každá pouze 1.300 pěšáků a 350 sapérů, minérů a vojáků s pracovními nástroji.¹⁰⁰⁴ Poručík inženýr Fisher k průběhu útoku ve svém hlášení uvedl: „Na daný signál z Baterie č. 9... útočná kolona vyrazila vpřed... během postupu jsme byli vystaveni silné palbě kartáči a z ručních zbraní. Když jsme dorazili k zásekům, ohlédl jsem se, abych zkontroloval skupinu se žebříky. Ne spatřil jsem však ani jeden žebřík, protože muži je zahodili, nebo (věřím, že to byla velká

1000 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 206

1001 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 207.

1002 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 208.

1003 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 209.

1004 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 303.

většina případů), byli zastřeleni, když je nesli. Zjistil jsem, že celá kolona se značně ztenčila. Snažil jsem se shromáždit muže, ale nebyl jsem schopen uspořádat sílu, dostatečnou pro útok vzhledem k silné palbě, které jsme byli vystaveni... poté, co jsme nějakou dobu marně čekali na posily, usoudil jsem, že útok s tak malou skupinkou mužů by byl šílenstvím... nejsem si vědom toho, že by se jedinému našemu muži podařilo dostat skrze záseky.“¹⁰⁰⁵ V pozdější shrnující inženýrské zprávě je příčina jednoznačně určena: dělostřelecké baterie obránců nebyly umlčeny, jen byla děla dočasně stažena a skryta před silnou útočnou palbou. Za druhé britský útok vyrazil s určitým zpožděním za útokem francouzským, takže posádka již byla připravena a v prudké kartáčové palbě útok téměř okamžitě ztroskotal.¹⁰⁰⁶ Totleben útok celkově hodnotí jako dobře zorganizovaný a zaznamenal například, že jakmile to bylo možné, řada střelců z britských jednotek „zalehla a zahájila palbu z pušek do dělových střelen na Redanu,“ ale celkově došel k závěru, že spojenci nepřišli s žádnou taktickou inovací, která by jejich jednotkám umožnila překonat smrtící obranné pásmo kartáčové palby, což byl podle něj hlavní důvod selhání útoku.¹⁰⁰⁷

Útoku se v sestavě své jednotky účastnil také seržant Timothy Gowing. Jeho prožitek zachycuje natolik nový prvek militární mechaniky a nový typ zkušenosti, že si dovolíme delší citaci: „Na daný signál jsme rychle vyrazili, v čele náš plukovník, v jedné ruce revolver, v druhé šavli, ale oni nás nechali dojít do hloubky otevřeného prostoru, abychom se nemohli krýt a pak na nás milý čtenáři, spustili takovou palbu, že se zdálo, že naše kolona taje jak sníh na jaře. Pod strašlivým přívalem palby jsme zakolísali, ale běželi dál. Náš plukovník padl mrtev k zemi,¹⁰⁰⁸ jeho zástupce rovněž a téměř všichni důstojníci, které jsme měli, padli nebo byli zraněni, ale šli jsme dál, až jsme se dostali ke španělským jezdcům a před nimi už naši ubozí chlapci leželi na celých bromadách. Tam nás přivítala zcela pekelná palba, kdy do nás z padesáti metrů stříleli kartáči, mušketami a granáty a my jsme jim nemohli oplácet... zazněl signál k ústupu... a nakonec se zbytky naší kolony vrátily do zákopů v přívale kartáčové palby, který málem jednou jedinou vlnou kosil celé roty.“¹⁰⁰⁹

Zcela totožně vzpomíná na neúspěšný útok plukovník Reynell Pack ze stejného 7. pluku Royal Fusiliers, který Gowingovi a dalším onoho dne velel zepředu. „Naše nešťastná útočná kolona přešla přes tři ruské předsunuté zákopy... a dostala se před záseky před příkopem Redanu... kde nastal úplný zmatek, vojáci se žebříky byli rozptýleni... takže kolona postupně odbočila doleva a vrátila se do zákopů před Kamenolomem.... Jen zázrakem se jim vůbec podařilo dostat k zásekům. Na obou stranách střelen levého lince Redanu se pak nepřátelé vyšplhali tak hustě na val, že si téměř navzájem překázeli a nabíjeli a stříleli co nejrychleji, aby co nejvíc našich zranili nebo zabili.“¹⁰¹⁰ Útoku se v sestavě své jednotky zúčastnil také kapitán Hawley a jeho vzpomínky jsou totožné. Musel podle svých slov s muži běžet do kopce vstříc strašlivé palbě „z těžkých děl, naládovaných až

1005 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 306.

1006 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 308.

1007 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I*, 347.

1008 Jedná se o omyl, prvním padlým v hodnosti plukovníka během tohoto útoku byl velitel brigády Lacy Yea. Pozn aut.

1009 Gowing, *A Soldier 's Experience or a Voice from the Ranks*, 125-126.

1010 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 178. Sám Pack převzal velení kolony poté, co byl těsně u záseků zabit její velitel plukovník Yea, ale několik okamžiků poté byl sám zasažen kulkou z muškety do nohy a vyřazen z boje. „Okamžitě poté mi kulka z pušky projela levou nohou, byl jsem zraněn a vyřazen z boje.“ Tamtéž, 177.

po ústí kulkami do mušket“, velení jeho útvaru se rozpadlo a vojáci posléze sami hromadně ustoupili.¹⁰¹¹

Takto téměř beznadějně útoky jsou v historii pevnostní války něčím novým. Před Sevastopolem se pevnostní válka většinou vedla stále podle starých normativů, pocházejících až ze 17. století. Viděli jsme například, že pro obranu vůči francouzskému podzemnímu minovému útoku na Bastion č. 4 byly jako nejrelevantnější používány normativní publikace z druhé poloviny 18. století. Bojuje se však v podmínkách, které se mezitím změnilы zejména z hlediska militární mechaniky a které během každého „kola“ nových ostřelování a nyní i pokusů o generální útoky zdůrazňují rostoucí význam dělostřelectva a kolektivně obsluhovaných zbraní hromadné účinnosti oproti individuálním vojákům, aktérům. Plukovník Windham, který celý střet sledoval zblízka jako velitel jedné z jednotek druhé vlny, která nakonec do boje nevyrazila, po prvním neúspěšném útoku na Redan definitivně dospěl k názoru, že je bláznovství a mrhání lidskými životy opakovaně útočit do křížové kartáčové palby: „Útok byl špatně naplánován a ještě hůře proveden... vše dopadlo špatně... nepřátelé stáli v pohotovosti, jejich děla byla nabita a na útočící jednotky odpálili tolik kartáčové munice, že celá věc se zhroutila. Ztratili jsme nejméně... tisíc mužů a nevidím vůbec žádný způsob, jak by nám tento útok mohl jakkoli prospět...“¹⁰¹²

Téměř stejně deprimovaný zápis pořídil na druhé straně do svého deníku velitel brjanského pluku Alexander Gan, který masakr útočících kolon viděl z Velkého redanu. Na kolony bylo z tohoto postavení odpáleno všech 23 děl, která byla v pohotovosti a nabita kartáčovým střelivem. Gan vůbec nechápal způsob provedení útoku, který pokládal za beznadějný a poznamenal, že „mrtvolami nepřátel byl pokryt celý prostor před bastionem, který připomínal velký červený koberec.“¹⁰¹³ Anonymní důstojník ruského 22. pěšího pluku se podobně podívoval, proč Britové útočí za tak očividně nevýhodných podmínek. „A pak jsme spustili tak děsivou palbu, že se zdálo, že neslyšíme výstřely z pušek, ale strašlivé víření bubnů a v pauzách... promlouvala děla a zdálo se mi, že každý pozorovatel musel ustrnout při takovém pohledu... a pak jsme najednou viděli, že nepřátelé... proti nám již neběží a všichni leží na zemi. Od dlouhotrvající střelby bylo tolik dýmu, že pak nebylo vidět na krok. K tomu všemu se v chladném ránu zvedla mlha, která se promíchala s dýmem... a když se pak konečně rozednilo, tak jsme viděli, že před Bastionem č. 3 se pole celé červená anglickými uniformami.“¹⁰¹⁴ Pomyslné makové pole ve květu spatřil v předpolí také dělostřelecký důstojník August Karlovič Komstadius, který si večer po odraženém pokusu o generální útok zapsal do deníku, že „můžete si jen představit, jaké ztráty utrpěli, když vběhli do pekelné kartáčové palby... V našem příkopu a kolem bastionů zůstalo na 3.000 nepřátelských padlých a kromě toho je celý prostor mezi našimi a nepřátelskými zákopy pokryt mrtvolami.“¹⁰¹⁵ Kapitán Hawley napsal v dopise rodině, že během následujícího příměří pro sběr padlých a zraněných mu ruský dů-

1011 Ward, *The Hawley Letters*, 58. Podobně plukovník Frank Adams, velitel 28. pěšího pluku, píše v dopise bratrovi z 29. června 1855, že „útok na Redan bylo naprosté fiasko... palba z Redanu byla děsivá a museli mít děla naládovaná snad až po ústí“ (hromadnou municí). R. M. Grazebrook, „Letters from Sevastopol, 1855,“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 32/129 (1954): 32.

1012 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 151.

1013 Ган, „Воспоминания Брянца изъ боевой жизни подъ Севастополемъ Александра Гана,“ 255. Pluk nicméně během čtvrtého ostřelování utrpěl těžké ztráty, zbyla z něj téměř jen desetina vojáků a několik dní po prvním pokusu o generální útok byl ze Sevastopolu stažen.

1014 Anonymní důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастопольца съ 1854 по 1856 г.“, 24.

stojník položil otázku „*Vaši muži bojovali jako lvi, ale co bylo s Vašimi generály? Byli snad namol? Nařídít tak nesmyslný útok...*“¹⁰¹⁶

První a zcela neúspěšný útok na Malachovský vrch a Velký Redan odkazuje na obdobnou pro útočníky zdánlivě beznadějnou militárně mechanickou situaci, panující během prvních měsíců I. světové války, která bývá interpretovaná jako historicky první projev účinnosti automatických protipěchotních zbraní proti živé síle. Dlouho před I. světovou válkou se však již ve věku nástupu masových armád řešil stejný problém, jen jinými prostředky. Tímto problémem byla skutečnost, že se krymskou válkou počínaje na bojišti objevily masy pěchoty, vyzbrojené dalekonosnými a přesnými ručními zbraněmi, proti kterým staré dělostřelectvo nebylo příliš účinné. Bylo tedy nutné nalézt hromadné účinné kolektivně obsluhované zbraně, které by umožnily odrazet útoky takto nově vyzbrojené pěchoty. Před Velkým redanem a Malachovským vrchem se v červnu 1855 projevila plošná a hromadná účinnost Totlebenových improvizací, inovativním způsobem využívajících starší prostředky: námořních karonád, nabitých hromadnou kartáčovou municí (většinou projektily do ručních zbraní, ale také nejrůznějšími improvizovanými projektily, jako například posbíranými střepinami moždířových bomb, nebo jednoduše kamením).

V době krymské války se ale kromě toho již experimentovalo se sice ještě neautomatickými, ale již mechanickými kulomety, tedy lehčími a mobilnějšími rychlopalnými protipěchotními zbraněmi pro blízkou obranu, jako například kartáčovnicemi (*mitrailleuse*). Ty však byly poprvé zavedené do výzbroje až necelých deset let po obléhání Sevastopolu. Jejich principem bylo sdružit v jednom svazku několik desítek puškových hlavních se společným závěrovým mechanismem a hromadnými nabíjecími deskami na příslušný počet projektilů. Dosahovaly kadence až 100-120 ran za minutu, což z nich dobově činilo obávané zbraně.¹⁰¹⁷ Jejich první funkční prototyp sice zhotovil belgický puškař Joseph Montigny ve spolupráci s kapitánem Toussaint-Henry-Josephem Fafchamps již v roce 1851, ale teprve od roku 1863 se v Belgii do výroby dostal použitelný model, označovaný jako *Mitrailleuse Montigny*, určený především pro statickou blízkou obranu fortifikací. Jeho variantu, upravenou kapitánem Jean-Baptiste Verchère de Reffye, přijala roku 1866 do výzbroje francouzská armáda jako *Mitrailleuse Reffye* a efektivně ji nasadila během prusko-francouzské války jak v polních střetnutích, tak při obraně fortifikací.¹⁰¹⁸

Paralelně s evropským vývojem mitrailleus ještě probíhal ve Spojených státech vývoj stejného nového typu zbraní, založených na jiných funkčních principech. V roce 1861 vynálezce Wilson Ager prodal unionistické armádě deset kusů jednohlavňového mechanického kulometu, založeného na osvědčeném revolverovém principu,

1015 Комстадиус, Лидерс-Веймарн, Карловна Дмитриева, „Осажденный Севастополь: в письмах убитого офицера: 1853-1855,“ 97.

1016 Ward, *The Hawley Letters*, 59.

1017 J. F. Owen, *Compound Guns, Many-Barrelled Rifle Batteries, Machine Guns, or Mitrailleuses* (Londýn: Mitchell & Co., 1874). Mitrailleusy byly efektivní mimo jiné kvůli tomu, že již první francouzské modely měly vysokou ústovou rychlost střely kolem 530 m/s (dobové pušky systému Minié kolem 300 m/s) a tudíž účinný dostřel až dva kilometry. Owen shrnuje, že se dobově jednalo o ideální zbraně pro blízkou obranu opevnění, zejména formou boční palby proti útočící pěchotě. Tamtéž, 8.

1018 Owen shrnuje britské zkoušky efektivity mitrailleusy ve srovnání se skupinou šesti pěšáků, vyzbrojených tehdy standardní zadovkou systému Martini-Henry (stejný počet mužů, jako si vyžadovala obsluha mitrailleusy). Shrnuje, že několik palebných zkoušek na vzdálenosti 300-1.200 yardů prokázalo, že efektivita mitrailleusy je více než čtyřnásobná. Owen, *Compound Guns, Many-Barrelled Rifle Batteries, Machine Guns, or Mitrailleuses*, 11.

označovaného jako Union Repeating Gun.¹⁰¹⁹ Hned v listopadu následujícího roku ale další vynálezce, lékař Richard Jordan Gatling, po dlouhém experimentování patentoval efektivnější a spolehlivější zbraň, kulomet, založený na principu mechanicky poháněného rotujícího svazku hlavní, označovaný jako Gatlingův kulomet. Gatlingy, nabízející podle ráže a modelu rychlost střelby od 200 do 900 ran za minutu, byly omezeně použity v roce 1865 během americké občanské války, v roce 1866 oficiálně zavedeny do výzbroje ve značném počtu a cestu si našly i do řady evropských armád, včetně britské.¹⁰²⁰ V roce 1855 před Sevastopolem ale Totlebenova klasická improvizace s karonádami stále fungovala. Ruská hlášení po odraženém generálním útoku shrnovala, že spojenci vyrazili útočnými kolonami ze vzdálenosti 200 až 300 sáhů a téměř okamžitě se dostali do silné křížové kartáčové palby, pro kterou měli obránci k dispozici dostatek především karonád, takže tento typ útoku byl podle velitelů odsouzen k nezdaru i kdykoli poté.¹⁰²¹ Seržant Gowing znovu shrnoval, že přežil palbu protipěchotní municí jen pouhou náhodou. Jeho 7. pluk Royal Fusiliers vedl útok v první vlně a Gowingův deníkový zápis z onoho dne obsahuje i tuto závěrečnou pasáž: „*Moje uniforma byla úplně roztrhaná. V látce jsem měl nejméně devět otvorů po kulkách, a to v kalhotách, kabátu i čepici, ale díky Bohu jsem zůstal nezraněn. Z mé roty, která nastoupila do boje v počtu jednoho kapitána, dvou poručíků, čtyř seržantů, čtyř desátníků, dvou tamborů a 90 vojáků, nás nezraněno zůstalo jen 13 lidí. Třetí rota se do zákopů vrátila v počtu devíti vojáků z původních devadesáti.*“¹⁰²²

K dovršení neúspěchu přišlo ještě symbolické pokoření, které si spojenecké vrchní velení způsobilo samo. Útok se totiž konal na výročí bitvy u Waterloo a byl původně pojat jako velké britsko-francouzské symbolické vítězné sbratření. První nezdařený útok na Velký redan a Malachovský vrch z června 1855 znamená z hlediska vývoje militární mechaniky boje o Sevastopol jeho vrchol. K žádným dalším úpravám ani inovacím již nedojde a finální generální útok bude jen zvětšenou verzí tohoto červnového útoku. Oproti konzervativním vojenským dějinám je tak závěrečná fáze boje o pevnost pro historickou antropologii války ta nejméně podstatná. Pro tamější aktéry však červnový útok představoval značný důvod k obavám. Bylo totiž evidentní, že dříve či později bude zopakován v ještě větším rozsahu a jednotlivcův osud v něm je zcela náhodný a záleží jen na tom, jestli bude nebo nebude smeten jedním z pomyslných obřích rojů kartáčové munice, prolétávajících řadami útočících jednotek.

V noci na 19. června Britové v malých skupinách, složených z dobrovolníků, sbírali na bojišti roztroušené sapérské náčiní jako žebříky a také se snažili nalézt vlastní zraněné. V obvyklém sevastopolském rytmu probíhal „úklid bojiště“.¹⁰²³ Ve čtyři hodiny odpoledne 19. června bylo na spojeneckou písemnou žádost, adresovanou veliteli pevnosti¹⁰²⁴ vyhlášeno příměří a posbírání padlí a zbytek raněných. Průběh byl obvyklý, v zemi nikoho byla vyznačena demarkační linie, obě strany na své polovině posbíraly cizí raněné a padlé a dopravily je na čáru, kde došlo k výměně. „*Příměří trvalo do pozdního večera a nepříteli bylo předáno na 2.000 těl,*“ uzavírají ruské

1019 Paul Wahl a Donald R. Toppel, *Gatling Gun* (New York: Arco Publishing Company, 1965), 10.

1020 Wahl a Toppel, *Gatling Gun*, 13.

1021 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 355.

1022 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 129.

1023 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 297.

1024 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I*, 353.

zprávy.¹⁰²⁵ Na britské straně si poručík inženýr Donnelly stěžoval na porušování příměří: „*Když jsme stáli... s bílým praporem... u ostrožrelečné pozice, nejbližší k našemu postavení, tak... Rusové dvakrát vystřelili z pušky na mě a sapéra, držícího bílý prapor a pět minut poté na nás Rusové vypálili salvu dvaceti nebo třiceti výstřelů z pušek a přestože naše i ruské bílé vlajky vlály, tak na nás pálili celou dobu, než jsme se stáhli do čela úžlabiny.*“¹⁰²⁶ Na ruské straně zaznamenali někteří změněnou náladu u britských vojáků a plukovník Alexander Gan si zapsal, že „*průběh tohoto příměří byl velmi odlišný od toho, které se odebrálo 28. května před Malachovským vrchem. Angličané se již nechvástali... upřímně vyjadřovali uznání statečnosti pevnostní posádky.*“¹⁰²⁷ Během příměří se také nepřímou ozřejmilo, že britské jednotky již zjevně netrpěly logistickou, zejména výstrojnou nouzí. Kapitán Petr Vladimirovič Alabin procházel po linii příměří a zapsal si, že volně hovořil „*s pestrou směsicí anglických důstojníků, námořníků i vojáků. Jak se jen lišily naše hrubé polní kabáty od jejich dokonalých, zlatem pošítych rudých uniforem... měli barevné kabáty, ohromné epolety a všemožné distinkce... měli všechno zdobené.*“¹⁰²⁸

Navzdory fiasku nedostatečně připraveného pokusu o generální útok byly však Mamelon a související White Works (Ouvrages Blancs), prvními ruskými součástmi sevastopolských opevnění, které spojencům padly do rukou. Spojenečtí specialisté byli překvapeni, o jak odolná postavení se jednalo a jaký objem práce na ně byl vynaložen: „*Ruská postavení... byla zhotovena velmi zručně, se značným objemem vynaložené práce a byla opatřena kasematovými boky. Jejich příkopy byly 11 stop hluboké a vytesané ve tvrdé skále. Muniční sklady a podzemní kryty odolné proti moždiřové palbě byly vykopány v zemi a zastřešeny pomocí lodních ráhén o průměru 14 nebo 16 palců se zemním nakrytím. Na něm byly ještě umístěny velké lodní nádrže na pitnou vodu, znovu vyplněné zeminou,*“ uváděla britská inženýrská hlášení.¹⁰²⁹

Ještě hrozivější bylo zjištění, učiněné britskými inženýry před dobytými pozicemi u Kamenolomu, kde došlo k odhalení řady podpovrchových nástražných výbušných zařízení s chemickou roznětkou,¹⁰³⁰ představujících propojení miny s fugasem. Elphinstone shrnuje, že „*vepředu byly nalezeny velké krychlové krabice, naplněné střelným prachem a zakopané v zemi přibližně dvacet yardů před valem takovým způsobem, aby explodovaly poté, co na ně stoupne vlastní vahou jediný muž. Naštěstí během útoku k takové události nedošlo. Dvě nebo tři následně explodovaly, ale zranily pouze několik jednotlivců.*“¹⁰³¹ Brity na jejich přítomnost podle podplukovníka Sterlinga z Horalské brigády upozornil i jeden z ruských důstojníků během příměří, které bylo po útoku vyhlášeno pro sběr padlých a raněných. „*Jeden z ruských důstojníků řekl plukovníku Yeaovi: ‚Měli byste raději zakázat svým vojákům, aby zde pobíhali, protože jinak začnou vybuchovat fugasy.‘ Tak je rozkázal hledat a našli jich dvacet.*“¹⁰³²

1025 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель I, 354.

1026 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 298.

1027 Ган, „Воспоминания Брянца изъ боевой жизни подъ Севастополемъ Александра Гана,“ 257.

1028 Алабин, *Четыре войны*, 415.

1029 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 303.

1030 Jednalo se s největší pravděpodobností o roznětku na bázi skleněné trubice s kyselinou sírovou, obklopené chlorečnanem draselným. Pokud na ni spojenecký voják stoupl, rozdrtil ji a chemická reakce obou sloučenin vyvolala okamžitý výbuch nálože. Curtiss, *The Russian Army under Nicholas I., 1825-1855*, 148.

1031 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 303.

1032 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 345.

Poručík George Kemp Chatfield ze 49. pluku ale během bojové akce dobytí obranných postavení Kamenolomu, které se osobně zúčastnil, zaznamenal smrt velitele útočících jednotek, který pro něj nešťastnou náhodou aktivoval právě jednu takovou minu: „*Major Armstrong utrpěl průstřel stehna kartáčovým projektilem a když byl odnášen do zázemí, byl vyhozen do povětří jedním z oněch pekelných strojů, jak jim říkáme, přičemž byl téměř pohřben pod zeminou...*“¹⁰³³ Vojáci ze 7. pluku Royal Fusiliers, kteří po útoku na Kamenolom několik takových zařízení evidentně našli a delaborovali, zjistili, že se jedná o „*bedny, vyrobené z kovu nebo dřeva, zpevněného železnými pásy, naplněné střelným prachem... zakopané ve hloubce od jednoho palce až po jednu stopu. Gutaperčové nebo podobné hadice, naplněné střelným prachem, jsou vyvedeny z každého konce, vystupují nad povrch bedny a jsou propojeny několika palci skleněné trubičky, která obsahuje na jednom konci nějakou snad fosforovou směs a na druhém konci něco málo silné kyseliny... pokud je trubička rozdrčena následkem toho, že na ni někdo šlápně, nálož je iniciována a mina vybuchne.*“¹⁰³⁴

Vojín James Evans z 97. pluku, který v sestavě své jednotky útočil na Kamenolom, se stal svědkem výbuchu několika min: „*Rusové zakopali v předpolí velké krabice plné střelného prachu a když na ně někdo stoupl, byl vyhozen do povětří a takových případů bylo mnoho.*“¹⁰³⁵ Takové pyrotechnické nástrahy představovaly další eskalaci militární mechaniky boje o ruská obranná postavení. Víme, že v obou částech anglického útočného úseku nebyl veden minový útok, nicméně obavy vojáků všech hodností z náhlé smrti, způsobené prostředky vojenské pyrotechniky, se zde soustřeďovaly pro změnu na tyto Chatfieldovými slovy „pekelné stroje“. V rámci pevnostní války se jednalo o novinku, neboť ještě v napoleonských válkách nebyly k dispozici chemické roznětky, umožňující okamžitou iniciaci náloží a jinak běžně nasazované a vysoce obávané fugasy, povrchové směrové nálože, se musely složitě časovat a odpalovat s předstihem pomocí klasických zápalnic. Ruská obranná taktika v tomto ohledu demonstrovala další z Totlebenových aplikací teoretických Těljakovského zásad, zdůrazňujících od poloviny 40. let mimo jiné používání pyrotechnických nástrah nového druhu při obraně fortifikací. Sevastopolské „pekelné stroje“ před Mamelonem a Kamenolomem představují de facto první aplikaci principu minového pole v moderním evropském vojenství.¹⁰³⁶ Plukovník Peck, jehož jednotka dobývala a obsazovala postavení u Kamenolomu, si do svého deníku zapsal, že „*na Pravém útoku mezi Egertonovým ostrostřeleckým postavením a Kamenolomem jich bylo vykopáno více než jedno sto.*“¹⁰³⁷

Kromě velkých min se před obrannými postaveními a v zemi nikoho nacházely podle všeho také nové povrchové pyrotechnické nástrahy v podobě nejrůznějších

1033 NAM 2003-02-333, dopis č. 9 matce, datováno 10. 6. 1855. Stejnou příhodu zaznamenává i plukovník Peck. „*Když byl během útoku kapitán Armstrong ze 49. pluku umístěn na nosítka, byl odnášen čtyřmi muži... jeden z nich stoupl na fugas a kapitán a všichni ostatní vyletěli do povětří...*“ Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 153.

1034 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 154.

1035 NAM 1969-10-7.

1036 Evans odhaduje, že ruskou armádou používané pozemní miny představují improvizaci, odvozuji se od tehdy již používaných námořních min, které námořnictvo nasadilo během obrany baltských základen, zejména co se týče použité chemické roznětky. Nick Evans, „*Hoist with his own petard: Landmines, improvised explosive devices (IEDs), booby traps and mining in the British Army 1877-1943,*“ *Journal of the Society for Army Historical Research*, 91/368 (2013): 268.

1037 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 153.

maskovaných předmětů. Znovu Chatfield ve svém dopisu z dubna 1855 zaznamenává, že 28. dubna přišel o život „jeden z našich nejlepších seržantů, který byl včera v noci vyhozen do povětří. Chtěl si ještě s několika dalšími muži odnést nějaké krabice s potravinami, které však podle všeho Rusové úmyslně nastražili a jakmile s nimi pohnul, tak explodovaly a vůbec nic z něj nezbylo.“¹⁰³⁸ To ještě zvyšovalo nejistotu a bojový stres v řadách obléhatelů, společně s tím, že obránci evidentně již diskutované miny zakopali na mnoha místech v předpolí a jak Britové postupovali vpřed, neustále nacházeli nové a nové. „Často se nám stávalo, že jsme na místech, kudy každý den procházely stovky mužů, objevili některé z těchto pekelných strojů, ale jejich skutečné exploze byly méně nebezpečné, než velký strach, který tato d'ábelská ukrytá zařízení vzbuzovala mezi našimi muži,“¹⁰³⁹ zapsal si plukovník Peck, který ještě zdůraznil, že očitá svědectví smrtících výbuchů ruských pozemních min byla široce vyprávěna a sdílena a působila přímo zhoubně na bojovou morálku. Sám Peck 11. června patrně osobně viděl, jak jednotka tří set mužů pod velením majora Herberta z 23. pluku směřovala z Pravého útoku do Kamenolomu, přičemž „oddíl přecházel nad fugasem a někdo na něj stoupl... rozdrtil skleněnou trubičku a způsobil explozi. Tři muži byli zabiti na místě a mnoho dalších bylo zraněno. Sám major Herbert vyvázl jen náhodou a byl pokryt krví a pozůstatky zabitých. Samotná ztráta byla ničím ve srovnání s propadem morálky v celé divizi a u těch, kteří to viděli.“¹⁰⁴⁰

Kromě toho se během června postavení obléhatelů a obránců dostala do značné blízkosti. Britské pozice byly od ruských z vnitřní obranné linie nyní vzdálená pouze několik set metrů a v denních hlášeních ze zákopů se začínají objevovat zápisy o tom, co vše je možné zřetelně slyšet z ruských postavení. Poručík inženýr Fisher například 4. července z Pravého útoku podává hlášení, že „nepřítel na Redanu neustále pracoval. Neslyšel jsem žádný zvuk výkopových prací nebo jakékoli práce se zeminou. Zvuk, který jsem slyšel, vydávalo buď zatlukání kůlů do fašín nebo tesařské práce. Neslyšel jsem žádný zvuk kladiv ani nic podobného.“¹⁰⁴¹ Posun spojeneckých pozic na Mamelon a do oblasti Kamenolomu také znamenal, že postupně zmizela dualita „horké“ frontové linie a po většinu doby relativně klidného zázemí. Z Mamelonu již například francouzské baterie mohly pálit pohodlně přímo do vnitřního města. Ruský vojenský lékař Alexandr Vladimirovič Vyšeslavec ještě měsíc před sérií červnových útoků chápal město jako „jiný svět“, který ještě surovost obléhání nezasáhla. „Sešel jsem z Malachovského vrchu, kde jsem slyšel jenom hukot dělových koulí, hřmění strašné kanonády... viděl jen raněné a umírající, krev, utrpení a kusy amputovaných údů a za deset minut chůze jsem se dostal do překrásného města, kde hřmění výstřelů už nikdo nevěnuje pozornost, obyvatelé se klidně zabývají každodenními povinnostmi... na trhy chodí mnoho důstojníků i žen... Rozhovory lidí se mi zdály podivné, mluvilo se

1038 NAM 2003-02-333, dopis č. 6 matce, datováno 29. 4. 1855.

1039 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 154.

1040 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 157. Osobní zkušenost blízkosti smrti v souvislosti s ruskými minami zaznamenal také kapitán Nathaniel Steevens z 88. pěšího pluku. Dne 12. června si zapsal do deníku: „Večer 11. června jsem vedl do zákopů hlídkovou jednotku a obsadili jsme... ostrořeleckou pozici napravo... a poté, když major Welsford z 97. pluku vedl stejným místem večer další jednotku, někdo stoupl na fugas, ale bylo podivné, že exploze nastala se zpožděním. Fugas vybuchl až poté, co téměř všichni přešli, zabil dva vojáky a zranil dalších šest. Když došlo k výbuchu, přímo jsem tuto jednotku pozoroval, protože byli blízko ode mne.“ Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 240-241.

1041 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 343.

o novinkách ve městě, ale vůbec ne o vojenských záležitostech...“¹⁰⁴² Tato atmosféra ale velmi brzy zmizela. Dva týdny po obsazení a „obrácení“ Mamelonu si do deníku zapsal štábní překladatel Nikolaj Vasiljevič Berg, že „v Sevastopolu je nyní stále hůře. Jekatěrinská ulice je zcela pustá. Už je to ulice dělových koulí a moždířových bomb, které po ní létají po celé délce... spatřil jsem pouze jeden velký povoz, naložený pytli se zeminou, který rychle ujížděl na bastion.“¹⁰⁴³ Bergem tolik oblíbené Hraběcí nábřeží u zátoky, oddělující Jižní a Severní stranu, vždy plné lidí a stánků s jídlem a nejrůznějším zbožím, nyní zcela osiřelo poté, co dva týdny po dobytí Mamelonu ruské velení z Jižní strany nechalo nejprve evakuovat všechny ženy a děti a posléze i všechny zbylé civilisty.¹⁰⁴⁴ Dualita bojových pozic a města v zázemí, která pro mnoho vojáků znamenala silný podpůrný symbolický zdroj, zmizela a již se nikdy nevrátila.

Po dalším období intenzivního boje a dvou velkých střetů, početných na oběti, se podoba obléhání znovu proměnila na pomalé kopání dalších sap a paralel, rozšiřování a zpevňování pozic a dělostřeleckých baterií za neustálého vzájemného ostřelování nižší intenzity. Pro britské aktéry začíná léto plné úmorného vedra a neutuchající vyčerpávající dřiny nikoli v zimě, ale naopak ve smrtícím horku. Nebezpečí pro vojáky, nasazené zejména v předních liniích, se však znovu zvýšilo. Britská postavení se totiž octla na pohodlný dostřel lehkými coehoornovými moždíři¹⁰⁴⁵ z prostoru Velkého Redanu a jsou nyní průběžně ostřelována dvěma novými způsoby. Obránci jednak nabíjejí moždíře kartáčovou municí a pálí s ní horní skupinou úhlů tak, aby velké množství projektilů velikosti puškové munice dopadalo do cílového prostoru téměř vertikálně¹⁰⁴⁶ a nebylo tedy možné se před nimi chránit jinak, než v nějakém druhu podzemního krytu.¹⁰⁴⁷ Za druhé začaly být z coehoornových moždířů stříleny nebezpečné zápalné projektily. „Nepřátelské zápalné moždířové bomby, které hoří půl hodiny, způsobují značná zpoždění v naší práci,“ upozornil v této souvislosti 30. června na novou situaci generál Jones.¹⁰⁴⁸ Obránci také z větších pětipudových moždířů stříleli hromadnou explozivní municí: „stříleli jsme z pětipudových moždířů, do kte-

1042 Вышеславцев, „Сутки на Малаховом кургане“, 85-86.

1043 Николай Васильевич Берг, *Записки об осаде Севастополя* (Т. 2) (Тип. Каткова и К^о: Москва, 1858), 4.

1044 Берг, *Записки об осаде Севастополя* (Т. 1), 93.

1045 V ruských pramenech jsou označovány jako „třífuntové moždíře“, důstojník alexopolského pluku lehké pěchoty Valerian Zarubajev si do svého deníku zapsal v červenci 1855 například, že „na některých bateriích byly maličké třífuntové moždíře, které většinou obsluhovali chlapci námořní kadeti. Udivovali nás svoji statečností. Jak se pečlivě starali o své moždířky! Když přišlo, chránili jejich hlavně návrleky. Vojáci pak začali přezdívat těmto malým moždířům dědové s čepičkami.“ Зарубаев, „Воспоминания о Севастополе бывшаго командира 1-й карабинерной роты Алексопольскаго Егерскаго полка Валериана Зарубаева“, 457.

1046 V britských hlášeních se tento nový způsob palby, připomínající starší použití takzvaných pierrerů, označuje jako „fire of... grapeshot fired from mortars.“ Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 342. Poručík Gordon z noci na 6. července hlásí, že je takto z jednoho moždíře stříleno 40 nebo 50 projektilů do ručních zbraní najednou, které mají krátký dostřel, ale pokryjí značnou plochu. Tamtéž, 344.

1047 Podplukovník Sterling z Horalské brigády 12. července doprovázel jejího velitele generála Campbella na obchůzce zákopů a vojáci ho informovali o tomto problému. V dopise druhého dne napsal, že „nepřítelé neustále pálí z pušek, jakmile kdokoli byt jen vystrčí hlavu. Rovněž neustále pálí z malých moždířů, kterým se říká coehoorny, s téměř vertikálně nastavenou elevací a jejich projektily tedy dopadají do zákopů, které jsou tak blízko, že do nich jinak pálit nemohou, čemuž říkáme vertikální palba. Stejným způsobem na nás střílejí kartáči.“ Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 371.

1048 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 327.

rých se vešlo až 50 granátů,“ vzpomínal kapitán Reimers z Bastionu č. 4 a taková palba byla označována jako „doručování kytic“ nepříteli.¹⁰⁴⁹

Do těžké práce zapojili své vojáky i velitelé na straně obránců. Dospěli k názoru, že pokus o generální útok sice odrazili, ale přesto bude dobré zesílit nejohroženější úseky pomocí takzvaného generálního retranchmentu, jednoduše řečeno dodatečné, druhé obranné linie, umístěné několik set metrů za první. Ta bude sice jednodušeji stavěná, ale poskytne dobré krytí zálohám pro případné protiútoky.¹⁰⁵⁰

Dne 20. června utrpělo velení obrany citelnou ztrátou, když byl během inspekce předsunutého pevnostního prvku těžce raněn průstřelem nohy projektilem z pušky generál Totleben, následně evakuován a již se nikdy do Sevastopolu nevrátil. Jeho povinnosti převzal plukovník inženýr Vasilij Karlovič Gennerich, který dosud řídil vojenskoinženýrské operace na úseku předměstí Karabelnaja na levém křídle sevastopolských opevnění.¹⁰⁵¹ Na druhé straně byly taktické i symbolické neúspěchy spojenců ještě zesíleny tím, že dne 28. června po krátké nemoci zemřel patrně na cholera, ale nejspíše také kvůli celkovému vyčerpání organismu britský vrchní velitel Lord Raglan. Oba „odchody“ ale neměly na průběh obléhání prakticky žádný vliv. Následujícího dne velitel britských vojenských inženýrů předložil memorandum, v němž konstatoval nemožnost úspěšného útoku v rámci britského sektoru a zdůraznil, že na Velký Redan je možné úspěšně zaútočit pouze v součinnosti s francouzskou armádou, která by simultánně dobyla Bastion č. 4 a Malachovský vrch. Pokud by tak neučinila, tak obě postavení mohou předpolí Velkého Redanu krýt křížovou palbou, která podle Jonese vylučuje vítězství.¹⁰⁵² Jonesovo stanovisko se ale neprosadilo a spojenci se znovu vrátili k předchozímu postupu.

Vzájemná blízkost postavení ještě umocňuje nebezpečí, kterému neustále čelili vojáci v předních postaveních. Devátého července požaduje generál Jones, velitel vojenských inženýrů, aby dělostřelectvo preventivně vedlo 10-12 hodin co nejtěžší palbu na Velký Redan, protože „zjevně někde ve středu tohoto postavení“ je umístěna silná baterie lehkých coehoornových moždířů, které způsobují ve srovnání se situací před dobytím Mamelonu a Kamenolomu početné ztráty dnem i nocí.¹⁰⁵³ Britové totiž na hlavním směru, tedy na Pravém útoku, zhotovili již pátou paralelu, která se nachází necelých 200 metrů od salientu Velkého Redanu, takže hustota a přesnost palby ze všech druhů zbraní byla již značná. O necelý týden Jones své zjištění opakuje v dalším memorandu, kde hovoří o tom, že kvůli neustálé palbě z coehoornů z prostoru Velkého Redanu je služba v postaveních na Levém útoku v oblasti Kamenolomu krajně nebezpečná.¹⁰⁵⁴ Pomoci svým vojákům v předních liniích se spojenecké velení snažilo průběžnou těžkou palbou na Bastion č. 3, Malachovský vrch a Velký Redan, na které od začátku července každý den vypálili nejméně 1.000 ran z děl.¹⁰⁵⁵

Na rozdíl od francouzského pravého sektoru, kde byla v červenci a srpnu vykopána dokonce šestá i krátká sedmá paralela, která se dostala do vzdálenosti při-

1049 Реймерс, „Воспоминания командира 4 го бастиона капитана 1 го ранга Реймерса бывшего капитанъ лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его бомбардирования“, 35.

1050 Эдуард Иванович Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдел II.* (Санкт-Петербург: Тип. Н. Тиблена и Ко, 1872), 2.

1051 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдел II.*, 5.

1052 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 307-309.

1053 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 372.

1054 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 377.

1055 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдел II.*, 5.

bližně 60 metrů od kontraeskarpy Malachovského vrchu, Britové zůstali na páté paralele, jejich postup se zastavil a kvůli nepříznivému skalnatému podloží a neustálé rušivé palbě až do konce obléhání nezhotovili žádné bližší nástupiště pro finální útok. Postup prací byl pomalý a zemina musela být zdlouhavě a namáhavě přinášena z větší vzdálenosti. Po celý červenec a zbytek srpna jsou inženýrská hlášení plná monotónních informací o neustálých opravách a drobném rozšiřování postavení kolem páté paralely pod palbou, převážně v noci. Práce byla nebezpečná zejména díky tomu, že skalnaté podloží museli minéři nejprve narušit pomocí výbušnin, aby pak mohlo být namáhavě odtěženo, což se provádělo většinou v noci.

Typický zápis pochází z noci na 6. srpna 1855, kdy bylo na Pravém útoku v pravé sapě směrem na pátou paralelu nasazeno 100 mužů, kteří po celou dobu odklízeli právě suť a kameny po odstřelování, jak zaznamenal kapitán inženýr Sedley.¹⁰⁵⁶ Nová postavení musela být de facto ražena, což bylo hlučné a přivolávalo nežádoucí pozornost nepřítele, který mohl na krátkou vzdálenost s pomocí dalekohledů britské pozice detailně sledovat. Inženýr Ranken si například poznamenal, že během jedné noční služby na konci srpna řídil pracovní komando, složené z vojáků 90. pluku a kvůli palbě na „*naši sapu bombami a kartáči... které rozstřelovaly gabiony na párátko*“ přišel o 36 padlých a zraněných.¹⁰⁵⁷ Velitel královských inženýrů Harry Jones se na takovouto nebezpečnou situaci neustále upozorňoval, ale zároveň již v memorandu z 1. srpna trval na tom, že pátá paralela se sama o sobě nemůže stát východiskem úspěšného útoku a zdůrazňoval, že je nutné „*přiblížit se na 60-80 metrů ke kontreskarpě a v této vzdálenosti zhotovit silná postavení, z nichž mohou vyrazit útočné kolony.*“¹⁰⁵⁸ V opačném případě upozorňoval na neustále hrozící vysoké ztráty a značně nejistý výsledek. Zdůraznil také skutečnost, že během další zimy by nebylo možné efektivně obsazovat a chránit již mimořádně rozsáhlý systém zákopů a baterií, nacházející se tak blízko k nepřátelským postavením, takže bude nutné obležení rozhodnout již na podzim 1855, případně přisunout početné posily prodloužit je o další rok, nebo ukončit.

Britským jednotkám se však do poloviny měsíce navzdory všem obtížím podařilo navýšit útočnou kapacitu na dosud nevídanou úroveň. Ke dni 15. srpna 1855 bylo na obléhacích bateriích na obou britských útocích rozmístěno již 196 obléhacích děl a moždířů. Co se týče děl, jednalo se téměř výlučně o 68liberní a 32liberní kusy, tedy výrazně těžší materiál, než v případě všech předchozích ostřelování, vyžadující početnější obsluhy, rozsáhlejší zázemí a mnohem náročnější logistiku.¹⁰⁵⁹ Z denních inženýrských hlášení rovněž v této souvislosti vyplývá, že britský kontingent zřejmě narazil na své hranice ve smyslu schopnosti průběžně být jen udržovat a střežit tak rozsáhlý komplex obléhacích prací. Jeho jednotky jsou zvláště v noci nebezpečně rozptýlené a většina sil je pohlcována každodenními opravami po ruské dělostřelbě. Patnáctého srpna další memorandum generála Jonese již ztrácí obvyklý střízlivý a rezervovaný tón. „*Krýt se v předsunutých zákopech je mimořádně obtížné kvůli skalnatému charakteru podloží. Postup je tedy pomalý a dochází k mnoha ztrátám na životech... Práce*

1056 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 429.

1057 Ranken, ed., *Six Months at Sebastopol*, 36.

1058 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 436. Jones zmiňuje stejnou vzdálenost, do jaké již byly přivedeny francouzské útočné zákopy směrem na Malachovský vrch.

1059 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 159.

*jsou každou noc prováděny pod těžkou palbou kartáči a granáty. Ztráty jsou obecně vysoké, převážně způsobené střepinami granátů a kartáčovými projektily.*¹⁰⁶⁰

Na blízkost nepřátelských obléhacích postavení nijak nehleděl jeden z velitelů obrany města, admirál Pavel Stěpanovič Nachimov, který padl 10. července na předním valu Malachovského vrchu. Nedbal varování svých pobočníků, že nezvyklá černá barva jeho pláště a zlaté epoety budou lákat nepřátelské odstřelovače a dělostřelce. Po několika minutách, kdy dalekohledem pozoroval sapy, byl zasažen kulkou z pušky do hlavy a zemřel.¹⁰⁶¹ Ve vzácném příkladu vojenské kurtoazie spojenecké velení přerušilo následujícího dne palbu na pevnost během jeho okázalého pohřbu. Nachimov doplatil na střet starého prvku militárních kultur, tedy ostentativní vystavování se vysokých důstojníků na čáře dotyku možné nepřátelské palbě, což jim umožňovalo osobně působit na vojáky a provádět inspekce – s novým prvkem militární mechaniky, to jest vojáky-odstřelovači, vybavenými puškami s drážkovanou hlavní, které byly řádově přesnější, než staré hladkohlavňové muškety, z nichž by Nachimova v největší pravděpodobnosti na 200 metrů nikdo ani teoreticky neohrozil.

Obě strany po celou dobu až do začátku pátého ostřelování dne 17. srpna 1855 činily to samé: snažily se posílit stávající dělostřelecké baterie a pokud možno do omezeného prostoru obléhacích prací i obranné linie vměstnat ještě nějaké nové. Totlebenův nástupce plukovník Gennerich respektoval dosavadní taktiku a do ruských postavení nově umisťoval již jen další a další námořní karonády pro blízkou boční palbu hromadnou municí na útočící pěchotu. Pro tyto účely byly nasazeny osmnácti, čtyřicet a šestatřicetiliberní kusy, které standardně jednou ranou odpalovaly přibližně 240, popřípadě 316, nebo až 480 projektilů, odpovídajících velikostí municí do ručních zbraní. To byly ony smrtící „roje“, které slyšel Gowing bzučet kolem své hlavy. Hovořili jsme o tom, že militární mechanika jejich použití se promítala do roviny zkušenosti bojujících velmi podobným způsobem, jako později v případě zkušenosti nekryté pěchoty, vystavené palbě z kulometů na bojišti v první fázi I. světové války. Pokud se pokusíme přiblížit protipěchotní palebnou sílu ruských karonádových baterií pomocí srovnatelnějšího příkladu z oblasti militární mechaniky, můžeme například uvážit praktickou kadenci těžkého kulometu DWM MG 08, s níž šla německá císařská armáda do I. světové války. Ta činila přibližně 400 ran za minutu a ruští dělostřelci byli vycvičeni a zvláště během odrážení generálních útoků schopni pálit minimálně jednu ránu za minutu. Teoretická palebná kapacita jedné lehké a jedné střední ruské karonády byla tedy přibližně ekvivalentní palebné síle jednoho pozdějšího těžkého kulometu. Spojenecké jednotky, útočící v červnu i září na levé křídlo ruské obranné linie od Bastionu č. 2, přes Malachovský vrch až k Velkému Redanu o délce nanejvýš 3 kilometry, tak byly prakticky vystaveny protipěchotní palebné síle přibližně jedné poloviny z 603 karonád a lehkých pěchotních děl, určených pro blízkou protipěchotní obranu.¹⁰⁶² Taková palebná síla odpovídala tomu, kdyby na obranné linii bylo v dobře zabezpečených postaveních, která lze jen obtížně zničit předchozí dělostřeleckou palbou, umístěno přibližně 150 těžkých kulometů, tedy každých nejméně 20 metrů jeden. I pokud uvážíme skutečnost, že řada obsluh se musela uchýlit do podzemních krytů a mohla zahájit palbu až se zpožděním, tak i

1060 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 462.

1061 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдел II*, 18.

1062 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдел I*, 283.

polovina nebo čtvrtina takového počtu by vzhledem k pěšákům, útočícím v červnu přes 200 metrů nekrytého terénu, představovala smrtící palebnou sílu. Nelze se tedy divit zmíněným memorandům britského velitele vojenských inženýrů generála Jone-se, který zdůrazňoval, že podle jeho soudu útoky na takovou vzdálenost nemají příliš naděje na úspěch a pokud útočící kolony nedostanou k dispozici nástupiště, výrazně blíže postavené k ruské kontreskarpě, znovu utrpí devastující ztráty, které je rozbijí jako efektivní sílu.

Velení obránců si nicméně uvědomilo, že pád města se zřejmě neodvratně blíží, a 5. července schválilo generálovu Buchmejerovi projekt výstavby nového 450 sáhů dlouhého pontonového mostu, spojujícího severní a jižní stranu města v prostoru Michailovské a Nikolajevské baterie, který mohl být využit pro zásobování, ale také případnou evakuaci.¹⁰⁶³ Bojová aktivita v červenci a polovině srpna byla monotónní a spočívala s neustálé snaze spojenců hloubit nová útočná postavení a přibližovací zákopy, čemuž se obránci snažili čelit zejména soustavnými nočními výpady malých skupin vojáků, neutuchající palbou lehkými mozdíři a ručními zbraněmi a na pozadí toho těžké dělostřelecké baterie sváděly v nízké intenzitě neustálý souboj. Během šesti týdnů, od 11. července až do 17. srpna se tak například francouzské sapy směrem na Malachovský vrch posunuly jen o necelých 50 metrů, tedy přibližně pouze o jeden metr denně, přičemž za toto zpomalení postupu posádka zaplatila podle ruských záznamů ztrátou víc než 9.000 vojáků.¹⁰⁶⁴

Na ruské straně se posádky většinou kryly v nyní již početných podzemních úkrytech a například u Jeršova už vyvolávalo desetiměsíční obležení hluboce pesimistickou náladu. „Bez ohledu na to, jak jsme se... snažili rozptýlit, bez ohledu na to, jak jsme si nakonec zvykli nevzrušeně reagovat na hrůzy obležení Sevastopolu, se vše táhlo tak dlouho, že občas vyvolávalo tak těžkou melancholii, že samotná smrt by se nám v tu chvíli zdála sladká.“¹⁰⁶⁵ Ze zkušenosti bojujících z července a srpna se vyvozují zcela jiné závěry, než v případě vojenskoinženýrských deníků a zpráv. To, co již „nemohlo vydržet“, byli již spíše lidé, než materiál. Obležení pro své účastníky ztrácelo kulturní logiku, vojáci už přestávali vidět smysl svého konání: donekonečna opakovat jedno kolo zápasu za druhým bez jakéhokoli zřetelného výsledku a zásadního posunu. Zábava na 2. opevněném úseku, kde sloužil Jeršov, se začala zintenzivňovat a v podzemí v systému vykopaných krytů a chodeb byl nejen fyzicky, ale i kulturně „jiný svět“. „Na šestém bastionu bylo v podzemí koncertní křídlo a občas zde byly pořádány hudební sešlosti, houslista a klarinetista přišli ze 4. bastionu, flétnista z pátého... vojáci rádi poslouchali klasickou hudbu, ale občas se pomalu přešlo podle nálady na... spíše lidové písně... jednou se konal maškarní bál. Hezký kadet si oblékl ženské šaty a velmi pěkně zpíval za doprovodu nástrojů...“¹⁰⁶⁶

Reprezentace již stěží snesitelného dlouhodobého nasazení se v červenci a srpnu začínají zmnožovat, a to i z dalšího důvodu. Jeden z velitelů na Bastionu č. 4 Fedor von Drachenfels o tomto období napsal: „Museli jsme ale přetrpět všechny nesnáze, zejména to, že jsme v podstatě neměli čas na spánek. Celý den se střídalo a plnily úkoly a v noci se nedalo delší dobu spát. Velitelé baterií museli být neustále na valu nebo u střelen, aby mohli vydávat rozkazy. Krátké letní noci sotva stačily, abychom opravili to, co bylo

1063 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ II, 34.

1064 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ II, 38-44.

1065 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 229.

1066 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 225-226.

*během dne poničeno.*¹⁰⁶⁷ Drachenfelsovy zápisky jsou ze všech egodokumentů z obou stran jediným textem, který explicitně upozorňuje na prostý, ale velmi závažný fakt, že pokud základní logika materiálové bitvy spočívala v tom, že obránci „Totlebenova pudinku“ během nocí opravovali škody, které opevnění utrpělo během dne a tím spojenecké obláhatelé nutili k v součtu gigantické spotřebě munice a válečného materiálu a dlouhodobému extrémnímu nasazení, tak od začátku ledna 1855 se tato logika postupně vychylovala z prostých astronomických důvodů v jejich neprospěch a na konci července 1855 byla situace stěží udržitelná. Na začátku ledna 1855 se stmívalo kolem čtvrté hodiny odpolední a rozednívalo kolem osmé hodiny ranní a doba soumraku a tmy – kdy se mohlo pracovat v řádově větším bezpečí před palbou obláhatelů - tak činila téměř 16 hodin. V červenci 1855 ale doba soumraku a noci, kdy slunce zůstávalo pod obzorem, činila pouze něco málo déle, než 8 hodin a čas na práci, ale i na možný odpočinek, se dramaticky zkrátil. „*Kvůli tomuto věčnému nevyspání jsme všichni znatelně pohublí a byli krajním způsobem vyčerpáni, takže se mi často stávalo, že jsem kvůli únavě usnul na místě a spal do té chvíle, dokud mě jeden z dělostřelců neprobudil hlášením, že bylo zase nějaké dělo zničeno, nebo se stalo něco podobného...*“, uzavírá červencový zápis von Drachenfels.¹⁰⁶⁸ Materiálová bitva se již vychýlila v zásadní neprospěch obránců nejenom kvůli britské zásobovací železnici a schopnosti spojenců zečtyřnásobit sílu obléhací artilérie ve srovnání v říjnu 1854, ale také kvůli přírodním procesům, které nikdo z přítomných nemohl ovlivnit.

Poslední vyprošťovací útok

Dne 16. srpna dochází k poslednímu pokusu ruské polní armády o vyprošťovací útok, takzvané bitvě na Černé. Velení pevnosti soudilo, že přestože dokázalo v minulosti útočnickům zasadit těžké ztráty během neúspěšného pokusu o generální útok, tak situace je stále vážnější, posádka je navzdory kontinuálnímu příchodu nových posil vyčerpaná, ztrácí denně v průměru 250 mužů, jednotky jsou rozbité a musely být několikrát reorganizovány a poměr palebné síly se stále mění ve prospěch útočnicka. Generál Vrevskij provedl již na začátku července analýzu pro vrchního velitele krymské armády knížete Gorčakova, že pokud by se podařilo situaci před pevností nějakým zázrakem stabilizovat, do začátku zimy by tímto tempem posádka stejně ztratila více než 30.000 mužů jen průběžným nepřátelským ostřelováním.¹⁰⁶⁹ Bylo proto 10. srpna rozhodnuto pokusit se o ještě jeden útok z inkermanského směru na obléhací tábor s cílem donutit spojenece obležení ukončit.

Tento pokus o útok armády z postavení na Inkermanských výšinách a z prostoru u Mackenziova statku, navzdory pečlivému plánování i tentokrát mnohem koordinovanějšímu načasování a momentu překvapení za úsvitu, znovu selhal. Taktika byla stále stejná a přinesla stejný výsledek. Hluboké ruské pěchotní kolony zaútočily na spojenecké britské a sardinské pozice a byly znovu zmasakrovány převážně palbou z ručních zbraní na dlouhou vzdálenost. Jedině v otázce vojenské

1067 Федор фон Драценфельс, „Воспоминания Ф. фон Драценфельса,“ in Анон., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 2* (Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872), 50.

1068 Драценфельс, „Воспоминания Ф. фон Драценфельса,“ 51.

1069 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель II*, 57.

zdravotnické služby se ruské velení připravilo o poznání lépe, než před bitvou u Inkermanu. Milosrdná sestra Alexandra Krupskaja vzpomíná, že se na Mackenziově statku připravila polní nemocnice, kde bylo k dispozici 35 lékařů, stejný počet vojenských ošetřovatelů a pak všechny dostupné milosrdné sestry, tedy dvanáct z nich.¹⁰⁷⁰ Stejně to ale nestačilo a „během několika málo hodin byla pozice na Mackenziově hoře doslova zavalena zraněnými...“¹⁰⁷¹

Páté, předposlední ostřelování

Páté spojenecké ostřelování začalo následujícího dne po bitvě na Černé, tedy 17. srpna 1855 ve 4 hodiny ráno a jeho hlavním důvodem bylo kromě demonstrativní reakce na právě odražený vyprošťovací útok také ještě účinněji umlčet obranné baterie na prostoru budoucího plánovaného generálního útoku tak, aby znovu bylo možné rychlejším tempem vést obléhací práce bez zvýšeného rizika. Dalším motivem bylo zcela zjevně těžce poškodit samotné vnitřní město, které již bylo po červnovém obsazení Mamelonu spolehlivě v dostřelu. Jeršov si ve svém deníku postěžoval, že po tomto útoku skončila zvláštní dualita jeho existence během obléhání, kdy v „pasivních“ fázích se mohl vcelku volně pohybovat, chodit do knihovny a užívat si dočasné iluze mírového života. „Kam dosud létaly jen dělostřelecké rakety, dosáhly nyní i dělové koule a moždířové bomby... Už nebylo možné najít místa, kde by si člověk mohl odpočinout a být jen na chvíli zapomenout na vše, co ho obklopuje.“¹⁰⁷²

Ostřelování nezačalo pro britské jednotky zrovna dobře. „Vysunuté baterie na Levém útoku zahájily palbu s dobrým účinkem, ale brzy byly potlačeny těžkou palbou... Baterie č. VIII a XIV byly částečně zničeny, několik děl i lafet bylo demontováno... a ve všech těchto bateriích bylo velmi mnoho obětí.“¹⁰⁷³ Na Pravém útoku se však dařilo lépe, Velký redan byl poničen i s navazujícími bateriemi v kurtinách. Následně byla v noci pozorována početná pracovní skupina obránců před salientem Velkého redanu. Velící důstojník nařídil vést neustálou palbu z pušek do tohoto prostoru, čímž bylo po celou noc bráněno opravám.¹⁰⁷⁴ V půl páté ráno 19. srpna „pak byla znovu obnovena palba, na kterou nepřítel odpovídal již slabě.“¹⁰⁷⁵ Ukázalo se, že palba z Malachovského vrchu a Velkého Redanu je v podstatě umlčena a pokračovalo se v ražení sap a útočná palba zeslábla. „Nehledě na energické protiúderů našeho dělostřelectva dosáhly nepřátelské baterie v krátké době viditelnou převahu nad naším Bastionem č. 2 a Malachovským vrchem. Opevnění byla silně poškozena, téměř všechny střílny zničené a hlavní příkopy zavalené zeminou, odpadávající z valu,“ shrnuje situaci ruské hlášení.¹⁰⁷⁶ Podle ruských inženýrů se negativně projevuje dlouhotrvající sucho, které způsobilo, že nedostatečně pěchovaná zemina v gabionech ztratila soudržnost. Zemní nakrytí muničních skladů na hlavních pevnostních prvcích také ztrácelo odolnost. Britské jednotky celkem vypálily 26.270 projektilů za 3 dny od 17. do 19. srpna, přičemž k 20. srpnu nahradily všechny ztráty a měly na pozicích v bateriích 198 děl a moždířů.¹⁰⁷⁷

1070 Крупская, Воспоминания Крымской войны сестры Крестовоздвиженской общины, 37.

1071 Крупская, Воспоминания Крымской войны сестры Крестовоздвиженской общины, 38.

1072 Ершов, Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера, 178.

1073 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 160.

1074 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 162.

1075 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 467.

1076 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель II, 133.

1077 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 164.

I von Drachenfels, stále aktivní na Malachovském vrchu, ve svých vzpoímnkách zaznamenává stejnou situaci. Spojenecká palba byla tak intenzivní, že se její následky už nejen nedaly pravidelně napravovat, ale začaly se zadržovat i pro armádu klíčové součásti militární mechaniky, jako například péče o zraněné. „*Nebudu podrobně popisovat všechny hrůzy této války, protože není možné si ani představit, co se nám vše stalo během těchto dní. Bylo zcela jasno, ale kvůli dýmu a prachu ze země nebylo vůbec vidět slunce... Do... zemních náspů se moždířové bomby zarývaly tak hluboko, že zemina se rozlétávala široko daleko a zraňovala.... měl jsem hlavu celou do krve od odlétávajícího písku a šterku a téměř jsem nemohl hýbat rukama ani nohama kvůli množství modřin od odražených kamenů. Sotva jsme v noci zvládli odnést zraněné... i těla mrtvých a tak jsme si zvykli na jejich přítomnost, že už jsme si jich téměř vůbec nevšíмали. Trhalo nám ale srdce poslouchat nářek zraněných. Velmi silně trpící nás prosili jen o jedno, abychom jim prokázali laskavost a ukončili jejich trápení. Mnohým z nich by to jistě velmi ulehčilo. Jednou jsem slyšel jak se za traverzou někdo nahlas modlí.... Našel jsem tam jednoho z našich statečných námořníků, jak měl jednu nohu ustřelenou a druhou těžce zraněnou. Když mě spatřil, objal mě za nohy a ve jménu Boha a všeho, co mě bylo svaté, mě prosil, abych ho dorazil. Jen s obtížemi jsem se vyprostil a běžel za nosiči raněných, našel je a se slzami v očích jsem je uprosil, aby ho také odnesli a nenechávali ležet. Věřím, že by se mnou souhlasil každý sevastopolec, že podobné scény, jejichž svědky jsme často byli, nám těžce poznámávaly duši a představovaly jeden z hlavních důvodů našeho trápení.*“¹⁰⁷⁸

V následujících dnech a zejména v noci pokračuje praxe vedení husté střelby z pušek na Velký redan, budoucí cíl generálního útoku, která tak značně znesnadňuje opravy poškození, způsobených nedávným ostřelováním.¹⁰⁷⁹ Tato snaha však znovu přichází vniveč, neboť 20. srpna již Elphinstone, který drží noční službu na Pravém útoku hlásí, že obránci obnovili těžkou palbu v noci na jeho pracovní skupiny, která byla tak intenzivní, že raději všechny své muže preventivně stáhl a shrnující hlášení zdůrazňuje, že „*každou noc se znovu na naše zákopy snášel příval těžké palby granáty, plnými projektily i kartáči, který si vyžádal početné oběti.*“¹⁰⁸⁰ V tu chvíli ale britští plánovači netušili, že situace na ruské straně je poprvé od října 1854 kritická a mnoho poškozených děl, lafet nebo platform již nemohlo být vyměněno, protože pro to již nebyl čas ani lidské síly a z hlediska militární mechaniky se tak jedná o svého druhu poslední vzepětí a mobilizaci všemožných zdrojů na strany obrany, kdy posádka každý den ztrácela palbou téměř 1.000 mužů.¹⁰⁸¹ Páté ostřelování tak znovu zdánlivě opakuje stejný vzorec všech předchozích. Po krátkém úspěchu se z hlediska spojenců znovu situace na první pohled vrací do předchozího stavu. To je ovšem základní logika materiálové bitvy, která je před Sevastopolem vedena již od října 1854.

První známkou změněné situace ale bylo to, že navzdory trvajícím těžkým obranným palbám byla ke 20. srpnu hlášena pátá britská paralela jako dokončená v celkové délce 600 yardů. Právě z ní byly od 22. srpna raženy na základě silného tlaku ze strany velení vojenských inženýrů další útočné zákopy směrem na Velký Redan. Celá situace před pátým ostřelováním se opakovala a až po dalších osmi dnech dne 1. září generál Simpson hlásil předsedovi vlády, že čela útočných sáp se nachází při-

1078 Драценфельс, „Воспоминания Ф. фон Драценфельса,“ 56-57.

1079 Např. Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 472. Hlášení z Pravého útoku typicky uvádělo: „*Z našich předsunutých zákopů byla vedena ostrá palba z pušek na levou i pravou líc Redanu, na kterou nepřicházela téměř žádná odpověď.*“

1080 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 474-475.

1081 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель II*, 135.

blíže 150 metrů od Velkého redanu, od jeho salientu a je možné podle něj uvažovat o generálním útoku.¹⁰⁸² V denních hlášeních se objevují lakonická vyjádření jako „nepřátelská palba v noci jako obvykle,“¹⁰⁸³ nicméně, jak se sapy z páté paralely dostávaly stále blíže k Velkému redanu, obranná palba byla navzdory vyčerpání posádky stále přesnější a hustší, protože byla vedena na stále kratší vzdálenost. Jak v noci na 27. srpna zaznamenal ve svém hlášení poručík Ranken, „palba z Redanu byla velmi těžká a byla vedena po celou noc. Kartáče a granáty byly zejména cíleny na naše útočné zákopy a způsobily těžké ztráty mezi strážními jednotkami, přičemž jen 90. pluk ztratil 36 padlých a raněných.“¹⁰⁸⁴

S tím, jak se díky snižující vzdálenosti zvyšuje přesnost a smrtonosnost obranné palby, přičemž síly obránců jsou již napjaté a obležení evidentně spěje do finále, britské velení začalo téměř každý den udílet početné finanční odměny, obvykle dvě nebo tři libry v hotovosti vojákům a poddůstojníkům, kteří jsou v hlášeních zmíněni jako stateční a dobře plnící své povinnosti. Tato praxe dříve nebyla vůbec běžná. Je však jasné, že spolu se zhoršující se situací musí velení muže více motivovat. Částka tří liber v hotovosti byla pro pěšáky vysoká a v praxi představovala ekvivalent jejich čisté dvouměsíční mzdy po srážkách. Britové ztrácejí každou noc v zákopech 50 až 100 vojáků, což je tempo, které si na rozdíl od ruské armády nemohou dlouhodobě dovolit. Velitelé jsou postaveni před nelehkou volbu. Postup vpřed je mimořádně pomalý kvůli těžkému terénu. V noci na 30. srpna 1855 píše službukonající Elphinstone své hlášení již v silně pesimistickém tónu a uvádí, že „terén je stále skalnatější. Vrchol malé vyvýšeniny je celý ze skály a nemá na sobě téměř žádnou zeminu. Musíme však postoupit dalších nejméně 150 metrů, než získáme dostatečně široké výstřelné pole na nízké flankovací baterie na Redanu.“¹⁰⁸⁵ Současným tempem by však tento postup trval nejméně dva měsíce, což by znamenalo další několikatisícové ztráty. Dostat pod účinnou palbu z pušek, cohoornů a lehkých děl Elphinstonem zmíněné „nízké baterie“ bylo mimořádně důležité. Tyto baterie hrály hlavní roli v Totlebenově plánu odrazení generálního útoku, neboť byly osazeny zmíněnými námořními karonádami, nabitými plnou dávkou kartáčů, protipěchotní munice, během obléhání mlčely a jejich obsluha čekala výlučně na generální útok. Pokud by nebyly vážně poškozeny nebo umlčeny, bylo možné při generálním útoku znovu očekávat masivní ztráty.

Po delší době se rovněž obránci pouští do posledních nočních výpadů, které jsou nyní usnadněny blízkostí obléhacích prací. Poručík inženýr Dumaresq zaznamenává v noci na 31. srpna jeden takový výpad: „Přibližně v půl jedné v noci nepřítel v síle 20 nebo 25 mužů zaútočil podél malé úžlabiny směrem na pátou paralelu. Pracovní skupina uprchla v úplném zmatku navzdory opakovaným snahám kapitána Wolseleyho z 90. pluku je shromáždit a Rusové poničili přibližně třicet gabionů, naházeli je do zákopu a následně ustoupili, přičemž po celou dobu vedli hustou palbu z pušek, která si vyžádala po-

1082 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 175.

1083 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 486.

1084 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 488-489. Jedná se o stejného G. E. Rankena jako autora námi zkoumaného a citovaného egodokumentu v hodnosti majora. Ranken byl totiž mimořádně povýšen o dvě hodnosti za podle svých nadřízených exemplární statečnost tváří v tvář nepříteli během závěrečného útoku na Velký Redan dne 8. září 1855. Na jeho úseku byly celkové ztráty této noci 54 mužů.

1085 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 495.

četné ztráty... v noci se už nepracovalo," a jen na Dumaresqově úseku Britové ztratili 45 mužů.¹⁰⁸⁶

Šesté ostřelování a pád Sevastopolu

Těsně po pátém ostřelování se ve vojenské nemocnici generál Totleben zotavil nato-lik, že zaslal svému nástupci, plukovníku Gennerichovi 20. srpna 1855 písemný rozkaz, v němž dával najevo, že podle jeho soudu je konečný generální útok na dosah ruky. Rozhodl se nasadit prostředky minové války. Pokud se na britském úseku a u Malachovského vrchu „nepřítel přiblíží sapami na 25 sáhů... vykopejte protiminové chodby, abyste zničili jeho práce a exploze kalkulujte podle blízkosti nepřátelských obléhacích prací...“ a dále nařídil urychlit stavbu záchytného druholiniového postavení (retranchementu) na Malachovském vrchu a přijmout všechna potřebná opatření při vědomí, že generální útok vyrazí nepochybně proti Malachovu a Velkému redanu.¹⁰⁸⁷ Je zajímavé, že z následných ruských záznamů vyplývá, že Gennerich nařídil vykonat vše, kromě kopání nových protimin. Těm se nikdo nevěnoval a o důvodech takového rozhodnutí nejsou k dispozici žádné další prameny, i když se podle hlášení ruských sapérů francouzské útočné zákopy ráno 4. září dostaly na vzdálenost pouhých 18 sáhů od kontreskarpy Malachovského vrchu.¹⁰⁸⁸ Gennerich evidentně odmítl naplnit klíčové ustanovení Totlebenova memoranda, protože po útoku zde nebyly nalezeny žádné stopy po systematictější přípravě protiminových chodeb. Situace na dějišti minové války před Bastionem č. 4 byla dlouhodobě stabilizovaná ve prospěch obránců a na konci srpna se ruským minérům podařilo dokonce pod všemi vysunutými francouzskými chodbami připravit camouflety o kalibru 120 pudů střelného prachu, které mohly být kdykoli odpáleny.¹⁰⁸⁹ K tomu ale nikdy nedošlo

Na budoucím finálním útočném úseku baterie obránců vedly téměř z posledních zásob a sil obrannou palbu, ale srovnání dostupných pramenů ukazuje že od 21. srpna do 4. září obránci reagovali na zaregistrovaných 132.528 dělových projektilů, vypálených obléhateli, pouze 51.725 vlastními.¹⁰⁹⁰ K tomu připočteme odhadem nejméně půl milionu projektilů z ručních zbraní, které si obě strany vyměnily na útočném úseku. V uragánu palby již definitivně „průmyslového“ charakteru se po téměř jedenácti měsících konečně militární mechanika opotřebovávající války zřetelně naklání na stranu obléhatele. Posádka během dvou týdnů ztrácí dalších deset tisíc mužů a její možnosti se začínají viditelně omezovat.¹⁰⁹¹

Dne 5. září 1855 za úsvitu tedy začalo poslední, šesté ostřelování, představující ještě vyšší krátkodobé vypětí palebné síly obléhatelů. Anonymní důstojník 22. ruského pěšího pluku si zapsal do deníku, že „v devět hodin ráno spustil nepřítel na celou obrannou linii Sevastopolu tak strašlivě ničivou palbu, že ve vojenských dějinách o ničem takovém nikdy nikdo neslyšel. Dalo by se to přirovnat pouze k sopečnému výbuchu a této ra-

1086 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 498-498.

1087 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ II*, 141-142.

1088 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ II*, 148-149.

1089 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ II*, 153.

1090 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ II*, 149. Gennerich hlásil, že palba obléhatelů je tak silná, že obsluhy již mají nepotlačitelný strach a spíše se skrývají, než aby vedly palbu ze svých děl a na blížící sapy se střílí většinou už jen z pušek nebo malých coehoornů, krytých za traverzami.

1091 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ II*, 154.

*dosti se nám dostávalo po tři dny a tři noci.*¹⁰⁹² Teprve nyní, po pěti předchozích neúspěšných pokusech, získává dělostřelectvo obláhatelů již trvalou převahu nad obránci. Už šestého září hlásí dělostřelci, že Malachovský vrch zcela ztichl a palba z Redanu a dalších míst byla již velmi slabá. Britové zaznamenávali zcela zanedbatelné ztráty, sedmého září měli jen 1 mrtvého a 12 zraněných.¹⁰⁹³ Již několik dní před jeho začátkem ruská hlášení konstatovala, že spojenci i během ostřelování „nízké intenzity“ získávají stále výraznější převahu v protibaterijní palbě a „během posledních dnů popisovaného období už nemohlo být ani řeči o úspěšném boji s nepřátelskými bateriemi... každý den byly na mnoha místech naše valy téměř srovnány se zemí a hlavní příkopy byly do poloviny zasypané zeminou, odpadávající z valů.“¹⁰⁹⁴ Britská inženýrská hlášení z těchto dnů zaznamenávají usilovné rozšiřování a zesilování páté paralely, kam bylo v noci na 8. září již umístěno 77 žebříků pro chystaný generální útok.¹⁰⁹⁵

V ruských hlášeních se objevuje z hlediska významů již marná snaha vyjádřit intenzitu a z hlediska aktérů děsivost poslední palby, protože superlativy v hlášeních došly před několika měsíci.¹⁰⁹⁶ Místo toho se objevují reprezentace toho, že toto už je boj v němž definitivně nemá žádný smysl se angažovat. Nikolaj Stěpanovič Miloševič ve svém deníku zaznamenává, že na jeho pozici, Bastionu č. 5, se po zahájení šestého ostřelování tváří v tvář jeho intenzitě vojáci začali chovat podle jeho soudu fatalisticky a téměř sebevražedně. Na jedné části bastionu, Azarevově baterii, byla pod improvizovaně zavěšeným liturgickým svítidlem (*паникадило*) umístěna ikona sv. Mikuláše. Prvního dne ostřelování Miloševič strnul úžasem a zapsal si, že v nejhustší palbě před ikonou klečela skupina vojáků a modlila se, přičemž otevřené prostranství před ikonou rozhodně nebylo bezpečné, právě naopak.¹⁰⁹⁷ Chování těchto vojáků neinterpretuje jako chvályhodnou náboženskou horlivost, ale jako demonstrativní projev již naprostého fatalismu.

Oficiální ruská hlášení sdělovala, že proti Bastionu č. 2 u levého boku Malachovského vrchu působilo nejméně 60 těžkých děl a 30 moždířů obláhatelů a během prvního dne ostřelování zde bylo z posádky, čítající 600 mužů celkem 400 zabito nebo těžce zraněno. Všechna děla na místě byla zničena, nebo jejich palba musela být zastavena kvůli zničeným lafetám. Valy a střílny už nebylo možné opravovat a posádka celé pevnosti ztratila během jednoho dne 2.000 vojáků.¹⁰⁹⁸ Hlášení končilo slovy, že „Bastion č. 2 se proměnil na hromadu trosek... a dokonce i důstojnické podzemní kryty byly poškozeny a hrozilo jejich zhroucení.“¹⁰⁹⁹ Kapitán Petr Vladimirovič Alabin byl nasazen přímo na bastionu a první den posledního ostřelování sčítal moždířové bomby a došel k tomu, že za prvních 40 minut jeho služby jich na bastion dopadlo

1092 Anonymní důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастополя сь 1854 по 1856 г.“, 31.

1093 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 181.

1094 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель II*, 146.

1095 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 524.

1096 Kapitán Petr Vladimirovič Alabin naposledy používá ve svém deníku metaforu pekla. O začátku posledního ostřelování si zapsal: „*Sotva se rozednilo, tak se rozeběhlo šesté ostřelování Sevastopolu... před pravou polovinou obranné linie se rozevřely brány pekelné a oblaka plamenů a dýmu... se na ni vyřítily jako hotová smrt. Už nebylo možné rozpoznat jednotlivé výstřely, byl slyšet jenom děsivý řev, který je možné přirovnat pouze k duši ubíjejícímu řevu bouře na moři...*“ Алабин, *Четыре войны*, 515.

1097 Милошевич, *Из записок севастопольца*, 77.

1098 Stejnou poznámku učinil Miloševič ohledně Bastionu č. 5. První dvě hodiny palby šestého ostřelování podle něj zcela zničily všechny opravy, které byly provedeny v noci a další již nebylo možné provádět. Милошевич, *Из записок севастопольца*, 77.

1099 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель II*, 161.

147, což byla palebná intenzita, které se s obvyklým prostředky dalo vzdorovat jen s mimořádnými obtížemi.¹¹⁰⁰ Sedmého září se ve stejném stavu ocitl i Malachovský vrch, kde byly všechny podzemní kryty zaplněny stovkami zraněných, které už nebylo možné nikam evakuovat. Po nějaké době se na místo dostavilo množství žen a vdov námořníků a vojáků a začalo v rámci možností pod těžkou palbou odnášet zraněné, protože ostatní vojáci na to již neměli síly a nemohli být veliteli odvoláni od plnění svých povinností. Von Drachenfels si onoho dne stručně zapsal, že „každý dobře mířený dělový projektil probíjel naše násypy a naše ztráty na lidech byly děsivé“ a již nebyly kapacity na opravy obranných postavení.¹¹⁰¹

Spojenci už byli schopni střilet trojnásobně intenzivněji, než obránci a jen sedmého září zasypali obranné pozice nejméně padesáti tisíci výstřely z děl.¹¹⁰² Teprve nyní ruští sapéři obdrželi od plukovníka Gennericha rozkazy začít v kontreskarpách Bastionu č. 2, Malachovského vrchu a Velkého Redanu hloubit protiminové chodby, ale kvůli polozasypaným příkopům a prudké palbě z pušek se jim to téměř nedařilo a inženýři hlásili, že z „nasazených 35 příslušníků 3. sapérského praporu bylo na místě 29 zabito“. Pod velením inženýra poručíka Frolova se nicméně podařilo založit několik velkých podpovrchových náloží, na které se spotřebovalo několik set prachových náplní pro děla, která již byla zničena a nemohla střilet.¹¹⁰³

Stejného dne bylo na spojenecké straně rozhodnuto o datu a způsobu provedení finální zteče. Někteří britští velitelé, jako například podplukovník Sterling z Horalské brigády doufali, že velení bude realistické a útok bude podniknut pouze na Malachovský vrch. „Je vysoce pravděpodobné, že Francouzi a Angličané společně zaútočí na Malachovský vrch a Redan bude pouze umlčen dělostřelbou. Nikdo nepochybuje o úspěchu, ale bude to velmi krvavé,“ napsal Sterling v dopise již 26. června.¹¹⁰⁴ Nicméně nakonec byl v britském sektoru stanoven jako jediný cíl útoku znovu Velký Redan, pro což byly k nemilému překvapení všech zúčastněných vyčleněny jednotky 2. a Lehké divize s podporou vojenských inženýrů a sapérů.

Rozkaz předpokládal, že na páté paralele bude také rozmístěno na 200 elitních střelců, jejichž jediným úkolem bude vést ostrou palbu do dělových střelen na Redanu a maximální možné míře tak znemožnit vedení blízké palby protipěchotní municí na útočnou kolonu.¹¹⁰⁵ Na ruské straně už dávno přestal fungovat mechanismus průběžného opravování poškozených postavení během noci. Gennerichova hlášení shrnovala, že v budoucím dějišti generálního útoku ještě před začátkem posledního ostřelování „od 22. srpna do 4. září jsme celkem na straně u Korabelnoj ztratili 54 děl i s lafetami. Většina z nich už nebyla vyměněna.“¹¹⁰⁶ Od pátého září se také nevyměňovaly obsluhy ani nestřídaly směny na ruské straně, takže v okamžiku generálního útoku, stanoveného na osmého září, většina ruských vojáků na útočném úseku v počtu převyšujícím 40.000 mužů nespala po dobu přesahující 48 hodin, takže jejich bojová kapacita byla podstatně snížena.

1100 Алабин, *Четыре войны*, 515. „Toto číslo může poskytnout určitou představu o tom, co se zde odehrává. Před bombami se není kde skrýt.“ Muselo se jednat o palbu ze všech druhů moždírů včetně lehkých coehoornů.

1101 Драженфельс, „Воспоминания Ф. фон Драженфельса,“ 56-57.

1102 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель II*, 166.

1103 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель II*, 169.

1104 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 358.

1105 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 534.

1106 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель II*, 148.

Osmého září pak obléhací baterie od úsvitu vedly usilovnou palbu. Ruské vedení útok očekávalo takto brzo ráno a nechalo obsadit obrannou linii co největším počtem vojáků. Místo útoku ale přišlo další kolo ostřelování a seřazené jednotky utrpěly těžké ztráty.¹¹⁰⁷ Palba kulminovala před polednem, kdy náhle nastala přestávka a pak překvapivě začal generální útok, po celých jedenácti měsících obléhání. Podle spojeneckého plánu byl první na řadě Malachovský vrch, jehož posádka, složená ze třech pluků o celkové síle 1.400 vojáků a 500 dělostřelců, se nezmohla na efektivní odpor. Útok, jehož východiskem byla postavení, vzdálená necelých 70 metrů, „byl proveden tak nečekaně a důrazně, že posádka byla zcela zaskočena. V tuto chvíli se lidé uchýlili do krytů... protože jim byl vydáván oběd.“¹¹⁰⁸ Útočící divize francouzského generála Mac Mahona v síle více než šesti tisíc mužů do postavení pronikla téměř okamžitě. Po krutém boji zblízka byla posádka rychle pobita nebo zahrnuta na ústup a během několika minut byla na kamenné věži, dominantě Malachovského vrchu, viditelně vztyčena francouzská vlajka, což byl signál k útoku britských kolon na Velký Redan. Do prostoru vrchu nastoupily nejméně dvě další francouzské brigády a postavení bylo definitivně dobyt, navzdory několika pozdějším pokusům o protiútok, vedených osobně plukovníkem Gennerichem a také útoku kazaňského pluku lehké pěchoty ve směru od levé kurtiny. Jeho anonymní důstojník si ale zapsal, že v tuto chvíli na ně francouzští vojáci z boku obsazeného Malachovského vrchu „spustili smrtící palbu z pušek a nehledě na to, že nás z toho směru chránily traverzy, utrpěli jsme těžké ztráty...“¹¹⁰⁹

V zásadě stejným způsobem byly rychle téměř z chodu dobyty rozvaliny Bastionu č. 2. Zde se rovněž obědvalo. „Vojáci jedli kaši a snažili se krýt před strašnou palbou“ a útočící jednotky se dovnitř dostaly za méně než minutu, neboť příkop prvku byl téměř zasypán zeminou z dělostřelbou zničených valů.¹¹¹⁰ Útočná akce byla mimořádně rychlá a službukonající von Drachenfels později zapsal jen toto: „Přesně v pravé poledne všechny nepřátelské baterie vypálily salvu a pak začal útok. Francouzi vyskákali ze zákopů... a téměř okamžitě byli na valu. Vypálil jsem po nich a dal rozkaz znovu nabíjet. Stál jsem u posledních dvou děl, které mohly krýt kurtinu směrem na Bastion č. 2... přeběhl jsem k druhému, jehož obsluha byla pobita... odpálil jsem ho, popadl dva vojáky většího pluku, kteří byli poblíž a sotva jsem je postavil k dělu a začal jim vysvětlovat, co mají dělat, tak padli mrtví k zemi... vyhlédl jsem nahoru a spatřil Francouze, jak na nás střílejí a házejí po nás vším, co mají po ruce.... A náhle jsem obdržel ránu, která mě porazila na zem, zlomila mi lopatku a dvě žebra...“¹¹¹¹

Britský útok na Velký redan, vyvrcholení celého obležení, začal okamžitě poté, co byl dán signál vztyčením francouzského praporu na kamenné věži na Malachovu. Od počátku byl chápán, důstojníky i vojáky, jako vysoce riskantní a problematická operace. Útočné koloně prvního sledu velel plukovník Windham, kte-

1107 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ II, 183.

1108 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ II, 185.

1109 Анон., „Казанский полк при штурме 27-го августа“, In Анон., Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 2. (Санкт-Петербург: Типография А. Граншеля, 1872), 41.

1110 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ II, 189.

1111 Драхенфельс, „Воспоминания Ф. фон Драхенфельса,“ 62-63. Drachenfels byl těžce zraněn, zajat, ošetřen a nakonec hospitalizován ve francouzské polní nemocnici až do konce října, pak byl převezen na rekonvalescenci do Konstantinopole a nakonec byl až v únoru 1856 vyměněn za jiné zajatce. Tamtéž, 64.

rý si byl dobře vědom velmi morálky mezi nasazenými jednotkami. Vojáci odkazovali na první, katastrofálně neúspěšný pokus o útok v červnu a kromě toho byli již delší dobu přesvědčeni, že Redan je stejně jako ostatní ruské obranné prvky opatřen demoličními minami a pokud jej dobudou, ruští sapéři ho vyhodí do povětří. To mohli vcelku snadno učinit, protože měli k dispozici na rozdíl od britských nebo francouzských sapérů patřičné elektrotechnické vybavení. Windham si již 12. června zapsal do deníku výpověď jednoho dezertéra, který mu sdělil, že „zaslechl jisté zvěsti o tom, že město je celé podminováno a že Rusové jsou připraveni nálože odpálit a přejít na Severní stranu poté, co vyrazíme do útoku.“¹¹¹² Ostatně i samotný velitel útočných jednotek byl přesvědčen o neúspěchu celého plánu. Noc před útokem si do deníku zapsal, že „Hodnotím tento útok jako zcela jisté fiasko, pokud Rusové sami neustoupí v reakci na obsazení Malachovského vrchu Francouzi.“¹¹¹³

Britské útočné kolony měly situaci ztíženou tím, že po útoku na Malachov už byl na celé ruské linii vyhlášen poplach, takže o momentu překvapení se nedalo vůbec hovořit. Seržant Timothy Gowing píše o tom, že v jeho jednotce zavládla odhodlaná, ale fatalistická nálada. „Někteří z nás, kteří prodělali celé tažení, si potřásli rukama s ostatními a rozloučili se: ‚Tady jde do tuhého, sbohem, starý brachu. Napiš za mě rodičům, pokud se nevrátím,‘“ zapsal si do deníku.¹¹¹⁴ Gowing také jako jediný píše o tom, že před útokem bylo vojákům vydáno velké množství rumu. „Nastoupili jsme v devět hodin. Každý muž dostal na místě sklenici rumu a již předtím jsme dostali přiděl rumu na dva dny.“¹¹¹⁵ Znamenalo to, že muži zřejmě dostali podle všeho více než 350 ml tvrdého alkoholu a je vysoce pravděpodobné, že svůj přiděl během čekání na rozkaz k útoku celý vypili. Poručík Stewart ze 42. pluku později vzpomínal, že jeho jednotka sice byla až ve třetí vlně a do akce nakonec nešla, ale i vojáci přímo z jeho roty dostali 8. září tolik rumu, že byli silně opilí ještě devátého září brzy ráno.¹¹¹⁶

Rozkaz nakonec přišel téměř okamžitě poté, co byl zpozorován smluvený signál z Malachovského vrchu, dobytého francouzskými jednotkami. Timothy Gowing zaznamenal zkušenost zcela stejnou, jako v případě prvního červnového útoku. Britské jednotky rychle vyskákaly z předních zákopů a téměř okamžitě na ně obránci stejně jako v červnu zahájili silnou palbu kartáčovou municí a z ručních zbraní. „Běželi jsme tak rychle, jak to bylo možné, dokud jsme se nedostali do předsunutého příkopu, odkud jsme vyskočili na val a pak vyběhli ke zkrvaveným valům Redanu ve vzdálenosti přibližně 200 metrů. Komukoli, kdo je přeběhl... se zdálo vlastní přežití jako zázrak, protože ubozí chlapi padali mrtví jeden přes druhého... kartáčové střely trhaly naše lidi na kusy... a zdálo se mi, že útočíme přímo do chřtánu smrti.“¹¹¹⁷ Slovy ruského hlášení v tuto chvíli „Angličané během několika minut využili polorozbořeného stavu prvku a probili se do něj poblíž salientu. Zde na ně zaútočil na bodák vladimírský pluk, rozpoutal se boj muže proti muži a naši vojáci byli brzy obráceni na ústup. Nepřítel... ovládl obě líce prvku a začal za-

1112 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 145.

1113 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 181.

1114 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 158.

1115 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 155.

1116 Anon. (G. J. F-S.), ed., „Crimean Letter,“ 189.

1117 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 162.

klínovávat děla a ničit lafety a vedl přestřelku se zbylými obránci,“ shrnuje pozdější zpráva Totleben.¹¹¹⁸

Windham v soukromém dopise generálu Simpsonovi napsal následující: „Zaútočili jsme přímo na Redan, následovalo nás několik gardistů a důstojníků, překročili jsme příkop a dostali se dovnitř třetí dělovou střílnou na levém lici, ale tu jsem se náhle ocitl uprostřed nepřátelského postavení téměř sám. Vojín Hartnady ze 41. pluku byl další, kdo šel za mnou a byl zraněn, stejně tak voják Kenealy a jako třetí přišel Dan Mahoney, kterému nicméně okamžitě prostřelili hlavu. Dělal jsem vše možné, abych muže osobně povzbudil a přiměl k dalšímu postupu, neustále jsem chodil kolem nich, povzbuzoval je, nařizoval, aby nasadili bajonety atd. Vše bylo marné. Ti, kteří se dostali mezi val a traverzy, byli z různých pluků, neznali mě, ani sebe navzájem... a bylo mi řečeno, že je zastavilo přesvědčení, že celé postavení je podminované... Došlo k mnoha projevům individuální statečnosti, zvláště v případě důstojníků a mnoho starých vojáků se chovalo dobře, ale nebyla přítomna ‚kolektivní kuráž‘ a bez ní je nemožné bojovat proti přesile.“¹¹¹⁹ Krátce poté se soustředily početnější síly obránců a druhý protiútok podle ruských hlášení už britské vojáky vyhnal z Redanu, ale útočná kolona se přeskupila a její velitel, plukovník Windham, zavelel k druhému útoku, který byl rovněž úspěšný. Po nějaké době ale plukovník Mezenecov, velitel selenginského pluku, zorganizoval třetí protiútok, který oslabené britské jednotky z Redanu definitivně vytlačil, přičemž obránci vzali asi padesát zajatců.¹¹²⁰ Poté, co se útočné jednotky musely z Redanu stáhnout, byla na něj vedena další palba, ale z Redanu už nebyla vedena odvetná střelba.¹¹²¹ V tu chvíli role obléhacího dělostřelectva skončila. Reilly následně shrnuje, že obránci měli před šestým ostřelováním k dispozici 806 těžkých děl a moždířů a celková spotřeba munice dosáhla téměř 1,5 milionu projektilů.¹¹²² Palebný souboj řádově překonával cokoli, co se od října 1854 před Sevastopolem odehrávalo. Pozdější průzkum dobytých pozic zjistil, že na obranných bateriích bylo před posledním ostřelováním rozmístěno 1.254 děl a moždířů, z nichž nejvíce bylo těžkých 42- a 32liberních námořních děl.¹¹²³

Opakovaný neúspěch britských jednotek na Velkém Redanu a následný postupný ústup představuje z hlediska britské militární kultury definitivní faktor toho, proč je krymská válka, v obléhání Sevastopolu jednoznačně kulminující, dodnes v rámci britské militární kultury vnímána značně problematičtě. Neúspěch při útoku na Velký redan představuje finální „skvrnu“, demotivující faktor a zdroj hlubokého a tentokrát již trvalého zoufalství a hanby nejrozličnějších druhů aktérů na britské straně, který poznamenal celou interpretaci krymské války a obléhání Sevastopolu v britské militární kultuře, zejména u většinově převažujících konzervativních zpracování. Zoufalství, hanba a frustrace britských vojáků všech hodností se postupně prohlubovalo již od podzimu 1854 a již během prvního generálního útoku na Mamelon, Kamenolom a White Works v červnu 1855 bylo očekáváno vyvrcholení dlouhých měsíců tvrdého nasazení. Na britské straně ale nebylo obecně vnímáno dostatečné zadosťučinění, neboť dobytí ruských ostroželeckých pozic u Kamenolomu bylo řádově snazší operací, než francouzský útok na Mamelon a White Works a navíc o

1118 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель II, 198.

1119 Pearce, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 189.

1120 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель II, 200.

1121 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 186.

1122 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 199.

1123 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 587.

několik dnů později proběhl nepovedený útok na Malachovský vrch a Velký redan, během nějž byla britská útočná kolona téměř celá rozprášena kartáčovou palbou zblízka, utrpěla těžké ztráty a ustoupila, aniž by čehokoli dosáhla. Finální generální útok z osmého září se tak měl stát podle očekávání skutečnou kulminací boje a již nezpochybnitelným zadostiučiněním, velkým vítězstvím, které svým účastníkům připíše vysokou čest a získá obecný respekt a dobytí Velkého redanu se stane ústředním symbolem vyprávění, sdělujícího významy britské vojenské moci. Úspěšný útok na Velký redan se měl stát dalším Waterloo.

Nic z toho se nestalo. Útok na Velký redan podle mínění mnoha zúčastněných přímo hanebně selhal, vojáci nakonec v panice uprchli zpět do výchozích postavení a skutečně poslední, zcela poslední šance na triumf, vítězství a zadostiučinění se rozplynula ráno devátého září, na které britské velení plánovalo druhý útok s nasazením početnějších a zkušenějších jednotek v čele se skotskou *Highland Brigade*. Velení obránců usoudilo, že poté, co francouzská armáda na rozdíl od britské při generálním útoku z 8. září uspěla a dobyla strategicky položený Malachovský vrch, jsou následkem toho obranná postavení na Velkém redanu již neudržitelná. Během noci na devátého září byla evakuována celá Jižní strana Sevastopolu a Velký redan již nikdo nebránil. Již ho nebylo možno dobýt, již ani nemohl být regulérním cílem útoku. Byl prázdný.

V britských egodokumentech i literatuře spolu soupeří dva hlavní způsoby jak rozumět naprostému selhání britského generálního útoku na Velký Redan z 8. září 1855: jedno oficiální, opakované v hlášeních a oficiálních memorandech a pak dvě neoficiální, přítomné v egodokumentech. Oficiální vysvětlení, zformulované nejprve podplukovníkem Chapmanem, velitelem brigády vojenských inženýrů, je strohé. Během útoku britské ztráty dosáhly podle hlášení jednotek celkem 2.447 mužů. Primárním důvodem podle Champana bylo to, že oddíly se během překotného postupu z výchozích postavení na páté paralele směrem na Redan pomíchaly, muži se ztratili z dohledu svých důstojníků a na místě nastal zmatek. Následně byl Redan přesto za těžkých ztrát obsazen, ale silný ruský protiútok nakonec útočníky vytlačil zpět. Po delším vystavení těžké ruské palbě a poté, „*co se octly bez jakýchkoli vyšších důstojníků, kteří by jim veleli*“, pak britské jednotky podle Champana prostě a jednoduše v takticky kritické situaci ustoupily zpět.¹¹²⁴ Toto oficiální vysvětlení převzal do svého deníku například kapitán Nathaniel Steevens z 88. pěšího pluku, který hovoří o tom že muži byli instinktivně vycvičeni bojovat pouze v jim známé sestavě pod vedením jim dobře známých důstojníků a poté, co došlo kvůli špatné organizaci útočných kolon k promíchání jednotek, nastal nenapravitelný chaos, na který muži podle něj nebyli připraveni. Selhání útoku na Redan tak podle něj bylo situační a nikdo za něj nenesl explicitní vinu, což je přístup zcela v duchu oficiálního Champanova dokumentu.¹¹²⁵

Zálohy nebyly podle tohoto vysvětlení nasazeny kvůli silné flankovací palbě ze sousedících postavení a Bastionu č. 4, který nebyl francouzskými jednotkami dobyt, což znemožnilo téměř jakýkoli pohyb na volném prostranství mezi britskou párou paralelnou a salientem Redanu. K Redanu tedy nemohly dorazit posily. Na ráno 9. září byl naplánován nový útok, ale mezitím v noci ruské jednotky podle rozkazu vyklidily celou jižní stranu Sevastopolu a vyhodily do vzduchu všechny muniční skla-

1124 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 538.

1125 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 294.

dy a významné budovy. Ve tři hodiny ráno 9. září Chapmanovi hlásil poprvé desátník Ross z Královského sboru sapérů a minérů, nasazený jako pozorovatel v čele sapy před Redanem, že uvnitř je neobvyklé ticho. Ross se následně doplazil až do salientu a zjistil, že Redan je prázdný.¹¹²⁶ Možnost dobytí Redanu a zaznamenání finálního triumfu, který by korunoval celých 349 dní obležení Sevastopolu na druhý pokus tedy zmizela.

Oficiální příběh následně nasadil argument, že „útok na Redan nelze považovat za jednotlivou a samostatnou operaci, ale součást širšího útoku, jehož cílem bylo zajistit vstup do města. K žádnému útoku na Redan by nedošlo... pokud by nenastala situace, že francouzská armáda měla k dispozici již velmi málo munice a poté co svými sapy a bateriemi již přistoupila k nepřátelským postavením na těsnou blízkost, bylo zcela nutné zaútočit, nebo obléhání ukončit.“¹¹²⁷ Útok na Redan je pak interpretován jako pouhá krycí operace, která měla odvést pozornost obránců od hlavního útoku směrem na Malachovský vrch. V závěrečném shrnutí pak Chapman přisuzuje značný díl viny za neúspěch francouzským jednotkám, které poté, co dobyly Malachovský vrch, zbytečně zaklínovaly ruská děla na jeho pravém boku, místo, aby z nich, jak bylo dohodnuto, zahájily krycí palbu na hrdlo Redanu, která by znemožnila ruský protiútok.¹¹²⁸

Druhé oficiální hlášení od dalšího inženýra, kapitána Montagu, se zpočátku nese ve stejném duchu, ale na závěr již poodhaluje problém, klíčový ve vyprávění účastníků. Montagu zdůrazňuje, že muži, kteří pronikli až k Velkému Redanu „se nahromadili v salientu, aby se tak vyhnuli flankovací palbě... a po dvou hodinách prudké palby se všichni vrátili na pátou paralelu a odpoledne již nebyl podniknut další útočný pokus. Generál Wyndham (sic), velící útočné koloně, mě informoval, že byl uvnitř Redanu s 60 nebo 80 muži, kteří se schovávali za traverzami a nic je nebylo schopno přimět pohnout se dále.“¹¹²⁹ Montagu tak nepřímou otěvil pomocí citace vyšší autority, generála Windhama, problém masové insubordinace a odepření poslušnosti.

Vysvětlení přímých účastníků generálního útoku na Velký redan jsou proto zcela jiná. Kontrast oficiálního a aktérského porozumění velkému finálnímu neúspěchu je skvěle patrný ve dvojím druhu pramenů, které máme k dispozici od vojenského inženýra G. E. Rankena, který velel jednotce sapérů se žebříky z první útočné vlny, útok i ústup přežil a po boji za prvé sepsal služební hlášení pro vrchního velitele generála Simpsona, ale kromě toho pořídil sám pro sebe dlouhý zápis do soukromého deníku. Smysl obou textů, které se zachovaly, je zcela protichůdný.

Rankenovo služební hlášení je stručné. Za hlavní důvod zmatku pokládá skutečnost, že když vojáci spatřili, že na Malachovském vrchu zavlála francouzská vlajka, tak ve velkém zmatku dychtivě a „nečekaně vyrazili přes val, ještě, než se oddíl se žebříky mohl vůbec dostat z předsunutého zákopu.“¹¹³⁰ Navzdory těžké palbě se jeho oddíl podařilo dostat k příkopu Redanu, který popisuje jako pouze 8 stop úzký, ale přibližně 15 stop hluboký. Sapéři proto neměli problém strhnout z kontraeskarpy řadu gabionů a zhotovit po obou stranách salientu improvizovanou kontra-kaponié-

1126 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 537.

1127 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 538.

1128 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 539.

1129 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 540 (Report from Captain Montagu, R.E.).

1130 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 539 (Report from Lieutenant Ranken, R. E., datováno 8. září 1855).

ru, záštitu proti nepřátelské flankovací palbě a posléze příkop v linii salientu téměř zasypat a vytvořit pohodlnou nástupní rampu. Ve chvíli, kdy jeho sapéři po dvou hodinách již téměř dokončili své namáhavé dílo, se však „jednotky stáhly“.¹¹³¹ Více Ranken do svého hlášení již nenapsal.

Rankenovy osobní zápisky, zachované v deníku, který posléze posmrtně nechal publikovat jeho bratr, však hovoří zcela jinou řečí. Místo suchého hlášení, které je evidentně s krajní opatrností sepsáno tak, aby nikoho konkrétního neurazilo a nic nekritizovalo, s největší pravděpodobností po konzultaci s jeho bezprostředním nadřízeným podplukovníkem Chapmanem, máme k dispozici nesmírně dramatickou a emocemi nabitou naraci, významově stojící v opozici vůči hlášení. Ranken opravdu velel první vlně útoku, oddílu 320 mužů z 90. a 97. pluku, nesoucích 40 žebříků o délce 24 stop.¹¹³² Ta se obvykle označovala jako *forlorn hope*, což je tradiční termín, pocházející ze zkomoleného nizozemského militárního termínu *verloren hoop* (ztracená skupina). Termín popisoval nepravděpodobnou jednotku dobrovolníků, kteří za příslib vysoké částky v hotovosti tvořili první vlnu útoku během finální fáze dobývání fortifikace, přičemž dobře věděli, že ztráty v jejich řadách budou enormní. Přesto obvykle nebyla nouze o zájemce. Principem vytvoření *forlorn hope* totiž bylo, že každému vojákovu byla přislíbena nemalá pevná částka a přeživší si kromě toho mezi sebe jako bonus rozdělovali peníze, které měli dostat padlí. Čím více padlých, tím více peněz pro přeživší. Tento makabrázní princip, který se prosadil již na počátku 16. století v Italských válkách, kdy se odehrála první velká obléhání bastionových fortifikací, spolehlivě fungoval ještě v roce 1855 před Sevastopolem, kde byl doplněn přísliby povyšování a mimořádnými přídělky.

Rankenův deníkový zápis je natolik odlišný od oficiálního vyprávění i jeho osobního hlášení a finální selhání britských jednotek v generálním útoku na pevnost je natolik významnou subproměnnou příslušné kultury války, kterou se budeme dále zabývat na delším prostoru, že si dovolím rozsáhlejší citaci: „*Najednou někdo vykřikl, že Francouzi útočí na Malachovský vrch... Za minutu již na valu vlála francouzská vlajka. Všechno se odehrálo tak rychle, že jsme byli zcela zaskočení... Naše muže už nic na světě nemohlo zadržet... vyrazili v neuspořádané linii přes valy a řítili se k salientu. Pobízeli jsem sapéry tak rychle, jak to bylo možné a řval na ně, dokud jsem téměř nepřišel o hlas a běžel spolu s nimi a oddílem se žebříky s tasenou šavlí v ruce...*

Museli jsme překonat téměř dvě stě yardů obtížného rozbitého terénu a překročit protipěchotní překážky pod těžkou nepřátelskou palbou... Na obou stranách jsem viděl rozestá těla mrtvých a zraněných, jak jsem běžel kupředu a neustále křičel na své muže, aby postupovali a nezastavovali se ani na okamžik. Když jsem se dostal k protipěchotním překážkám, tak jsem narazil na pět téměř vyčerpaných mužů, nesoucích žebřík... Pomohl jsem jim a pobízeli je... Ulevilo se mi, že jsme brzy dosáhli hrany příkopu a zjistili, že není zdaleka tak hluboký, jak jsem si myslel... byl to jen prostý příkop u kontraeskarpy přibližně čtrnáct nebo patnáct stop hluboký... Přibližně šest žebříků bylo do minuty vztyčeno a muži se po nich dychtivě a rychle šplhali nahoru. Shromáždil jsem všechny sapéry, kteří mě v bitevní vřavě zaslechli a nařídil, aby začali okamžitě rozbíjet armování z nasucho kladených ka-

1131 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 539.

1132 Ranken, W. Bayne, ed. *Six Months at Sebastopol; Being Selection from the Journal and Correspondence of the late Major George Ranken, Royal Engineers* (Londýn: Charles Westerton, 1857), 52.

menů v salientu a vytvořili schůdnou rampu, po které by se dalo vystupovat bez pomoci žebříků.

*Dlouhotrvající suché počasí... poskytlo velmi příhodnou okolnost. Gabiony, přibité k zemi dřevěnými kůly, jimiž byla obložená kontreskarpa, byly strženy a společně s kusy skály, kamením a zeminou vytvořily malý val u levého líce a na opačné straně byla vytvořena podobná kontra-kaponiéra. Musel jsem nicméně všechno dělat vlastníma rukama, protože bylo velmi obtížné přimět kohokoli udělat cokoli, muži... se zdáli být šokovaní a paralyzovaní... a důstojníci museli napínat všechny své síly a dávat osobní příklad, aby muže pohnují kupředu a ti téměř nebyli k ničemu kvůli tomu, jak se brzy nejrůznější pluky pomíchaly a proluly. Muži, poté, co zpoza traverz u salientu přibližně půl hodiny stříleli na nepřítele, který na ně rovněž střílel zpoza svých traverz... začali váhat. Vyběhl jsem na salient a snažil se je povzbudit... a muži provolali hurá a znovu zaútočili... Rezervy, které měly následovat, se zadržely v neuspořádaném chaosu, ale nemohly se posunout do Redanu, protože muži, kteří obsadili salient, odmítli dále postupovat... jestli se obávali nějaké tajné pasti, nebo miny, která by je zahubila všechny najednou... nevím, ale je smutnou pravdou, že útočná kolona neprokázala bojového ducha a důraz dobrých vojáků...*¹¹³³

To byl podle něj klíčový bod zlomu. Ranken píše o tom, že došlo k nenapravitelnému rozpadu velitelské autority a rozkladu bojové morálky a vůle bojovat. „Nikdy jsem si nemyslel, že může vyvolat hlubokou krizi to, co jsem viděl na vlastní oči. Tři důstojníci 41. pluku poté, co se marně snažili přimět své muže, aby postupovali dále, sami společně vyrazili kupředu a byli všichni skoseni jako jeden muž ruskou křížovou palbou... To byl bod obratu pro naše nerozhodné muže, kteří zaváhali a pak se dali na útěk. Byl jsem poblíž kontraeskarpy, když jsem spatřil tu živoucí masu, jak se začíná valit a plynout ze salientu a v tu chvíli mě někdo srazil a zalehl, mnoho mužů přese mě přeběhlo a jejich bajonety mi potrhaly oblečení. Čekal jsem, že mě někdo probodne bajonetem nebo že budu omráčen, nebo zastřelen nepřítelem... nakonec se mi ale podařilo... postavit na vlastní nohy. Běžel jsem zpátky k předsunutým zákopům... kartáčová palba kolem mě svištěla jako krupobití a Rusové, stojící na vrcholku valů, do prchajících pálili salvu za salvou... V zákopech zavládla hanba, zuřivost a strach. Muži byli natlačeni do jednoho velkého chaotického davu. Nemělo žádný smysl pokoušet se o další útok...“¹¹³⁴

Kultura války před Sevastopolem se právě pro velké množství britských vojáků zhroutila směrem k hlubokému zoufalství a neodčinitelné hanbě, ještě hlubší, než ta, kterou vyvolalo živoření na podzim a v zimě 1854/55. Rankenův text vyjadřuje nenapravitelné zklamání, ponížení a zahanbení z „nevojenského“ chování těch, kteří v palbě doběhli až na Redan, ale pak odmítli zaútočit. Představuje čtenáři špatně připravený útok, který začal a pokračoval chaoticky, v němž z vojáků brzy opadlo počáteční adrenalinové vzrušení, odhodlání a nadšení a bojový „automatismus“, podpořený tunelovým viděním a obecně smyslovou deprivací, a tváří v tvář patové situaci, která nastala uvnitř částečně dobytého postavení, jehož špičku, salient, drželi útočníci, ale zadní část stále obránci, kteří nakonec podnikli rozhodný protiútok, nakonec došlo ke ztrátě motivace, panice a bezhlavému útěku britských jednotek. Seržant Gowing ve svém deníku později píše, že z útěku z Redanu si vůbec nic nepamatuje. „Utrpěl jsem pět různých zranění, moje levá ruka byla zlomená, měl jsem dvě ošklivá zranění hlavy. Když mě vynesli z Redanu, byl jsem v hlubokém bezvědomí a zůstal v něm ještě několik hodin poté. V šest hodin ráno jsem se probudil v předsunutém zákopu a na mě

1133 Ranken, ed. *Six Months at Sebastopol*, 52-53.

1134 Ranken, ed. *Six Months at Sebastopol*, 54.

ležel mrtvý voják 33. pluku, odsunul jsem ho co nejšetrněji to bylo možné a pak se snažil vstát, ale zjistil jsem, že bych vykrvácel. Doktor Hale pro mě udělal vše, co bylo možné na místě a... kolem půl osmé jsem se dostal do tábora, kde mi ošetřili rány a dali pořádný hrnek horkého čaje... a v nemocnici jsem zůstal dobré tři měsíce...“¹¹³⁵ Kapitán Nathaniel Steevens z 88. pěšího pluku, který se jako jeden z mála ocitl spolu s Windhamem uvnitř Redanu, vzpomínal na závěrečnou paniku a překotný útěk jednotek z Redanu shodně s Rankenem:

„Nakonec nám došla munice a naše pozice se stala neudržitelnou. Nepřítel to vycítil a podnikl prudký útok na salient, který způsobil, že muži v předních řadách začali utíkat a já nikdy nezapomenu příšernou scénu, která nastala: my všichni jsme se v jedné velké mase vyřítili zpátky do příkopu a šlapali po bajonetech, odhozených žebřících i našich ubohých zraněných kamarádech... jejichž volání a výkřiky byly děsivé. Rusové se vyšplhali na val... a házeli po nás ruční granáty, kameny a všechno možné a já se ocitl na dně příkopu pod hustým přívalem těchto projektilů, zavalen pod žebříkem, cizí pušku mezi nohama, jejíž bajonet mi probodl kalhoty a pošlapala mě spousta lidí. Velmi složitě jsem se nakonec osvobodil ze své nelichotivé pozice a vyškrábal nahoru po stěně příkopu a pak teprve jsem musel proběhnout onou děsivou uličkou. Ve snad ještě horší palbě, než té, která nás přivítala, jsem musel jak to jen šlo, doběhnout zpátky do zákopů.“¹¹³⁶

Steevens zde vyjadřuje podobně jako Ranken ve smyslu vojenské disciplíny situaci, charakteristickou jejím úplným rozpadem. Jako důstojníci byli svými vojáky zcela ignorováni, sraženi na zem, pošlapáni, pohmožděni. V běžné bojové situaci bylo pomoci důstojníkovi v nouzi jednou z prvních povinností britských vojáků. Útěk z Redanu byl v tomto smyslu symbolem krajnosti, již nenapravitelné situace a neodčinitelné porážky. Steevens píše v tom smyslu, že ho doslova smetla lidská vlna, zástup vojáků, kteří pro tuto chvíli přestali být vojáky.

Podstatná je v této souvislosti kategorie *nenapravitelnosti*. Jak jsme se již zmínili, po tomto okamžiku nebyla šance na opakování útoku. Ranken je společně s plukovníkem Windhamem a v jisté míře také kapitánem Steevensem, jediným britským vojákem, který se se o finálním zahanbujícím neúspěchu na Velkém Redanu takto otevřeně rozepsal, i když jen ve svém soukromém deníku. Ostatní sevastopolští aktéři, kteří psali podrobně a jejich deníky a dopisy obvykle obsahují podrobné líčení událostí z jejich hlediska, jako například Timothy Gowing, ústup z Redanu vynechávají, nebo zcela cenzurují. O jeho příčinách nepíše vůbec nic, i když Gowing byl stejně jako Ranken na místě a byl dokonce těžce zraněn. Třetí účastník, který prožil na místě vše, přináší pouze své osobní bezprostřední dojmy. Narace o selhavším generálním útoku na britském sektoru jsou tak krajně vzácné.

Plukovník Windham cítil nutnost ještě v roce 1857 sepsat podrobné memorandum o neúspěchu útoku na Redan, shrnující jeho osobní zkušenost. To však bylo zveřejněno až po čtyřiceti letech, v roce 1897, společně s jeho dopisy a deníkovými zápisky z Krymu. Text je výmluvný a ve všech významných bodech se shoduje s Rankenem a Steevensem. Za hlavní důvod neúspěchu označuje masové vypovězení poslušnosti vojáky a jejich neochotu postupovat dále: „Překročil jsem příkop s vojiny Hartnadym, Kenealym a Mahoneym, zbytek roty zaostával a tak jsem na ně začal rvát, aby si pospíšili a jakmile se přidalo dvanáct nebo patnáct dalších mužů, tak jsem se obrátil a vpadli jsme do Redanu druhou nebo třetí dělovou střílnou, protože první hořela a dostali

1135 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 164.

1136 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 278-279.

j jsme se tak přímo do středu postavení. Jsem pevně přesvědčen, že v tuto chvíli mě vůbec nikdo další nenásledoval. Přešel jsem přes celé postavení a dostal se za traverzy na pravém lici, snažil se přesvědčit mnoho mužů, aby zaútočili směrem na druhou linii v Redanu, ale bylo to marné... když jsem poznal, že navzdory veškerému úsilí se mnou vyrazili pouze tři muži, stáhli jsme se a když jsem se dostal znovu k valu, tak muži již téměř propadali panice... ujišťoval jsem je, že k tomu není důvod a vyzýval je, aby postupovali... zakrátko vypukla další panika a mysl jsem, že všichni uprchnou, ale řval jsem na ně, aby zůstali na místě a trubač ze 62. pluku začal troubit do útoku, ale muži znovu... nezaútočili. Snažil jsem se ze všech sil muže dostat mimo salient, ale kromě asi tuctu to nebylo možné. Pak dorazili... ostrostřelci s kapitánem Hammondem... jejich seržant mi velmi pomohl, protože byl činorodý, klidný a statečný, ale byl zastřelen, zrovna když jsem měl ruku na jeho rameni a jeho krev byla všude kolem...¹¹³⁷

Nikdo nám nepřišel na pomoc a začala docházet munice... země byla poseta mrtvými a raněnými... pak jsem odešel a doběhl na pátou paralelu a spatřil Codringtona, jak stojí v zákopu. Řekl jsem mu, že pokud mi poskytne čerstvý prapor... tak mohu postavení dobýt. Odpověděl: „Ale jděte Windhame, vždyť Vás tam zbytečně zabijí. Proč? Starý příteli, oni stejně nepůjdou a nemám, koho bych Vám dal...“ pak jsem běžel za Markhamem... a řekl jsem mu „Dejte mi prapor a bude to hned dobyt.“ Odpověděl: „Pokud ano, vezměte si Royals.“ Odvedl jsem je dopředu... promluvil s muži, řekl jim, aby se mě drželi a vůbec nehleděli na ostatní, kteří byli v salientu Redanu... ale Codrington mě popadl za ruku a řekl „Windhame, nespěchejte, počkejme, jak jsou na tom Francouzi...“ a právě v tuto chvíli se mužů na Redanu zmocnila panika a vše bylo ztraceno.“¹¹³⁸ Windham se podle svědků ještě obrátil na generála Colina Campbella a osobně po něm žádal poskytnutí jeho brigády: „Dejte mi horalskou brigádu a Redan bude dobyt a obsazen během deseti minut.“¹¹³⁹

Brzy po dobytí Sevastopolu se mezi vojáky hromadně rozšířila jedna verze neúspěchu na Velkém Redanu, která je prameně zachycená pouze v dopisech a deníkových zápiscích řadových vojáků a poddůstojníků z pěších pluků různých divizí. Jejím cílem je poskytnout argument pro porážku na Redanu, který by britské vojáky pomyslně zprostil viny ze zahanbujících neúspěchu.

Pět dní po boji, 13. září 1855, seržant J. Brown z neidentifikované jednotky rodičům domů napsal: „*Francouzi dobyli Malachov přibližně čtvrt hodiny před Angličany a Rusové před Francouzi uprchli do Redanu, takže to učinilo Redan dvojnásob silný. Když Angličané zaútočili na Redan, tak během postupu utrpěli strašlivé ztráty a po těžkém boji byli donuceni k ústupu.*“¹¹⁴⁰ V dopise vojína Thomase Gaye z prosince 1855, který patřil ke stejné jednotce jako Timothy Gowing, tedy 7. pluku Royal Fusiliers, je obsažena

1137 Windham se později svým kolegům opakovaně vysoce pochvalně vyjadřoval o kapitánu M. M. Hammondovi z Rifle Brigade, který mu pomáhal na místě a během boje o Redan padl. Major Woodford z Rifle Brigade později Hammondovu bratrovi napsal: „*Generál W(indham) mi řekl, že je osobně velmi zavázán vysokému tmavovlasému důstojníkovi od Rifle Brigade (neznal Vašeho bratra jménem), který s ním byl uvnitř Redanu a snažil se mu pomoci zformovat muže, což bylo vzhledem k panujícímu zmatku nemožné...*“ Hammond, *Memoir of Captain M. M. Hammond, Rifle Brigade*, 353. Jedná se o dopis z 16. 11. 1855.

1138 Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 209.

1139 Anon. (G. J. F-S.), ed., „Crimean Letter,“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 49, 199 (1971): 188. Píše to poručík Randolph Heanry Stewart ze 42. skotského horalského pěšího pluku, který ve svém dopise rodině zmínil, že byl svědkem této scény.

1140 NAM 1973-04-27, 1.

zcela stejná omluvná pasáž, která se snaží hanbu z útěku z Redanu svést na z hlediska pohybu a nasazení ruských jednotek očividně nesmyslný faktor: „Útok na Redan, který proběhl 8. září 1855, byl těžkým bojem, dvakrát nás vyhnali z dobytého Redanu a chystali jsme na třetí útok, ale vzdali to z toho důvodu, že boj byl tak tvrdý, protože potom, co Francouzi zaútočili na Malachovský vrch a dobyli jej, nepřítel z něj ustoupil a stáhl se právě do Redanu, takže jsme museli bojovat proti úplně celé nepřátelské síle...“¹¹⁴¹ Třetí zachovaná totožná reprezentace se nachází v deníkových zápiscích desátníka Donalda Camerona z 93. skotského horalského pěšího pluku. Cameron byl připraven v druhé vlně závěrečného generálního útoku v řadách Highland Brigade, ale 8. září jeho jednotka nedostala rozkaz k útoku. Posléze si do deníku zapsal: „Francouzi zaútočili první... na Malachovskou věž, dobyli ji, zmocnili se děl na ní postavených, obrátili je a ovládli přístup do města z této strany. Rusové, kteří ustoupili z Malachova, se přesunuli a posílili Redan.“¹¹⁴² Čtvrtá dosud objevená verze stejného argumentu je obsažena v dopise příteli z pera vojína nebo poddůstojníka neznámé jednotky Thomase Golphahyho, který 22. září 1855 příteli jménem William napsal, že „Francouzi dobyli Malachov za méně než dvacet minut a pak nastal tvrdý boj o Redan, protože všechny síly, které byly na Malachovu i se všemi zálohami přešly do Redanu...“¹¹⁴³

Smysl takovéto široce v několika různých britských divizích sdílené verze události je očividný. Je založený na předpokladu, že britští vojáci navzdory veškeré snaze a statečnosti neměli šanci, neboť byli okolnostmi donuceni postavit se nezdolné, dvojnásobně silné posádce Velkého Redanu, která prostě nemohla být za daných okolností a změněného poměru sil z pevnostního prvku vytlačena. Všechny čtyři zachované „omluvné“ varianty příběhu o ruských obráncích z dobytého Malachovského vrchu, kteří před vítěznými Francouzi ustoupili do Redanu, mají za cíl potlačit obecně pocítované zahanbení z masového vypovězení poslušnosti, úplného bojového selhání, panického útěku a vysokých ztrát. Bylo to příliš kruté finále téměř ročního obležení Sevastopolu, než aby se s ním mohli smířit i prostí vojáci. I řadoví vojáci cítili nutnost šířit takové reprezentace, protože vysvětlovaly vrcholně nepříznivý průběh události takovým způsobem, který jim umožňoval zachovat si vlastní tvář a respekt dalších lidí. Přítomnost omluvného vyprávění mezi britskými řadovými vojáky a poddůstojníky z nejrůznějších jednotek je mimo jiné dalším projevem poměrně značné synchronizace proměnných kultury války na britské straně napříč nejrůznějšími sociálními vrstvami v armádě. Ani řadovým vojákům nebylo lhostejné, jak ostatní nazírali bojové výkony a úspěchu či neúspěchy jejich jednotek a *Army of the East* jako celku.

Je nicméně jasné, že hlavní obranná postavení bylo možné dobýt generálním útokem jen se značnými obtížemi. Inženýr major Montagu po pádu Sevastopolu prozkoumal Velký redan i Malachovský vrch a další pozice a poznamenal, že byly předem připraveny právě na tuto eventualitu, tedy generální útok, vedoucí přes salient prvku. Za ním byly totiž připraveny početné traverzy, to jest nižší valy, kolmé na líce prvku: „V těchto prvcích bylo mnoho traverz opatřeno ještě... palebným postavením pro polní děla a ruční zbraně, pro která byly vytvořeny střílny pomocí velkých pytlů se zeminou.“¹¹⁴⁴ Pokud po dobytí salientu vojáci vypověděli poslušnost a nehodlali provést

1141 NAM 2012-04-5, 5.

1142 NAM 1987-06-35, 13-14.

1143 NAM 2005-07-719.

další nepochybně riskantní útok na bajonet, v němž by jednotky utrpěly dodatečné ztráty, tak skutečně neexistovala žádná jiná možnost, jak daný prvek finálně dobýt.

Rankenův pohled je nepřímě zopakován v relaci anonymního cestovatele, „válečného turistu“ z britské vyšší třídy, který měl možnost pobývat v září 1855 v britském vojenském táboře i dobytém Sevastopolu. Celý text je strukturován jako snaha podat vysvětlení konečného neúspěchu. Autor ozřejmuje svoji snahu vyprávět „pravdivý příběh odražení na Redanu z 8. září... který všichni znají, kromě široké anglické veřejnosti.“¹¹⁴⁵ Poté nepřináší žádné konspirační teorie ani zjevné fabulace, ale téměř doslovné převyprávění Rankenovy a Windhamovy osobní „neoficiální“ zkušenosti ústy tří anonymních důstojníků, kteří byli jeho průvodci a opatřili mu všechny potřebné propustky. Poté, co prošli dobytou jižní stranu Sevastopolu a opatřili si všichni válečné suvenýry, vydali se na Velký redan. Pak přináší řadu reprezentací zklamání a frustrace jeho průvodců. Dominantní jsou mezi nimi dvě.

První představuje potvrzení Rankenovy zkušenosti, že na dobytém salientu Redanu, jehož vnitřek byl ještě držen obránci, vojáci hromadně vypověděli poslušnost a odmítli bojovat. „Když Wyndham (sic) vykřikl ‚A nyní, muži, všichni ke mně a zaútočme!‘, tak se kolem něj neshromáždil nikdo jiný, než důstojníci a poddůstojníci... Neexistuje formulář pro podání hlášení, které by začínalo slovy, ‚Pane, mám tu čest Vás informovat, že jsem zaútočil na Redan se všemi svými zelenáči a nespolehlivými vojáky a s údivem seznal, že odmítli bojovat.‘ Takové hlášení by si nikdo nedovolil odeslat,“¹¹⁴⁶ tlumočil jeden z cestovatelových průvodců zkušenost velitele útoku.

Za druhé přináší reprezentaci toho, že útok na Velký redan se začíná alespoň nouzově zvýznamňovat ve stylu bitvy u Inkermannu, která, jak již víme, byla v britské militární kultuře použita jako symbolizace udatnosti a věrnosti řadových vojáků. „Pokud byl Inkerman vítězstvím řadových vojáků, pak tedy Redan byl prubířským kamenem udatnosti britských důstojníků,“ doplnil jeho průvodce.¹¹⁴⁷ Mnohem silnější ale bylo chápání selhání útoku na Velký Redan jako neodčinitelné hanby, tedy jako něčeho, co již nikdy nelze napravit. Podplukovník Sterling z Horalské brigády to ve svém dopise ze 14. září vztáhl přímo na spojeneckého velitele: „Codrington je všeobecně kritizován za to, že v předsunutém zákopu nečinně stál s celým štábem 250 yardů od salientu Redanu, když se jeho muži uchýlili pod val a neustupovali ani neútočili po dobu delší než tři čtvrtě hodiny. Pokud někdy nastal okamžik, kdy se generál měl zachovat jako prostý statečný granátník, tak to byl právě tento. Pokud by vyrazil na místo, možná by se mu nepodařilo přimět muže, aby zaútočili, ale alespoň by to zkusil a padl by tam, kde měl...“¹¹⁴⁸

V sedm hodin večer 8. září nařídil ruský vrchní velitel generál kníže Gorčakov všeobecný ústup do severní části města přes záliv.¹¹⁴⁹ Jednotky celou noc ustupovaly pod krycí palbou skupin dobrovolníků. Na signál byly sapéry vyhozeny do vzduchu muniční sklady a zapáleny zásoby, které by mohly nepříteli pomoci v dalším vedení boje. V osm hodin ráno dne 9. září byly vyhozeny do vzduchu oba dva pontonové

1144 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 578 (Report descriptive of the Town and Fortifications in Sebastopol, by Major Montagu, Royal Engineers, dated Sebastopol, 7th December 1855).

1145 Anonym, *Inside Sebastopol and Experiences in Camp*, i.

1146 Anonym, *Inside Sebastopol and Experiences in Camp*, 179.

1147 Anonym, *Inside Sebastopol and Experiences in Camp*, 188.

1148 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 428.

1149 Тотлебен, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отдель II*, 242.

mosty přes zátoku a Sevastopol, tedy jeho jižní část, byl vyklizen. Sevastopol hořel dva dny, až do 11. září.¹¹⁵⁰ Spojenecké jednotky do něj vstupovaly postupně a velmi opatrně, neboť velitelé se obávali nastražených náloží. Informace, že město je vyklizeno, se dostala k vrchnímu veliteli krátce po půlnoci. „V jednu hodinu v noci jsme opatrně postoupili a zjistili, že Redan je prázdný,“ napsal podplukovník Sterling z Horalské brigády, který byl na místě. „Než Rusové odešli, tak ošetřili naše zraněné a nevyhodili do povětří muniční sklad, což bylo z jejich strany vysoce humánní.“¹¹⁵¹ Poručík Stewart ze 42. pluku skotské horalské brigády se krátce poté dostal do Redanu jako jeden z prvních, společně s plukovním lékařem Mackinnonem a dalšími potvrdili situaci a zahájili sběr zraněných a jejich transport do nemocnic.¹¹⁵²

Druhý den po útoku Redan navštívil i Ranken společně se skupinou vojenských inženýrů. „Salient Redanu skýtal strašlivý pohled. U příkopu a vlevo ležela těla padesáti nebo šedesáti anglických vojáků na jedné hromadě... Příkop byl plný mrtvol, gabionů a troskek, brozným způsobem promíchaných.“¹¹⁵³ Na místě také zjistil, že ostrostřelci z Lehké brigády, kteří měli za úkol vést neustálou palbu do dělových střílen, svůj úkol podle všeho splnili výtečně, protože „u jedné z flankovacích baterií jsem spatřil scénu, která mi umožnila porozumět tomu, jak oddaní byli ruští dělostřelci. Po obou stranách děla ležela těla dělostřelců, jedno na druhém, v pěti nebo šesti vrstvách. Všude kolem byly použité obaly pro kartáčové střelivo, které pálili až do konce... celý vnitřek Redanu byl nejstrašnějším způsobem rozorán našimi projektily a granáty. Byla to jedna velká změť hlubokých kráterů, demontovaných děl, roztrhaných gabionů, železných úlomků a dělových koulí.“¹¹⁵⁴ Žádné z těchto a podobných relací, zdůrazňujících hrůznost a tvrdost závěrečného neúspěšného pokusu o generální útok směrem na Velký Redan, kterých bylo v britském tisku po dobytí Sevastopolu zveřejněno mnoho, však nepřekryly ústřední význam, který byl s útokem z 8. září spojován, a tímto význam již navždy v britské militární kultuře zůstalo zahanbující selhání.

Proslulý britský malíř, soustřeďující se na militární tematiku, Robert Alexander Hillingford, v roce 1899 vytvořil velké a dodnes ceněné plátno *Sebastopol: the attack on the Redan*. Jedná se o scénu, která představuje jeho nejznámější dílo, je často reprodukována a vešla v obecnou známost. Její symbolika a významy jsou však v zásadním nesouladu s dochovanými vzpomínkami britských účastníků útoku. Hillingford namaloval situaci, kdy do Redanu dělovou střelbou vnikají první útočníci, ale místo osamocené plukovníka Windhama, kterého nechotně následuje sotva tucet mužů, zpodobnil hlubokou útočnou kolonu vojáků ze skotských horalských pluků, které se přitom útoku vůbec nezúčastnily. Skotští vojáci se na plátně přímo valí přes zděšené, vrávorající a na zem padající ruské vojáky. Jeden z horalů dokonce ruského

1150 Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ II, 245.

1151 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 429.

1152 Anon. (G. J. F-S.), ed., „Crimean Letter,“ 189. I poručík Stewart ve svém dopise vyjadřuje značné obavy z nástražných výbušných systémů. „Nakonec jsem opustil Redan a měl velký strach z toho, že budu vyhozen do povětří, protože během mého pobytu na místě došlo k několika blízkým výbuchům a celou dobu jsme byli velice neklidní, protože jsme se doslechli o náložích, odpalovaných elektrickým drátem apod.“ Do Redanu proniklo víceméně na vlastní pěst několik skupin vojáků a důstojníků z Horalské i Lehké brigády, a ti se rovněž podle dalšího aktéra obávali, že Redan je celý podminovaný a bude vyhozen do povětří. Vieth, *Recollections of the Crimean Campaign and the Expedition to Kinburn in 1855 Including also Sporting and Dramatic Incidents in connection with Garrison life in the Canadian Lower Provinces etc.*, 39.

1153 Ranken, ed., *Six Months at Sebastopol*, 67.

1154 Ranken, ed., *Six Months at Sebastopol*, 67.

obránce škrtní holýma rukama a v pozadí skotský důstojník působivě mává svým tradičním mečem. Na druhé straně je však Hillingfordovo plátno součástí toho co začalo jim na místě vzniklým a hromadně rozšířeným a v dopisech vojáků používaným omluvným, omluvným příběhem o dvojnásobně silném Redanu, do nějž uprchla posádka Malachovského vrchu. Je součástí přepisování a přizpůsobování zkušenosti a zvýznamňování, vzniklého v rámci kultury války na Krymu a jeho bezproblémové integrace do britské historicky pozdější militární kultury. Hillingford používá osvědčené symboly a postupy: vojáci jsou obdivováni a obávaní skotští horalé, bojují zblízka, tvrdě a nekompromisně a nesou jednoznačné významy statečnosti a touhy po vítězství. Plátno sice nezobrazuje vítězství, ale přinejmenším rozhodnou snahu o jeho dosažení. To by mělo působit proti pocitu zoufalství a hanby, šířenému v souvislosti s nezdařeným druhým generálním útokem na Velký Redan mezitím čtyřicet let nejruznějšími publikovanými dopisy a deníky z krymské války. Nestačilo to však.

Do britské militární kultury definitivně pronikly pouze *Útok lehké brigády* z bitvy u Balaklavy a *Tenká červená linie* z bitvy u Inkermanu. Nezdařený Útok na Velký redan zůstal Sterlingovými slovy neodčinitelnou hanbou. Minimálně v generaci vojáků, kteří byli nasazeni na obléhání Sevastopolu se však přídomek *Redan* chápal jako čestný a vysoce prestižní. Generálmajor Charles Ash Windham byl posléze známý jako *Redan Windham* nebo jako *The Hero of the Redan* a stejně tak během útoku se vyznamenavší sedmnáctiletý poručík William Dunham Massy z 19. pěšího pluku byl po zbytek života titulován jako *Redan Massy* a stal se stejně jako Windham obecně známou celebritou.¹¹⁵⁵ Po Redanu bylo po celém britském impériu pojmenováno množství veřejných staveb, ulic a také hostinců a rovněž jeden typ golfových bunkerů je dodnes označován jako *redan*. Nicméně navzdory vší snaze útok na Velký Redan nikdy nebyl integrován do britské militární kultury jako zmíněný *Útok lehké brigády* nebo *Tenká červená linie* a kromě specializovaných historických publikací postupně upadl v téměř dokonalé zapomenutí, přestože se z hlediska militární mechaniky i smyslu pro obléhání Sevastopolu jednalo o mnohem významnější situaci.

1155 Např. T. F. J. Collins, „Redan Massy,“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 42/170 (1964): 92-95.

VOJENSKÁ DUCHOVNOST A NOUZOVÉ NÁBOŽENSTVÍ

„A slyšel jsem hlas z nebe jako hukot množství vod a jako zvuk mocného hřmění... A jiný anděl vyšel od oltáře a ten měl moc nad ohněm. Zavolal mocným hlasem na toho, který měl ostrý srp: Pošli svůj ostrý srp a sklíď hrozny na vinicích země, neboť víno dozrálo... A v lisu za městem byly hrozny stlačeny a vytékající krev dosahovala až po uzdy koní na vzdálenost sto šedesát mil.“

Apokalypsa, Zjevení Janovo 14,
oblíbená četba kapitána Hedleyho Vicarse, 97. pěší pluk¹¹⁵⁶

Michael Snape ve své práci *God and the British Soldier* přichází s konceptem nouzového náboženství (*emergency religion*), vznikajícího v extrémních podmínkách bitevního pole.¹¹⁵⁷ Jeho koncept je uplatnitelný pro lepší porozumění fenoménu vojenské duchovnosti v případě aktérů krymské války, přičemž z pochopitelných důvodů již dále nepracuji s jeho konkrétními analýzami, týkajícími se jiných historických kultur války, pocházejících z obou světových konfliktů ve 20. století. Snapeovou silnou ústřední tezí je to, že na moderním bojišti často nastávala situace, kdy byli vojáci do značné míry „opuštěni“ tradičními civilními i vojenskými duchovními autoritami. Vytvářeli a nacházeli si tedy autority nové a v tomto procesu došla viditelné proměny i jejich víra a vztahování se k duchovním otázkám. V krymských egodokumentech z obou stran se nachází řada reprezentací, které lze propojit a jejichž významu lze s velmi vysokou pravděpodobností porozumět s pomocí teze o nouzovém náboženství, která však přirozeně musí být celkově znovu formulována s ohledem na konkrétní kulturní povahu tohoto konfliktu. Pojdme tedy analyzovat, jaké mělo na Krymu toto nouzové náboženství zdroje, projevy a významy. Zabývám se jím z jednoho jasného důvodu: jak uvidíme, je mimořádně patrné, že toto *nouzové vojenské náboženství* jako reakce na eskalující frustraci, zoufalství, hanbu a fatalismus bojujících, je jednou z hlavních proměnných, na jejichž základě se ustavila kultura války na Krymu a má k ostatním proměnným úzký a komplikovaný vztah. Egodokumentární prameny k němu jsou poměrně vzácné, ale přesto dostupné. V případě britských

1156 „Jan 14,“ Český ekumenický překlad, navštíveno 27. 8. 2019, <https://www.bibleserver.com/text/CEP/Zjeven%C3%AD%20Janovo14>.

1157 Michael Snape, *God and the British Soldier: Religion and the British Army in the First and Second World Wars* (Londýn: Routledge, 2005), zejména 45-57. Snape tento fenomén odvozuje od dobové praxe tzv. *difuzního křesťanství*, neboli obecnější tendence k nekonfesionální, tolerantní a neformální zbožnosti v britské společnosti 19. a 20. století. Z hlediska teoretického ukotvení tohoto textu se ale soustředíme na zdroje, které jsou jednoznačně přímo propojitelné s aktérskou zkušeností a reflexí během krymské války.

účastníků krymské války lze říci, že v jejich textech existují dvě témata, kterým se naprostá většina pisatelů vyhýbala: prvním jsou stále existující tělesné tresty bičování v britské armádě a druhým je duchovní život. Ruské prameny jsou v tomto případě ambivalentní v tom smyslu, že často zběžně zaznamenávají povinný a oficiální armádní náboženský provoz a podstatně méně již fenomény, kterým lze porozumět pomocí kulturní proměnné nouzového náboženství.

Pracovat s *nouzovým náboženstvím* jako historickoantropologickou kulturní proměnnou však neznamená přistupovat na tradiční holistické teze o „náboženské povaze“ celého konfliktu. Argumentace starší vojenskohistorické literatury typu Royleho nebo Figese se do značné míry opírá o implicitní přesvědčení, že „duchovní“ a náboženský charakter konfliktu se odvozoval od předchozí makro-roviny politicko-ideologického sporu o duchovní místa v Jeruzalémě a od obecné tendence Mikuláše I. nahlížet se jako obnovitel Byzantské říše, snažící se o znovudobytí Konstantinopole apod. To se vše víceméně automaticky mělo projevovat v rozvažování a prožívání ruských i britských aktérů. Těžko však uvažovat takto snadné působení státní ideologie na rozvažování a jednání účastníků konfliktu. I z tohoto důvodu je studium egodokumentů schopno přinést analýzu, která se nespolehá na automatické působení makro-faktorů. Ani v jednom zkoumaném ruském nebo britském deníku, pamětech, nebo dopisu nebyla přítomna úvaha, odkazující na předchozí spor o svatá místa, o práva pravoslavných věřících v Osmanské říši a podobnou problematiku. Byly v nich však přítomné reprezentace zcela jiného druhu.

Britská strana: společně proti zoufalství

V deníku Timothy Gowinga se v lednu 1855 objevuje pozoruhodný zápis, přinášející reprezentace nového fenoménu. Seržant si zapsal, že se dozvěděl o působení kapitána Hedley Vicarse z 97. pěšího pluku, majícího mimořádně dobrou pověst mezi vojáky, kteří ho oceňovali za podle jejich vnímání upřímnou víru a slušné chování k podřízeným. Měl ze svého pohledu to štěstí, že se s Vicarsem náhodně setkal během noční hlídkové služby v zákopech a poté, co spolu strávili několik hodin v rozhovoru, „*pozval mě večer do svého stanu ke společné modlitbě a řekl mi, že se tam schází několik bohabojných lidí tak často, jak je to možné. Tehdy jsem ještě v nic nevěřil, ale nechtěl jsem jít proti světlu a vědění. Zašel jsem jednou, bohužel jen jednou, protože ihned poté byl zabit.*“¹¹⁵⁸

Gowing v dalším dopise rodičům zdůraznil, že Vicars byl svého druhu nouzový vojenský duchovní, nahrazující pastory, které Gowing v táboře své jednotky téměř nikdy nepotkal. Vicars v dopise z 27. listopadu 1854 napsal: „*Dosud jsem nenarazil na vůbec žádného duchovního nebo misionáře. Jak by mě potěšilo poznat někoho, kdo by s muži prostě a jednoduše hovořil o Kristově kříži! Svatý duch vždy požehná takovou řeč. Tak často, jak je to možné, se v mém stanu setkáváme a čteme si z Písma, což jsou překrásné okamžiky.*“¹¹⁵⁹ V literatuře se traduje, že mezi vojáky na Krymu bylo vysláno „*na čtyřicet anglikánských, několik persbyteriánských a dokonce římskokatolických duchovních... dalších čtyřadvacet ze strany Society for the propagation of the Gospel,*“ což teoreticky vyhlíží jako početná mise, avšak mezi listopadem 1854 a březnem 1855 Vicars narazil, jak později uvidíme, v britském vojenském táboře pouze jednou na jednoho jediného

1158 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 109.

1159 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 204.

z nich, ačkoli by si zřejmě přál pravý opak, a tento duchovní ještě ke všemu nepřebýval v táboře s vojáky, ale v bezpečném zázemí balaklavského přístavu.¹¹⁶⁰ Vojenský lékař 57. pěšího pluku J. J. Scott poznamenal, že k celé jejich divizi byl přidělen jeden jediný duchovní teprve 3. prosince 1854. „Nyní nám konečně k divizi přidělili duchovního. Předpokládám, že pokud nebude příliš odporné počasí, tak bude bohoslužba. Musím se přiznat, že bychom se měli alespoň snažit, abychom řádně slavili Sabat a nikdo z nás pochopitelně neví, jak dlouho ještě budeme mít tu výsadu, abychom mohli dostát povinnosti, tak přísně předepsané Starým i Novým zákonem.“¹¹⁶¹ Britská vojenská duchovní služba, v jejímž čele stál generální kaplan George Robert Gleig, byla v roce 1853 téměř zanedbatelného rozsahu a zaměstnávala sedm kaplanů. Na Krym bylo dále vysláno pět nově zrekrutovaných kaplanů. Dva z nich však nepřežili zimu 1854/55 a třetí byl odsunut zpět kvůli následkům těžké nemoci.¹¹⁶² Kaplan H. A. T. Taylor si 29. prosince 1854 zapsal že šest dalších vojenských duchovních od září 1854 prodělalo těžké onemocnění tyfoidními horečkami a cholerou a byli prohlášeni za válečné invalidy, „dva další jsou nyní vážně nemocní a třetí, jak se obáváme, je na pokraji smrti.“¹¹⁶³

Situace se tedy z pohledu Vicarse, Gowinga a dalších aktérů věru nelepšila, což dokládají i Scottovy zápisky, protože jeden duchovní na celou divizi prakticky znamenalo žádný duchovní ve smyslu individuálnější péče o duchovní potřeby bojujících. Vicars v tomto ohledu nebyl jediný a zachovaly se rovněž dopisy kapitána Maxmilian Montagu Hammonda z Rifle Brigade, který působil v podobném duchu jako Vicars, i když v menším rozměru a prameny k jeho osobě jsou mnohem skromnější.

Stany těchto důstojníků se v Hammondově případě již v Gallipoli a u Varny, ve Vicarsově případě až na Krymu, postupně stávají centrem alternativní, nouzové vojenské duchovní služby. Schází se v nich různorodé společenství vojáků bez ohledu na hodnosti, a také bez ohledu na jednotku, protože za oba kapitány ve chvílích volna docházeli vojáci i z dalších pluků.¹¹⁶⁴ Hammond již 23. dubna 1854 píše manželce, že začal několika důvěryhodným vojákům rozdávat kartičky s modlitbami, aby je dále rozdávali po vojenském táboře a o několik týdnů později píše o tom, že se v jeho stanu nepravidelně schází skupina důstojníků, poddůstojníků i vojáků.¹¹⁶⁵ V červnu již napsal z vojenského tábora u Varny, že pořádá pravidelná sobotní předčítání a společné modlitby: „Sobotní noc, 17. června. Právě jsem se vrátil do svého stanu po našem sobotním předčítání s ***, *** a ***. Jak úžasná je skutečnost, že je nám v tomtoездеjším světě stále umožněno se setkávat.“¹¹⁶⁶ Krátce poté ale Hammond v táboře onemocněl

1160 Olive Anderson, „The Growth of Christian Militarism in Mid-Victorian Britain,“ *The English Historical Review* 86/338 (1971): 54.

1161 NAM 1993-07-39, zápis ze 3. 12. 1854.

1162 NAM 2005-09-151. V roce 1829 byl úřad generálního kaplana dokonce zrušen a první vojenský duchovní znovu najati až v roce 1846. K definitivní stabilizaci armádní duchovní služby došlo až v roce 1868, kdy byl přijat Army Chaplains Act 31 & 32 Vict. C 83. V případě Taylorových dopisů se jedná o materiály, o nichž Taylor předpokládal, že se nezachovají, nicméně později je osobně přepsal do jednoho svazku a opatřil krátkým úvodem: „Dopisy z Krymu 1854-1855. Adresované rodině, o níž jsem předpokládal, že je posléze zničena. Byly napsány za všech představitelných podmínek, na koleni, na zemi, jakýmkoli způsobem. H.T.“

1163 NAM 2005-09-151, dopis č. 6 z 29. 12. 1854.

1164 Vicars znovu 17. prosince v dopise zmiňuje tíživou nepřítomnost vojenských duchovních v táboře svého pluku: „Proč sem neposílají více duchovních, kteří by předčítali z Písma? Jsou zde zoufalé potřeby. Toužím po tom, aby každý voják, než padne, poznal Ježíše a uvědomil si, co pro něj všechno učinil, protože, jak se obávám, mnoho vojáků vůbec nic neví o spáse. Na Krymu zbylo jen několik málo vojenských kněží...“ Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 219.

1165 Hammond, *Memoir of Captain M. M. Hammond, Rifle Brigade*, 271 a 278.

1166 Hammond, *Memoir of Captain M. M. Hammond, Rifle Brigade*, 279.

patrně tyfoidní horečkou a byl odeslán do vojenské nemocnice ve Scutari a jeho duchovní působení mezi vojáky po několika měsících skončilo.

Později od podzimu 1854 již na Krymu byl program setkání ve stanu kapitána Vicarse v zásadě stejný. Vojáci společně četli z bible, modlili se a Vicars jim poskytoval náboženskou literaturu a rozdával kartičky s modlitbami, které pak vojáci dále rozšiřovali ve svých jednotkách. Za Vicarsem také chodili jednotlivci se svými pochybami a Vicars je proselytizoval, „*Měl jsem hodinu po večeři rozhovor s vojínem ze 77. pluku... abych jej přivedl k poznání Pravdy,*“ napsal v dopise z ledna 1855.¹¹⁶⁷ Určité zlepšení nastalo až na začátku prosince 1854, kdy na Krym dorazil spolu s několika dalšími duchovními také anglikánský kaplan Haydon Aldersey Taylor, který byl najat v hodnosti Assistant Officiating Chaplain to the Army. Taylor je jediným dalším z krymských duchovních, který zanechal rozsáhlejší egodokumenty a na následujících řádkách tedy budeme fenomén nouzového náboženství na Krymu často zkoumat ve srovnávací perspektivě Vicarsova „neoficiálního“ a Taylorova „oficiálního“ působení.

Jaký by dosah Vicarsova působení? Podle odkazů v jeho dopisech na vojáky nejrůznějších jednotek lze soudit, že minimálně v rámci brigády, ale i mimo ní, neboť se v pohyboval po celém britském táboře a například navštěvoval nemocniční stany jiných pluků.¹¹⁶⁸ V několika dopisech nepřímě naznačuje rytmus a podobu mnoha setkání: konala se mimo jiné v neděli po společné plukovní bohoslužbě, která však byla neúplná, protože se jí neúčastnil žádný vojenský duchovní – to prostě nebyli k dispozici.¹¹⁶⁹ Ve všech svých zachovaných dopisech Vicars zmiňuje pouze jednoho jediného vojenského duchovního, Duncana Mathesona, který přebýval mimo britský vojenský tábor, v pohodlném zázemí balaklavského přístavu.¹¹⁷⁰ Vicarsův stan byl podle všeho důvěrnějším a pro vojáky přístupnějším prostředím, než velké společné anglikánské bohoslužby, které se konaly pravidelně v prostorách, kde intimní atmosféra, charakterizovaná společnou modlitbou a čtením z bible, viditelně chyběla. Vojenský inženýr poručík Ranken si o jedné takové bohoslužbě do svého deníku poznamenal 9. prosince 1855: „*Navštívil jsem bohoslužbu v našem improvizovaném kostele, postaveném ze starého stanového plátna, nataženého mezi dvěma stáji, který je sám během týdne používán jako další stáj pro velbloudy.*“¹¹⁷¹

Vicarsovo působení bylo silně osobní. Přijímal také individuální návštěvy a navazoval kontakt s dalšími podobně smýšlejícími vojáky. Častým návštěvníkem jeho stanu byl voják Mortimer Lovell a v dopise z poloviny ledna 1855 Vicars jednu jeho návštěvu zaznamenal následujícími slovy: „*Povinnosti řadových vojáků jsou nyní tak těžké, že jsem očekával, že jen stěží přijde znovu z tak vzdálené části tábora... Poseděli*

1167 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 254.

1168 Vicars jako členy svého kroužku zmiňuje například dělostřeleckého důstojníka Vandeleura v hodnosti kapitána (230). V neděli 18. února zmiňuje, že s náboženskou literaturou a kartičkami s modlitbami obešel nemocniční stany 23., 33. a 34. pluku a pak navštívil tábor 2. divize. Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 253. Do jeho stanu docházel i jistý voják ze 77. pluku a také voják Mortimer Lovell, který patřil k nevedené jednotce z jiné divize a do Vicarsova stanu to měl daleko, téměř přes celý britský tábor. Po Vicarsově smrti přináší editorka transkript kondolenčních dopisů několika britských vojáků, vyjadřujících lítost nad jeho odchodem. Jedná se o vojáky z 97. a 77. pluku a několik dalších, jejichž jména byla anonymizována. Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 290-300.

1169 Vicars zmiňuje ve svých dopisech explicitně takovou praxi z neděle 18. února a neděle 4. března 1855. Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 238 a 253.

1170 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 242.

1171 Ranken, ed. *Six Months at Sebastopol*, 103.

jsme spolu u ohně téměř hodinu... vyprávěl, jak rozdává kartičky s modlitbami a poučeními... pacientům v nemocničním stanu... řekl, že často chodí, aby nemocným a umírajícím předčítal.. společně jsme četli První list Petruv a než jsme se rozloučili, modlili jsme se. Řekl, že je spojen v Kristu s mužem jménem Bush v jeho pluku, o kterém věří, že ho chrání Bůh.“¹¹⁷²

Vicars přitom zůstal výkonným důstojníkem. Během svého nasazení mezi začátkem listopadu 1854 a smrtí v boji v noci z 22. na 23. března 1855, hlavně velel během dlouhých nočních nasazení jednotkám, nasazeným na krytí obléhacích prací. V dopise z 1. prosince jsou reprezentovány vzhledem k ostatním britským důstojníkům běžné zkušenosti namáhavé služby v nepříznivém počasí, blízkosti smrti, přežití jako věci náhody a také nutnosti disciplinovat své muže. „Právě jsem se vrátil z další noci v zákopech. Lije jak z konve. Minulou noc, když jsem stál naproti dělové střelně a rozléval mužům přiděly grogu, sotva stopu kolem mé hlavy prosvíštl granát. Muži nanejvýš ochotně šli k zemi, ale znovu jsem je postavil na nohy, až když jsem pohrozil odepřením alkoholu. Nepřítel vypálil několik dalších projektilů a jeden dopadl tak blízko, že odletující hlína mi zasáhla tvář.“¹¹⁷³ V tomto ohledu je jeho zkušenost souřadná s dalšími britskými důstojnickými egodokumenty. Vraťme se však k Vicarsově *emergency religion*. To má několik rozpoznatelných prvků.

Za prvé se jedná o zřetelný důraz na pravidelnou, ideálně společnou modlitbu a předčítání z duchovní literatury, a to v míře výrazně vyšší, než bylo obvyklé v civilním životě.

Za druhé zde například na předchozím Lovellově zápisu můžeme nahlédnout magickou rovinu, odvozující se od rozpoznávání příznaků toho, zdali je nebo není jednotlivý voják „chráněn Bohem“. Lovell byl podle Vicarse přesvědčen, že jednoho takového zná a je s ním v úzkém spojení. To, že se v případě zmíněného vojína Bushe nejednalo o žádnou formu víry v kvazi-kalvinistickou predestinaci, ale magickou praxi, je patrné z reprezentace, zmiňující účinnost „spojení v Kristu“ vojína Lovella s vojínem Bushem. Toto spojení bylo zřejmě chápáno jako zdroj Lovellovy ochrany. Význam Lovellova zápisu, který je v britských pramenech ojedinelý, se mohl týkat i v pozdějších pramenech často zachycené tradiční víry, přítomné zejména mezi skotskými vojáky, že někteří z nich jsou z boží vůle *fey* neboli zatracení a jiní naopak vyvolení přežít.¹¹⁷⁴ Z období krymské války se však zachovalo příliš málo egodokumentů, abychom mohli tento problém rozsáhleji zkoumat. Na ruské straně se občas zachovaly v denících reprezentace toho, že někteří vojáci se chovali na první pohled krajně lehkomyšlně, ale nakonec oni i jejich spolubojovníci došli k závěru, že jsou pod ochranou vyšší moci, takže ve svém chování pokračovali. Důstojník alexpolského pluku lehké pěchoty Valerian Zarubajev například o jednom kolegovi důstojníkovi napsal: „Byl zde podporučík Aksentěv... on snad chtěl být mermomocí zraněný... často vyrážel z bastionu k nepřátelským zákopům, ale vždy odtamtud něco přinesl. Nikdy, až do samého konce, neutrpěl zranění. Přitom stačilo na bajonetu vystrčit nad val čepici a už vám ji prostřelilo několik kulek. Když někdo neopatrně ukázal hlavu, tak už jí neměl.“¹¹⁷⁵

1172 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 238.

1173 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 205.

1174 Snape, *God and the British Soldier*, 28.

1175 Зарубаев, „Воспоминания о Севастополе бывшаво командира 1-й карабинерной роты Алексопольскаго Егерскаго полка Валериана Зарубаева“, 466.

Za třetí se podle všeho jednalo také o magické chápání bible a náboženských textů jako svého druhu ochranných předmětů, jejichž samotné nošení je vojákům ku prospěchu. Před odjezdem svého pluku na Krym na začátku listopadu 1854 Vicars píše v dopise: „*Hodlám u sebe neustále nosit Zákon, malý zpěvník, vzácnou Knihu žalmů, kterou jste mi poslali... myslím, že s nimi se mi na Krymu povede dobře.*“¹¹⁷⁶ Z pozdějších konfliktů je zaznamenáno nespočet klasických vyprávění o tom, že bible zastavila vypálenou kulku a zachránila svého majitele. V britských pramenech z doby krymské války jsou tyto příběhy již přítomny. V deníku kapitána Nathaniela Steevense z 88. pěšího pluku je obsažen příběh, který má všechny prvky pozdějších příběhů o zasažené bibli z I. světové války, které zmiňuje Snape. Steevens zaznamenává svoji zkušenost z bitvy u Almy, píše o tom, jak po vydání rozkazu k frontálnímu útoku na ruské pozice jeho pluk se chystal překročit řeku Almu a chvíli se kryl za nízkou zdí jednoho vinohradu, když tu náhle „*první nepřátelská kulka na nás mířená, ještě když jsme se kryli za zídou, předtím, než jsme překročili řeku, zasáhla plukovníkovu sedlovou brašnu a po skončení bitvy jsme jí našli uvízlou v jeho modlitební knížce.*“¹¹⁷⁷ Ve Steevensově deníku je klasický příběh ještě umocněn tím, že se jednalo o modlitební knížku velitele jejich jednotky, takže jeho význam, že řádná zbožnost a vlastnictví náboženské literatury přináší magickou ochranu, a to i v případě vysokých důstojníků, byl ještě explicitnější.

Na ruské straně jsou v egodokumentech vzácně zachované vzpomínky na důvěru v magickou ochranu, poskytovanou bohoslužebnými předměty a součástmi kněžského oděvu. Když se plukovník Arkadij Dimitrijevič Stolypin na konci října 1854 osobně zúčastnil nočního výpadu, vzpomíná na postavu „*bojujícího popa*“, který doprovázel vojáky i v předních pozicích a během boje a podle všeho plnil také funkci bojového medika. „*Ohlédl jsem se a přede mnou stál pop. Měsíční světlo ještě zvýraznilo jeho bledou tvář... ,Kde jsou naši?‘, zeptal se mě. ,Jsou vepředu, ale tam pro vás není místo, odejděte spíše na obvažiště.‘ ,Moje místo je tam, kde lidem pomáhají od strádání, kde se lidé připravují na smrt,‘ odpověděl mi.*“¹¹⁷⁸ Po skončení výpadu se Stolypin ke svému překvapení s popem znovu setkal, ale za okolností, které mu připadaly ještě nezvyklejší. „*Přede mnou stál najednou stejný pop, kterého jsem viděl na začátku boje a nesl několik pušek. ,Odkud jdete, otče?‘ ,Jak, odkud, jdu ze zákopů, byl jsem tam celou dobu!‘ ,A co to máte za trofeje?‘ ,Mám dvě pušky, vyrval jsem je zuávům z rukou.‘ A jak to, že vás nezabili? ,Měl jsem na krku celou dobu epitrachelion,‘ odpověděl.*“¹¹⁷⁹ Epitrachelion (епитрахиль) představuje v pravoslavné liturgii jeden ze symbolů kněžství, je to sedmi kříži, symbolizujícími sedm pravoslavných svátostí, zdobená štolá, která se nosí kolem krku. V této souvislosti byla její přítomnost postavou popa a evidentně též Stolypinem chápána jako zdroj magické ochrany.

Za čtvrté se jedná o specifické vzorce selektivního čtení bible, tedy kladení důrazu pouze na některé pasáže, z nějakého důvodu mající obzvláštní význam pro vojáky.¹¹⁸⁰ Ve Vicarsově případě je možné z jeho dopisů vysledovat několik klíčových biblických pasáží, zmínky o jejichž čtení se opakují. Vicars ve svých dopisech několikrát zmiňuje o pěti textech. Především se jedná o tři novozákonní: Zjevení sv. Jana,

1176 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 190.

1177 Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 87.

1178 Столыпин, „Ночная вылазка въ Севастополь. Расказъ участвовавшаго в ней“, 375.

1179 Столыпин, „Ночная вылазка въ Севастополь. Расказъ участвовавшаго в ней“, 377.

1180 Snape v případě britských vojáků v I a II. světové válce identifikoval jako často zdůrazňované pasáže Zjevení sv. Jana a Knihu Daniel. Snape, *God and the British Soldier*, 33.

neboli Apokalypsy, následně Dopis Koloským sv. Pavla a konečně První list Petrův. Ty doplňuje méně čtený novozákonní List Efezským sv. Pavla a jediná pasáž ze Starého Zákona, kniha Izajáš (zpěvy 40 a 44). Ve Vicarsově případě se přitom nejedná o specificky magické čtení, které rozpoznal Snape, ve smyslu používání biblických textů jako klíče pro výklad vlastních snů a prožitků s důrazem na odhalení osudových znamení nadcházející smrti v boji. Tyto biblické pasáže tvoří z hlediska kultury války zřetelný významový systém a jejich smysl je úzce propojen.

Vicarsem opakovaně čtený a předčítaný První list Petrův je možné v tomto kontextu chápat jako svého druhu úvodní text, vymezující z evangelikálního protestantského hlediska situaci britských vojáků. Sv. Petr se v listu obracel na věřící, kteří žili jako nevítaní cizinci v nepřátelském prostředí mimo jiné v oblasti starověkého Pontu, pod kterýžto pojem geograficky spadal i Krym.¹¹⁸¹ Oba dva další texty svými významy úzce souvisí. Dualita a následnost čtení Zjevení sv. Jana a Dopisu Koloským sv. Pavla má zřetelnou kulturní logiku. Po apokalypse, vyjadřované ve Zjevení sv. Jana, často pro Vicarse a jeho souputníky jasně srozumitelným kvazimilitárním jazykem (apokalypsa se v tomto čtení jasně rovná obléhání Sevastopolu), následuje v Dopisu Koloským zjevný motiv duchovního smíření a spočinutí v klidu. Co se týče vlastního motivu apokalypsy, tak již víme, že většina britských egodokumentů interpretuje boj o Sevastopol a jeho okolnosti jako zejména z hlediska militární mechaniky nečekaně a strašlivě extrémní. Pramenů s duchovním rozměrem se z obléhání Sevastopolu zachovalo velice málo. Jedním z nich je zachovaná bible s řadou vpisků, která patřila štábnímu seržantovi H. Wiltonovi z 90. pěšího pluku.¹¹⁸² Wilton na přední i zadní vnitřní stranu desek učinil řadu poznámek, ale v našem smyslu se podstatnější evidence skrývá ve skutečnosti, že Zjevení sv. Jana je jediná pasáž ve Wiltonově bibli, která byla označena přehnutím rohů příslušných stránek tak, aby se dala snadno nalézt.

Vojáci se octli v neočekávané situaci, v níž se začala proměňovat paradigmatu vedení války v tom smyslu, z nichž to staré přestávalo fungovat a nové bylo ještě nehotové. Pokud chápal Vicars a další britští vojáci tento boj jako děsivou Apokalypsu, tak situaci rozuměl, vlastně v tom smyslu, jakoby vysoce pravděpodobný a očekávaný konec jeho vlastního života, byl souřadný s nějakou katastrofou vyšší úrovně, možná i s koncem světa jako celku. Tato úvaha mohla představovat další kulturní prostředek, posilující schopnost smířit se se situací prostřednictvím přesvědčení, že vojáková smrt nebude zcela bezvýznamná a zbytečná, že nezapadne, ale naopak bude bytostnou součástí něčeho nanejvýš významného a velkolepého. Broughton rovněž tvrdí, že podle jeho soudu je prominentním tématem Vicarsových dopisů snaha vyrovnat se se silným „traumatem setkávání se smrtelností.“¹¹⁸³

Jaký tedy mělo smysl nouzové náboženství a jak se jeví v případě Vicarse a dalších? Z jeho dopisů a egodokumentů dalších vojáků, kteří s ním zůstávali v

1181 „1. list Petrův 1,“ Český ekumenický překlad, navštíveno 27. 8. 2019, <https://www.bible-server.com/text/CEP/1.%20list%20Petrův1>.

1182 NAM 2004-11-98, Wilton si na předádku své bible zapsal: „Tuto knihu mi věnoval drahý přítel a patron John Bullar Esq. před mým odjezdem z Anglie do Irska v roce 1854. Byla mým společníkem po čtyři měsíce v kruté zimě roku 1854 v zákopech na Krymu a během devíti útoků ve dne i v noci během tří dalších měsíců na Krymu a uprostřed nemoci a smrti ve Scutari a během mé dlouhé strastiplné cesty domů... Kéž Kristus oplátí mému dárci podání poháru s vodou.“

1183 Broughton, „The Life and Afterlives of Captain Hedley Vicars: Evangelical Biography and the Crimean War,“ 6.

kontaktu, byl dvojitý. Za prvé v případě těch, kteří ještě žijí a nebyli vyřazeni z boje zraněním a mají schopnost zmobilizovat své síly a motivaci pro pokračování v boji, je to poskytnutí dodatečného kulturního prostředku posilujícího schopnost vydržet nesmírně namáhavou službu v poli, zejména strádání hladem a nemocemi, z něhož na první pohled neplyne žádný smysl nebo revelace v Harariho smyslu.

Za druhé v případě těch, kteří už svůj boj prohrávají, pak Vicarsovo nouzové náboženství přináší výhled na konečné smíření a spočinutí v Kristu, ulehčující vnímání vlastní blízkosti se smrtí. Zranění a nemocní jsou totiž Vicarsem chápáni téměř automaticky jako v zásadě již mrtví.¹¹⁸⁴ Z hlediska nevykonnosti britské vojenské zdravotnické služby v zimě 1854/55 a především její neschopnosti efektivně bojovat s cholerovou epidemií, která zabila zdaleka nejvíce vojáků, to byl z jeho strany ostatně sice dosti pochmurný, ale zároveň realistický předpoklad. Ve Vicarsově duchovnosti jsou nemocniční stany v britském táboře téměř jistou přestupní stanicí na druhou stranu, do jiného světa. Zranění a nemocní jsou pro něj budoucí mrtví. Ve svých dopisech nepíše o žádném, který by se uzdravil a vrátil k jednotce. Seržant Gowing toto smíření a spočinutí v případě samotného Vicarse po jeho smrti v boji sám zachytil ve svém dopise rodičům následujícími slovy: „*Je to jen několik dnů, co jsem s ním byl na jednom z jeho duchovních setkání... Dnes už se může veselit z celého svého mužného srdce, když svého Pána vidí, aniž by je odděloval jakýkoli závoj.*“¹¹⁸⁵ Vicars sám do dopisu z 15. prosince 1854 svoji návštěvu cholerového stanu zachytil následujícími slovy: „*Toto odpoledne, když jsem promlouval k našim ubohým bližním v cholerové nemocnici, ležícím v chladu nepohodlně na holé zemi, najednou stan osvětlil kužel slunečního světla ve chvíli, kdy jsem před muže postavil krucifix a v očích mnohých se objevily slzy a na tváři se rozšířil úsměv naděje a míru... je bolestné a často srdcervoucí být svědkem utrpení, kterému nemůžeme ulehčit.*“¹¹⁸⁶

V obou případech je možné projevy Vicarsovy nouzové duchovní mise chápat jako silné kulturní antidotum proti *zoufalství*. V jakém smyslu? Evangelikální protestantismus chápal bezbožné zoufalství jako těžký hřích. Britská militární kultura zase jako zločinné podvracení bojové morálky, a o to především šlo. Nouzové náboženství ve Vicarsově stylu představuje kulturní proměnnou, která jinou proměnnou, tedy *zoufalství*, významně ovlivňuje tak, aby na bojující působila s menší intenzitou a vojáci začali svoji situaci chápat optimističtěji. V dopise z 8. ledna se tak Vicars ostře vymezuje vůči podle jeho názoru příliš pesimistickému tónu britských novin a uzavírá slovy „*Nestrachuji se o konečný výsledek, s pomocí Boží.*“¹¹⁸⁷

1184 Například dopis z poloviny prosince: „*Zitra jdu do zákopů ve tři hodiny ráno, vystřídají mě v šest hodin večer. Dělán si starosti více o neustálý prudký déšť a hluboké bahno, než o ruské kartáče a kulky, ale jak již víš, nám se dostane oběho... nemocných je stále mnoho... a obávám se, že tento déšť, který se včera spustil po třech dnech dobrého počasí, znovu zaplní nemocnice. Dva důstojníci a čtyřicet ubožáků bylo včera posláno dolů do Balaklavy, aby se zotavili. Byl na ně žalostný pohled. Vrátil se jen hrstka, pokud vůbec někdo.... Během loučení plakali. Byli nesmírně šťastní, když jsem jim rozdával Zákon... a ihned jej začali nahlas předčítat, jakmile jsem jej vložil do jejich rukou.*“ Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 213. Dopis z 15. prosince 1854 shrnuje neradostné vyhlídky nemocného majora Colvilla z 97. pluku: „*Rád uslyšíš o tom, že ona vzácná knížka žalmů poskytla velkou úlevu jednomu z mých nemocných bratrů, majoru Colvillovi. Zašel jsem za ním poslední noci a několik mu jich přečetl. Zjevně ho to velmi potěšilo. Ubožák. Včera ho odeslali dolů do Balaklavy. Nečekám, že se s ním ještě shledám v tomto světě.*“ Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 216.

1185 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 114.

1186 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 215.

1187 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 236.

Vicarsova víra, jeho nouzové náboženství, je nasměřováno pouze k britským vojákům a jejich konkrétním potřebám ve vztahu k posílení a utvrzení jejich schopnosti bojovat. Není v něm vůbec žádný prostor pro všelidské úvahy, pro jakoukoli podanou ruku směrem k ruským vojákům, jakékoli smíření v tomto smyslu. Ruští vojáci jsou opakovaně nálepkováni jako „divoši“, což je v kontextu ostatních důstojnických egodokumentů britské provenience z krymského bojiště zcela běžné. V listopadu 1854 si Vicars zoufá nad tím, že obléhání je příliš statické a generální útok na město je velením neustále odkládán: „*Všichni doufáme, že brzy dostaneme příležitost, abychom rozdrtili tyto divochy a nemám pochyb o tom, že pokud se k nim dostaneme, tak je rozdrtíme.*“¹¹⁸⁸ Vicars dále ruské vojáky demonizuje a rovněž dehumanizuje tím, že boj s nimi a vůbec celou válku označuje jako svého druhu boží trest charakteru epidemické choroby, která musí být vymýcena.¹¹⁸⁹ Ve stejném dopise se rovněž negativně vymezuje proti věřícím jiných konfesí, konkrétně katolickým milosrdným sestrám, které měly přicestovat na bojiště: „*Je mi líto, že do Scutari přijedou papeženecké zdravotní sestry a budou se nepřístojně starat o římské katolíky i protestanty. Vím toho o papežství dost, abych se děsil jeho nástrojů. Modlím se k Bohu, aby jim zabránil odvrátit oči umírajících od našeho Spasitele směrem k jiným prostředníkům.*“¹¹⁹⁰

Vicarsova víra je navzdory zdánlivé všudypřítomné soucitně humanitární rovině primárně bojová a bojovná, víra mobilizační. Soucit (a spása) jsou rezervovány pouze pro někoho, konkrétně pro britské vojáky. Vzhledem k ostatním proměnným kultury války na Krymu není Vicarsova víra nijak subverzivní, není ani náznakem pacifistická. Seržant Gowing ve svém deníku v lednu 1855 poznamenává hned vedle zdůrazňování Vicarsových duchovních kvalit také to, že byl tvrdým velitelem a uměl nemilosrdně bojovat. V noci, předcházející jejich prvnímu setkání Vicars podle něj během střetu s ruským výpadovým oddílem zabil několik nepřátelských vojáků v boji zblízka šavlí.¹¹⁹¹

V souvislosti se zkoumáním selektivního čtení Bible se budeme také zabývat působením vojenského kaplana Haldena Aldersey Taylora. Zde vidíme jednoznačnou dualitu jeho výběru pro předčítání a kázání, související s tím, jestli se již integroval do britské militární kultury, nebo ještě ne. Krátce poté, co přibyl do přístavu v Balaklavě, kde našel své dočasné útočiště a zaznamenal první traumatické přetěžké zkušenosti ze služby ve vojenských nemocnicích a choleroých barácích, je jeho výběr viditelně k militární kultuře subverzivní a nesouhlasný. V dopise z 18. prosince 1854 se zmiňuje o tom, že „*poslední neděli jsem kázal na První list Janův, 4-16.*“¹¹⁹² Za tímto nenápadným zápisem, který se v záplavě jeho prvních otřesných dojmů a krutých zkušeností z britského vojenského tábora, plného hromadných hrobů, všu-

1188 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 191

1189 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 191. Vicars v dopise ze začátku listopadu 1854 napsal: „*Vím o tom, že existují lidé, kteří si nemohou představit, jak se vůbec nějaký křesťan může vrhnout do víru bitvy, ale na jejich adresu mohu jen prohlásit, že s nimi nesouhlasím (a jsem si jistý, že ani Vy nikoli), takže já neuhnu před konáním své povinnosti ke královně a vlasti a Pán bude mým ochráncem... Pokládám válku za velkou katastrofu, ale stejnou jako když na nás Všemohoucí sešle cholera nebo jakoukoli jinou ránu a stejně jako když se objeví hrozná nemoc, tak neseďme nečinně a nenecháme ji volně působit, ale velmi důsledně (s důvěrou v boží požehnání) přijímáme všechna opatření a používáme všechny prostředky, abychom ji vyhnali, tak s válkou proti ruskému despotovi se to má stejně.*“

1190 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 206.

1191 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 113.

1192 NAM 2005-09-151, dopis č. 5 z 18. 12. 1854.

dypřítomných zvířecích mršin, bahna, fekálií, cholery, kurdějů, omrzlin a hladu, může snadno ztratit, stojí významy, které jsou se vzorci čtení Bible ve stanu kapitána Vicarsa ve viditelném nesouladu. Poté co se Taylor „v šest hodin večer vrátil na večeri a žaludek se ještě obracel nad tím, co jsem viděl mezi nemocnými a zraněnými a bylo těžké do sebe vpravit sousto,“ pokládal za nutné napsat svému příbuznému, že kázal právě na téma této pasáže z Prvního listu Janova. Zmíněná pasáž je totiž historicky v biblické exegezi nesmírně významná, často citovaná a vlivná a zní takto: „*Také my jsme poznali lásku, kterou Bůh má k nám, a věříme v ni. Bůh je láska a kdo zůstává v lásce, v Bohu zůstává a Bůh v něm. V tom jeho láska k nám dosáhla cíle, že máme plnou jistotu pro den soudu – neboť jaký je on, takoví jsme i my v tomto světě.*“¹¹⁹³ I Taylor přinášel vojákům antidotum proti zoufalství, ale opačného typu, než Vicars. Důraz na božskou i lidskou lásku jako princip, transcendingující v nejvyšším smyslu, není vůbec dichotomizující ve smyslu my/oni, ani mobilizační, vůbec nepomáhá odlidštění nepřítele a boji proti němu. Taylor ve stejném odstavci ještě dodává, že jeho kolega kaplan Hayward stejného odpoledne kázal na pasáže z Izajáše 26, 16, což je modlitba pro věřící v tísní a daná pasáž zní: „*Hospodine, po tobě se v soužení svém ohlíželi, vylévali tiché prosby, kdyžs je káral. Jako před porodem těhotná se svíjí a v bolestech křičí, takoví jsme byli před tvou tváří, Hospodine. Svíjeli jsme se jako těhotní, a porodili jsme jen vítr. Zemi jsme vítězství nezískali, nepadli obyvatelé světa.*“¹¹⁹⁴ I zde jsou významy sice znovu zaměřeny proti malomyslnosti a zoufalství, ale zároveň nesou silnou téměř protiválečnou rovinu: vojáci jsou zde ti hříšní, které bůh kárá a kteří ze sebe ve válce nic dobrého nedostali a nedobyli žádného vítězství.

Ve svých dopisech Taylor vyjadřuje distanci od války a vojenského života, v polovině prosince píše rodině, že „*všude kolem sebe spatřuji následky války. Smrt, nemoc, ničení majetku a veškeré představitelné zlo. Všichni, kteří si podrželi zdravý rozum se musí upřímně modlit, aby to vše již brzy skončilo.*“¹¹⁹⁵ Tato fáze jeho vztahu k válce a boji je spojena s jeho působením v Balaklavě, kde až do února 1855 bydlel ve zrekvírovaném domě společně s dalším kaplanem Haywardem, který jim poskytoval pohodlný příbytek a z jehož půdy vyrobili improvizovaný kostel s kapacitou více než padesát sedících. Byli tak oba zřetelně odděleni od armády, měli svůj výsostný prostor, mající jiný charakter, než vojenský tábor. Do jejich improvizovaného kostela docházely i ženy, doprovázející armádu, například již zmíněná Frances Duberly, manželka důstojníka 8. husarského pluku,¹¹⁹⁶ nebo zdravotní sestry z kontingentu, řízeného Florence Nightingale.¹¹⁹⁷ Bylo to přeci jen intimní místo, jehož náboženský

1193 „1. list Janův 4,“ Český ekumenický překlad, navštíveno 27. 8. 2019, <https://www.bible-server.com/text/CEP/1.%20list%20Janův4>. Z pramenů vůbec není jisté, jakou verzi Písma používal kaplan Taylor, ale v klasické King James Bible je smysl jednoznačný: „*And we have known and believed that love that God hath to us. God is love; and he that dwelleth in love dwelleth in God, and God in him.*“ „1 John 4:16,“ King James Version (KJV), navštíveno 27. 8. 2019, <https://www.biblegateway.com/passage/?search=1+John+4%3A16&version=KJV>.

1194 „Izajáš 26,“ Český ekumenický překlad, navštíveno 27. 8. 2019, <https://www.bibleserver.com/text/CEP/Izajáš26>.

1195 NAM 2005-09-151, dopis č. 5 z 18. 12. 1854.

1196 NAM 2005-09-151, dopis č. 6 z 29. 12. 1854. Taylor explicitně zmiňuje, že Duberly se zúčastnila jejich vánoční bohoslužby 24. 12. 1854.

1197 Taylor například zaznamenává, že první únorovou neděli roku 1855, kdy se pravidelně konalo svaté přijímání, na bohoslužbu dorazilo i šest z osmi zdravotních sester, působících v balaklavské vojenské nemocnici. NAM 2005-09-151, dopis č. 9 z 5. 2. 1855.

provoz nabízel vítanou alternativu k formálním a bytostně militárně vyhlížejícím společným plukovním bohoslužbám.¹¹⁹⁸

Poté, co se Taylor přestěhoval do vojenského tábora nejprve k dělostřelcům a posléze k vojenským inženýrům, se jeho militární akulturace začíná prudce měnit. Jeho původní odstup je ten tam. První viditelnou známkou změny je jeho obdiv k elitním oddílům. Již 29. 12. 1854 se po dvou měsících působení na místě poprvé v jeho dopisech objevuje obdiv k vojákům: „*zbraň, která mě nejvíce přitahuje, je podle mě jízdní dělostřelectvo. Jejich důstojníci a muži jsou obecně vzato inteligentní a vzdělaní.*“¹¹⁹⁹ Poprvé začíná Taylora na válce něco přitahovat. Na začátku dubna již příteli píše, že využil konexí generálního kaplana Gliega a nechal se přidělit na dělostřeleckou baterii číslo 5 a sdílí vojenskou chatu společně s velitelem kapitánem Gliigem, synem generálního kaplana.¹²⁰⁰ Reprezentace utrpení, hrůzy, hnusu a smrti náhle mizí. Dělostřelecká baterie je (pochopitelně) umístěna na jedné z dominantních výšin a poskytuje Taylorovi dokonalý výhled. „*Za měsíčních nocí se nic nemůže rovnat kráse výhledu z tohoto místa. Pohled na táborové ohně, stany a stíny, které vrhají, strážce na svých místech, volající každou hodinu ‚Vše v pořádku‘, je nezapomenutelný.*“ Kapitána Gliega začíná okamžitě charakterizovat zcela stejným způsobem jako svého druhu vojenského svatého, jako Catherine Marsh kapitána Vicarse. „*Jsem přesvědčen, že neexistuje důstojnější postava, než voják, spojující v sobě křesťanský i pozemský charakter.*“¹²⁰¹

Kromě toho ve svých dopisech stále častěji vyjadřuje obdiv ke zmíněným elitním jednotkám, zejména dělostřelcům a sapérům, což byl tehdy již svého druhu elitní jednotky dnešního ženijního typu, do nichž byli vybíráni fyzicky zdatní, spolehliví a gramotní muži – a také obdiv k vojenským inženýrům, představujícím znovu armádní elitu, kteří nejenže procházeli náročným školením univerzitního typu, ale předpokládalo se, že během obléhání budou velet zepředu a budou stát v čele všech pokusů o přímé útoky. Na jejich bedrech během obléhacích operací spočívala ve srovnání například s důstojníky řadových pluků ohromná odpovědnost. „*Jakýkoli vesnický chlapec může být s trochou trpělivosti vycvičen v ovládnání muškety a projít výcvikem, ale ne každý se může stát inženýrem nebo dělostřelcem,*“ napsal Taylor v dopise ze 7. dubna 1855 po týdnu pobytu na Baterii č. 5 u Kadikoi.¹²⁰²

Jeho kulturní metamorfóza, proměna vojenské akulturace, pak nastává zcela symbolicky den před Velikonocemi 1855, kdy by se jako vojenský kaplan měl věnovat duchovním záležitostem. Stalo se ale něco zcela jiného. Taylor byl po necelých dvou týdnech již natolik identifikován se „svoji“ jednotkou, že začal osobně pomáhat s přípravou na zahájení druhého ostřelování Sevastopolu. „*Panuje stále větší napětí. Vše se stává téměř hmatatelně vzrušující. Ruské signální ohně jsou jasně viditelné... všichni jsou velmi zanepřázdňeni, muži jsou na pozoru a velmi ochotně vykonávají své povinnosti.*

1198 Frances Duberly si zapsala do deníku v neděli 26. 11., že bohoslužba v „*kaplanově pokoji v Balaklavě*“ byla „*neuvěřitelně uklidňující*“ v prostředí, pro ni plném válečného stresu. Duberly, *Journal kept during the Russian War*, 139.

1199 NAM 2005-09-151, dopis č. 6 z 29. 12. 1854.

1200 NAM 2005-09-151, dopis ze 4. 4. 1855.

1201 NAM 2005-09-151, dopis ze 4. 4. 1855.

1202 NAM 2005-09-151, dopis ze 7. 4. 1855. V pozdějším dopise znovu sapéry a inženýry vysoce chválí: „*Sapéri jsou víceméně všichni inteligentní muži, kteří přemýšlí a čtou, většina z nich jsou technici. Jsou opravdu skvělým sborem, jsou to vysocí ramenatí vlasatí chlapi, na přehlídce skýtají ten nejúžasnější pohled a při útoku zasazují strašlivé ztráty. Zbytek armády na ně hledí jako na nadřazené muže. Britský sapér je termín sám o sobě a znamená inteligentního, zkušeného a odvážného vojáka.*“ Tamtéž, dopis z 18. 5. 1855.

*Dokonce i já pomáhám přinášet dělové koule.*¹²⁰³ V tomto případě je na místě použít biblické τετέλεσται - dokonáno jest!¹²⁰⁴ Taylor se z duchovního, působícího mezi vojáky, stává *vojenským duchovním*. Již se mu jako dříve neprotiví nástroje smrti a zkázy a následky jejich používání, ale osobně pomáhá s jejich nasazením. Zařazuje se po bok Hedley Vicarse.¹²⁰⁵ O velikonoční neděli, o slavnosti zmrtvýchvstání Páně, představující ústřední událost celého anglikánského liturgického roku, ve svých dopisech nepíše vůbec nic.

Naopak, píše o tom, jak se mu z výšiny, na které se rozkládá Baterie č. 5, naskýtá „*děsivě nádherný pohled*“ na druhé ostřelování Sevastopolu a bitva a válka se mu nyní zdají být nikoli tragédií, ale fascinujícím divadelním představením.¹²⁰⁶ „*Sleduji ostřelování a je skutečně velkolepé,*“ píše ve svém dalším dopise, přičemž konvoje se zraněnými, směřujícími dolů do Balaklavy již registruje pouze na okraji svého zájmu. O dva dny později znovu vystoupí na vyhlídku, aby pozoroval palbu: „*Včera byl krásný den a vyšel jsem do předních pozic. Naše palba byla prudká a pohled na ni nádherný... Minulé noci zášlehy z dělových hlavní připomínaly prudké letní blesky a i když vycházely ze vzdálenosti pěti mil, tak osvětlovaly celá nebesa.*“¹²⁰⁷ Několik jeho dalších dopisů je přímo přeplněno podobnými reprezentacemi fascinující smrtící nádhery masové palby ze stovek dělostřeleckých hlavní. Taylorova kulturní proměna zřejmě nebyla ojedinělá. V korespondenci podplukovníka Sterlinga ze skotské Horalské brigády se zachoval následující zápis z 19. června 1855: „*Spatřil jsem snad všechny kaplany, jak si vyšli a sledují boj. Ti lidé si snad vyrazili, aby sledovali gladiátory. Jejich nemístná zvědavost je odvádí od jejich povinností, které by měly být v nemocnicích. Neměli by se jen tak pro zábavu dívat na statečné muže, jak zabíjejí jeden druhého.*“¹²⁰⁸ Sterlingovo pozorování se evidentně vztahuje na první neúspěšný spojenecký pokus o generální útok z 18. června, směřovaný na Malachovský vrch a Velký Redan. Pro další duchovní, přidělené k jednotkám v táboře nad Sevastopolem, nicméně nemáme dostatek pramenů, abychom se mohli zabývat i jejich potenciální metamorfózou.

Dne 20. dubna 1855 byl Taylor převelen na své poslední působiště, do tábora vojenských inženýrů na Pravém útoku před Sevastopolem. Zde mu trvá několik dní, než si zvykne na vysoké ztráty mezi inženýry a sapéry ve srovnání s dělostřelci a několikrát zapochybuje o své nové akulturaci. V dopise z 20. dubna 1855 si po několika měsících postěžuje stejným způsobem jako v prosinci 1854, kdy byl zcela pohlacen úmornou službou trpícím vojákům v balaklavské nemocnici: „*Je mi dobře a jsem vcelku spokojený, ale někdy je mi úzko. Měl byste spatřit všechny ty strašlivé scény a všechno to děsivé utrpení, které vůbec nevede k ničemu dobrému. Pravidelné obléhání znovu skončilo*

1203 NAM 2005-09-151, dopis z 7. dubna 1855.

1204 „Jan 19,“ Český ekumenický překlad, navštíveno 27. 8. 2019, <https://www.bibleserver.com/text/CEP/Jan19>.

1205 Chci ještě upozornit na možnou paralelu s podobným procesem, který může nastat v případě, pokud se historik vojenství propůjčí do armádní služby a následně se z něj stane *vojenský historik*, který po Taylorově vzoru již nebude chápat a umisťovat vojenskou službu a válku do širšího kontextu, ale identifikuje se s ní a její kulturou války a posléze i militární kulturou. Je to však úvaha, pro kterou zde nemáme potřebný prostor. Jak jsem však zmínil v úvodu, jsem stál přesvědčen, že jakmile se historik hodnotově identifikuje s určitou militární kulturou, může podobně jako Taylor ztratit hodnotový odstup a jeho působení nabude viditelně jiný význam. Pozn. aut.

1206 NAM 2005-09-151, dopis z 10. dubna 1855.

1207 NAM 2005-09-151, dopis A. T. z 10. dubna 1855.

1208 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 351.

a nyní opět pokračuje obyčejná řezničina. Dnes se s někým spřátelíte a zítra je na smrtelné posteli.“¹²⁰⁹ Jakmile si však Taylor zvykne na nové prostředí, proběhne u něj znovu stejný a ještě intenzivnější proces, jako v případě příchodu na Baterii č. 5. Velícího důstojníka, v tomto případě majora Gordona, začne znovu stejně jako kapitána Gliega charakterizovat jako „vojenského svatého“. Nemocnicím se nyní v podstatě vyhýbá a jádro jeho služby tvoří polní mše na několika místech v inženýrském táboře a u několika sousedících dělostřeleckých jednotek.¹²¹⁰

V jeho dopise z 29. dubna se také nachází vzácná zmínka o tom, na jaké pasáže z Bible Taylor nyní kázal. Odpovídají proměně jeho akulturace a jedná se o prvních dvanáct veršů z evangelia sv. Marka 5. Ty jsou v dané souvislosti ostře dehumanizující ve vztahu k ruským vojákům, kteří jsou přirovnáváni k lidem, posedlým ďáblem, na nichž Ježíš vykonává exorcismus. Hned první dva verše, „*Přijeli na protější břeh moře do krajiny gerasenské. Sotva Ježíš vystoupil z lodi, vyšel proti němu z hrobů člověk posedlý nečistým duchem,*“ jsou jasným symbolem spojeneckého vylovení na Krymu.¹²¹¹ Militární významy, odkazující na ruskou armádu jako zástup nečistých duchů, jsou patrné v osmém a devátém verši: „*Ježíš mu totiž řekl: Duchu nečistý, vyjdi z tohoto člověka! A zeptal se ho: Jaké je tvé jméno? Odpověděl: Mé jméno je Legie, poněvadž je nás mnoho.*“¹²¹² Konec těchto veršů je ještě více dehumanizující, neboť Ježíš nečisté duchy vypudí z těla mužova a vyšle je do nedaleko se pasoucího stáda vepřů. „*Tu nečistí duchové vyšli z posedlého a vešli do vepřů, a stádo se hnalo střemhlav po srázu do moře a v moři se utopilo.*“¹²¹³ V této roli vojenského duchovního, který je sladěn s kulturou války před Sevastopolem a bojujícím poskytuje mobilizační militaristické antidotum proti zoufalství a malomyslnosti, již Taylor setrvává až do samého konce svého nasazení, kdy v polovině srpna 1855 ze zdravotních důvodů odplouvá zpět do Británie.

Jeho pochybnosti se znovu objevují po delším období „*obvyklé přetěžké zákopové práce*“, kdy každý den jednotky ztrácejí muže a z jeho pohledu „*kvůli ničemu, co by stálo za řeč.*“¹²¹⁴ Nachází však stále útěchu za prvé ve fascinujících pohledech na mohutnou palbu obléhacího dělostřelectva, případně jednotky seřazené ke společným bohoslužbám, které nyní již nosí staronové zdobné uniformy a znovu mu poskytují pocit *velkoleposti* a nádhery vojenského života, Jeršovovými slovy hledí Taylor na svět kolem sebe znovu jako na onen příslovečný „svět vojenské poezie“. Za druhé jeho definitivní militární kulturní ukotvení mezi inženýry a sapéry nastává poté, co skupina sapérů dobrovolně ve svém volném čase v táboře postaví improvizovaný válečný kostel, který Taylor ihned nadneseně označí za *katedrálu* a přijme za své sídlo. „*Dnes jsem poprvé vysluhoval v naší katedrále! Na ní je vidět sapérský duch. Stěny byly postaveny z hradebních žebříků, poskládaných do tvaru / \ a vytvářejících tímto*

1209 NAM 2005-09-151, dopis z 20. 4. 1855.

1210 NAM 2005-09-151, dopis A. T. z 10. 4. 1855. „Major Gordon je kromě toho také velmi skromný a praktikující křesťan, což ještě přidává lesku jeho ušlechtilé povaze.“ Obyčejně Taylor v 9:30 vysluhuje u sapérů a minérů, pak v 11 u inženýrů a po obědě také na svém předchozím působišti, na Baterii č. 5. „Pokud se na to cítím, tak někdy mezi bohoslužbami zajdu do nemocnice,“ dodává. Tam dříve trávil většinu svého pracovního dne.

1211 „Marek 5,“ Český ekumenický překlad, navštíveno 27. 8. 2019, <https://www.bibleserver.com/text/CEP/Marek5>.

1212 „Marek 5,“ Český ekumenický překlad, navštíveno 27. 8. 2019, <https://www.bibleserver.com/text/CEP/Marek5>.

1213 „Marek 5,“ Český ekumenický překlad, navštíveno 27. 8. 2019, <https://www.bibleserver.com/text/CEP/Marek5>.

1214 NAM 2005-09-151, dopis A. T. z 11. 5. 1855.

způsobem jakýsi pseudogotický oblouk. Střecha byla zhotovena z dělostřeleckých platforem, pokrytých plátnem a stěna, do které se opírá ranní slunce, byla kromě žebříků ještě pokryta gabiony. Těmi nanejvýš příjemně fouká větrík a když slunce svítí, gabiony vrhají kostkovaný stín a uvnitř je příjemně chladno... Můj oltář byl postaven z pytlů pokosené trávy pro koně, na nichž je rozprostřen válečný prapor," radoval se Taylor v dopise z 27. května.¹²¹⁵

Vraťme se ale k prvnímu z protagonistů nouzového náboženství na Krymu v britském táboře. Na rozdíl od kaplana Taylora kapitán Hedley Vicars na krymském bojišti nepůsobil dlouho. Nakonec se stal obětí jednoho z mnoha nočních střetů britských oddílů, střežících přední linii obléhacích zákopů proti ruským výpadovým jednotkám, které se obvykle chtěly probojovat k bateriím obléhacího dělostřelectva a zaklínovat a vyřadit z boje děla. Gowing si zapisuje, že v noci z 22. na 23. března se početný oddíl ruské armády téměř nepozorovaně přiblížil k britským zákopům, následně podle něj předstíral, že jsou Francouzi, načež došlo k útoku, rozpoutala se řež zblízka a stráž přišla o oba důstojníky včetně Vicarse.¹²¹⁶ Editorka na základě svědectví Vicarsových vojáků napsala, že kapitán zavelel do protiútoků, následně „zabil dva Rusy bajonetem a třetího se chystal zabít šavlí, ale v tu chvíli na něj třetí Rus zblízka vystřelil.“¹²¹⁷ Gowing uzavírá, že „jakmile se muži dozvěděli, že kapitán Vicars padl, tak se rozeběhli tím směrem, kterým jim byl ukázán a nepřítel doslova smetli pomocí bajonetů. Ně kterým z našich mužů se během boje dokonce ohnuly...“¹²¹⁸

Vicarsův druhý život tedy začíná okamžitě. Po smrti se ihned stává symbolem. Předně Gowing zaznamenává kolektivní přísahu pomstít Vicarse. Jeho smrt v boji v kroužku návštěvníků jeho duchovních setkání vzbudila silné emoce, které jinak v britských egodokumentech dosti chybí. Gowing byl na jeho pohřbu a zaznamenává viditelné pohnutí mezi vojáky, píše, že „nad jeho hrobem silní muži plakali jak zástup dětí, které ztratily starostlivého otce a přísahali, že ho pomstí při nejbližší příležitosti,“ a následně poznamenává, že „tuto přísahu přijali i další vojáci mimo 97. pluk.“¹²¹⁹ Seržant Gowing dále zaznamenává nové bojové pokřiky vojáků 97. pluku, v nichž zní Vicarsovo jméno. Během posledního pokusu ruské polní armády o vyprošťovací útok na spojenecký vojenský tábor před Sevastopolem došlo 16. srpna 1855 k bitvě na říčce Černá. Gowing zaslechl, jak vojáci 97. pluku během boje volali nahlas „Pamatujte na Vicarse, chlapci!“ a připomínali si tak již několik měsíců padlého kapitána.¹²²⁰

Evangelikální aktivistka a známá filantropka Catherine Marsh následně „se svolením Vicarsovy matky“ sepsala a anonymně vydala publikaci *Memorials of Captain Hedley Vicars, Ninety-Seventh Regiment*, sbírku jeho dopisů z bojiště, doplněnou vlastními komentáři.¹²²¹ Již jsme se v souvislosti s použitím britských konceptualizací

1215 NAM 2005-09-151, dopis z 27. 5. 1855.

1216 Plukovník Windham, který byl na bojišti přítomen, si do deníku zapsal lakonicky: „Jako obvykle předstírali, že jsou Francouzi a bojovali tvrdě.“ Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 116.

1217 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 278.

1218 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 110.

1219 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 112.

1220 Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 146.

1221 Broughton, „The Life and Afterlives of Captain Hedley Vicars: Evangelical Biography and the Crimean War,“ 3. kniha byla vydána jako Anon., (Catherine Marsh), *Memorials of Captain Hedley Vicars, Ninety-Seventh Regiment etc.* (Robert Carter & Brothers: New York: 1857). Vicarsova rodina patrně ještě předtím vydala soukromý tisk, nazvaný *Walking with God before Sebastopol: Reminiscences of the late Captain Vicars, 97th Regiment*, ale společně s Broughtonem a dalšími autory musím souhlasit, že nalézt výtisk této knihy je patrně nemožné.

pozdější zulské války zmínili o tom, že během krymské války byl zahájen proces kulturní konstrukce heroického vlasteneckého a náboženského stereotypu britského vojáka, reprezentujícího ideál viktoriánské mužnosti, zvláště s důrazem na budování britského impéria.¹²²² Egodokumentární a následně také beletristická produkce, tematizující život a smrt kapitána Hedleyho Vicarse, je patrně prvním viditelným projevem tohoto procesu, se značným důrazem na fúzi militarismu a evangelikálního protestantismu. Kniha Catherine Marsh byla velmi úspěšná, dočkala se několika vydání a byla následně přeložena do nejméně tří jazyků.¹²²³ Hedley Vicars byl historicky jeden z prvních takto kulturně konstruovaných viktoriánských „vojenských svatých“, představujících z hlediska současných západních kultur války dosti netypické „*zařazení bojujícího vojáka, podílejícího se na veškeré násilné praxi zabíjení, zraňování a zmocňování se nepřítele, do vznešené armády svatých.*“¹²²⁴

Kromě Vicarsových dopisů se z krymské války nezachoval žádný britský egodokument podobného typu. V dalších pramenech jsou však rozesety reprezentace, které spolu zřetelně nepřímou souvisí. Kapitán Robert Beaufoy Hawley ve svých dopisech rodině například zdůraznil znepokojivou funerální, de facto obecně „zásvětní“ symboliku britského tábora, odvozující se od naprosté všudypřítomnosti vojenských hrobů. „*Nevím, co by více šokovalo kohokoli, kdo ještě není seznámen s tím, co se odehrává na Krymu, než okamžik, kdy by poprvé pochopil, že všechny ty malé hrbolky všude kolem něj... opravdu všude po táborech a to znamená opravdu všude kolem nás, vyznačují místa posledního odpočinku našich důstojníků a mužů. Naše tábory jsou jedním gigantickým hřbitovem.*“¹²²⁵ Zde evidentně působila militární mechanika sevastopolského bojiště. Spojenecké armády neměly volné zázemí a musely neustále chránit své pravé křídlo před hrozbou ruského vyprošťovacího útoku, takže plocha, na které se mohly rozkládat tábory, byla geograficky omezená. Na této ploše bylo nutné pohřbit více než 120.000 na místě padlých a zemřelých francouzských a britských vojáků. Významem totožné reprezentace se nacházejí v dopise vojenského kaplana H. A. Taylora, který konci ledna 1855, těsně před začátkem své militární kulturní transformace poznamenal, že „*nejsmutnější věcí ze všech je vidět všude kolem sebe navršené pahorky, v nichž leží pohřbené tisíce a tisíce Angličanů, Francouzů, Turků i Rusů.*“¹²²⁶ O několik měsíců později, poté, co je převelen do inženýrského tábora na Pravém útoku, se již sám stává protagonistou péče o hřbitovy a jejich rozšiřování. V dopise z 29. dubna zmiňuje, že si vyžádal pracovní skupinu sapérů, kteří kolem každého hrobu vytvořili obdélník z větších kamenů a uvnitř něj poskládali kamenné kříže. Kromě toho projevil úmysl vysázet kolem inženýrského hřbitova hradbu jehličnanů.¹²²⁷ Plukovník Bell z 1.

1222 Shrnuje zejména Lieven, viz Lieven, „Heroism, Heroics and the Making of Heroes: The Anglo-Zulu War of 1879“, 421-422.

1223 Anderson zmiňuje překlady do francouzštiny (1857), němčiny (1859) a italštiny (1860) a rovněž to, že text Catherine Marsh byl opakovaně vydáván ještě v 90. letech 19. století a další vydání se objevilo v roce 1916. Anderson, „The Growth of Christian Militarism in Mid-Victorian Britain“, 48.

1224 J. R. Watson, „Soldiers and Saints: The Fighting Man and the Christian Life,“ in Andrew Bradstock, Sean Gill, Anne Hogan a Sue Morgan. *Masculinity and Spirituality in Victorian Culture* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000), 12.

1225 Ward, *The Hawley Letters*, 35. Jedná se o dopis XII z 23. března 1855.

1226 NAM 2005-09-151, dopis č. 8 z 24. 1. 1855.

1227 NAM 2005-09-151, dopis z 29. dubna 1855. Během Taylorova intenzivního působení se mezi inženýry a sapéry vytvořila intenzivní funerální kultura, kdy „*sami vojáci velmi dbají na průběh pohřbu. Padlým spolubojovníkům vzdávají velkou poctu a náš hřbitov již skýtá krásný pohled. Během pohřbu padlého vojáka se dostaví přinejmenším celá jeho rota a během bohoslužby byste slyšeli*

pěšího pluku zase za přímo trýznivý zvuk, připomínající funerální charakter britského tábora pokládal věčné krákání havranů, poletujících nad bojištěm a živících se na padlých. Dne 24. února 1855 si již zcela znechuceně zapsal, že „*první zvuk, který jsem slyšel tohoto rána bylo krákání havranů, kteří letěli nad táborem a cítili mrtvé.*“¹²²⁸

Nedostatek zeminy na skalnatém podloží před Sevastopolem ale způsoboval i to, že řada hrobů, zvláště hromadných, vykopaných po větším polním střetu nebo nočním výpadu, byla mělkých a během špatného počasí hrozilo jejich poškození. Plukovník Reynell Pack si zapsal na začátku dubna 1855 do deníku, že během druhého ostřelování byla dokonce řada hrobů vyplavena, což bylo pro vojáky děsivé. „*Děšť se proměnil na průtrž mračen a Střední soutěska, vedoucí k naší paralele, se proměnila v bystrinu odporného bahna dvanáct palců hlubokou a přinášela sebou také lidské pozůstatky z hrobů obou stran, které v ní byly umístěny, což bylo strašné. Sama paralela i sapy se proměnily na rybníčky, hluboké a zrádné kaluže, plné bahna a kamenů.*“¹²²⁹ Mělké hroby představovaly nejen známku ledabyly a nedostatečně provedených přechodových pohřebních rituálů, což samo o sobě tížilo téměř všechny vojáky, ale samy o sobě byly taék neustálou připomínkou skutečnosti, že prostor před Sevastopolem je obecně zvláštním způsobem liminální, že obrazně řečeno není k životu, ale jen k přežívání, že smrt je v něm všudypřítomná a její bolestné známky a následky, přetrvávající dlouho po smrti fyzické, není možné ani důsledně „odstranit“ pod zem. Dobová dominantní miazmatická teorie přenosu chorob toto vědomí ještě zesilovala a uvnitř spojeneckých linií byly mnohočetné potenciální zdroje spontánně se uvolňující zhoubné miazmatické zapáchající „mlhy“. Podplukovník Sterling z horalské brigády, v dopise z 8. března 1855 všechny tyto roviny hluboce funerálního charakteru britského vojenského tábora propojil následujícím způsobem: „*Rychle se blíží jaro a přijde nová vlna nemocí. Pochopil jsem, že údolí Balaklavy bude velmi nezdravé, stejně jako údolí Černé. Masa mrtvol mužů i koní, jen nehluboce zakopaná, začne vydávat choroboplodná miazmata okamžitě, jakmile začne pražit slunce, což bude pravděpodobně příští měsíc. Navrhli jsme, aby i Turci ve svých hrobech používali nehašené vápno, ale odpověděli, že by to porušilo jejich zvyklosti, takže jsme svůj návrh vzali zpět. Nicméně jen v přední části přístavu je pohřbeno na 2.300 Turků.*“¹²³⁰ Mnoho vojáků se proto všudypřítomných, spěšně zhotovených a mělkých válečných masových hrobů – a z nich vycházejícího *miazmatu* – obávalo stejným způsobem, jako v létě 1854 měli strach z bažinatého okolí velkého vojenského tábora u Varny, odkud podle vojenských lékařů vycházelo miazma cholery a dalších epidemických chorob. U Sevastopolu to bylo miazma, které vycházelo z mnoha tisíc válečných hrobů, zasahovalo živé vojáky, podle dobových poznatků přenášelo mnohé smrtící choroby a nebylo před ním na místě žádného úniku. Vnímané miazmatické zdroje nebylo v britském vojenském táboře možné ohraničit ani odstranit, jako například během řešení podobné situace v tehdejších rychle rostoucích městech. Situace v případě obleženého Sevastopolu byla v

upadnout i špendlík. Mnoho z nich se nahlas společně modlí Otčenáš a mnoho z nich při vyřčení formule ‚prach jsi a v prach se obrátíš‘ na rakev hází hrsti hlíny... ubozí chlapi. Jsou tak stateční a zdá se, že příliš nehledí na zachování vlastního života, ale jak mi řekli, chtějí mít alespoň řádný křesťanský pohřeb.“ Tamtéž, dopis ze 27. 5. 1855.

1228 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 259.

1229 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 92.

1230 Anon. (Sterling), *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there*, 250.

tomto smyslu lepší, protože veškeré vojenské pohřby se odehrávaly ve vymezené části na Severní straně města, daleko od bojových pozic a vojenských ubikací.

Na ruské straně jsou takové zápisy v denících a dopisech poměrně vzácné, ale například důstojník alexopolského pluku lehké pěchoty Valerian Zarubajev si na konci obležení zapsal ohledně tísnivé funerální atmosféry, panující ve městě to, že „na každém bastionu... stála ikona a před ní dnem i nocí hořelo množství svící. Její podoba, zvláště v noci během strašlivého hřmění palby, roztrhaných mrtvol všude kolem a nářku raněných, na nás působila zvláštním uklidňujícím dojmem. Nosili k ní všechny padlé... a každému mrtvému vojáci založili ruce a umístili do nich svíčku. Padlí tam leželi až do rána. Ráno pak přijely zásobovací vozy, mrtvolky se naložily a rychle se ujíždělo před palbou, až padlí cestou vypadávali... Dovezli je na břeh zátoky... Poddůstojník, kterému říkali Charón, je převážel na Sever na své barkase.... A tak den za dnem... u chrámu od rána do večera zněly tóny pohřebního pochodu... za důstojníky. Obřady ale posléze zkrátily, protože neustálý poslech takové hudby nás těžce rmoutil. Každou sobotu a neděli se na bastionu objevil pop a odsloužil mši... místo, kde přes noc leželi mrtví, se ráno vyčistilo a zasyvalo vápnem. Když jsme ale během bohoslužeb klečeli, tak jsme všichni cítili pach mrtvol.“¹²³¹

Všudypřítomnost a nepřetržitost funerálních obřadů představovala během dlouhého obléhání významný faktor kultury války na Krymu a kapitán Alabin ze 43. pluku jí byl významně ovlivněn. Na začátku května 1855 si zapsal do deníku, že „večera pohřbívali důstojníky, padlé při bojových akcích, které jsem nařídil. Na Hraběcím nábreží jsem spatřil devět rakví, jednu za druhou nesených důstojníky a junkery. Jak pochmurný průvod! Smuteční pochod mi hluboce rozedírá duši, a to ještě v pozadí duní kanonáda.“¹²³² Nakonec o několik dní později zaznamenává, že velitel pevnosti Osten-Saken vydal rozkaz, který zakazoval nahlas hrát smuteční pochody během pohřebních obřadů, kvůli stále negativnějšímu vlivu na upadající morálku. Alabin byl šťastný, že se mohl rozloučit s neustálým poslechem této „duši rozedírající hudby.“¹²³³ Štábní překladatel Nikolaj Vasiljevič Berg měl zcela stejný pocit, protože smuteční pochody od chrámu byly slyšet až na Severní stranu a v dubnu 1855 si zapsal, že první nejhorší zkušeností bylo smířit se s tím, že „vzduch se neustále chvěl pochmurnou hudbou.“¹²³⁴ V dalších týdnech si zapsal ještě horší prožitky: musel se každý den vracet do své plovoucí ubikace podél Nikolajevského mysu, kde na něj čekal přívos a velmi depresivně na něj působila skutečnost, že právě zde se nacházelo sběrné místo pro padlé, kteří byli následně odváženi na Severní stranu. Do svého deníku si zapsal, že „bylo děsivé večer procházet kolem Nikolajevského mysu, neustále pokrytého mrtvolami. Plameny svíček, které se dávaly do rukou padlým, se mihotaly a osvětlovaly ubohé tváře a pod nimi příboj narážel do černých skal.“¹²³⁵ Obecná tísnivá funerální symbolika byla ještě posilována tím, že řada ruských aktérů, jako například kapitán Petr Vladimirovič Alabin hovořili o klíčových postaveních jako Malachovském vrchu jako o sevastopolské Golgotě, místě sebeobětování, které se posvěcuje „kostmi a krví“ pad-

1231 Зарубаев, „Воспоминания о Севастополе бывшаго командира 1-й карабинерной роты Алексопольскаго Егерскаго полка Валериана Зарубаева“, 455-456.

1232 Алабин, *Четыре войны*, 341.

1233 Алабин, *Четыре войны*, 342. „Dnes byl vydán rozkaz posádce, zakazující při pohřbech používat vojenskou hudbu a bubny. Je to nutné, aby nebyla těžce zasažena morálka těch, kteří jsou ještě naživu, touto hroznou, duši rozedírající hudbou, která v poslední době podle všeho zní neustále v nej-různějších částech města.“

1234 Берг, *Записки об осаде Севастополя* (Т. 1), 132.

1235 Берг, *Записки об осаде Севастополя* (Т. 1), 130.

lých vojáků.¹²³⁶ Tato konkrétní významová rovina se však odvozuje od základních dogmat pravoslavné víry, do fenoménu nouzového náboženství nepatří, ale zřejmě jej takto posilovala.

Vojenský fatalismus

Společnou kulturní proměnnou a jakýmsi svorníkem nouzového válečného náboženství na britské a ruské straně, jak se v různé míře jeví ve vojenských egodokumentech, je fenomén vojenského fatalismu. Michael Snape předpokládá, že teprve až v obou světových válkách je možné vystopovat prudký nárůst vojenského fatalismu, a to „zejména skrze bezprecedentní nárůst dostřelu a zjevně plošné účinnosti moderního dělostřelectva, což činilo muže smrtelné a zranitelné nejen přímo na čáře dotyku.“¹²³⁷ Tento argument, implicitně používající keeganovskou interpretaci proměny prožívání přímých účastníků boje na základě změny v militární mechanice, lze však nepochybně rozšířit ve smyslu jeho platnosti pro situaci, panující již během krymské války. Zde militárně mechanicky dosáhla koncentrace a plošná účinnost dělostřelecké palby zcela nové úrovně. V rotě kapitána Chodasiewiczze z tarutinského pěšího pluku se tak podle něj objevil hromadný fatalismus již v průběhu prvního ostřelování pevnosti z října 1854. Kapitán napsal, že se obává „toho, že mnoho mužů došlo k závěru, že budou zakrátko jistě zabiti, takže je zbytečné cokoli jíst a živili se pouze vodkou, která byla ve dvojitych dávkách rozdávána pokaždé ráno a večer.“¹²³⁸

Kromě dělostřelectva, jehož hromadné nasazení takto působilo především na ruské straně, bojující prožívali paralyzující hrůzu ještě z některých nových hromadně účinných zbraní. Jednalo se především o již zmíněné ruské pozemní miny a celá minová pole, sestavená z pyrotechnických nástrah, představujících kombinace miny a fugasu, které byly spojenci poprvé odhaleny během útoku na Mamelon a Kamennom v červnu 1855. Poručík George Kemp Chatfield ze 49. pluku na osobní zkušenost se smrtí velitele útočných jednotek majora Armstronga, který „byl vyhozen do vzduchu jedním z těchto pekelných strojů“ zareagoval přesně podle Snapeovy hypotézy propojení změny v militární mechanice s fenoménem vojenského fatalismu, neboť v dopise matce zmínil, že „nemohu Vám dostatečně vylíčit, jak jsem Bohu vděčný, že mě dosud ušetřil. Před útokem jsem se modlil, abych byl ušetřen, jednoho dne se mohl vrátit domů a zůstat oporou drahé matce a sestřím.“¹²³⁹ Plošná dělostřelecká palba a na britské straně rovněž plošná nevyzpytatelná účinnost nových typů pyrotechnických nástrah představovala v aktérském vnímání svéráznou vyšší moc, proti které v jejich rozvažování bylo možné se odvolávat jen k jiné vyšší moci, v rámci jejich akulturace tedy ke křesťanskému Bohu. Vojenský fatalismus se tedy již před Sevastpolem zřetelně odvozuje od přesvědčení bojujících, že jejich vlastní úsilí a schopnosti jsou druhořadé

1236 Upozorňuje na to např. Fedotova, viz Федотова, Севастопольская оборона (1854-1855 гг.) в культурной памяти дореволюционной России, 70.

1237 Snape, *God and the British Soldier*, 28. Snape nepoužívá žádné odkazy na Keegana, Carltona ani další autory, kteří se v britské historiografii přiklání k tomuto konceptuálnímu přístupu.

1238 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 164. Na začátku listopadu 1854 jeho vojáci podle deníkových zápisků v tomto chování pokračovali již déle než tři týdny. „Mnoho z našich mužů téměř nejedlo, ale jen pilo veškerý alkohol, který se jim dostal do rukou... Příliš nenamítali, pokud budou zabiti, ale být zraněn a pak mučen v nemocnici, to pro ně bylo mnohem hroznější, než být na místě zabít. To ukazuje, jakou důvěru moji muži měli v nemocnice a vojenské lékaře.“ Tamtéž, 181.

1239 NAM 2003-02-333, dopis č. 9 matce, datováno 10. června 1855.

a přežití nebo smrt v boji závisí na „vyšší“ vůli a moci a předem bylo stanoveno, jaký osud je čeká, což je možné jen částečně ovlivnit různými formami zbožnosti, například častou modlitbou. V britských egodokumentech se fatalismus především projevuje stejně jako v Chatfieldově případě dlouhými projevy vděčnosti bohu za vlastní přežití. Typicky vojín Thomas Gay ze 7. pluku Royal Fusiliers ve svém jediném zachovaném dopisu z 11. prosince 1855 shrnuje bojovou zkušenost na Krymu a text uvozuje mimo jiné slovy „*Děkuji Bohu za vládlost k mé osobě, protože musím prohlásit, že ke mně byl opravdu laskavý a provedl mě vším strádáním a nebezpečím, kterému jsem musel čelit.*“¹²⁴⁰ Štábní seržant H. Wilton z 90. pluku lehké pěchoty si do své osobní bible, kterou měl u sebe během krymského tažení poznamenal, že „*tato kniha mi vskutku poskytla pomoc v mé nejtemnější hodině a během strašlivé nemoci.*“¹²⁴¹

Pokud smrt přijde, je v rámci tohoto přesvědčení předem oznamována shůry skrze sny, neodbytné pocity nebo intuice. V této souvislosti jsou pozoruhodné zápisky v deníku ruského kapitána Roberta Adolfa Chodasiewiczze, který na základě porozumění tomuto problému dokázal dovedně vystavět krycí příběh pro vlastní dezerci. Chodasiewicz předtím, než s kolegou praporčíkem von Römerem dezertovali, tak uspořádal večeri na rozloučenou pro důstojníky svého pluku, neboť pokládal za zdvořilé se s nimi být zastřenou formou rozloučit. Jako oficiální důvod uvedl předtuchu blížící se smrti. „*Někteří se mě ptali, proč dávám tuto večeri a já jsem jim řekl: ‚Život je vždy nejistý a v poli před nepřítelem dvojnásob, jen nebesa vědí, co se stane a já mám pocit, že již s vámi dlouho nezůstanu.‘ Skutečnému mínění mých slov pochopitelně nikdo nerozuměl...*“¹²⁴² Chodasiewiczův zastírací manévr skvěle fungoval, protože ruští důstojníci jeho pluku chápali intenzivní předtuchu blížící se smrti jako legitimní důvod pro chování typu uspořádání večere na rozloučenou, která však byla ze strany kapitána Chodasiewiczze motivována jinak. „*Po večeri... se mě všichni snažili rozveselit, protože si mysleli, že jsem měl předtuchu smrti.*“¹²⁴³

Kaplan Taylor zaznamenává ve svých dopisech na britské straně také jeden případ předtuchy smrti, kdy v polovině května 1855 na následky průstřelu hrudníku zemřel inženýr poručík Baynes. „*Projevoval silnou předtuchu, že již brzy bude zabit na místě, nebo utrpí smrtelné zranění a mezi jeho písemnostmi bratři našli poslední vůli, v níž veškerý majetek rozdal přátelům. Dostal jsem uzdu jeho koně.*“¹²⁴⁴ Taylor si po červnovém útoku na Mamelon a Kamenolom zapsal další zkušenost, kdy se mu vojáci svěřovali s předtuchami smrti: „*Zraněný seržant je silný muž a kapitán Adye mi řekl, že se choval udatně. Prodělal všechny předchozí bojové akce, ale řekl, že se mu nikdy nezdálo, že by měl být zraněn, až včera, kdy měl velmi silnou předtuchu, že se tak stane. Několik dalších mužů mi sdělilo, že měli několikrát podobné předtuchy. Jednalo se zvláště o kapitány Baynese a Croftona, poručíka Lureho a dva nebo tři další.*“¹²⁴⁵ Podrobně zaznamenaný příběh o předvědění vlastní smrti se nachází také v deníku vojína dělostřelce Williama Lovea, který si v červnu 1855 zapsal, že jeho spolubojovník Joe Develin měl sen, v němž ho již mrtvý voják v noci tahá ven ze stanu a stejného dne, co Develin svůj sen vyprávěl, byl zabit zásahem dělové koule do hlavy na baterii.¹²⁴⁶

1240 NAM 2012-04-5, 1.

1241 NAM 2004-11-98.

1242 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 247.

1243 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 247.

1244 NAM 2005-09-151, dopis z 18. 5. 1855.

1245 NAM 2005-09-151, dopisy z 6. 6. 1855.

Jediná souvislejší úvaha, snažící se vysvětlit tento pro vojáky krajně znepokojivý jev, se nachází v deníku plukovníka Reynella Pecka. Během britského neúspěšného pokusu o generální útok z 18. června 1855 na Velký redan padl i plukovník Lacy Yea, velitel 1. brigády Lehké divize, kterého Peck dobře znal. Podle Pecka, který po Yeaově smrti hovořil s jeho kolegy, měl plukovník neodbytnou předtuchu blížící se smrti a dával ji neskryvaně najevo. „*Plukovník Yea v pondělí ráno... uchopil za ruku svého pobočníka a řekl: ‚Sbohem Smithi, dávej na sebe pozor a až padnu, zůstaň u mě,‘ a pak vyrazil do boje. Jeho chování zřetelně nasvědčovalo jistotě, že smrt je nablízku.*“¹²⁴⁷ Co se týče fenoménu „sebenaplňujících se proroctví“ a předtuch jisté smrti, které podle Pecka byly na Krymu časté, přináší následující úvahu: „*Pod pojmem předtucha smrti nám na mysl, že se dají do pohybu jisté psychologické pochody v myslí dotyčného jednotlivce, tichá ale jistá intuitivní varování, že jeho dny jsou sečteny. Jaké jsou jejich příčiny, odkud se bere ona znalost, nebo jestli se dokonce nejedná o milostivé varování božského původu, aby se duše připravila na smrt, to nemohu říci, ale skutečnost, že se takové intuice objevují, jsou vážně přijímány, lidé podle nich jednají a pak se naplňují, je nesmyslné popírat.*“¹²⁴⁸ Peck a ani my jako svůj úkol nechápeme vysvětlení tohoto fenoménu. Důležité je porozumět tomu, že tato často zamlčovaná a odsouvaná součást vojenské zkušenosti, o které vojáci psali evidentně neradi a zřídka, tvořila jednu ze zřetelných proměnných druhého řádu kultury války před Sevastopolem.

Na ruské straně jsou v egodokumentech občas zaznamenávány zcela stejné fenomény. Pomineme-li zmíněnou Chodasiewiczovu lest, jejíž fungování samo o sobě silně potvrzuje rozšířené povědomí, že smrt může být a často je jakousi vyšší mocí dopředu oznamována, máme k dispozici i další reprezentace. Andrej Ivanovič Jeršov si z ledna 1855 zapsal vyprávění o kolegovi ze své jednotky na Bastionu č. 4, poručíku T., „*který byl v pravém slova smyslu statečný dobrý sevastopolec a od samého počátku obležení neopustil bastion. Úspěšně se podílel na několika výpadech, ale před posledním ho posedla špatná předtucha. Strach ze smrti předtím nikdy nezatemnil jeho mládou, ale tvrdou duši, ale nyní mu zachvátil mysl mimořádně naléhavě.*“¹²⁴⁹ Jeršov zapisuje, že poručík se nakonec přihlásil dobrovolně na další výpad, během něž ale byl v boji zblízka zastřelen francouzským důstojníkem a Jeršov již jen konstatoval další z naplněných předtuch o smrti v boji, které pokládal za zcela reálný fenomén.¹²⁵⁰ Dů-

1246 S. W. Jackman, „Crimean Experiences, by William Love (contd.),“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 60 (1982): 184. „*Joe Develin nám vyprávěl svůj sen... mimořádný sen, v němž se mu zdálo, jak je on a dva muži zabít, když puklo jedno z našich děl a pak se mu zdálo další noc, že ho jeden z mrtvých tahá ze stanu pryč a už nemohl té noci usnout... Když nám dovyprávěl sen, tak jsme vypálili několik dalších ran a znovu si sedli... ale pak spustili Rusové těžkou palbu a Joe mě probudil a říkal, že z valů odlétávají kameny a pokud se nepřesunu, spadnou mi na nohy... Joe mi podával dýmku a polní lahev a stál za platformou na moždíř a byl dobře kryt, kromě vršku hlavy, ale náhle ho zasáhla dělová koule z ruské baterie z údolí v potoce a utrhla mu kus hlavy... zemřel o několik minut později a pohřbili jsme ho na místě.*“

1247 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 175. „*Poté, co naše první dvě roty vyběhly padesát yardů do otevřeného prostoru, bylo jasné, že v takové palbě, jakou spustil nepřítel, nemohou přežít vůbec žádné jednotky. Zuřivá palba vycházela jak z levého lince Redanu, tak z Malachovského vrchu.... Když se vojáci octnou v těžké palbě... snaží se z ní dostat, jak je to jen možné... Plukovník Yea prohlásil... že už je ale pozdě (změnit rozkazy) a vyrazil za kolonou... pak mu kartáčový projektil prostřelil hlavu a on padl mrtev nedaleko záseků u Redanu.*“

1248 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 175.

1249 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 69-70.

1250 V rámci stejného příběhu Jeršov zapsal reprezentace dalšího fenoménu „sbratření ve smrti“. Uvádí, že poručík dostal během boje zblízka dva zásahy z revolveru do hrudníku během útoku na francouzskou sapu. Francouzský důstojník, který střílel, si omylem nabil pistolí dvěma projektily, během výstřelu se mu roztrhla, ale nezranila ho, nicméně poručík T. byl za-

stojník alexopolského pluku lehké pěchoty Valerian Zarubajev zaznamenal ve svých vzpomínkách předtuchu smrti, kterou měl jeho důstojnický sluha a vozka, který jednoho dne svoji zkroušenou náladu vysvětloval takto: „*Můj vozka, s nímž jsem cestoval, mi řekl: „Promiňte, Vaše Blahorodí, již se neuvidíme a já spatřil ve snu, jak čistím povoz, ale ulomila se osa, což znamená, že se již nevrátíte a padnete v boji.*“¹²⁵¹ Zarubajev si ještě zapsal na začátku srpna 1855 stručně další z podobných situací: „*Byl u mě v rotě mladičský praporčík Kaškarov... jednoho dne nastoupil do služby a přiznal se, že má děsivý strach jít na bastion a hrozně ho bolí srdce. „Dnes budu zabit, pošlete pak mého sluhu Akse-na za jeho matkou zpátky do vesnice, Tambovská gubernie, Jelatěmský újezd.‘ Pak nastou-pil do služby na pozici... a za hodinu jsme se dozvěděli, že padl.*“¹²⁵²

Významnou roli co se týče fatalismu v sevastopolské kultuře války sehrává také již mnohokrát zmíněná špatná výkonnost vojenské zdravotnické služby na obou stranách a vysoká úmrtnost nemocných a zraněných. Nemoci jako cholera, tyfoidní horečky nebo nebojová postižení jako omrzliny se tak v aktérských reprezentacích stávají podobnou „vyšší mocí“, vůči které téměř neexistuje žádný ochranný štít. Vojá-ci, kteří byli nemocní a uzdravili se, často ve svých denících a dopisech více než lé-kařům děkují Bohu a vyšší moci. Vojenský kaplan H. A. Taylor v polovině února těžce onemocněl patrně tyfoidní horečkou, byl svědkem toho, jak na palubě nemocniční lodi „silné vojáky“ stejná nemoc zahubila během jednoho dne a poté, co se během několika týdnů zotavil především díky zcela nebývalé a privilegované lékař-ské péči, neboť se o něj nepřetržitě osobně starala vždy nejméně jedna ze zdravotních sester Florence Nightingale, tak v svých dopisech děkuje ze své přežití prvořadě vyš-ší moci a Bohu.¹²⁵³ „*Ubohý Wyatt, duchovní, který sotva přicestoval... onemocněl stejnou horečkou krátce po mě a zemřel během několika málo dnů. A já byl ušetřen!*“, poznamenal později, přičemž dalším dokladem nadpřirozené intervence v jeho prospěch je pro něj skutečnost, že i jeden z jeho ošetřovatelů byl nakažen tyfoidní horečkou a musel být následně repatriován ve vážném stavu.¹²⁵⁴ Ve postskriptu stejného dopisi Taylor zmiňuje dalšího vojenského kaplana jménem Proctor, který na Krym přicestoval v březnu, téměř okamžitě onemocněl tyfoidní horečku a po krátkém pobytu v kon-stantinopolské vojenské nemocnici Scutari zemřel podobně jako Wyatt. V dalších dopisech své uzdravení začíná charakterizovat stále zjevněji jako zásah vyšší moci: „*Skutečně, čím více přemýšlím o mém uzdravení, tím zázračnější se zdá, tím větší se zdá projevená milost... a přátelé mi řekli, že to bylo zmrtevýchvstání.*“¹²⁵⁵

Na ruské straně je na počátku od fatalismu zapotřebí rozlišovat obecně projevovaný a militární kulturou vyžadovaný způsob chování zejména vyšších ar-mádních důstojníků, kteří se často snažili v zájmu posilování bojové morálky pod-řízených v jejich přítomnosti ostentativně pohrdat nebezpečím a bagatelizovat pří-

bit. Francouzského důstojníka, který ho střelil, zajali po tvrdém boji také a on, když zjistil, že zastřelil důstojníka, protože ho k poručíkovi přivedli, tak toho velmi litoval. Ruští vojáci ho utěšovali, že ve válce se není možné takovým situacím vyhnout. Důstojník podle Jeršova od-pověděl, že „*válka je strašná*“, rozplakal se a prohlásil, že poručík T. vypadá jako jeden z jeho synů. Tamtéž, 72.

1251 Зарубаев, „Воспоминания о Севастополе бывшаго командира 1-й карабинерной роты Алексопольскаго Егерскаго полка Валериана Зарубаева“, 436.

1252 Зарубаев, „Воспоминания о Севастополе бывшаго командира 1-й карабинерной роты Алексопольскаго Егерскаго полка Валериана Зарубаева“, 472-473.

1253 NAM 2005-09-151, zejména dopisy z 11. a 16. března 1855.

1254 NAM 2005-09-151, dopis z 27. března 1855.

1255 NAM 2005-09-151, dopis ze 7. dubna 1855.

padná vlastní zranění. Generál Mořic Christianovič von Šulc zaznamenává okolnosti svého zranění na začátku července 1855, kdy jeho zraněný podřízený důstojník projevil typicky takové chování, které na první pohled nese fatalistické významy, ale nemá takový význam: „*Stejného dne v sedm hodin večer Spicin, Gončarenko, Tverdochlebov a baron Bjulov-Vendtgauzen¹²⁵⁶ seděli proti mně před krytem a hráli šachy. Když tu najednou hlídka, Ivan Rak, zakřičel: ‚Bomba!‘ a téměř okamžitě vedle nás vybuchla moždířová bomba, jejíž střepina rozdrtila Vendtgauzenovi nohu, já byl raněn do kolena a přepadl jsem i s křeslem. Baron však nepřestal kouřit cigaretu, znovu se posadil a jen ucedil: ‚Noha je kaput.‘ ... krev mocně prýštila a noha mu visela... obvázáli jsme ho, jak nejlépe jsme mohli, položili na nosítka a okamžitě nechali odnést do polní nemocnice. Když se loučil, baron řekl: ‚Nechci amputaci, raději zemřu, ať mě operuje Eichvald...‘“¹²⁵⁷*

Početné zápisy o fatalismu na ruské straně jsou soustředěny zejména na příslušníky námořních jednotek, u nichž často vojáci pozorovali pro ně nepochopitelné fatalistické chování tváří v tvář nepřátelské palbě a jejichž chování mnozí další napodobovali. Tyto úvahy se prominentně týkají jednoho z velitelů obrany Sevastopolu, viceadmirála Pavla Stěpanoviče Nachimova, který své kolegy udivoval tím, že se i v nepřítomnosti řadových vojáků a poddůstojníků, v situacích, kdy nemusel takto posilovat morálku, vůbec nesnažil krýt před nepřátelskou palbou, zejména z ručních zbraní a nakonec byl 12. července 1855 na Malachovském vrchu zabit spojeneckým ostřelovačem ranou do hlavy, pro mnohé zcela zbytečně.

V červnu 1855 ve svých memoárech vzpomíná vojenský inženýr Jevgenij Michailovič Bulmering, že Nachimova několikrát doprovázel během inspekce na Bastionu č. 4, přičemž viceadmirál explicitně odmítal chodit bezpečnou cestou zákopy, ale přecházel zkratkou volná prostranství mezi jednotlivými pevnostními prvky, mnohem výrazněji ohrožovaná nepřátelskou palbou. Nachimov odmítl Bulmeringovy rady krýt se během přechodu na Švarcovu redutu, „*šli jsme tedy po volném prostranství a zde byl jeden z bocmanů, jdoucích vedle admirála, na místě zabit palbou francouzských ostrostřelců. Francouzské kulky nás hustě doprovázely až na redutu.*“¹²⁵⁸ Bulmeringovi takové chování připadalo krajně nezodpovědné a nebezpečné, jako zjevný projev fatalismu, s nímž bytostně nesouhlasil, nicméně Nachimova stále ve svých pamětech označuje za „*národního hrdinu*“.¹²⁵⁹

Zcela stejně ve svých deníkových zápiscích jako nepatřičné a nevojensky fatalistické, hodnotí Nachimovovo chování generál Mořic Christianovič von Šulc, velitel 2. obranného úseku na pravém křídle sevastopolské linie, kam Nachimov často zacházel na inspekce. Von Šulc píše, že Nachimovova smrt, kterou hodnotí jako zbytečnou a ke které došlo na Malachovském vrchu, byla přímým následkem jeho fatalistického jednání, které projevoval také u něj, na Bastionu č. 4: „*Kromě toho byl naprostým fatalistou. Když navštívil naše pozice, tak často se na nejrůznějších místech ukazoval na banketu, aby pozoroval nepřátelské baterie a nikdy nechodil zákopy, ale volným prostranstvím, kde neustále létaly dělové koule. Jednou, když chtěl z levého líce přejít do mého podzemního krytu, tak Mikrjukov řekl ‚Tudy ale nemůže jít, tam Vás zabijí, pojďme zákopy!‘ a on odpověděl jen ‚Je-li mi to souzeno...‘ a já se ho zeptal ‚Vy jste fatalista?‘ a*

1256 Jednalo se s největší pravděpodobností o původem prusko-brunšvického důstojníka v ruské službě barona Friedricha Wilhelma von Bülow-Wendhausen (1815-1855), pozn. aut.

1257 Анон. (фон Шульца), „Из дневника одного из участвовавших въ обороне Севастополя въ войну 1853-56 годов“, 404.

1258 Бульмеринг, „Воспоминания Инженер Полковника Бульмеринга“, 51.

1259 Бульмеринг, „Воспоминания Инженер Полковника Бульмеринга“, 52.

on mlčel. Oba jsme tedy šli přímo a pouze Mikrjukov šel zákopem... Jako obvykle dnes stál na banketu a pozoroval nepřátelská postavení. V tu chvíli do pytle se zeminou hned vedle něj udeřila nepřátelská kulka a on jen řekl „Ach, jak přesně střílejí ti mizerové!“¹²⁶⁰

Kapitán Alabin ze 43. ochotského pluku lehké pěchoty zaznamenal od dubna 1855, po druhém ostřelování města, masivní nárůst fatalistického chování ve své jednotce, proti kterému mnohé podobně jako Bulmering nebo Šulc namítal, ale nemohl s ním nic učinit. „Zdejší vojáci mají zřetelně každý dnem tvrdší přístup. Nyní se už ani staří vojáci neshýbají před kulkami nebo dělovými koulemi a mnoho vojáků také přestalo dávat pozor, jak bylo dříve zvykem, na hlášení signalistů. Všichni mi nyní říkají: ‚Je to úplně jedno, stejně se nikde neschováte!‘ Podivuhodné smíření se se smrtí! Takové chování hraničí s výsměchem smrti, s troufalostí...“¹²⁶¹ Na počátku srpna 1855 se pro něj fatalistické chování jeho kolegů důstojníků i vojáků stalo tak trýznivým, že si do deníku zapsal následující: „Na bastionech se moji vojáci při pomýšlení na smrt už jen smějí. Začali být cyničtí takovým způsobem, že vzbuzuje značný údiv. Z jejich řečí mi už jen naskakuje husí kůže.... Co ale dělat, když ze všech stran vojáky obklopuje taková strašná katastrofa a vojáků vlastní život je neustále v ohrožení a v boji... téměř co minutu musí z tváře stírat mozek nebo krev svých druhů a bratrů.“¹²⁶²

Ze svého pohledu mimořádně neopatrného až fatalistického chování si povšiml také Nikolaj Berg, který anonymně vydal v roce 1855 v časopise *Москвитянин* své cestovní zápisky z deseti dnů, strávených v Sevastopolu. Přátelé v armádě ho dostali na Bastion č. 6, kde si povšiml zvláštního chování důstojníků: „Neustále se zde pracuje, kopou se nové kryty, převáží se zemina, důstojníci chodí mezi pracujícími vojáky, napomínají, křičí, sedají si na děla a rozmlouvají spolu a nijak nehledí na kulky z pušek, které občas zazvoní o dělovou hlaveň, na které sedí... nepřátelské zákopy jsou odsud velmi blízko, na 250 sáhů.“¹²⁶³ Berg se tomuto chování podívoval a pokládal ho za sice obdivuhodné ostentativní pohrdání smrtí, ale z vojenského hlediska nesmyslné. Bylo mu osobně velice nepříjemné a nakonec se málem nepřímo stal jeho obětí. Námořník mu nabídl dalekohled, aby jím z bezpečného místa pozoroval anglický tábor, ale „v tu chvíli přesně do pytle se zeminou vedle mé hlavy udeřila kulka z pušky. ‚Kulka,‘ řekl námořník a nehnul ani brvou, jako by se vůbec nic nestalo. Naši jsou obecně řečeno krajně lehkomyšní. Když je lépe jít zákopy, tak jdou kudy chtějí, přímo a často se naklánějí nad val.“¹²⁶⁴ Jeho průvodce, voják nasazený jako nosič pitné vody, s nímž šel na další zastávku válečně-turistické cesty, na Baterii č. 10, pak podle Bergových zápisků nevzrušeně komentoval blízké dopadly kulek z pušek pomocí rozšířené fatalistické víry v to, že vojákova smrt je předurčen včetně konkrétní kulky nebo dělové koule, která ji obstará. „Najednou vedle mě dopadla kulka. ‚Vidíš,‘ řekl jsem námořníkovi, který mě doprovázel, ‚střílejí po nás, měli jsme jít zákopy!‘ ‚Ech, Vaše Blahorodí, která je Vám souzená, té se stejně nevyhnete.‘ Druhá kulka proletěla přímo mezi mnou a nosičem vody.“¹²⁶⁵

V některých jednotkách se tento „cynismus“ posunul až do podoby zjevně prožívaného liminálního postavení: vojáci se začali vnímat jako „živí mrtví“. Anonymní důstojník (М. Г.), byl během obležení tázan přítelem mimo armádu, jak vů-

1260 Анон. (фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших въ обороне Севастополя въ войну 1853-56 годов“, 403.

1261 Алабин, *Четыре войны*, 326.

1262 Алабин, *Четыре войны*, 432.

1263 Anonymní cestovatel (Н. В.), „Десять дней под Севастополемъ“, 92.

1264 Anonymní cestovatel (Н. В.), „Десять дней под Севастополемъ“, 93.

1265 Anonymní cestovatel (Н. В.), „Десять дней под Севастополемъ“, 94.

bec vojáci mohli podstupovat takové nasazení a zapsal si do deníku mezi vojáky velmi často přítomné přesvědčení o nesdělitelnosti prožitků: „Museli jste být očitým svědkem, abyste pochopili a ocenili nasazení pevnostní posádky, museli byste sami vidět, jak hrdinové... každou noc pracovali na pevnostních prvcích...“ V rámci takového nasazení, které sám chápe jako nevysvětlitelně „nadlidské“, jeho vojáci začali v létě 1855 chápat nástup do služby jako pravděpodobně nástup na vlastní pohřeb, takže „na takovou práci chodili všichni jako na jistou smrt a podle ruského pravoslavného obyčeje, pokud to bylo možné, brali si čistou bílou košili jako pohřební rubáš...“¹²⁶⁶ Na podobný zvyk se stejným významem vzpomínala milosrdná sestra Alexandra Krupskaja, která v pamětech napsala, že pokaždé „když jsme chodily do služby, tak jsme se loučily, dávaly jsme si navždy sbohem, nikdo si nemohl být jistý, že se vrátí živý a znovu se shledá s ostatními.“¹²⁶⁷

Posvěcení pekelným ohněm

Co se týče ruských egodokumentů, nezachoval se žádný, který by se týkal tak prominentního aktéra nouzového náboženství, jako kapitána Vicarse na britské straně. Na rozdíl od britské strany byla v ruské armádě duchovní služba silnější, každý pluk měl nejméně jednoho duchovního a běžný armádní náboženský „provoz“ byl ve srovnání se situací v britském táboře mnohem intenzivnější. Poměrně častá byla náboženská shromáždění u zázračných ikon, které do města posílali bohatí donátoři. Anonymní důstojník butyrského pluku například v polovině října 1854 zaznamenává, že když se velitel jednotky plukovník Fedorov zotavoval ze zásahu puškovým projektilem do nohy, „tak se dozvěděl, že do Simferopolu arcibiskup chersonéský a tauridský Innoketij přivezl zázračnou ikonu Matky Boží Kasperovské, tak si přál poklonit se jí společně s celým plukem. Poté, co arcibiskup i s ikonou přicestovali do Sevastopolu k pozicím, na nichž byl nasazen pluk, byla odsloužena bohoslužba v domě plukovníka Fedorova a druhý den byla sloužena další pro zasloužilé vojáky. I mě se podařilo se jí zúčastnit a poklonit se zázračné ikoně... rád jsem viděl, jak klečí, klaní se modlí se starí vojáci...“¹²⁶⁸ V pramenech je mnoho podobných reprezentací, které ale zpodobňují jen to, co bylo vcelku běžné i v době míru. Je nutné sledovat jiné významy. Víra v zázračné vlastnosti ikon je něco, co bylo v ruské společnosti i armádě běžně přítomno před krymskou válkou. První příběh, který se doslechl generál Mořic Christianovič von Šulc poté, co dorazil na Severní stranu Sevastopolu, byl sdělen plukovníkem Sapuněvem na téma zázračné ikony, která bránila potopení jedné z řadových lodí, které byly na počátku obležení úmyslně zatopeny, aby zablokovaly přístupy k přístavu: „Když byly v zálivu potopeny naše válečné lodě... jeden z korábů, nevzpomínám si již jaký, Dvanáct apoštolů nebo Tri Svjatitělja, byl již prostřelen, ale nemohl se potopit, dokud si nevzpomněli, že v jedné kajutě zapomněli svatou ikonu. A teprve poté, co ji vynesli, tak se pomalu potopil. „Vida, zázrak, pomyslel jsem si.“¹²⁶⁹

1266 Anonymní důstojník (M. Г.), „Шесть месяцев въ Севастополе съ 10 марта по 28 августа 1855 г.“, *Военный Сборник* 4/17 (1861): 117.

1267 Крупская, *Воспоминания Крымской войны сестры Крестовоздвиженской общины*, 31.

1268 Anonymní důstojník Butyrského pluku (Б. П. В. Р.), „Отрывок письма изъ Севастополя къ кн. Ф. В. У-му отъ 20-го января 1855 года,“ in Николай Фёдорович Дубровин, , ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск V.* (Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874), 305.

Přesto na ruské straně nalezneme celou řadu relevantních pramenů. V jednom memoárovém egodokumentu, který v carevičově sborníku nechal anonymně zveřejnit bývalý nižší důstojník 22. kamčatského pluku lehké pěchoty, se objevuje reprezentace, zcela jistě patřící do kulturní proměnné nouzového náboženství. Celá se navíc nese ve vicarsovském duchu v tom smyslu, že důstojník pro své muže patrně představoval zástupnou, nouzovou duchovní osobu, a to ve chvílích blížící se smrti: „*Chtěl bych také napsat, že se mi často stávalo, že jsem trávil s umírajícími vojáky poslední chvíle jejich života, protože hlavně během bombardování, po němž bylo možné čekat generální útok, bylo rozkázáno neodnášet ani těžce zraněné, neboť s jedním odešli čtyři další jako nosiči, a tak by se obrana významně oslabil, a proto jsem často měl povinnost splatit svůj dluh v podobě duchovní osoby... jednou poblíž jednoho vojáka dopadla dvoupuďová mozdířová bomba a roztrhla mu bércové kosti. Prosil mě, abych s ním zůstal a požehnal mu... a za deset minut voják zemřel, ale silný na duchu, s důvěrou v Boha, beze smutku... takových situací bylo mnoho.*“¹²⁷¹ Tomuto zápisu rozumím tak, že v danou situaci důstojník 22. pluku podobně jako kapitán Vicars na britské straně procházel proměnou v duchovní osobu a následně udílel „požehnání“, v tomto případě nějaký druh „nouzové svátosti“, mající pravděpodobně nejbližší ke svátosti nemocných, kterou jeho muži požadovali a pokládali zřejmě za účinnou. Formulace „*takových situací bylo mnoho*“ naznačuje, že to v jeho jednotce pravděpodobně byla zavedená praxe. V žádném dalším ruském egodokumentu se ale nenachází podobné reprezentace. V případě důstojníka 22. pluku ale i z tohoto důvodu lze porozumět skutečnosti, proč se rozhodl zůstat v anonymitě, neboť by jeho „nouzová duchovní služba“ ze strany pravoslavné církevní hierarchie mohla být chápána se značnou nelibostí. V rámci pravoslaví je vnímání účinnosti svátostí pojato ještě rigidněji, než v případě katolictví. Svátosti, neboli *tajiny*, musí bezpodmínečně udělovat kanonicky řádně vysvěcený kněz při dodržování tradičního postupu, jinak nejsou chápány ze strany církve jako účinné. V dopisech britského kaplana H. A. Taylora se nachází několik podobných zápisů, kdy se zcela stejným způsobem staral o smrtelně zraněné vojáky a zůstal s nimi až do chvíle jejich odchodu z tohoto světa.¹²⁷²

Jedním z mála dalších ruských egodokumentů, které se jinak než zcela zběžně zmiňují o vojenské duchovnosti a fenoménech typu nouzového náboženství, je

1269 Анон. (фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших въ обороне Севастополя въ войну 1853-56 годов“, 370.

1270 Totleben potvrzuje tento rozkaz, vydaný po 9. červnu, poté, co spojenci dobyli předsunutá postavení na Mamelonu a u Kamenolomu. „V očekávání nepřátelského generálního útoku příkazal vrchní velitel: 1) Až do odvolání bojového poplachu je zakázáno sbírat raněné, dokud neskončí nasazení...“ Тотлебен, Описание обороны г. Севастополя: Часть II, Отделъ I, 333. Rozkaz se ale evidentně nevztahoval na důstojníky a vojenské inženýry. Jevgenij Michailovič Bulmering vzpomínal na to, že během třetího ostřelování ho při bojovém nasazení na Bastionu č. 4 „omráčila střepina mozdířové bomby, která mě udeřila do hrudníku a porazila na zem“ a pak ještě, když ho odnášeli 4 námořníci na nosítkách, tak z nich bolestivě upadl, „když jeden z námořníků, smrtelně zraněný palbou, nosítka upustil.“ Бульмеринг, „Воспоминания Инженер Полковника Бульмеринга“, 49.

1271 Anonymní důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастопольца съ 1854 по 1856 г.“, 29-30.

1272 „Vedle vojáka vybuchla velká třináctipalcová mozdířová bomba (každá váží více než 200 liber). Přerazila mu páteř atd. Nikdy jsem neviděl takové zranění. Mimořádně zkušený doktor Bent rovněž řekl, že neviděl nikdy nic podobného a neměl sílu se na muže ani podívat. Přikryl ho a řekl, že již není možné nic dělat, ale ubožák byl přitom při vědomí a volal boha ku pomoci a prosil o smilování. Řekl jsem mu, kdo jsem a že se s ním budu modlit. Okamžitě nanejvýš vrocne řekl „Ano, prosím, pane!“ Připojil se k mé modlitbě a posléze se jeho myšlenky obrátily k manželce. Snažil jsem se ho utěšit a připomínal mu příslib božské pomoci pro vdovy... Pak ztratil vědomí a zakrátko zemřel.“ NAM 2005-09-151, dopis ze 6. 6. 1855.

částečně zachovaný deník pravoslavného duchovního, protojereje Arsenije Gavriloviče Lebedinceva, který byl v době obležení Sevastopolu představeným Petropavlovského chrámu. Lebedincev zaznamenává své zkušenosti od začátku obléhání města až do zahájení druhého ostřelování v dubnu 1855.¹²⁷³ Lebedincevův deník obsahuje řadu reprezentací, úzce souvisejících s problémem, zejména týkajících se fenoménu, na který upozornil již zmíněný Michael Snape v souvislosti s britskými vojáky. Je to v době války výrazně zesílená touha po svatém přijímání, po intenzivnějším, častějším a přímém kontaktu s jinou vrstvou reality, s transcendentální sférou.¹²⁷⁴

Lebedincev zaznamenává jeden fenomén, který mohl dosti pravděpodobně mezi vojáky vzbudit senzitivitu, posilující prvky nouzového náboženství, a to je neschopnost řádně provádět během obležení přechodové rituály, například související s pohřbem. Například 3. listopadu 1854 si stěžuje, že na Severní straně, kde je vojenské pohřebiště, jsou vojáci ukládáni k poslednímu odpočinku do hromadných hrobů bez jakéhokoli obřadu. „Slyšel jsem jak si jeden námořník velmi nahlas stěžoval, že přivezl k márnici mrtvé a křičel, že tam mrtvé nepřijímají a nařídili mu je odvézt přímo k hrobům. ‚Kam je ale odvezu, když hroby ještě nejsou vykopané?‘ ... zcela se nedostává lidí... na ty nej-svatější potřebné věci.“¹²⁷⁵ Rozpad běžných vojenských funerálních zvyklostí byl pro Lebedinceva velmi tíživý, obtížně se s ním vyrovnával a pravoslavné přechodové rituály v této otázce pokládal za podstatné. Po jednom pro něj zvláště traumatickém zážitku z 6. listopadu ale o funerální tematice zcela přestal psát. Stál na nábřeží směrem na severní stranu Sevastopolu a viděl transport padlých. „Ukládali padlé na čluny, hlavou k boku a nohama k sobě, pokládali jednoho vedle druhého všude po palubě a potom druhou vrstvu na první těla. Když kladli třetí vrstvu, tak jsem již tento pohled nemohl vydržet...“¹²⁷⁶

Sedmnáctého ledna 1855 ale zapsal do svého deníku první reprezentaci, která se již nouzového náboženství týká. Během polední liturgie se slavil Den křtu Páně. „Po liturgii jsem posvětil vodu. Do kostela byli vpuštěni lidé včetně vojáků, a to se neobešlo bez tlačénice kvůli svěcené vodě.“¹²⁷⁷ Vojáci si posvěcenou vodu odnášeli v lahvičkách sebou. Obecně je v pravoslaví stále považována za duchovně i tělesně blahodárnou substanci, ale pro vojáky bylo její vlastnictví zdá se nadmíru důležité a projevovali značnou netrpělivost a soupeřili o to, kdo posvěcenou vodu získá. V rámci běžného armádního duchovního provozu se svěcená voda používala, často s ní byly vykropeny prapory, ale i samotní vojáci během společných bohoslužeb. Nicméně otevřené soupeření o její získání je jasným symbolem o zvýšenou frekvenci a intenzitu kontaktu s posvátným, což je velmi typické pro fenomény nouzového náboženství. Po svěcené vodě byla během krymské války mezi vojáky taková shánka, že se například dochovaly dopisy, uvádějící, že duchovní posvětili celou fontánu, z níž si pak vojáci

1273 Арсений Гаврилович Лебединцев, *Из дневника священника в осажденном Севастополе* (Синодальная типография: Москва, 1908). Anonymní redaktor v krátkém doslovu uvádí, že protojerej Lebedincev si deník vedl z příkazu arcibiskupa Innoketije a jeho text byl náhodou objeven v roce 1908 protojerejem Sergejem v Oděském důstojnickém učilišti. Protojerej je čestný kněžský titul, církevní hodnost představeného chrámu.

1274 Snape, *God and the British Soldier*, zejména 45-47.

1275 Лебединцев, *Из дневника священника в осажденном Севастополе*, 4.

1276 Лебединцев, *Из дневника священника в осажденном Севастополе*, 4.

1277 Лебединцев, *Из дневника священника в осажденном Севастополе*, 6.

vodu hromadně nabírali.¹²⁷⁸ Dvacátého února pak přichází první zápis o svatém přijímání, nesoucí podobný význam. Dopoledne musel Lebedincev přenechat chrám armádním duchovním, kteří zde udělovali přijímání vojákům tobolského pluku a zašel proto za zraněnými. „*Přijdeš vyzpovídat a poskytnout přijímání jednomu nebo dvěma raněným a zjistíš, že si to samé přeje deset dalších.*“¹²⁷⁹ Nakonec přijímání onoho dne udělal nejméně patnácti raněným. V únoru se v jeho deníku začíná prudce zvyšovat četnost o zpovědích a přijímání, 22. února a 2. března má ve svém deníku znovu podobné zápisy.

Dne 22. března sloužil mši v poslední neděli před Velikonocemi a tentokrát si již důrazně stěžoval, že kostel byl přecpaný vojáky a „*a panoval v něm nepořádek a hluk.*“¹²⁸⁰ Důvod byl stejný, jako v případě svěcené vody: bylo zvykem rozdávat v tento den posvěcené větvičky vrby, které podle pravoslaví poskytují zvýšenou ochranu před zraněním a nemocemi. Kostel zabrali téměř jen vojáci, kteří se podle Lebedinceva o větvičky přímo drali a měli mezi sebou konflikty. Další vojáci se na Lebedinceva obraceli kvazimagickým způsobem, aby jim vyložil traumatické sny, aby mohli pochopit, jaké jim dávaly znamení: „*Jeden z nich měl sen a přál si vědět, co znamenal... jiní si stěžovali, že v pokojích je zima.*“¹²⁸¹ Co se týče znamení, jsou egodokumenty obou stran skoupé. Jen plukovník George Bell z 1. pěšího pluku si do svého deníku jako jeden z mála britských aktérů otevřeně zapsal událost, kterou osobně pokládal za boží znamení a varování kvůli nedodržování náboženských předpisů. „*Dne 1. 10. (1854) Nedodržovali jsme Sabat. Najednou jsem zaslechl dělovou kouli, vypálenou z města, jak se ke mně kutálí a nakonec... se zaryla do hlíny přímo přede mnou. Pochopil jsem vyřčené varování, sejmul čepici a odešel.*“¹²⁸²

Magická rovina vojenského nouzového náboženství se dále projevuje například nošením nejrůznějších ochranných předmětů, amuletů. V deníku ruského důstojníka Andreje Ivanoviče Jeršova nalezneme reprezentace setkání se s amulety u nepřátelských padlých. Po úspěšném francouzském útoku ze dne 7. června na ruské pozice na vrchu Mamelon (také Gordon's Hill), bylo vyhlášeno příměří kvůli sběru padlých a raněných a Jeršov se procházel po bojišti. „*Povšiml jsem si zejména jednoho mladého krásného francouzského důstojníka, kterého zasáhl kartáčový projektil do hlavy... Z nějakého důvodu měl rozepnutou uniformu i košili. Na hrudi měl nejrůznější amulety a mezi nimi také medailonek s vyobrazením mladé krásné ženy.*“¹²⁸³ Britské prameny jsou podobně skoupé, ale vojenský kaplan H. A. Taylor na konci ledna 1855 svoji rodinu,

1278 Co se týče používání svěcené vody během společných bohoslužeb například anonymní dopis z Bachčisaraje, jehož autor zachycuje události začátku ledna 1855, se obsáhle věnuje i jedné společné vojenské bohoslužbě, kde svěcená voda znovu figuruje. „*Včera, 6. ledna, po odsouzení bohoslužby ve zdejším řeckokatolickém kostele sv. Mikuláše, kterou sloužil balaklavský protojerej Anton, vyšli s ikonami a korouhvemi do starého chánského dvorce, aby posvětili vodu v tamější velké fontáně... Nastoupené tam stály rota černomořského námořnického praporu, vojáci balaklavského řeckého praporu a místní vojenští veteráni. Lidí bylo mnoho. Poté, co pokropili svatou vodou všechny vojáky a skončily vojenské ceremonie, Duchovní... obešel všechny pokoje ve statku, kde leží zranění vojáci a nad každým udělal znamení kříže a vykropil ho svěcenou vodou.*“ П. Денисов, „Вести из Крыма (Письмо изъ Бахчисарая отъ 4 января 1855 г.)“, 267.

1279 Лебединцев, *Из дневника священника в осажденном Севастополе*, 12.

1280 Лебединцев, *Из дневника священника в осажденном Севастополе*, 22.

1281 Лебединцев, *Из дневника священника в осажденном Севастополе*, 13.

1282 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 194.

1283 Ершов, *Севастопольские воспоминания артиллерийского офицера*, 169. Jeršov podle svého zápisu medailonek vzal, předal přítomnému francouzskému generálovi a upozornil na padlého.

kteřá byla dychtivá autentických válečných suvenýrů přímo z bojiště, informoval, že „po rozhovoru se seržantem 19. pěšího pluku, který prodělal nejtvrďší fáze bitvy u Almy, jsem od něj zakoupil suvenýr z bitvy, který přikládám... je to francouzský amulet, předmět pro štěstí, který vojáci nosí zavěšený na krku a který patřil ubohému francouzskému vojákovvi, padlému onoho dne“ a znovu v červenci 1855 po svém příteli posílal domů válečné suvenýry, ruskou mušketu, munici do ručních zbraní a kromě toho „ruský růženec, relikvii z bitvy u Almy.“¹²⁸⁴

Ruský kapitán Chodasiewicz do svého deníku zaznamenal přesvědčení vlastních mužů, že je magickou duchovní osobou, protože večer 25. října 1854 před jeho jednotku dopadly dva moždířové granáty, ale nevybuchly, evidentně kvůli vadným zápalnicím. „Když jsme znovu vyšli, zaslechl jsem muže, jak si vyprávěli o právě proběhlých událostech. Došli k závěru, že jsem čaroděj nebo zaklínač, protože jsem granátům jistě nařídil, aby nevybuchly a nakonec se utvrdili v pevném přesvědčení, že mám nadpřirozené schopnosti.“¹²⁸⁵ Časté selhávání britských moždířových bomb lze však pravděpodobněji připsat tomu, že dělostřelcům byly vydávány příliš dlouho skladované zápalnice. Například na začátku června 1855 si velitel Royal Artillery na Krymu, podplukovník E. C. Warde v hlášení stěžoval na skutečnost, že nedávno selhavší moždířové bomby, které vybuchovaly příliš brzy, měly zápalnice ze zásob, označených léty uložení jako „1804“ a „1811“. Některé baterie proto mohly v určitou chvíli pálit munici s defektními zápalnicemi, uloženými ve skladech déle než padesát let.¹²⁸⁶

Ještě předtím na začátku března 1855 britské baterie začaly ostřelovat z těžkých třináctipalcových námořních moždířů budovaná ruská postavení na Mamelonu. Plukovník Reynell Pack sledoval jejich palbu, ale byl zklamán. „Očekávali jsme pravé divy od velkorážových moždířů, ale zdálo se, že jsou snad prokleté. Mnoho bomb vybuchovalo ještě za letu, další podle všeho přelétly nepřátelská postavení a dopadly až v přístavu a každopádně jejich účinek byl často nejistý a téměř žádný.“¹²⁸⁷ Poté, co se o problém zajímal více, zjistil, že po „vyčerpání zásob zápalnic jsme zjistili, že pro ostřelování... byly použity zápalnice, vyrobené v letech 1798, 1801, 1804 a 1812.“¹²⁸⁸ Chodasiewiczovu zkušenost lze připsat této skutečnosti, ale její primární význam spočívá v tom, že dokládá přítomnost „nouzově-náboženského“ myšlení mezi ruskými vojáky.

Dalším prvkem magické roviny vojenského nouzového náboženství jsou reprezentace prožitků setkání s duchovními entitami formou vizuálních nebo sluchových podnětů. V ruských egodokumentech se jedná o krajně vzácné případy, ale jeden se znovu nachází v deníku anonymního důstojníka 22. pluku. Jeho jednotka byla 18. dubna 1855 odvelena na Malachovský vrch, kde především opravovala pevnostní valy a kopala podzemní kryty a obléhatelé jim nasazení velmi znesnadňovali ostřelováním „pětipurými moždířovými bombami“, patrně z osmipalcových moždířů.¹²⁸⁹ Po nějaké chvíli přichází magický prožitek: „Za necelou půlhodinu jsem z

1284 NAM 2005-09-151, dopis č. 8 z 24. 1. 1855 a dopis z 15. 7. 1855.

1285 Chodasiewicz, *A Voice from within the Walls of Sebastopol*, 165.

1286 Reilly, *Siege of Sebastopol*, 106-107.

1287 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 64.

1288 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 94. Jednalo se o těžké námořní třináctipalcové moždíře, schopné pálit 200 liber těžké bomby až na vzdálenost překračující 4.000 yardů. Vyžadoval početnou, více než třicetičlennou obsluhu. Rif Winfield, *British Warships in the Age of Sail 1817-1863* (Barnsley: Seaforth, 2014), 287.

1289 Anonymní důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастопольца съ 1854 по 1856 г.“, 20.

levé strany, kde stála ikona, před níž hořela lampa, uslyšel hlas, oslovující mě jménem a otčestvem, tak jsem vstal a šel tím směrem, ale nikdo tam nebyl, kdo by mě mohl takto oslovit, jen několik spících námořníků. V tu samou chvíli ale u vchodu do krytu, kde jsem předtím seděl, dopadla pětipudová moždířová bomba, okamžitě vybuchla a obrovská střepina vyrazila dveře, rozbila lůžka a zmrzčila na nich spící námořníky. Mně však odvedla neznámá síla a já z milosti boží zůstal živý a nezraněný. O tomto zázraku jsem vyprávěl mnohým dalším, kteří se podívovali, jak mě Bůh zachránil.“¹²⁹⁰ V dostupné literatuře se takové reprezentace podobají pozdějším fenoménům, které Snape zaznamenal u značného počtu dopisů domů z I. světové války, v nichž vojáci popisovali podobné prožitky slyšitelných varovných hlasů, včetně vizuálních vjemů nadpřirozených postav typu anonymního sanitáka, takzvaného „přítele v bílém.“¹²⁹¹ Pro dřívější konflikty zatím nejsou k dispozici podobné studie a zachycené egodokumenty.

Není pochyb o tom, že prostor sevastopolských opevnění v egodokumentech ruských obránců získal silnou numinózní, náboženskou a holistickou kvalitu. Bylo zde přítomno mnoho vnějších znaků, které umožňují snadno dojít k takovému závěru. Předně, na obranných prvcích bylo rozestavěno množství ikon s věčně hořícími lampami. Jednalo se však o v ruské armádě běžnou praxi. Každý pluk měl svatého patrona a jeho ikona s věčně hořícím plamenem byla přítomna i v kasárnách nebo ležení jednotky. „Na každé, i té nejmenší dělostřelecké baterii jsou znaky víry. Jakmile se nám někde podaří nasypat byt nízký val a osadit jej děly, tak se zde umísťuje rovněž ikona svatého a zapaluje lampa,“ napsal Lebedincev v březnu 1855.¹²⁹² Kromě toho byly občas na bastiony umísťovány další náboženské artefakty, například posvěcené kopie Turínského plátna, což Lebedincev zaznamenal stejného dne: „Dnes jsem třem jeronachům předal posvěcená Plátna našeho Pána pro bastiony.“¹²⁹³ Kapitán Reimers, velící na Bastionu č. 4 a mnoho dalších ruských aktérů také silně vzpomínali na první „obchůzku“ obranných postavení v den zahájení prvního spojeneckého ostřelování: „Nikdy nezapomenu na první den ostřelování, kdy po bastionech chodili Kornilov, Nachimov, Totleben a zástup duchovních s křížem, kteří všem žehnali. Každý z nás ke kříži přistupoval se zvláštním pocitem...“¹²⁹⁴

Přítomnost početných náboženských artefaktů na ruských obranných pozicích je v tradiční literatuře používána jako argumentační spojovník pro automatické potvrzování náboženského charakteru celého válečného konfliktu s odkazem na jeho diplomatické počátky, tedy britsko-francouzsko-ruský spor o svatá místa v Jeruzalémě. Pokud začneme zkoumat aktérskou perspektivu, tedy pohled „zdola,“ tak ta vykazuje odlišný logicko-významový charakter. V doslova žádném ze zkoumaných ruských egodokumentů, a to ani z produkce duchovních osob nebo milosrdných sester, se nenachází ani jeden odkaz na spor o Jeruzalém nebo na tematiku, související s ideologií Třetího Říma. Nachází se v nich ovšem obrovské množství souřadných reprezentací jiného druhu.

Numinózní rovina boje o Sevastopol se v ruských egodokumentech primárně odvozovala a bohatě symbolicky rozvíjela na základě strašlivého, průmyslového obje-

1290 Anonymní důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастопольца съ 1854 по 1856 г.,“ 21-22.

1291 Snape, *God and British Soldier*, 41.

1292 Лебединцев, *Из дневника священника в осажденном Севастополе*, 25.

1293 Лебединцев, *Из дневника священника в осажденном Севастополе*, 25.

1294 Реймерс, „Воспоминания командира 4 го бастиона капитана 1 го ранга Реймерса бывшего капитанъ лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его бомбардирования,“ 30.

mu palebné síly a následného „ohlušujícího“ charakteru boje, v němž byl jedinec naprosto zanedbatelný. „Pekelná palba“, jak označovalo mnoho obránců spojenecká ostřelování, což jsme již v minulých kapitolách na několika místech analyzovali, byla primárním symbolem a zdrojem dalších odvozených významů. Když důstojník poltavského pěšího pluku Alexej Akulevič v noci z 25. na 26. července 1855 poprvé sloužil na Bastionu č. 2, tak si druhého dne zapsal, že kromě palby „*neustále slyšel nářek raněných, umírajících a rozkazy opatřit nosítka pro odnesení mrtvých a raněných z bastionu a pokud k tomu připočteme silnou bouři, která zuřila celou noc, tak dostaneme peklo, které ještě nikdy nikdo nespatriřil a také už nespatriřil.*“¹²⁹⁵ Důstojník alexopolského pluku lehké pěchoty Valerian Zarubajev svoje vnímání začátku třetího ostřelování zapsal pomocí stejných významů: „*No a pak byla pátého června zahájena taková pekelná palba, která tak strašně hřměla, že popsat to slovy prostě není možné. Dým a prach, zvedaný vybuchujícími bombami, zcela zakryl nebe... Večer od našeho praporu potřebovali rotu na opravy... přišla řada na moji... Rozloučili jsme se navždy a vyrazili... na prostranství před Bastionem č. 5 hučel uragán. Dělové koule, bomby a granáty přilétaly ze všech stran, často se srážely a tříštily.*“¹²⁹⁶

V tomto pojetí je numinózní prožívání zejména ruských vojáků a pokud bychom chtěli alespoň částečně zrekonstruovat nějaký kauzální významový řetězec, tak toto prožívání v ruských egodokumentech není vůbec spojováno s primárními symboly, které jsou často zdůrazňovány v literatuře, to jest ke komplexu Chrám božího hrobu v Jeruzalémě, o který se vedl primární diplomatický spor, eskalující velmocenské soupeření, předcházející vypuknutí krymské války. Pokud bychom chtěli ještě více zpochybnit tuto tradiční argumentaci, která předpokládá, že náboženská meta-rovina války automaticky pronikala do rozvažování a vnímání bojujících vojáků, tak bychom mohli prohlásit, že oním klíčovým symbolem není Chrám božího hrobu, ale že za všemi metaforami o dělostřelecké palbě z pekla pomyslně v logicko-významové návaznosti vystrkuje růžky zásobovací železnice z Balaklavy do britského tábora, sama o sobě produkt a symbol průmyslové revoluce, která jako jediná umožnila obrovské zesílení britské a obecně spojenecké palebné kapacity, nahromadění velkých zásob munice a v důsledku i tak následky na ruské straně v podobě prožívání, jehož původ Royle, Figes a mnoho dalších připisují oné ideologické a náboženské meta-rovině. V ruských egodokumentech ale takové reprezentace nejsou obsaženy. Nenalezneme v nich žádné nálepkování nepřátel, které by se odvozovalo od této roviny.

Další faktor byl čistě situační. Sevastopol byl především hlavní přístav Černo-mořské flotily. Na počátku obležení učinili její velitelé rozhodnutí, že nemají dostatek sil postavit se spojencům na moři, proto z mnoha lodí odstrojili děla a použili je pro pozemní obranu. Většinou se jednalo o velmi těžká děla, která svým kalibrem (36, 30 a 24liberní kusy) převyšovala obvyklou pevnostní artilérii. Tato skutečnost pochopitelně eskalovala vnímání palby. Pokud by se bojovalo o vnitrozemskou pevnost, tak by na místě nebyla takto improvizovaně situačně použita nejtěžší námořní artilérie. Na britské straně se na obléhání podílela také Royal Navy Brigade,

1295 Акuleвич, Алексей. „Два эпизода из севастопольской жизни,“ in Анон., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 1.* (Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872), 347.

1296 Зарубаев, „Воспоминания о Севастополе бывшаго командира 1-й карабинерной роты Алексопольскаго Егерскаго полка Валериана Зарубаева“, 462.

kteřá rovněž používala mohutná těžká děla, sejmutá z válečných plavidel, kusy 68liberní a 32liberní.

Palebný příval z těchto na běžné poměry pozemních operací obřích děl vyvolával téměř numinózní pocity a prožívání. Jeho „bibličnost“ a jednotlivcem již nezvladatelná intenzita podporovala zesilování holistického vnímání sebe sama a pevnosti a jejich jednotlivých prvků jako součástí jednoho velkého neosobního, či spíše nadosobního celku. Kapitán Lushington používal takto holisticky svůj rozezlený příměř k *puďinku*, ruští autoři používali téměř výlučně holistický termín *rodina*, případně *sevastopolci*. Vojenský inženýr Adam Petrovič Orda svoje vzpomínky začíná následujícími slovy: „*Nelze vylíčit slovy, jak strašná, smrtonosná a nesnesitelná palba hřměla dnem i nocí nad Sevastopolem; těžko popsát, co pociťovali všichni sevastopolci, nasazení na obranné linii, při pohledu na pravidelnou smrt svých soudruhů a spolubojovníků. Vymyká se to jakémukoli popisu.*“¹²⁹⁷

Charakter militární mechaniky „palby z pekla“ v této rovině znamená, že se často rozpadají možnosti obvyklé vojenské duchovní služby, provádění funerálních přechodových rituálů apod., zejména během období intenzivního ostřelování pevnosti a po velkých útocích. Smrt byla natolik všudypřítomná, náhlá a hromadná, že „zpracovat“ zdánlivě nekonečný proud raněných a padlých byl nad možnosti jakékoli nejen zdravotnické, ale i duchovní služby. Proto se „svatost“ v obleženém Sevastopolu oddělila od dříve specificky vymezených míst jako jsou chrámy nebo hřbitovy a postupně se distribuovala se do celého prostoru opevnění i samotného města Sevastopolu. Pokud není možný včasný a řádný pohřeb do posvěcené půdy, tak postupně začala být každá půda v Sevastopolu přítomnými z čiré nouze chápána jako posvěcená.

Reprezentace zásvětní, pekelné podstaty koncentrované palby obléhacího dělostřelectva se na britské straně ve zkoumaných egodokumentech nacházely velmi vzácně. Jen mladý čerstvě jmenovaný poručík Vieth byl intenzitou šestého, posledního ostřelování, které zažil jako své první a zároveň poslední na Krymu, zcela ohromen. Začátek palby přirovnal k tomu, že se otevřely brány pekelné (*pandæmonium*), což *byl zcela nový zážitek pro chlapce, který ještě nedávno seděl ve školních škamnech.*“¹²⁹⁸ Ojedinelá reprezentace se objevila i v dobovém britském pacifistickém anonymním tisku, který kritizoval celou koncepci „vojenského svatého“ v případě kapitána Hedley Vicarse a byl vydán v roce 1856. Autor v něm zdůraznil, že „*představit si kapitána Vicarse, jak po ‚vzácném setkání se svým Spasitelem‘ odchází zabíjet bajonetem ubohé ruské rolníky, nebo vést pekelnou palbu na svaté město Sevastopol, je ostrý a přímo odporný protiklad.*“¹²⁹⁹

Směrem k vojenskému fatalismu

Mnohokrát na předchozích stranách analyzovaný a dokládáný vojenský fatalismus je kulturní fenomén, který úzce souvisí s numinozitou a vojenskou duchovností. Ze všech stran je k dispozici množství reprezentací o tom, že smíření se s vlastní smrtí,

1297 Орда, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 7.

1298 Vieth, *Recollections of the Crimean Campaign and the Expedition to Kinburn in 1855 Including also Sporting and Dramatic Incidents in connection with Garrison life in the Canadian Lower Provinces etc.*, 30.

1299 Watson, „Soldiers and Saints: The Fighting Man and the Christian Life,“ 19.

(fatalistická útěcha) a s tím spojené typické chování, které ostatní mohli vnímat jako lhostejnost k vlastnímu životu nebo trestuhodnou bezstarostnost, bylo během obléhání zejména na ruské straně široce sdílené. Vojenský fatalismus, odvozující se od zoufalství, lze označit jako klíčový étos kultury války před Sevastopolem na ruské straně. První dojem, který získal na počátku června 1855 generál Mořic Christianovič von Šulc, byl všeobecný depresivní pocit smířenosti se smrtí. Jako největší problém ve svých zápiscích neoznačuje nic vojensky technického, ale soustřeďuje se na morální faktor. „*Nejhorší pro nás bylo duševní rozpoložení posádky, všichni si totiž mysleli, že první nepřátelský generální útok nám odzvoní umíráčkem,*“ napsal na začátku června 1855, když zjistil, že jemu podřízení vojáci a důstojníci již dávno přestali doufat ve vítězství.¹³⁰⁰

Jaký to má ale dopad na kulturu války? Pokud se vojáci již sami pokládali za mrtvé, pak to představuje další význam, který proměňuje v jejich rozvažování, prožívání a jednání významy celého prostoru, v němž se právě nacházeli. Sevastopol se stal podobně jako již diskutované podzemní prostory, v nichž se vedla minová válka, liminálním prostorem, úzce spojeným se zásvětím, s jinou realitou. „*Obecně musím říci, že jsme se neustále spatřovali jako již mrtví a vůbec jsme nemysleli na budoucnost... z mé první posádky 600 lidí zůstalo naživu pouze pět,*“ shrnul ve vzpomínkách své pocity z boje kapitán Reimers, který velel na exponovaném Bastionu č. 4.¹³⁰¹

V extrémních situacích na bojišti vidíme také na obou stranách zaznamenané silné posuny v projevované citovosti. Obecný fatalismus totiž nijak nebránil prožívání silných citů. Například ruští sapéři pokud zrovna neopravovali opevnění, působili na bojišti jako sběrači zraněných a bojovní medicí. Všichni členové 3. sapérského praporu tak jako součást polní výstroje dostali polní lékárničky a Orda zaznamenává například zhroucení ostříleného poddůstojníka Michaila Trofimova který se jednou ze sběru raněných vrátil v slzách. „*Pro jeho zkušené spolubojovníky bylo nezvyklé vidět Trofimova plakat.... Ihned ho obklopili. 'Ach, bratři', odpovídal jim na otázky, 'tam v poli jsem spatřil dva důstojníky, museli to být rodní bratři. Jeden byl mrtvý a druhý, který byl jen zraněný, ho objal a plakal nad ním. Bratři, vy víte, že já jsem neplakal desítky let, ale teď se mi ustrnul srdce a cítil, jsem, že bych si snad sám lehl na místo mrtvého, jak hořce plakal jeho bratr, druhý důstojník.*“¹³⁰² Taková jednání však Orda nijak nekomentuje ve smyslu snížení vojenské cti nebo mužnosti poddůstojníka Trofimova a ostatně i neznámého přeživšího důstojníka, naopak.

Pro fatalismem a vnímaným liminálním postavením ovlivněné prožívání ruských i britských vojáků je v egodokumentech typická na základě mnoha reprezentací výrazně jiná senzitivita ve srovnání s nároky, které na vojáky a důstojníky kladly jejich militární kultury. Ruští vojáci všech hodností měli svoji senzitivitu méně kulturně modulovanou gentlemanským konceptem rezervovanosti jako v případě britských důstojníků a poddůstojníků. V jejich egodokumentech nalezneme jen sporadické projevy citovosti, protože se v zásadě v rámci britské militární kultury neustále kladly požadavky na to, aby se vojáci v boji i po něm před svými kolegy chovali stoicky. Obrana Sevastopolu se v ruských egodokumentech všech typů jeví jako

1300 Аноп. (фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших въ обороне Севастополя въ войну 1853-56 годов“, 383.

1301 Реймерс, „Воспоминания командира 4 го бастиона капитана 1 го ранга Реймерса бывшаго капитанъ лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его бомбардирования“, 44.

1302 Орда, *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе*, 10.

obecně numinózní, holistický, kvazináboženský extrémní prožitek, odvozující se od vzdorování palebnému přívalu, nálepkovanému jako pekelný, pocházející z jiného světa. V tomto smyslu se bojová zóna a obecněji celé město stalo kvazi-sakrálním prostorem, v němž se viditelně změnila senzitivita a projevování emocí v tom smyslu, v jakém jsou například zjitřené emoce chápány jako případné a běžné například během náboženských obřadů v běžných sakrálních prostorech, kde by se pohnutí a citovosti ruských aktérů nikdo nedivil. Když celé město bylo vnímáno jako liminální sakrální prostor, díky rozpadu běžných funerálních rituálů a zvyklostí bylo jednou velkou márnici a hřbitovem, tak se vojenští aktéři podle zápisů v pramenech začali chovat, jako kdyby neustále byli na pohřbu.

Podobný fenomén nám zprostředkovávají vzácné zápisy v egodokumentech nepřímých účastníků i na britské straně. Britský kaplan H. A. Taylor zaznamenává od jara 1855 ve svých zápisech o provedených vojenských pohřbech časté silné veřejné projevy truchlení a emocí, zejména v případě pohřbů sourozenců, kdy britští důstojníci odhodili obvyklou a systematicky vyžadovanou silnou sebekontrolu veřejného projevování citů. „*Je nanejvýš trýznivé vidět, jak silní urostlí muži s plnovousy pláčou jak malé děti, přičemž ani já nejsem schopen se při pohledu na to ovládnout. Udělal jsem vše proto, abych je utěšil a nazítří po pohřbu přišli do mého stanu a společně jsme četli a modlili se,*“ napsal Taylor o reakci dvou bratrů padlého poručíka inženýra Haynese, který byl v předsunutém zákopu zastřelen v polovině května 1855.¹³⁰³ Jejich evidentní „porušení“ očekávaného chování důstojníka a gentlemana nijak nehodnotí ani nekomentuje.

V takové situaci ale podle mého soudu působil zvláštní „smyčkový“ efekt, který toto vnímání a prožívání postupně eskaloval. Liminální pocit mnoha ruských vojáků ve smyslu „již jsme mrtví“, představuje zásadní problém pro kulturu války. Kultura války je stále kultura, představuje v našem pojetí symbolický systém, s jehož pomocí lidé rozlišují a rozumí svému světu. Pokud se ale vojáci takto smíří se smrtí a začnou sebe sama chápat jako chodící mrtvoly, tak vážně narušují všechny významové struktury a vztahy, které byly dosud v jejich militární kultuře i kultuře války se smrtí na bojišti spojovány. Přecházejí ze z kulturou zprostředkované říše smyslu, do prostoru ne-smyslu, nerozlišenosti, protikladnosti a zvláštním způsobem narušují symbolické předivo kultury. Sami ve svém vnímání a prožívání představují rozpor, protože pokud se někdo chápe jako „chodící mrtvola“, tak představuje rozpor sám o sobě. Zároveň existuje, protože je stále fyzicky přítomen, ale zároveň neexistuje, protože se vidí jako již mrtvý a je přesvědčen o neodvratnosti vlastín smrti. Zde se možná dostáváme k významovému jádru hrůzy, doprovázející vojenský fatalismus na ruské straně, protože vojáci zjevně měli hrůzu z toho, že již vlastně neexistují, ale přesto stále trpí. Dokud taková situace trvá, je neustále posilována svoji nesnesitelností.

Dva principy transcendence

Koncept posvátné *rodiny sevastopolců* představuje na ruské straně významový militárně-sakrální komplex, který na jedné straně představuje klíčové antidotum proti zoufalství. Byl to vlastně jediný prostředek, který vojákům všech hodností zbyl. Na

1303 NAM 2005-09-151, dopis z 18. 5. 1855.

druhé straně jsou ale v pramenech obsaženy časté reprezentace toho, že takovýto obecný fatalismus, který není doprovázen konkrétními znameními přicházející smrti, může eskalovat i do stavu, který vojáky, pokud trvá déle, spíše ještě více stresuje. Nicméně utvoření sevastopolské „rodiny“ je ekvivalentem rodícího se „nouzového náboženství“ na britské straně, praktikovaného v malých neformálních kroužcích, v nichž se potkávali důstojníci i vojáci a především během zimy 1854/55 čelili logistické katastrofě a pak od jara 1855 opakovaným těžkým neúspěchům na bitevním poli při obléhání pevnosti. Stejně jako na britské straně má rodina sevastopolců tendenci nivelizovat, propojovat, sjednocovat účastníky, kteří přeci stojí tváří v tvář takovému peklu, pekelné palbě a zdánlivě bezvýchodné situaci, před níž jsou si de facto všichni rovni, neboť je způsobována nadosobní, nadpřirozenou, mimo tento svět stojící silou. Několikrát zmíněná komunita *svatojiřských rytířů* pak je součástí této rodiny, která z ní ale není vydělena a rodina sevastopolců představuje zobecnění konceptu rodiny svatojiřských rytířů.

Vojáci a důstojníci, kteří jsou vyznamenáni, na ruské straně dostávají medaile, které jsou ve srovnání s těmi britskými mnohem symbolicky bližší tomuto principu. Obě sociální skupiny dostávají za statečnost především jeden ze stupňů Svatojiřského řádu/kříže, představujícího „dvojnásobný“ militárně-sakrální významový komplex. Toto vyznamenání kulturně odkazuje na římského vojáka, příslušníka elitní pretoriánské gardy císaře Diokleciána, který se podle tradované legendy odmítl zřít křesťanské víry a byl za to popraven. Zejména důstojníci, kteří dostali toto vyznamenání, byli chápáni jako svatojiřští „rytíři“ a tato vyznamenání byla chápána jako symbolické potvrzení nositelova finálního „sjednocení“ s prostorem Sevastopolu.¹³⁰⁴ Vyznamenání bylo mimořádně vyhledávané a ceněné, neboť v případě řadových vojáků kromě obvyklého vyjmutí z případných disciplinárních tělesných trestů představovalo za druhé vysoce prestižní ocenění a za třetí s jeho nositeli mělo mnoho důstojníků tendenci jednat, zvláště o slavnostních příležitostech, jako rovný s rovným ve smyslu cti a sounáležitosti. Důstojník poltavského pluku Alexej Akulevič například během velení jednomu z výpadů na přelomu července a srpna 1855 zmiňuje následující situaci: „*A najednou na mě něco upadlo a ukázalo se, že jeden ze svatojiřských rytířů, jeden z ochranky, který stál hned vedle mě, byl zabit střelou z pušky a padl na mě jak snop.... Byl to ten samý poddůstojník, který mě předal rozkaz od plukovníka.*“¹³⁰⁵ Nositelé vyznamenání byli chápáni až kvazi-aristokratickým způsobem a byli respektováni. Anonymní důstojník (M. Г.) si zapsal, že když jeho jednotka v polovině května 1855 slavila půl roku nasazení v Sevastopolu, tak velitel uspořádal slavnostní oběd, na který byli pozváni důstojníci a následně také nositelé svatojiřského kříže z řad poddú-

1304 Oproti tomu britská vyznamenání, udělovaná v poli víceméně až na závěr kampaně, byla „civilní“, jsme v pokušení říci přímo „sekularizovaná“ a vyjadřující spíše profesionální princip loajality k panovníci a vlasti a neobsahující žádný explicitní transcendentální odkaz. Na začátku prosince byla zřízena britská Distinguished Conduct Medal, neboli Medaile za vynikající službu, o dva týdny později obecná Crimea Medal se sponami za jednotlivé střety tažení (Alma, Balaklava, Inkerman, Sevastopol a Azoff). V roce 1856 byla následně zavedena ještě Baltic Medal pro námořníky a vojáky, kteří se podíleli na operacích proti ruskou armádou drženým Alandským ostrovům a Kronštadu během krymské války. Teprve po skončení konfliktu byl zřízen Victoria Cross, Viktoriin kříž jako nejvyšší vyznamenání za statečnost tváří v tvář nepříteli, udělované všem hodnostem.

1305 Акuleвич, „Два эпизода из севастопольской жизни“, 349-350. Akulevič o svatojiřském kříži pro vojáky a poddůstojníky píše, že to je „nejvyšší a nejváženější vyznamenání za statečnost ruského vojáka.“ Tamtéž, 352.

stojníků a řadových vojáků a „v onen den jsme toho hodně vypili... z bastionů přišli svatojiřští rytíři z celého pluku... rytířům jsme nalili vodku a pili na zdraví generála Chruleva i velitelů... a končili jsme velmi pozdě.“¹³⁰⁶ Velitel Baterie č. 10 u Karanténní zátoky, V. P. Babenčikov, si do deníku zapsal, že 26. listopadu 1854 se v Sevastopolu konalo setkání na svátek sv. Jiří všech „svatojiřských rytířů“, kteří byli v tu chvíli přítomní v Sevastopolu.¹³⁰⁷ Hovoří o setkání jako o „rodinném svátku“ a nositelé vyznamenání pro něj představovali „rodinu“, byla to „rodina rytířů řádu chrabrosti... od posledního vojína až po vrchního velitele.“¹³⁰⁸

V tomto smyslu jsem přesvědčen, že navzdory velkým rozdílům v předválečných militárních kulturách i v militární mechanice účastníci na obou stranách zareagovali na zoufalstvím přeplněné prožívání v podstatě stejným způsobem, jen jinak kulturně ukotveným. V případě nouzového náboženství na britské straně je hlavní kulturní transcendenční princip obrácený dovnitř člověka, je bytostně zvnitřněný a zakládá se na společně posilované osobní víře ve spasení pouze skrze následování Krista a imitování jeho utrpení. Kapitán Vicars ve svém dopise mladší sestře, která nesdílela jeho konfesi, z poloviny prosince 1854 tento princip shrnul následujícím způsobem: „Vaše vnější formy náboženství, ať už ve smyslu papeženectví nebo traktátového hnutí, mohou změnit vnější chování člověka, ale pouze pokud do svého srdce přijmete umírajícího Spasitele, tak změníte duši, očistíte ji a umožníte, aby skrze moc Ducha svatého poté přebývala společně s Kristem... neváhejme a nosme jeho kříž každý den.“¹³⁰⁹

V případě obránců Sevastopolu se jedná o princip diametrálně odlišný: je obrácen ven, je v prožívání ruských aktérů vytěsněn a externalizován do prostoru celého města, které se v jejich rozvažování a prožívání mění na jednu velkou kolektivní historickou sakrální kvazipostavu. Tento prostor je „posvěcen“, je mu přidána transcendentální kvalita tím, jak dlouhodobě odolává „pekelné“ palbě, vedené obléhateli. Oba zmíněné principy měly jeden hlavní význam: kulturně vyjadřovaly a umožňovaly praxi nouzového náboženství a jeho součástí, včetně vojenského fatalismu. Nouzové náboženství na britské i ruské straně bylo jedním ze způsobů kulturního uchopení extrémní bojové zkušenosti. Umožňovalo aktérům na obou stranách pokračovat v boji, hluboce přehodnotit své postavení jako smrtelného člověka a vojáka a dále bojovat.

Divotvorné utěšitelky

Do krymského nouzového náboženství byla pozoruhodně integrována řada žen, které byly na bojišti přítomny. Tato práce nemá ambici, ani potřebný prostor, aby se regulérně věnovala genderové rovině kultury krymské války, ale pokusíme se zde alespoň naznačit odlišné způsoby, jakým byly různé sociální typy přítomných žen integrovány do kultury války před Sevastopolem, zvláště ve vztahu k fenoménu nouzového náboženství, protože působení většiny přítomných žen bylo vojáky chápáno v souvislosti s tímto jevem. Co se týče obecnějšího zpracování této roviny krymské

1306 Anonymní důstojník (M. Г.), „Шесть месяцев въ Севастополе съ 10 марта по 28 августа 1855 г.“, *Военный Сборник* 4/17 (1861): 75.

1307 V. P. Babenčikov, „День и ночь в Севастополе. Сцены из боевой жизни. (Из записок артиллериста)“, *Военный сборник* 1875 (104/8): 362.

1308 Babenčikov, „День и ночь в Севастополе. Сцены из боевой жизни. (Из записок артиллериста)“, 363.

1309 Marsh, *Memorials of Captain Hedley Vicars*, 222.

války, v britském případě máme k dispozici zmíněnou autoritativní studii na toto téma, jejíž autorkou je Helen Rappaport. V případě ruském zatím nemáme k dispozici žádný takový text.

V naprosté většině textů o krymské válce se rovina ženské účasti omezuje na zkoumání působení Florence Nightingale. Je však třeba si uvědomit, že Nightingale nebyla na Krymu nikdy delší dobu osobně přítomna a strávila svoji kariéru vrchní zdravotní sestry a superintendantky vojenských sester v Konstantinopoli, kde velmi efektivně pracovala ve vojenské nemocnici ve Scutari. Na Krymu působily jiné ženy a jiné zdravotní sestry, které dokonce ani po většinu obležení Sevastopolu nespadaly pod její pravomoc a typicky měly vyšší ambice, než například jako Elisabeth Davis pouze zašívát a spravovat nemocniční prádlo ve Scutari, což jí vůbec nenaplnovalo.¹³¹⁰

Druhou ženou, která si v literatuře „uzurpuje“ většinu pozornosti, je již zmíněná Frances Isabella Duberly, důstojnická manželka, která na sebe upoutávala pozornost emancipovaným asertivním chováním a častou přítomností ve vojenském táboře. Ta téměř celou dobu přebývala v bezpečném zázemí balaklavského přístavu, do prostoru vojenského tábora zajížděla téměř výhradně na koni na výlety a představuje osobu, jejíž status válečné turistky a celebrity předurčoval většinu významů, které s ní vojáci a ostatní asociovali. I když byla mezi britskými vojáky dosti populární, mnoho z nich, především důstojníků, ji označovalo za „Amazonku“, nemající co dělat na bojišti,¹³¹¹ „nežensky“ se chovající ženu na nepatřičném místě¹³¹² a také nactiutřačně jako ženu, která nutně porušuje kromě jiných také sexuální normy dobové společnosti.¹³¹³ Ona sama však svoji přítomnost na bojišti chápala evidentně jako vysvobození z tuhého sociálního řádu viktoriánské společnosti a opakovaně v dopisech své sestře zdůrazňovala, že se domů vlastně vrátit nechce, neboť na Krymu se cítí mnohem svobodnější, než v Británii.¹³¹⁴

Pokud se ale vrátíme k obecnějšímu problému, tak v mnoha krymských egodokumentech je zachyceno aktérství žen, a to v zásadě ve trojí sociální roli. Za prvé se jednalo na ruské straně o manželky, dcery a jiné příbuzné námořních i armádních

1310 Williams, ed. *The Autobiography of Elisabeth Davis, A Balaclava Nurse, daughter of Dafydd Cadwaladr*. Vol. II., 126.

1311 Kapitán Robert Beaufoy Hawley o ní například v dopise otci napsal: „Drahý otče, Jiřík ve svém dopise požádal o můj názor na paní Duberly. Její manžel je intendant (podplukovník) u 8. husarského pluku, tedy nebojující... vůbec se nepohybuje kolem nemocnice, o čemž ale neustále slyším, ale jen neustále všude jezdí na koni a je to nezdvořilá hrubá žena, která se svým manželem zachází jako se sluhou... a dokonce nosí kalhoty a vojenské jezdecké boty.“ Ward, *The Hawley Letters*, 51.

1312 Vojenský kaplan Hayden Aldersey Taylor o ní napsal, že „je pozoruhodně duchaplná mladá žena, docházející na mé bohoslužby, ale obecně lze říci, že se má za to, že překračuje jí vymezené hranice.“ NAM 2005-09-151, dopis č. 5 C. T. z 18. 12. 1854

1313 Duberly v dopise sestře z 20. 2. 1855 napsala, že byla „zděšena tím, že jsem v Timesech četla o našich ‚orgiích‘ na palubě *Star of the South*. Nikdy jsme tam neměli žádné orgie – takového štěstí se mi nedostalo. Obyčejná večere se soleným vepřovým, dršťkami a brambory a pak už jen chrápající muži kolem mne, věčné stížnosti jednoho z nich na revma, odchrchlávání dalšího, věčně zahaleného v tabákovém dýmu... to není vůbec dobrý základ pro orgie...“ Kelly, ed. *Mrs Duberly's War. Journal and Letters from the Crimea, 1854-6*, 147. Obecně je sexualita v egodokumentech na obou stranách tematizována v naprosto minimální míře, a to i v soukromých deníkových zápiscích.

1314 Duberly v dopise sestře ze 7. 3. 1855 napsala: „Dostala jsem vaše společné dopisy, ale já se prostě nevrátím domů. Doma už bych nemohla žít. Zadusila bych se. Můžete říci, že plácám nesmysly, ale ujišťuji vás, že to je pravda. Děším se návratu. Představte si vrátit se z prostředí, kde jsem jedinou ženou, znovu do všech těch nastrojených mušelinových přehozů, zdvořilosti a pomluvy – světa módy a srdcervoucí anglické společenskosti – poté, co tady jezdím na koni, svobodná a volná, odcházím a vracím se kdy jen chci, dělám co jen chci a nemám kolem sebe žádnou další ženu, která by mě připomínala biblická moudra...“ Kelly, ed. *Mrs Duberly's War. Journal and Letters from the Crimea, 1854-6*, 150-151.

důstojníků a řadových vojáků a námořníků, které byly přítomny v obleženém městě z toho důvodu, že v něm před válkou se svými muži žily. Tyto ženy byly obdivovány za svoji odvalu a pomoc, prokázanou během obrany města, především během stavby opevnění a pomáhání s odnášením a ošetřováním zraněných. V ruských egodokumentech se však naneštěstí nachází jen minimum konkrétních reprezentací, týkající se jejich přítomnosti a působení.¹³¹⁵

Za druhé se jednalo na obou stranách o nejrůznější dobrovolné ošetřovatelky a milosrdné sestry. Za třetí byly na spojenecké straně na bojišti v menší míře přítomny manželky většinou vyšších důstojníků, které se často chovaly jako válečné turistky a například se během příměří pohybovaly po bojišti, v doprovodu i bez něj. Za čtvrté, britské armádní předpisy umožňovaly doprovod šesti vojenských manželek na každou rotu a na krymském bojišti tak bylo postupně přítomno několik set těchto žen.¹³¹⁶

V sevastopolských egodokumentech je ženám v rámci kultury války připisováno několik primárních významů. Nejméně časté je chápání žen jako prosté pomocné síly, ať už na ruské straně během urychlené výstavby opevnění v říjnu 1854, nebo i během obléhání. V takové konfiguraci jsou i ženy zapojeny do holisticky chápané rodiny *sevastopolců*. To samé se týkalo britských vojenských manželek. Mnohem častější a pro vojáky významnější je chápání žen, většinou ošetřovatelek a milosrdných sester, jako nositelek naděje a útěchy, jako v podstatě jediného jejího zdroje, kromě vojenské zbožnosti a fenoménů, shrnujícím způsobem označovaných jako nouzové náboženství. Válka byla mužskými účastníky z obou stran běžně chápána jako cosi zcela neženského a ošetřovatelky byly aktéry pojímány jako zosobnění mateřské péče, bezpečí a lásky. S touto rovinou útěchy a naděje jsou ženy, často milosrdné sestry a nejrůznější ošetřovatelky, často dále vnímány jako bytosti divotvorné, schopné inspirovat vojáky svoji *nadlidskou* odvahou, prokazovanou zcela navzdory jejich muži vnímanému podřízenému a pasivnímu postavení a přisuzovaným vlastnostem a také jako bytosti, schopné zprostředkovávat vojákům magickou ochranu a intervenci vyšších sil.

Jurodivá a silná: Praskovja Ivanovna Grafova

Pokud byla nějaká žena v pramenech zachycena jako vybočující z kulturní logiky, omezující legitimní roli žen na pomocnice, pradelny, švadleny a ošetřovatelky v zázemí, byla taková osoba většinou vojáků chápána jako nemístně a nesmyslně se chovající. V ruských pramenech je třemi autory zachycena postava jedné z milosrdných sester, jménem Praskovja Ivanovna Grafova. Ta se neomezovala na své služby v polní

1315 Přítomnost žen nebo i dívek v bojové zóně byla chápána jako něco nezvyklého, ale občas nalezneme v ruských egodokumentech zmínky, které nasvědčují, že i takové ženy byly následně začleněny do pomyslné rodiny sevastopolců. Důstojník alexopolského pluku lehké pěchoty Valerian Zarubajev například v červnu 1855 svému deníku svědčil následující zápis: „Když jsme byli na Bastionu č. 5, tak za námi každý den chodil nějaký věčně ožralý vozka a prodával nám čerstvé pečivo a spolu s ním chodila jeho dceruška, malá desetiletá holčička, která od nás vybírala peníze... Vzduchem létala strašná palba a oni neustále obcházeli náš bastion a dívenka se vůbec nebála. Na konci obležení ale byla také zabita.“ Зарубаев, „Воспоминания о Севастополе бывшаго командира 1-й карабинерной роты Алексопольскаго Егерскаго полка Валериана Зарубаева,“ 454.

1316 Rappaport, *No Place for Ladies*, 23. Monografie Helen Rappaport je v současné době nejpokročilejším titulem, zpracovávajícím téma působení britských žen na krymském bojišti.

nemocnici, ale navštěvovala vojáky na bojových pozicích i mimo službu, zejména na Malachovském vrchu. Ruská vrchní milosrdná sestra Jekatěrina Michailovna Bakunina o ní ostře napsala následující slova: „Vzpomněla jsem si ještě na jednu ženu, na které nebylo téměř nic ženské. Byla to tehdy velmi známá Praskovja Ivanovna, která měla dosti podivnou osobnost: mnoho lidí o ní takto mluvilo... chodila na čtvrtý bastion a Malachovský vrch a vojáci ji skutečně milovali... důstojníci jí připínali nejrůznější vyznamenání, vyrobená z papíru a staniolu a dávali jí peníze.... Jednou přišla a poprosila jinou sestru, aby jí koupila modrou látku... na šaty... ale už se v nich neprošla, protože brzy poté jí ustřelili obě nohy, když šla na bastion a tak tam zemřela. Sestra, u které zůstala látka, ji prodala, abychom měly peníze na pohřeb...“¹³¹⁷

Další zmínka o Praskovje Ivanovně se nachází ve vzpomínkách dělostřeleckého důstojníka, nasazeného na Bastionu č. 4 a později na Malachovském vrchu, Fedora von Drachenfelse, který zaznamenává její smrt. Na tomto bastionu si důstojníci nechali vykopat speciální podzemní chráněný kryt, který označovali jako svůj klub, kde se často mimo službu pilo a kde se „zvuk kytar, balalajek a harmonik mísil s duněním děl a třeskotem výbuchů bomb.“¹³¹⁸ Právě sem Praskovja Ivanovna podle Drachenfelse docházela a zde jí také patrně na konci července zastihla smrt: „Jednou večer v tomto klubu sedělo několik důstojníků a vojáků a byla s námi i naše milosrdná sestra Praskovja Ivanovna... Byla to prostá, ale silná žena, která chladnokrevností a nebojácností mohla sloužit jako příklad nám všem... najednou jsme uslyšeli volání, že letí bomba a podle zvuku jsme poznali, že musí dopadnout blízko. A opravdu, dopadla na věž a odtamtud se zřítěla přímo před sestru Praskovju. Jako obvykle jsem zakřičel ‚Rychle pryč!‘ a každý utíkal tak rychle, jak mohl... Když se vše uklidnilo... tak jsme našli dva těžce raněné vojáky a poskytovali jim první pomoc. V tu chvíli se ale někdo zeptal: ‚Kde je Praskovja Ivanovna?‘... Tak ji všichni začali hledat a jeden z vojáků přišel a řekl: ‚Naši Praskovju Ivanovnu to zabilo, kéž je v království nebeském,‘ a nesl kousek jejího černého pláště... Ne daleko od místa, kde seděla, jsme pak našli její tělo, roztrhané na kusy.“¹³¹⁹

Kapitán Alabin ze 43. pluku její smrt, kterou datuje 8. srpna 1855, zachytil ve svém deníku následujícím způsobem: „Dne 8. srpna na Malachovském vrchu výbuch moždířové bomby roztrhal milosrdnou sestru, známou jako Praskovja Ivanovna... Mír jejímu prachu! Praskovja Ivanovna Grafova byla dozajista skutečná čarodějka, a také poněkud psychicky vyšinutá, byla z mnoha důvodů podivná, to je pravda, ale v Sevastopolu procházela smrtelnými nebezpečnostmi a už jen to je její velkou zásluhou! Chodila s oddíly na noční výpady, do boje, pod silnou nepřátelskou palbou ošetřovala zraněné, jak nejlépe dovedla, téměř nepřetržitě žila na bastionu a byla na něm také během posledního ostřelování a generálního útoku. Hleděli na ni jako na divotvornou. Jezdila na koni obkročmo, jako muž, také k vrchnímu veliteli na Inkermanské výšiny na obědy, neodmítla žádné pozvání, vždy seděla u stolu, hájila zpříma každého, kdo si to zasloužil nehledě na hodnost nebo postavení, nosila vojákům na bastionech vodu, spala v jednom krytu spolu s důstojníky... imponovala důstojníkům jurodivostí a naprostou otevřeností, ale spolu s tím vším vynikala neuvěřitelnou statečností a vlastní krví zpečetila svoji službu vlasti.“¹³²⁰

1317 Бакунина, „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.“ 169.

1318 Драценфельс, „Воспоминания Ф. фон Драценфельса,“ 51.

1319 Драценфельс, „Воспоминания Ф. фон Драценфельса,“ 52-53.

1320 Алабин, Четыре войны, 455.

Praskovja Ivanovna, charakterizovaná vojáky jako „divotvorná“, „čarodějka“, „neženská“, silná a milovaná, představuje jednu z postav, která se navzdory obecné známosti nedostala ani na okraj oficiálního hrdinského panteonu, ale v egodokumentech je reprezentována bohatě. Nepochybně je zde hlavním důvodem ze strany kompilátorů „velkých dějin“ kontrast její na jedné straně tvrdé a riskantní služby „bojové medičky“, která chodila s vojáky přímo do akce a ošetřovatele je v poli – a na straně druhé její často zmiňovaná „jurodivost“ a „divotvornost“, související nepochybně s prožívaným fenoménem nouzového náboženství. Další roli jistě sehrály také její odkazy na veřejné překračování role, která byla v polovině 19. století ženám v ruské společnosti obecně přisuzována. „*Jezdila na koni obkročmo, jako muž*“,¹³²¹ zapsal si Alabin a její nadřizená Jekatěrina Michailovna Bakunina ji charakterizovala jako ženu, „*na které nebylo téměř nic ženské*“.¹³²² Její působení tak bylo z hlediska ruské militární kultury nesouladné a konfliktní, ale z hlediska kultury války před Sevastopolem srozumitelné a podle všeho mnoha vojáky všech hodností respektované. Pro její protagonisty přítomnost, pomoc a péče ze strany takto se chovajících žen představovala jeden ze zdrojů, jak pro ně byla celá situace vůbec snesitelná. Štábní překladatel Nikolaj Vasiljevič Berg její smrt rovněž zaznamenal a zapsal, že „*na Malachovském vrchu byla zabita Praskovja Ivanovna, o které jsem již psal. Znali jí všichni. Byla to... původem kupecká žena, věku čtyřiceti let... Přicestovala v řadách milosrdných sester, ale... nesnesla se s nimi*“.¹³²³ Jedním z důvodů podle Berga bylo, že ignorovala platné předpisy o zákazu společného ubytování s vojáky a na Malachovském vrchu bydlela v podzemním krytu jednoho z dělostřeleckých důstojníků jménem Kern. Berg byl rovněž zaujat jejím bojovým nasazením a schopnostmi a jeho vzpomínky potvrzují vojenské rozumění takovým ženám jako divotvůrkyním. Poznává například, že po prvním pokusu o generální útok z června 1855 „*pod nepřátelskou palbou vlastníma rukama ošetřila na 183 lidí*“, což pokládá za nadlidský výkon.¹³²⁴ Praskovja Ivanovna Grafova byla ve vnímání účastníků obrany města někdo, zosobňující „nad-ženské“, nadlidské kvality a schopnosti, nejen s ohledem na schopnosti bojové medičky, ale také zdroje útěchy.

Sloužící a provdaná: Darja Sevastopolská

Vzpomínky vojáků a dalších obránců města na neortodoxní a „jurodivou“ Praskovju Ivanovnu Grafovou byly v rámci politiky paměti a vzpomínání na obranu Sevastopolu již během druhé poloviny 19. století odsunuty stranou. Praskovja Ivanovna byla zobrazována jako virago, představitelka heroického ženství, zasahujícího do sféry, která byla v rámci ruské militární kultury i kultury války před Sevastopolem obvykle vyhrazena výlučně mužům. Vzpomínky na ni byly proto překryty vzpomínáním za jinou z ženských účastnic obrany města. Postavou, která se do „velkých dějin“ dostala, je takzvaná Dáša nebo také Darja Sevastopolská (Darja Lavrentijevna Michailova), jejíž postava představuje integrální součást oficiálního ruského hrdinského panteonu, vzniklého během obrany Sevastopolu. Anonymní důstojník (М. Г.), který se s ní se-

1321 Алабин, *Четыре войны*, 455.

1322 Бакунина, „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.“, 169.

1323 Берг, *Записки об осаде Севастополя* (Т. 1), 231.

1324 Берг, *Записки об осаде Севастополя* (Т. 1), 231.

tkal na bojišti u Almy a posléze později v Sevastopolu, si zapsal do deníku, klasické vyprávění o jejím zapojení do obrany města. Napsal, že „*Darja Alexandrovna byla dcera námořníka černomořské flotily... ve věku 15 let osiřela... Když se před Krymem objevila nepřátelská flotila, tak v Sevastopolu nejrůznějšími způsoby přežívala... Uvědomila si, že v boji... nemá vlastně co ztratit. Vzala veškerý majetek a šla k židovi... který všechno koupil za přibližně dvacet rublů a navíc jí dal ještě námořnickou uniformu. Darja se do ní oblékla... a sedmého září dojela na tatarském koníku na místo bitvy u Almy... v poli pod stromem nehledě na nepřátelskou palbu rozbalila své obvazště zraněných... jak jen uměla, ošetřovala rány důstojníkům i vojákům... Darja neopouštěla raněné a v té době ještě na místě nebyly milosrdné sestry. Umírající ubožáci žehnali neohrožené... Darje a někdo jí dal hodinky, někdo zase peníze... Car jí udělil medaili a carevna jí poslala zlatý kříž s nápisem „Sevastopol“ a dělesloužící invalidé jí darovali ikonu Spasitele. Teprve na konci března 1855, když do Sevastopolu přicestovaly další milosrdné sestry, tak Darja Alexandrovna ukončila svoji práci v nemocnicích a odstěhovala se...“¹³²⁵*

Její přítomnosti si povšiml i vrchní vojenský lékař Nikolaj Ivanovič Pirogov, který si již v prosinci 1854 zapsal, že „*během péče o zraněné nám každý den pomáhají tři nebo čtyři ženy, jedna z nich je proslulá Darja... sedmnáctiletá dívka... chodí teď všude s medailí na hrudi, kterou dostala od cara... který jí také daroval 500 rublů a dalších 1.000 až bude potřebovat věno... U Almy se poprvé projevila její ochota pomáhat zraněným. Asistuje rovněž u operací.*“¹³²⁶

Darja byla na rozdíl od Praskovjy Ivanovny „neproblematickou“ postavou, kterou bylo možno snadno integrovat do ruské militární kultury. Mladá dívka, která se později řádně provdala za jednoho z námořníků, podílejících se na obraně Sevastopolu, neporušovala žádná očekávání, spojovaná s jejím statutem, omezovala se na dobrovolnou péči o zraněné a poskytování pomoci. Na rozdíl od Praskovjy Ivanovny nejednala „nežensky“, nikdy nebyla nasazena přímo v boji a její postava byla z hlediska militární kultury přijatelná.

V roce 1905 byl na výročí obrany města 14. května v Sevastopolu odhalen gigantický (114x15m) panoramatický realistický obraz *Obrana Sevastopolu* (Оборона Севастополя), jehož autorem byl profesor petrohradské akademie výtvarných umění, malíř Franz Alexejevič Roubaud (Франц Алексеевич Рубо). Obraz, který je doplněn více než 1.600 čtverečnými metry makety bitevního pole, z hlediska perspektivy diváka přecházející přímo do plátna, zachycuje obranu Malachovského vrchu během prvního spojeneckého pokusu o generální útok z 18. června 1855. Jednou z historických postav, které jsou na malbě zachyceny v akci, je také Darja Sevastopolská, jejíž přítomnost je však jedním z projevů oficiální politiky paměti. Pokud by Roubaud, jak se často uvádí, skutečně dbal vyprávění v egodokumentech účastníků obrany, musela by být místo Darjy zobrazena právě Praskovja Ivanovna Grafova. Busta mladé dívky, nazvaná Даша Севастопольская, je také součástí sochařské výzdoby průčelí budovy. Dáša je zde zobrazena v oděvu milosrdných sester, přestože členkou řádu Jeleny Pavlovny nikdy nebyla a s milosrdnými sestrami nikdy v Sevastopolu společně nepůsobila. Rovněž tak nikdy nebyla nasazena na Malachovském vrchu. Po Dáše Sevastopolské je navíc dodnes pojmenována jedna z místních nemocnic.

1325 Anonymní důstojník (M. Г.), „Шесть месяцев въ Севастополе съ 10 марта по 28 августа 1855 г.“, *Военный Сборник* 4/17 (1861): 81-82.

1326 Малис, ed. *Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854-1855 гг.*, 77.

Zcela nekonfliktní ve stylu Dášy Sevastopolské a do kultury války a posléze i militární kultury integrované byly ostatní ruské i britské milosrdné a dobrovolné zdravotní sestry, které v Sevastopolu působily. Co se týče jejich napojení na fenomén nouzového náboženství, tak zde jsou další prameny naneštěstí velmi skoupé. Nicméně v pamětech milosrdné sestry Alexandry Krupské je obsaženo několik zápisů, které zřetelně naznačují, že vojáci byli bytostně přesvědčeni o magických léčitelských schopnostech příslušnic řádu, které byly nasazeny na místě ve vojenských nemocnicích. Krupská zmiňuje zejména to, jak vojáci neustále žádali, aby jim léky v přítomnosti lékaře nepodával vojenský ošetřovatel, ale milosrdná sestra, od které budou účinnější. Rovněž tak byla mezi nimi rozšířená víra v to, že pokud jim milosrdná sestra přiloží ruce na hlavu, ze svého zranění se zotaví s výrazně vyšší pravděpodobností.¹³²⁷ Milosrdné sestry tak zřejmě byly celou řadou vojáků a zejména zraněných chápány jako magické osoby, jako léčitelky a podílnice na vyšší moci, která skrze ně působila.

1327 Krupская, *Воспоминания Крымской войны сестры Крестовоздвиженской общины*, 23.

ANI VÍTĚZSTVÍ, ANI PORÁŽKA

„Draží rodiče, nastala nanejvýš vážná chvíle. Tisíce nás musí padnout a řekli nám, že se octneme přímo v nejhustší bitevní vřavě. Cítím důvěru v Boží ruku nad sebou a svěřuji se do jeho ochrany. Musím se přiznat, že slyším slabý hlas, který mi sděluje, že padnu a pokud ano, tak doufám, že se s vámi setkám v lepším světě, v němž proti sobě národy již nebudou vést války. Myslím, že nejsem schopn napsat více, ale ať už mne čeká cokoli, jsem odhodlán pokusit se splnit povinnost ke své královně a vlasti.“

- Neodeslaný dopis na rozloučenou pro případ smrti v boji, seržant Timothy Gowing, 7. pluk Royal Fusiliers, tábor před Sevastopolem, ráno 7. září 1855.¹³²⁸

Poté, co byl Sevastopol opuštěn ruskými jednotkami, jej spojenečtí vojáci důkladně vyrabovali. Velitelský sbor samotné rabování toleroval a vojákům po kratší době váhání nebylo bráněno, aby si z města něco odnesli. Elphinstone v oficiální publikaci shrnuje, že *„poté, co Rusové evakuovali město, byly vydány přísné rozkazy, že britští vojáci nesmí vstoupit do města. Po dvou dnech, když bylo zjištěno, že francouzské jednotky tak mohou činit volně a odnášejí si všechno, nač mají pomyslení, převládá silný pocit nespravedlnosti vzhledem k anglickým jednotkám, které do města nesměly a rozkaz byl odvolán.“*¹³²⁹ Vina za rabování je tak přisouzena třetí osobě, francouzskému velitelskému sboru, ovšem nepřímou se ozřejmuje, že britským vojákům v něm sice s určitým zpožděním, ale přesto nebylo bráněno. Britští vojáci často v dopisech domů zdůrazňují, že se velmi obávali nástražných výbušných zařízení. Seržant J. Brown rodičům domů napsal, že *„nám nedovolili jít do města kvůli obavám z výbuchů, protože Rusové jsou velmi zruční a zanechali za sebou mnoho zaminovaných dveří od domů, kde položili dřevěné krabice plné střelného prachu, připojené měděným drátem... a pokud na ně kdokoli vstoupil, tak došlo k výbuchu a vetřelec byl rozmetán na kusy.“*¹³³⁰

Reprezentace rabování jsou v britských důstojnických memoárech dosti rezervované, v egodokumentech z provenience poddůstojníků a řadových naopak otevřené. Kapitán Robert Beaufoy Hawley z 89. pěšího pluku ve svém dopise rodině podal svoji zkušenost následujícími slovy: *„Vyrabování města byla fraška. Nezůstal téměř nikdo z obyvatel, já jsem spatřil jen jednoho a nějaké ruské vojáky, jak se snažili vylížit. Francouz je zajal a oni mu museli nakládat koně, kterého si odváděl do tábora. ‚Ach,‘*

¹³²⁸ Gowing, *A Soldier's Experience or a Voice from the Ranks*, 153.

¹³²⁹ Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 541.

¹³³⁰ NAM 1973-04-27, 2.

řekl mi francouzský střelec se širokým úsměvem a poklepal po rameni svého sluhy, prohýbajícího se pod nákladem krocana, kachen a páva, „tohle je dobrý Rus“. Do města se ráno také dostalo několik našich chlapců a odešli naložení prapodivnou kořistí jako puškami a papoušky, zelím a sochami svatých. Město je hezké, ale už v něm vůbec nic nezbylo...“¹³³¹

Jak jsme již viděli, tak vyrabování Sevastopolu mělo precedent v důkladném vyrabování města Kerč, kterého se spojenci zmocnili v květnu 1855 s cílem přerušit některou ze zásobovacích tras pro Sevastopol, vedoucí přes Azovské moře. Po snadném obsazení města, které nebylo hájeno početnější posádkou, turecké a britské jednotky se v Kerči dopustily rozsáhlého rabování, přičemž pobouření ruského i mezinárodního veřejného mínění vyvolalo již zmíněné vandalské rozkradení a zničení cenných sbírek z období helenismu v místním historickém muzeu. K rabování panoval na britské straně nesjednocený přístup. Navenek bylo pokládáno za nevojenské a teoreticky zakázané, ale tím či oním způsobem se do něj zapojovali v podstatě všichni britští vojenští aktéři. Zcela běžnou praxí bylo procházení bojiště po střetu a „šacování“ nepřátelských padlých, které někteří důstojníci pokládali za odporné, ale obvykle podřízeným nijak nebránili. Plukovník Pack například po velkém ruském výpadu v noci na 22. března 1855 zaznamenal, že vojáci zabili mohutného „Albánce“ v čele útočníků (s největší pravděpodobností řeckého dobrovolníka) a našli u něj třicet zlatých mincí.¹³³² „Všechna společenství mají představy o tom, co je dobré a špatné a vojáci nejsou výjimkou, dokonce i když se jedná o okrádání mrtvých. Proti šacování Albáncova¹³³³ těla ve snaze získat kořist přímo během boje se stavěly nejenom Válečné články (Articles of War), ale rovněž mnoho vojáků na místě nesouhlasilo se svými spolubojovníky a i vojáci z jiných pluků protestovali proti tomu, že jediný muž si najednou přišel na třicet zlatých.“¹³³⁴ Co jeho muži dělali s válečnou kořistí ale Pack vysvětluje hned o několik zápisů dále, během rozebírání dočasného příměří kvůli sběru a pohřbení padlých z 24. března. „Lovci válečných suvenýrů s plnými kapsami, těch bylo mnoho... a kořist britští vojáci rychle vyměňovali s Francouzi za... alkohol... někteří vojáci dokonce odřezávali Rusům knoflíky.“¹³³⁵ Na ruské straně nacházíme jen velmi málo takových reprezentací. Jedna z nich se nachází v deníku důstojníka alexopolského pluku lehké pěchoty Valeriana Zarubajeva, který si během příměří po prvním neúspěšném generálním útoku z června 1855 zapsal toto: „Pole bylo poseté mrtvolami Francouzů a před Bastionem č. 3 také Angličanů. Zdálo se jako louka s rudými a modrými květy... Na první pohled se zdálo, že jich je kolem deseti tisíc... Nemohu říci, že by se naši nosiči padlých chovali dobře. Než padlého naložili, tak mu prohlédali kapsy a když

1331 Ward, *The Hawley Letters*, 81.

1332 Patrně se jednalo o zlaté pětirublové mince Mikuláše I. Plukovník Windham spatřil jeho tělo a usoudil, že se jedná o řeckého dobrovolníka. „Velmi ztepilý a krásně oblečený Řek, který velel Rusům, byl zabit.“ Pearse, ed., *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-General Sir Charles Ash Windham, K.C.B.*, 116.

1333 Tohoto pro Brity mimořádně zajímavého padlého nepřítele si povšiml i kapitán Steevens z 88. pěšího pluku, který byl zapojen do odražení výpadu. Zapsal si, že „Albánc“ se pokusil proniknout do prachárny na paralele: „Albánský náčelník prorazil do našeho zákopu, zaútočil na kapitána Cavendish Brownea z našeho pluku, zabil ho a pak se snažil vyhodit do povětří muniční sklad, ale rychle jsme ho s pomocí bajonetů odpravili. Ztratili jsme osm důstojníků a třicet mužů padlých... kromě toho také kapitán Vicarse z 97. pluku... viděli jsme pak, jak odnášejí albánského náčelníka, velitele výpadu, který byl oblečen v řeckých šatech, ozbrojený pistolí a jataganem a navrch měl ruský šedý kabát. Byl to pozoruhodně urostlý muž.“ Steevens, *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*, 198-200.

1334 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 83.

1335 Pack, *Sebastopol Trenches and Five Months in them*, 86.

nic nenašli, přešli k druhému. Tímto způsobem se sběr padlých protahoval. Pak o tom někdo informoval generála Chruleva a nosiče začali kontrolovat.“¹³³⁶ Praxe, kterou Pack kritizoval na britské straně, byla podle všeho běžná i na straně ruské a nejednalo se o žádné excesy.

Mezi britskými egodokumenty je unikátní edice bojového deníku George Bella, který během krymské války dosáhl hodnosti plukovníka a jedno období obléhání velel 1. brigádě. Ten se jako jediný ve svých zápiscích otevřeně a často věnuje problému rabování a tomu, co spatřoval jako obecnou tendenci vojáků ničit. „Všichni vojáci rádi ničí a na zemi, kterou pošlapou, již nikdy nic nevyrostě“, komentoval již během pobytu ve vojenském táboře v Konstantinopoli preventivní postavení stráží k soukromým vinohradům.¹³³⁷ Po vylodění u Almy si zapisuje další reprezentace toho, co pokládal za nenapravitelnou snahu vojáků kořistit, i za cenu narušení většinou mužů chápaného posvátného rituálu nedělní polní mše. Dne 17. září si tedy zapsal, že „během bohoslužby ráno do tábora vběhlo obrovské stádo ovcí ze stepi, které si naneštěstí pro sebe spletlo cestu. Nastoupení muži to pokládali za příležitost, kdy jim prozřetelnost seslala čerstvé maso, a tak bez dovolení opustili útvar, vpadli do stáda a střídali a zabíjeli ovce na setkání velmi hrubým a nevhodným způsobem. Generál na mě nesouhlasně pokývl a řekl: ‚Jen se podívejte na ty ničemy, jak kradou.‘ On sám se ale ani nepohnul, dokud neskončila bohoslužba. Pak vydal rozkazy, aby byla celá věc ukončena a zadržen každý voják, který se na ni podílel, ale viníci mezitím zmizeli v labyrintu stanů... zanechali za sebou spoustu vykrmených ovcí, některé mrtvé, některé polomrtvé, některé už stažené z kůže, jiné naporcované... Generál byl velmi rozzlobený.“¹³³⁸

O několik dní později byl zcela znechucen, když viděl vojáky nejrůznějších jednotek, jak během pochodu k Sevastopolu devastují letní sídla místní šlechty: „Do jednoho jsem nahlédl a spatřil jsem vojáky mnoha pluků, přičemž dva granátníci hráli čtyřručně vojenský pochod na velké píano a ostatní byli zaměstnáni tím, že rozbíjeli sklo. Ze skříní brali ženské šaty a klobouky... vypukl přímo hon na husy a obecně drůbež a obzvláštní pozornosti se dostalo vinným sklípkům.“¹³³⁹ Ve stejném zápisu shrnuje svůj rezignovaný přístup. Armáda pro něj představovala biblické hejno sarančat, které nelze ovládat ani zastavit a rozsáhlé rabování a ničení soukromého majetku během polní kampaně byla skutečnost, s níž bylo nutno se smířit. Všechny vesnice i statky kolem Balaklavy a britského vojenského tábora byly podle něj bezohledně vyrabovány a vojáci se zaměřovali na uspokojení třech základních potřeb: kradli jídlo, alkohol a kromě toho rozbíjeli nábytek a káceli stromy na palivové dříví. Pro plukovníka Bella bylo rabování běžnou součástí vojenského života, žádným excesem.

Deník vojína Richarda Barnhama, v němž obsažené reprezentace jsou obecně ve značném souladu s britskou militární kulturou a v němž nenalezneme kromě logistické nouze v zimě 1854/55 žádnou důraznější kritiku, je co se týče rabování ještě mnohem méně zdrženlivý a voják otevřeně píše o tom, co podle něj dělal se svými přáteli. Barnham ohledně rabování Sevastopolu napsal tento krátký odstavec:

1336 Зарубаев, „Воспоминания о Севастополе бывшаво командира 1-й карабинерной роты Алексопольскаго Егерскаго полка Валериана Зарубаева“, 464-465.

1337 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 147.

1338 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 147.

1339 Anon. (Bell), *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.*, 188.

„Ani ne půl hodiny poté, co rozvědka přinesla do tábora zprávu, že město je opuštěné, tak jste mohli vidět, jak do něj odcházejí stovky francouzských a britských vojáků.¹³⁴⁰ Tak jsme tam konečně byli, pobíhali kolem hromad mrtvých a umírajících od domu k domu a snažili se nalézt něco, co bychom mohli vyrabovat. To nám netrvalo dlouho, protože se tam nacházela spousta cenností... Za nějakou dobu jste již mohli vidět vojáky, jak se plahočí zpátky do tábora, přičemž někteří nesli na zádech celé prase, další odjížděli na koních, jiní odváděli krávy a voly... další odnášeli ten nejluxusnější nábytek. Mohli jste si být jisti, že ve městě nezbyl ani jeden dům... který by neprohledali... Angličané si ale mysleli... že není správné, když jim nebylo dovoleno přilepšit si rabováním stejně jako Francouzům.“¹³⁴¹ Zde už vidíme, že Barnham nepřímou potvrzuje, že ve městě rovněž byl a raboval a stěžuje si na to, že britští vojáci v této akci hráli jen druhé housle.

Zápisky vojína dělostřelectva Williama Lovea už obsahují reprezentace, které nám umožňují začít tuto epizodu analyzovat hlouběji. Rabování dobytých měst a pevností bylo v 18. a 19. století běžnou praxí poté, co neproběhla čestná kapitulace a místo bylo dobyto přímým útokem. V polovině 19. století ale už píší i vojíni, gramotnost se plošně zvýšila a prameny jsou bohatší. Co ale pro sebe zaznamenal Love? „V noci jsme zaslechli mnoho výbuchů a nemohli jsme pochopit, co se děje, ale ráno jsme zjistili, že vyhodili do vzduchu některé prachárny a evakovali město poté, co ho zapálili... a my jsme šli do města, abychom si odtamtud něco odnesli... domy vypadaly hrozně, téměř žádný nebyl nepoškozený dělovými koulemi a granáty... kamarád a já jsme zašli do mnoha domů a viděli jsme v nich mnoho velkých zrcadel, jeden z nás měl sekerku a druhý páčidlo. Přišli ale Francouzi, aby si to odvezli, ale to jsme nechtěli dopustit a byli odhodláni a tak... jsme rozbili všechno co mělo cenu a pak jsme přivolali několik našich mužů a Francouze vyhodili z domu.“¹³⁴² Love a jeho spolubojovníci se nenechali odradit a evidentně pro ně bylo nepřijatelné odejít z místa s holýma rukama: „Byli jsme odhodláni si něco odnést a vzali jsme velké zrcadlo... Francouzi nám ho chtěli vzít, ale my jsme jim ho nechtěli dát, tak jsme jim ho chtěli prodat, ale oni nám za něj nechtěli nic dát... tak jsme s ním udeřili o zem a skákali po něm... pak jsme potkali dva muže z 55. pluku, jak vedou krásného koně... požádali nás, abychom koně vyvedli a my jsme souhlasili, že se pak rozdělíme o peníze... Nasedli jsme na něj oba a muži nás následovali... v úžlabině jsme však přešli do klusu a muži nám nestačili a volali na nás a pak už jsme je nikdy neviděli. Proдали jsme koně důstojníkovi za deset liber a z těch peněz jsme druhý den už nic neměli, protože jsme je všechny utratili v kantýně.“¹³⁴³

Rabování byl souboj, byl to boj mezi vítězi, který byl do značné míry bezohledný. Loveova poznámka o tom, že spolu s přáteli Francouze „vyhodili z domu“, který chtěli vyrabovat, nepochybně znamená nepřímou reprezentaci konfrontace a násilí. Poté, co se nepodařilo z města nic dostat kvůli opozici dalších francouzských vojáků, jeho zápis končí tím, že lstí okradli dva další britské vojáky a přivlastnili si jejich podíl na kořisti. Mnohem podstatnější je však skutečnost, že rabování nebyla záležitost, kterou je možné připsat jen řadovým vojákům. Rabování byla operace, na které se podle reprezentací v egodokumentech nepřímou podíleli britští důstojníci, kteří následně kořist od svých mužů mírně řečeno výhodně nakupovali. Deset liber

1340 Barnhamův deník se tak staví proti oficiální informaci z Elphinstonea, viz předchozí strana.

1341 Cliff, ed., *Passages on the Crimean War. The Campaign Diary of Private Richard Barnham, 38th Regiment South Staffordshire*, 88.

1342 S. W. Jackman, „Crimean Experiences, by William Love (contd.),“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 60 (1982): 185.

1343 S. W. Jackman, „Crimean Experiences, by William Love (contd.),“ 186.

za „krásného“ kavaleristického koně, kterého Love a jeho spolubojovník prodali svému důstojníkovi, by byla velmi nízká částka ve srovnání s tím, co se za podobné zvíře platilo v Británii, nebo v běžné transakci mezi vojáky na místě. Podplukovník Frederick George Ainslie, na Krymu velitel 21. pluku Royal North British Fusiliers, se v dopisech bratrovi zmiňuje, že těsně před naloděním zakoupil druhého, záložního koně a za dobrého kavaleristického vraníka zaplatil 35 liber.¹³⁴⁴ Později jeho cenu na místě ve vojenském táboře před Sevastopolem realisticky odhadoval na 70 liber.¹³⁴⁵ V červenci 1854 například vydal vrchní velitel Lord Raglan rozkaz, kterým nařídil vyplatit každému vojenskému inženýrovi 50 liber, aby si mohl v Konstantinopoli nebo Varně zakoupit vlastního koně.¹³⁴⁶

Obecně z britských egodokumentů vyplývá, že pokud si vojáci z města a ruských pozic cokoli odnášeli, mohlo to být hodnoceno jako rabování, ale pokud to samé činili důstojníci, pokládalo se to za přijatelnou praxi, prosté sbírání suvenýrů. Vojenský inženýr Ranken devátého září 1855 navštívil prostor Velkého redanu a rozkázal sluhovi, aby mu vzal několik kusů nábytku z ruského podzemního krytu pro důstojníky. Ve svém deníku napsal: „*Můj věrný důstojnický sluha, sapér jménem Munro... z Redanu vítězoslavně odnesl křeslo (z důstojnického krytu), na němž v tuto chvíli sedím.*“¹³⁴⁷ Desátého září se Ranken dostal do samotného města a poblíž Fortu Pavel si opatřil další kořist: „*Byl zde také sklad s ruskými uniformami, přilbami atd. Obdržel jsem několik maličkostí jako válečné suvenýry.*“¹³⁴⁸

Vojenský lékař 1. praporu skotského gardového pluku Frederick Robinson je dalším, který devátého a desátého září 1855 osobně prošel dobytý a právě rabovaný Sevastopol. Nejprve je v jeho deníku přítomen zápis z 9. září: „*Město je nyní v rukou Francouzů, kteří popustili uzdu obvyklému sklonu beztrestně rabovat a vidíme je klopýtat pod tíhou všemožného nákladu – kuchyňského náčiní, broušeného skla, nábytku, potravin a přirozeně také nemalého množství drahocenností.*“¹³⁴⁹

Robinson ale do města zašel i následujícího dne, kdy rabování pokračovalo: „*Dnes jsem jel po Voronzovově cestě a náhodou mě bylo umožněno dostat se do Sevastopolu, jinak přístupného pouze důstojníkům a vojákům ve službě. Město se hemžilo Francouzi a Sardinci, lemujícími celou cestu do tábora. Prohýbali se pod všemožným zbožím... odváděli si psy a štěňata, odváželi dětské kočárky, invalidní vozíky, ložní prádlo, nádobí, vojenské i civilní oblečení, látky a všemožné domácí potřeby, dalekohledy, utrhané římsy a lustry, knihy... a podle všeho vysoce ceněné džbány s máslem... obrazy... rytiny...*“¹³⁵⁰ Robinson prošel celé město a cítil nutnost distancovat se od toho, jak francouzští vojáci zacházeli se sakrálními památkami: „*Kostely, kaple a kláštery byly všechny zcela vykradené, zbyly z nich jen zdemolované budovy a nedostalo se jim pražádného respektu. Jen zvony dosud visely na svém místě. Rabující se bavili tím, že zvonili na jeden překrásný*

1344 Lagden, ed. „The Ainslie Letters [1]“, 7. Ainslie napsal bratrovi: „*Koupil jsem si druhého koně, zaplatil bankovním šekem na Cox & Co a uhradil tak cenu 35 liber, ale nejsem si jist, zdali mám na účtu dost peněz, mohl bys to prověřit?*“

1345 Lagden, ed. „The Ainslie Letters [1]“, 25. Podplukovník napsal v dopise bratrovi 12. října 1854: „*Bojím se o své koně, dokonce do té míry, že přemýšlím, že černého prodám a jsem si jist, že za něj dostanu 70 liber, tak houževnatým a skvělým kavaleristickým koněm se ukázal být.*“

1346 Elphinstone, *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Part II*, 94.

1347 Ranken, ed. *Six Months at Sebastopol*, 67.

1348 Ranken, ed. *Six Months at Sebastopol*, 73.

1349 Robinson, *The Diary of the Crimean War*, 393.

1350 Robinson, *The Diary of the Crimean War*, 393-394.

*poblíž katedrály, přibližně pět stop vysoký... ale několik menších již bylo odvezeno.*¹³⁵¹ Pokud se ale vrátíme k dopisům kapitána Hawleyho o rabování, zjistíme, že Hawley píše o tom, že rovněž spatřil několik britských vojáků, jak odnášejí sochy svatých.¹³⁵²

Z Robinsonových reprezentací by v prvním plánu bylo možné dovodit, že představují distanci od francouzské armády, ale na další straně sám přináší zápis, že 11. září byl v britské armádě vydán rozkaz, že žádný voják nesmí mít nazítří u sebe nic ukořistěného ve městě nebo odebraného padlým nepřátelům. To ale již bylo dva dny po zahájení rabování a rozkaz byl buď čistě formální, nebo znamenal, že se tím jen urychlil proces, o kterém se zmiňuje Love, to jest, že vojáci svoji kořist mezitím odprodali důstojníkům nebo obchodníkům v Balaklavě a táborových kantýnách.¹³⁵³ Britský *Anonymní cestovatel* ve svém deníku v tomto smyslu zaznamenal, že jedenáctého září 1855 se svými průvodci navštívil mimo jiné tábor Royal Navy Brigade, kde mu mnoho vojáků ochotně nabízelo ke koupi vyrabované cennosti a válečné suvenýry.¹³⁵⁴ Vojáci rovněž drobné suvenýry získané během rabování posílali v dopisech a balíčcích domů, například seržant J. Brown 13. září 1855 odeslal rodičům dopis, k němuž přiložil „*stříbrný nárameník, který jsem vzal z ruského důstojnického pláště.*“¹³⁵⁵

Vojín Barnham ve svém deníku poznamenává, že vojáci z jeho pluku byli po pádu města příští dva měsíce nasazováni téměř jen na pracovní povinnosti při úpravách a rozšiřování komunikace mezi britským vojenským táborem a přístavem v Balaklavě, „*aby se mohla kořist, která padla do našich rukou v Sevastopolu, dopravit do přístavu Balaklava a pak odvézt do Anglie.*“¹³⁵⁶ Tato Barnhamova reprezentace se podle mého soudu kromě válečného materiálu metaforicky dotýká i obrovského objemu soukromého majetku který v dobytém Sevastopolu vyrabovali britští vojáci, většinou v táboře nebo v Balaklavě proměnili na hotovost a následně transport kořisti si museli důstojníci i obchodníci zajistit sami. Taková interpretace je výzva pro obvyklé tradiční chápání důstojníků jako těch, kteří v ozbrojených silách zajišťují řád a pořádek. Kapitán Hawley byl podle svých dopisů ve městě, spatřil britské vojáky, jak rabují a odnášejí si cennosti, ale nijak proti nim nezasáhl. Zdálo se mu to nemístné. Z mnoha dalších egodokumentů vyplývá, že důstojníci běžně od vojáků vykupovali zajímavé předměty, získané nepochybně rabováním.

Obsazenou jižní stranu Sevastopolu musela britská armáda ještě dlouho zabezpečovat, zejména kvůli početným nevybuchlým demoličním náložím a také pyrotechnickým nástrahám. Kromě toho bylo město následky dlouhotrvajícího ostřelování téměř zničené a Britové v něm ani nedrželi silnější posádku, pouze hlídky. Ani v této chvíli to nebyla kořist, kterou by bylo možné se pyšnit. Podplukovník Stephenson z gardové brigády, který se na konci září 1855 vrátil po dvouměsíční rekonvalescenci z Británie, 20. října napsal v dopise matce následující: „*Včera jsem podnikl velmi zajímavou procházku po Mamelonu, Malachovu a předměstí Karabelnaja, včetně slavných doků... Nicméně všechno je podminováno a nálože nebudou v důsledku odstraněny ještě dobrý měsíc, přestože sapéři na tom dennodenně pracují... Pocity, jaké jsem měl, když jsem procházel ruskými postaveními a toulal se zákopy, kde se odehrály děsivé scé-*

1351 Robinson, *The Diary of the Crimean War*, 395.

1352 Ward, *The Hawley Letters*, 81.

1353 Robinson, *The Diary of the Crimean War*, 399.

1354 Anonym, *Inside Sebastopol and Experiences in Camp*, 225.

1355 NAM 1973-04-27, 2.

1356 Cliff, ed., *Passages on the Crimean War. The Campaign Diary of Private Richard Barnham, 38th Regiment South Staffordshire*, 89.

ny a na které jsem i já kdysi upíral dlouhé a zoufalé pohledy, jsou nevyslovitelné. Město je zničené tak hrozně, že kdybys nasadila tisíc dělníků, aby je pobořili, nebude to takové. Je to nepředstavitelné... jak naprosto zdevastované je celé místo, což navzdory našemu triumfu vzbuzuje melancholii, které se nemohu zbavit.“¹³⁵⁷

Druhá a poslední zima před Sevastopolem

Situace v táboře i městě již byla pro britské vojáky podstatně pohodlnější. Bojové akce byly minimální a vzájemné ostřelování ze severní na jižní stranu Sevastopolu sporadické. Až do uzavření Pařížské mírové smlouvy z 30. 3. 1856 obě strany jen pasivně držely své pozice. Spojenecké velení žádný útok na severní stranu města neplánovalo. V říjnu 1855 do britského tábora dorazily dodatečné zásoby potřebného vybavení. Vojín Thomas Gay ze 7. pluku Royal Fusiliers napsal 11. prosince 1856, že „zima není tentokrát příliš drsná... dosud nenasněžilo, ale již mrzne. Jsme lépe připraveni, než dříve. Máme vysoké kožené boty... a rovněž kožešinové čepice a kabáty a dobrou nepromokavou deku z naolejované látky, takže naše lůžka už neprovlhnou a máme se mnohem lépe, než minulou zimu.“¹³⁵⁸ Podplukovník Stephenson 7. prosince matce napsal, že polovina jeho brigády již ve srovnání s předchozí zimou pohodlně bydlí v montovaných dřevěných chatách a pro zbytek se chaty velmi rychle dokončují. Životní styl se zásadně změnil. „Pořádáme příjemné večírky s večěří, hraje karty... včera jsme uspořádali koňské dostihy.“¹³⁵⁹

Kulturně se mezi britskými vojáky postupně a mírně snižuje zoufalství a hanba, vrcholící těsně po neúspěšném generálním útoku z 8. září a v této souvislosti se znovu vyostřuje rozlišení my/oni a související orientalistické nálepky. Kapitán Robert Beaufoy Hawley si na začátku dubna 1856 již po uzavření příměří rezignovaně zapsal: „Sbratřování mezi Rusy a muži, které se jen před krátkým časem snažili zastřelit, je zcela absurdní. Muselo nastat vojenské milénium. Ať už jdete kamkoli, všude spatříte naše lidi v důvěrném kontaktu s Rusy, nebo jak se snaží komunikovat posunkovou řečí a vzájemně si připalují dýmkou... Když stojí vedle našich lidí, nesnesou žádné srovnání v síle a postoji. Přátelsky se chovající kozáci se povalují všude po krajině, opalují se na jarním slunci... na polích kolem Inkermanu však stále zůstávají pozůstatky těch, kdo bývali lidmi... Rusové, tito polodivoši, se téměř vůbec nestarají o vlastní život, ani o pozůstatky svých lidí.“¹³⁶⁰ Britští aktéři tak poté, co skončily boje, postupně odplouvali domů se stejnými stereotypy, s nimiž na bojiště před rokem a půl dorazili. Po březnu 1856 kultura války na Krymu přestává působit a znovu začíná být účinná britská a na druhé straně ruská militární kultura

Závěrem: kultura války na Krymu

Na závěr tohoto textu se ještě budu zabývat kulturou války, tak jak se na místě ustavila během krymského tažení a obléhání Sevastopolu. O co se vlastně jedná? Při

1357 Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield*, 151. Stephenson píše, že v červenci onemocněl podle všeho tyfoidní horečkou a 7. srpna mu velící generál Simpson poskytl časově neomezenou dovolenku na zotavenou.

1358 NAM 2012-04-5, 6.

1359 Pownall, ed., *At Home and on the Battlefield*, 153.

1360 Ward, *The Hawley Letters*, 108.

odkazu na klasický Geertzův text se chci zabývat v určité omezené míře *formálním řádem* kultury války na Krymu, avšak jen do míry uchopitelnosti a dosahu aktérského prožívání, rozmyšlení a jednání. Zcela souhlasím s Geertzem v tom, že jakákoli snaha postihnout do důsledku formální řád kultury je odsouzena k neúspěchu. Nakonec bychom se zapletli do téměř nekonečné následnosti souvislostí, které by již byly prameně nedoložitelné. Především se ale chci věnovat závěrečné rekapitulaci logicko-významových vztahů v kultuře války na Krymu, tak, jak se na místě ustavily a s jejichž pomocí vojenští i další účastníci války na obou stranách prožívali, rozvažovali a jednali. Pro větší přehlednost vzájemných logicko-významových vztahů se budeme zabývat oběma bojujícími stranami zároveň a soustředíme se na pomyslné „kulturní uzly“, konfigurace, určující další vývoj.

Kultura válka na Krymu je především charakterizovaná tím, že během ní nedošlo téměř k žádnému kulturnímu nedorozumění, které by vykazalo rozpoznatelný významnější vliv na průběh bojových operací a jejich aktéry.

První významná konfigurace v kultuře války vyplynula ze skutečnosti, že ihned v bitvě u Almy, proběhlé 20. 9. 1854, se ozřejmila silná ruptura v militární mechanice pozemního boje. K tomu je třeba učinit delší poznámku. Během bitvy u Almy se v poli poprvé projevuje prudká změna, doslova zlomová rekonfigurace militární mechaniky pozemního boje a ke stejnému jevu dochází během úvodních fází obléhání, zejména během prvního ostřelování města, zahájeného 17. 10. 1854. Tento faktor je platný jak pro britskou tak ruskou stranu. Následkem toho dochází k dalšímu posunu v tom, co jsem dříve označil za „totalizaci bojového střetu“,¹³⁶¹ kdy nové druhy zbraní a způsoby jejich nasazení znovu dramaticky omezily škálu chování, které vojákovi na bojišti alespoň do jisté míry zajistí bezpečnost. Krýt se bylo mnohem složitější a v mnoha případech nemožné. Již během října 1854 museli vojáci na obou stranách po řadě fatálních praktických zkušeností téměř zcela přehodnotit způsob, jakým se chovat na bojišti. Hlavními faktory jsou zde bezprecedentně silná dělostřelecká a moždířová palba, ale především nástup nových přesných dalekonosných ručních zbraní s drážkovaným vývrtem hlavně, vznik nové kategorie vojáků ostrostřelců/odstřelovačů a za druhé také široké a systematické uplatňování zákeřných pyrotechnických nástrah ve stylu prvních pozemních min z ruské strany. Vojenská pyrotechnika byla poprvé v historii posílena použitím chemických roznětek a kromě toho propojena s elektrotechnikou, umožňující okamžité dálkové odpalování náloží. Zkušenost jednotlivého vojáka během obléhání Sevastopolu je jasným prvním precedentem zkušenosti vojáků, nasazených v zákopech I. světové války.

Pokud se vrátíme k bitvě u Almy, tak vidíme, že zde byla zmíněná ruptura způsobena především nevídanou účinností zcela nového druhu ručních palných zbraní, kterými byla již vybavena většina spojeneckých jednotek, včetně britských. Nové perkusní pušky s hlavní s drážkovaným vývrtem, používající nové těžké kónicko-válcové projektily typu Minié, zcela proměnily logiku střetu v poli. Jejich praktický dostřel překonával i ruské lehké polní dělostřelectvo, zvláště, pokud pálilo kartáči a očekávaná militárně-mechanická logika bitvy byla tak pro téměř všechny ruské účastníky postavena na hlavu. Ruské pěší jednotky byly ve všech případech boje na distanc deklasovány a utrpěly neúměrně vysoké ztráty. Mělo to na následek zoufalou snahu alespoň nějak zblízka ublížit zejména britským vojákům, takže ruští

¹³⁶¹ Wohlmut, *Krev, čest a hrůza*, 106 a 234.

ranění podle mnoha egodokumentů vedli zákeřnou palbu zblízka na britské vojáky, procházející po bitvě bojiště. Britové toto chování okamžitě nálepkovali jako divošské a barbarsky „necivilizované“. Tento konflikt způsobil prudký vzestup klasické militární in/out distinkce, proměnné my versus oni (my/oni) a naopak pád vzájemných humanitárních ohledů. Proměnná my/oni je první z kulturních proměnných prvního řádu na Krymu.

Na obou stranách synchronizovaně stoupá vzájemná averze a snižování ohledů, pomyslná křivka jde ještě strměji vzhůru po polních bitvách u Balaklavy (25. 10) a zejména Inkermanu (5. 11.). Tam se k sobě podle mnoha pramenů již vojáci chovají téměř jako příslušníci dvou vzájemně zcela nesynchronizovatelných kultur války, téměř bez jakýchkoli běžných humanitárních ohledů a objevuje se dokonce množství případů dobíjení raněných na místě.

Symbolickým předělem této situace je orkán, který na Krym dopadá 14. listopadu 1854, devastuje spojenecký tábor a výrazně akceleruje logistickou krizi na straně britské armády. Nyní do kulturní konfigurace vstupují další proměnné. Britská logistická krize se během několika historicky abnormálně deštivých týdnů, předcházejících nástupu mrazů, mění v logistickou katastrofu. Na jednotky naplno dopadne cholera, tyfoidní horečky, průjemová onemocnění, kurděje, hlad a také omrzliny. Britské jednotky trpí mnohočetnými nebojovými ztrátami, které označují (ve smyslu Harariho teorie) jako *anti-revelační*, protože kulturně nevypovídají o žádné hluboké hrdinské metamorfóze, ani nahlédnutí vlastní síly a hodnoty, ale z vojáků činí invalidy, hodné pouze soucitu, nikoli obdivu. Taková účast ve válce nemůže být podle účastníků vůbec chápána jako dobově typická „*absolutní zkušenost, schopná odhalit hluboké pravdy a zásadním způsobem proměnit člověka.*“¹³⁶²

Britská zdravotnická služba selhává a mimořádně vysoké ztráty nemocemi zmíněného typu způsobují také neustálý vzestup liminálního *funerálního charakteru* vojenského tábora, který je zakrátko pokryt obrovským množstvím vojenských hrobů, přičemž se téměř rozpadají obvyklé pohřební rituály a zvyklosti. Britští vojenští aktéři kromě toho prodělávají metamorfózu, kterou jsem označil jako *orientalizující proměnu*, to jest že se následkem kruté nouze, špíny, nemocí a vši související degradace hygieny, sami začínají podobat vlastním předchozím stereotypním představám o „špinavých“ obyvatelích Orientu. Taková situace britské vojáky kulturně sráží z piedestalu reprezentantů a strážců britské a evropské civilizace a civilizovanosti.

Z těchto třech proměnných druhého řádu, tedy anti-revelačních ztrát, funerálního charakteru místa a orientalizující proměny, se v prosinci 1854 na britské straně definitivně konfiguruje druhá kulturní proměnná prvního řádu, a to je zoufalství a hanba, prožívaná mnoha britskými vojenskými aktéry.

Tato druhá primární proměnná je zesilována také čtvrtou proměnnou druhého řádu. Od října 1854, kdy proběhlo první intenzivní ostřelování pevnosti, začíná před Sevastopolem probíhat de facto materiálová bitva, v níž proti sobě kvůli soudobé téměř patové situaci v teorii a praxi pevnostního stavitelství a obléhací války, stojí dva systémy navzájem velmi podobných polopermanentních opevnění, vybavené velmi podobnou dotací těžkého dělostřelectva, přičemž ani jedna strana není schopna převládnout. Logika materiálové bitvy je touto další proměnnou.

¹³⁶² Harari, *The Ultimate Experience*, 197.

Nastává krutá zima 1854/55, charakterizovaná na britské straně především akcelerujícím zoufalstvím a hanbou. Během ní ale dochází v prosinci 1854 až dubnu 1855 k postupnému snížení vypjatého rozlišení my/oni, neboť z britské logistické katastrofy se stane díky intervenci svobodného tisku veřejná kauza, o jejichž drastických detailech se z otevřených zdrojů dozví většina přítomných na ruské straně. Kromě toho stále se zvyšující počet britských dezertérů začíná vyvolávat na ruské straně spíše soucit, protože muži přicházejí v mimořádně zbídačeném stavu, který ruské vojáky i důstojníky šokuje.

Během této zimy se na britské i ruské straně také objevuje třetí proměnná prvního řádu, a to je nouzové náboženství, analyzované v samostatné kapitole. Na obou stranách konfliktu představuje hlavní a nejsilnější kulturní prostředek jak poskytnout vojákům dočasnou útěchu a zvýšit jejich motivaci bojovat. Na britské straně se nouzové náboženství vyznačuje především dovnitř obráceným transcendenčním principem niterné osobní víry ve Spasitele, posilované v malých neformálních intimních kroužcích pomocí setkávání, společného čtení a modlitby. Nouzové náboženství je zde především reakcí na britskou logistickou katastrofu z listopadu 1854 až února 1855, kdy se nejméně dvě třetiny britského kontingentu staly obětí nebojových ztrát, způsobených chronickým vyčerpáním, hladem a podvýživou, cholerou, tyfoidními horečkami, kurdějemi a zmíněnými vysoce obávanými těžkými omrzlinami, způsobujícími zmíněná krutá a trýznivá zranění anti-revelačního charakteru v Harariho smyslu.

Na přelomu ledna a února 1855 se na britské straně definitivně vytváří to, co pokládám za étos kultury války před Sevastopolem z britské perspektivy, a to je kulturní komplex zoufalství a hanby. Po částečném období optimismu, způsobeného výrazným zlepšením logistiky po veřejném politickém skandálu a pádu starého kabinetu, postavení zásobovací železnice a přílivu dobročinných zásilek z Británie a následně vysokých očekáváních, spojených s druhým ostřelováním města, k němuž dojde na závěr velikonočních svátků, přichází další zklamání, posilující komplex zoufalství a hanby poté, co druhé ostřelování z dubna 1855 znovu nepřinese jakékoli výsledky.

Na straně ruské působí „externalizovaný“ obecný transcendenční princip, odvíjející se za prvé od schopnosti posádky vzdorovat stále silnější „pekelné palbě“ obléhacího dělostřelectva a za druhé od ochoty položit život na neustále palbou poškozovaných a pod palbou opravovaných improvizovaných zemních opevněních. Obranný koncept, vytvořený inženýrem Totlebenem, totiž nutně předpokládal, že na takových pozicích budou postupně obětovány desítky tisíc vojáků ve snaze zpomalit postup obléhatelů. Mohutná zemní opevnění obléhatelé zlobně označovali jako bezedný amorfní „Totlebenův pudink“, aniž by po většinu obležení tušili, jak vysoké ztráty jejich palba působí a že hlavní pomyslnou ingrediencí Totlebenova pudinku není zemina, ale lidská krev. Vzdorování takové situaci pak v prožívání obránců města vyvolává přesvědčení o tom, že celá posádka i samotný prostor města tímto způsobem získává specifické posvěcení a stává se něčím numinózním a sakrálním.

Na základě tradičního vnímání nositelů svatojiřského kříže jako pomyslné rodiny následně vzniká militárně-sakrální kulturní komplex „svaté rodiny sevastopolců“ jako všech, kteří získali zmíněné posvěcení. Její členové pak vnímají svoji situaci jako permanentní očekávání jisté smrti, která je však obdařena hlubokým významem

ve smyslu zmíněného posvěcení. Na obou stranách, britské i ruské, je proměnná nouzového náboženství také obecně posilována již zmíněným tísnivým funerálním charakterem místa, v němž smrt získala masový „průmyslový“ a všudypřítomný rozměr.

Průvodním znakem takové situace je až do konce obležení se na straně obránců stupňující fatalistické zoufalství, které nakonec ve spojení s komplexem svaté rodiny sevastopolců představuje étos kultury války na Krymu z ruské strany. Fatalistické zoufalství je od počátku posilováno další proměnnou, a to selháním ruské zdravotnické služby po každém intenzivním bojovém nasazení (první ostřelování, bitva u Inkermanu apod.). To u mnoha vojáků vyvolává strach z neošetřeného zranění a utrpení ve vojenské nemocnici a výslednou preferenci smrti nad zraněním. Postupné zlepšování situace a významné inovace ve vojenské medicíně, například široké nasazení chloroformové anestezie, na tom nic nemění.

V pramenech jsou také mnohokrát popisovány situace, v nichž se v duchu vojenského fatalismu vojáci obětují za život nadřazených nebo vojenských inženýrů, například tím, že vlastním tělem zalehnou mozdířovou bombu nebo granát s hořící zápalnicí. V této souvislosti je pozoruhodné, že fatalistické zoufalství na ruské straně představovalo kulturní modulaci lidského chování tak silnou, že přebila i často uvažované biologické imperativy záchrany vlastního života.¹³⁶³

Do nouzového náboženství jsou také na obou stranách, ale výrazněji na ruské, integrovány některé ženy, působící na bojišti. Zejména se jedná o nejrůznější dobrovolné ošetřovatelky a milosrdné sestry. Vojáci z obou stran je pokládali nejen za nositelky útěchy a naděje, ale také osoby, schopné magickým způsobem zprostředkovat boží milost a uzdravení. Vysoký respekt, kterého se takovým ženám dostávalo, rovněž umožnil, aby způsobem, který byl ostatními vnímán jako heroický, překračovaly mnohá pravidla genderového řádu svých společností.

Od jara 1855 se na obou stranách prudce snižuje dříve velmi ostrá proměnná my/oni, na což má nepochybně podstatný vliv to, jak ruská strana intenzivně vnímala britskou zimní logistickou katastrofu. Nyní jsou humanitární ohledy a příměří již běžná, a to až do konce obrany města.

V červnu se pak odehrává třetí a čtvrté ostřelování města, které na ruské straně nic nemění, jen komplex fatalistického zoufalství se krok za krokem zintenzivňuje. Na britské straně komplex zoufalství a hanby snižuje svoji intenzitu mezi dubnem a červnem 1855 v očekávání třetího a čtvrtého ostřelování, které mělo při nasazení dosud bezprecedentního množství nejtěžších děl přinést očekávaný pád města. Dobyetí prvních ruských pozic, tedy Mamelonu a Kamenolomu dne 6. června 1855, způsobí ještě intenzivnější zeslabování tohoto komplexu, ale následně 18. června proběhl zcela nezdařený první pokus o generální útok na Malachovský vrch a Velký redan, během nějž byly britské útočné kolony rozprášeny kartáčovou palbou, ničeho nedosáhly a musely ustoupit. Komplex zoufalství a hanby na britské straně ve své intenzitě doslova „vystřelí“ vzhůru.

Objevuje se zde další silný anti-revelační faktor ve vnímání smrti vojáků na bitevním poli. Ruský inženýr Totleben totiž vypracoval sofistikovanou metodiku blíz-

1363 Zejména zmiňovaná záchrana života generála Mořice Christianoviče von Šulce, viz Anon. (фон Шульц), „Из дневника одного из участвовавших в обороне Севастополя в войну 1853-56 годов“, 389-390. Dále podobné reprezentace v textu vojenského inženýra Adama Petroviče Ordy, viz str. 196-197 zde.

ké obrany, kde primární roli hrály lehké námořní karonády, nabité protipěchotní hromadnou municí nejrůznějšího druhu, kartáči, kulkami do mušket apod. Takové svého druhu gigantické brokovnice pak v mnoha situacích, například během útoku na Malachovský vrch nebo na Velký redan v červnu 1855 usmrcovaly hromadně a útočící vojáci ani neměli šanci se jakýmkoli způsobem osobně projevit, natož pak významat. Stejný faktor představovaly početné již diskutované ruské pyrotechnické nástrahy před hlavní obrannou linií, první doložené příklady minového pole.

Finální situace, související s pátým a šestým ostřelováním a generálním útokem z 8. září 1855, představuje na britské straně opakování stejné situace z června. Vysoká očekávání byla nanejvýš krutým způsobem frustrována, britský útok na Velký redan z hlediska aktérů dvojnásobně hanebným způsobem selhal (jednak ve srovnání s úspěšným francouzským útokem na Malachovský vrch a za druhé kvůli neochotě mnoha vojáků bojovat) a finální akcelerace komplexu zoufalství a hanby nastala v noci na 9. září 1855, kdy ruská armáda organizovaně vyklidila Jižní stranu Sevastopolu, takže připravený opakování britský útok již nemohl proběhnout a situace již nemohla skončit vojenským vítězstvím. Zde tento kulturní komplex na britské straně vyvrcholil v neodčinitelné situaci, kterou již nebylo možné jakýmkoli prostředky zvrátit. Prázdné, nepřítelům dobrovolně vyklizené postavení, již nebylo možné dobýt a realizovat na něm vítězství a triumf.

Na ruské straně tehdy kolem devátého září vrcholil kulturní komplex fatalistického zoufalství, který byl ale po ústupu na severní stranu Sevastopolu, kterou spojenci vzhledem ke svým možnostem již prakticky neměli šanci dobýt, postupně stále silněji překrýván konceptem svaté rodiny sevastopolců, díky němuž byla během následujících desetiletí v ruské militární kultuře obrana Sevastopolu a krymská válka vnímána jako morální vítězství nad protivníkem, který zvítězil „pouze“ fyzicky a ostatně, kalkulovaný ústup obránců z pouhé poloviny města, kterou následně obsadil nepřítel, přičemž druhou polovinu stále drželi obránci, zabránil spojencům prezentovat výsledek útoku z 8. září jako vítězství. Komplex fatalistického zoufalství pomalu zeslaboval a do ruské militární kultury, zvláště po podepsané mírové smlouvě, již vstoupila pouze paměť na morální vítězství díky hromadnému sebeobětování příslušníků svaté rodiny sevastopolců. Na jeho základech pak postupně vznikl kulturní koncept „hrdinského města“, které se jako velká historická kvazipostava podílelo na jednom z mnoha kol civilizačního zápasu Ruska se Západem.

Na straně britské po 8. a 9. září 1855 komplex zoufalství a hanby vrcholil a ve své podstatě se v různě modifikované, ale jen minimálně kulturně moderované podobě stal navždy součástí britské militární kultury. Na rozdíl od militární kultury ruské se v té britské neprosadil žádný podobný shrnující koncept jako svatá rodina sevastopolců, který by svým významem překryl vše ostatní.

Britská militární kultura byla historicky posílena pouze dodnes vlivnými a sdílenými prostředky, jako například metaforickými naracemi o *Tenké červené linii* a *Útoku Lehké brigády*, které jsou reprezentacemi až nekrofilní neústupnosti, nikoli vojenské profesionality a vítězství. Nejvýznamnějším z těchto nouzových prostředků ale bylo v lednu 1856 ustavení Viktoriina kříže jako nejvyššího vyznamenání za statečnost před nepřítel v boji. Během první investitury následujícího roku pak bylo uděleno dne 26. června celkem 62 těchto křížů převážně řadovým vojákům a nižším poddůstojníkům za statečnost před nepřítel během krymské války. Viktoriin kříž

posléze nejen v britské militární kultuře získal téměř mytický status, odvozující se také od skutečnosti, že po roce 1945 jich bylo uděleno pouze patnáct a v roce 2019 žilo již jen pět jeho nositelů. Vyznamenání je navíc symbolicky neustále propojené s krymskou válkou, protože nové exempláře jsou (přinejmenším podle toho, co uvádí tradiční výrobce, klenotnická firma Hancocks) stále zhotovovány z materiálu, pocházejícího z bronzových hrušek ruských děl, ukořistěných po dobytí Sevastopolu.

Co tedy byla krymská válka z historickoantropologického pohledu? Není to projev nejobecnějších sociokulturních vývojových procesů, není to něco, čemu je možné porozumět pomocí národního a civilizačního nálepkování, nebyl to střet Západu s Východem. V našem pohledu je válka především osobní zkušenost konkrétních lidí, kteří v ní byli zapojeni a s touto zkušeností se museli v rámci své kultury vyrovnat. I v nejméně očekávaných, nejextrémnějších i nejabsurdnějších situacích se pohybovali v pomyslném předivě významů vlastní kultury a nacházeli smysl i v takových prožitcích, které se ostatním tehdy nebo i později zdály stěží srozumitelné. S ohledem na vše řečené na předchozích stránkách, nebyla krymská válka z hlediska historické antropologie válkou nepochopitelnou, „zbytečnou“, absurdní, nebyla „špatným žertem dějin“. Byla válkou z hlediska svých účastníků především zoufalou.

Prameny vydané a staré tisky¹³⁶⁴

Addington, Hiley a Annand, A. Mck., eds. „The Crimean and Indian Mutiny Letters of the Hon. Charles John Addington, 38 Regiment“. *Journal of the Society for Army Historical Research* 46, 187 (1971): 156-180.

Anon. (G. J. F-S.), ed. „Crimean Letter.“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 49, 199 (1971): 187-190.

Adey, Ralph Willet a Eliot, William Granville, ed. *The Bombardier and Pocket Gunner*. Londýn: T. Edgerton, 1813.

Акулевич, Алексей. „Два эпизода из севастопольской жизни.“ In Anon., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 1*, 347-352. Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872:

Алабин, Петр Владимирович. *Четыре войны. Походные записки въ 1849, 1853, 1854-56, 1878-78 годах. Ч. 3: Защита Севастополя (1854-1856)*. Москва: И. Н. Кушнерев и К°, 1892.

Анонимní důstojník 22. pluku, „Воспоминания Севастопольца съ 1854 по 1856 г.“ In *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 2*, 3-35. Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872.

Анон. (Н. В.), „Десять дней под Севастополемъ.“ *Москвитянин* № 9 (1855): 69-128.

Анонимní důstojník (М. Г.). „Шесть месяцев въ Севастополе съ 10 марта по 28 августа 1855 г.“ *Военный Сборник* 4/17 (1861): 49-133.

Анон. (фон Шульц, Мориц Христианович), „Из дневника одного из участвовавшихъ въ обороне Севастополя въ войну 1853-56 годов.“ In Anon., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 3*, 359-446. Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1873.

Anon. *Inside Sebastopol and Experiences in Camp. Being the Narrative of a Journey to The Ruins of Sebastopol, by way of Gibraltar, Malta, and Constantinople, and back by Way of Turkey, Italy, and France; Accomplished in the Autumn and Winter of 1855*. Londýn: Chapman and Hall, 1856.

Анон., „Казанский полк при штурме 27-го августа.“ In Anon., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 2*, 39-43. Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872.

¹³⁶⁴ Odkazy jsou seřazeny podle latinské, nikoli ruské abecedy.

Anon. *Manna in the Camp or Selection from the Letters of a Medical Officer to His Wife, during the Eastern Campaign in 1854-55*. Dublin: George Herbert, 1856.

Anonymní důstojník, „Минныя работы подъ Севастополем (1-е письмо изъ Севастополя, 23 января 1855 г.)“ In Дубровин, Николай Фёдорович, ед., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск V*, 295-297. Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874.

Anon. (Bell, George). *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years ' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B.* Londýn: Day and Son, Ltd., 1867.

Anon. (Bell, George). *Rough Notes by an Old Soldier, during fifty Years ' Service, from Ensign G. B. To Major-General C. B. Volume II.* Londýn: Day and Son, Ltd., 1867.

Anon. (Somerset John Gough-Calthorpe). *Letters from Head-Quarters or The Realities of the War in The Crimea. By An Officer on the Staff. Vol. I.* Londýn: John Murray, 1856.

Anon. (Somerset John Gough-Calthorpe). *Letters from Head-Quarters or The Realities of the War in The Crimea. By An Officer on the Staff. Vol. II.* Londýn: John Murray, 1857.

Anon. (Sterling, Anthony Coningham). *Letters from the Army in The Crimea, written during the Years 1854, 1855 & 1856, by A Staff-Officer who was there.* Londýn: Robson, Levey and Franklyn, 1857.

Anon. (Taylor, Fanny). *Eastern Hospitals and English Nurses; The Narrative of Twelve Months ' Experience in the Hospitals of Koulali and Scutari. Vol I.* Londýn: Hurst and Blackett, 1856.

Anon. (Taylor, Fanny). *Eastern Hospitals and English Nurses; The Narrative of Twelve Months ' Experience in the Hospitals of Koulali and Scutari. Vol II.* Londýn: Hurst and Blackett, 1856.

Anon., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 1.* Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872.

Anon., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 2.* Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872.

Anon., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 3.* Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1873.

Anon. (В. Кдт). „Отрывок письма изъ Севастополя къ Д. Н. К. въ Полтаву отъ 25-го января 1855 года.“ In Дубровин, Николай Фёдорович, ед., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск V*, 295-297. Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874.

Anonymní důstojník Butyrského pluku (Б. П. В. Р.). „Отрывок письма изъ Севастополя къ кн. Ф. В. У-му отъ 20-го января 1855 года“. In Дубровин, Николай Фёдорович, ед., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго*

музея, Выпуск V, 303-305. Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874.

Анонимні kadet Minského pluku. „Письмо юнкера Минскаго полка.“ In Николай Фёдорович Дубровин, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея*, Выпуск V, 417-418. Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874.

A., P., ed. „Contemporary Notes from the Crimea, 1854.“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 46, 186 (1968): 116-120.

Арбузов, Евгений. „Воспоминания о кампании на Крымском полуострове в 1854 и 1855 годах.“ *Военный сборник* 4/1874/I.: 389-410.

Бабенчиков В. П. „День и ночь в Севастополе. Сцены из боевой жизни. (Из записок артиллериста).“ *Военный сборник* 1875 (104/8): 315-364.

Бакунина, Екатерина Михайловна. „Воспоминание сестры милосердия Крестовоздвиженской общины 1854-1860 гг.“ *Вестникъ Европы* 33/2, Санкт-Петербург, 1898: 132-176.

Barnsley, R. E. „The Diaries of John Hall, Principal Medical Officer in the Crimea, 1854-6.“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 165 (1963): 3-18.

Bayne Ranken, W., ed. *Canada and the Crimea or Sketches of a Soldiers Life from The Journals and Correspondence of the late Major Ranken*, Londýn: R. E. Longman, Green, Longman, Roberts & Green: 1863.

Bayne, Ranken, W., ed. *Six Months at Sebastopol; Being Selections from the Journal and Correspondence of the late Major George Ranken, Royal Engineers*. Charles Westerton: Londýn, 1857.

Берг, Николай Васильевич. *Севастопольский альбом Н. Берга*. Москва: Тип. Каткова и К°, 1858.

Берг, Николай Васильевич. *Записки об осаде Севастополя* (Т. 1, 2). Москва: Тип. Каткова и К°, 1858.

Blackett, Christopher. *Crimean War Letters*, Cambridge University Library, GB/012/GB 12 MS.Add.9587.

Blackwood, Alicia. *A Narrative of Personal Experiences and Impressions during my Sojourn in the East throughout the Crimean War*. Londýn: Hatchard, 1881.

Богданович, Модест Иванович. „Зима в Севастополе. С ноября 1854 по февраль 1855 года.“ *Русский вестник* 2/115/1875: 522-541.

Bostock, John Aston. *Letters from India and the Crimea*. Londýn: George Bell and Sons, 1896.

Buchanan, George. *Camp life as seen by a civilian. A personal narrative*. Glasgow: James Maclehose, 1871.

Бульмеринг, Евгений Михайлович. „Воспоминания Инженер Полковника Бульмеринга.“ In Аноп., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 1*, 46-52. Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872.

Cliff, David, ed. *Passages on the Crimean War. The Campaign Diary of Private Richard Barnham, 38th Regiment South Staffordshire*. Londýn: Lundarrien Press, 2015.

Cornwallis, Fiennes a Wykeham Martin, Mrs., ed. *Letters written from The Crimea to several members of his Family by the late Major Fiennes Cornwallis etc.* Leeds: soukromý tisk, 1868.

Dallas, George Frederick a Mawson, Michael Hargreave ed. *Eyewitness in The Crimea: The Crimean War Letters of Lieutenant Colonel George Frederick Dallas, 1854–1856.* Londýn: Greenhill Books, 2006.

Dawson, Anthony. *Letters from the Light Brigade. The British Cavalry in the Crimean War.* Barnsley: Pen and Sword, 2014.

Денисов, П. „Вести из Крыма (Письмо изъ Бахчисарая отъ 4 января 1855 г.)“. In Дубровин, Николай Фёдорович, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск V*, 264-267. Типография департамента уделовъ: Санкт-Петербург, 1874.

Детенгоф, Александр Карлович. „Забытый герой [А.В. Мельников]. Из воспоминаний старого сапера.“ *Русский Архив* 1905 43/8: 543-588.

Домбровский, Ф. „Зима в Крыму 1854-1855 года (Письмо изъ Симферополя от 2-го января 1855 г.)“. In Дубровин, Николай Фёдорович, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск V*, 262-264. Типография департамента уделовъ: Санкт-Петербург, 1874.

Douglas, William. *Soldiering in Sunshine and Storm.* Edinburgh: Adam and Charles Black, 1865.

Драхенфельс, Федор фон. „Воспоминания Ф. фон Драхенфельса.“ In Анон., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами.* Томъ 2, 47-67. Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872.

Duberly, Frances Isabella. *Journal kept during the Russian War: from the Departure of the Army from England in April, 1854, to the Fall of Sebastopol.* Londýn: Longman, Brown, Green and Longmans, 1855.

Дубровин, Николай Фёдорович, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск I.* Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1871.

Дубровин, Николай Фёдорович, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск II.* Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1871.

Дубровин, Николай Фёдорович, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск III.* Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1872.

Дубровин, Николай Фёдорович, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск IV.* Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1872.

Дубровин, Николай Фёдорович, ед., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск V.* Санкт-Петербург: Типография департамента уделовъ, 1874.

Elphinstone, H. C. *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Published by order of the Secretary of State for War. Part I. From the invasion of the Crimea to the close of the Winter Campaign, 1854-55. Part I.* Londýn: George Edward Eyre a William Spottiswoode, 1859.

Elphinstone, H. C. *Journal of the operations conducted by the corps of Royal Engineers. Published by order of the Secretary of State for War. Part I. From the invasion of the Crimea to the close of the Winter Campaign, 1854-55. Part II.* Londýn: George Edward Eyre a William Spottiswoode, 1859.

Ерошевич, Георгий Константинович. *Оборона Севастополя. Штурм 6 июня 1855 года.* Санкт-Петербург: Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1909.

Ершов, Андрей Иванович. *Севастопольские воспоминания артиллерийскаго офицера.* Санкт-Петербург: Тип. штаба Отдельнаго корпуса внутренней стражи, 1858.

Eyre-Todd, George, ed. *The Autobiography of William Simpson, R.I.* T. Londýn: Fisher Unwin, 1903.

Faughan, Thomas. *Stirring Incidents in The Life of A British Soldier. An Autobiography.* Toronto: Hunter, Rose & Company, 1885.

Галищенко, „Жизнь на севастопольской батарее. Рассказ матроса. Июль. 1855.“ *Современник* 1856/55: 225-236.

Ган, Александр. „Воспоминания Брянца изъ боевой жизни подъ Севастополемъ Александра Гана.“ In Анон., *Сборникъ рукописей, представленныхъ его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 3,* 229-279. Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1873.

Генрици, А. А. „Воспоминания о Восточной войне 1854-1856.“ *Русская старина* 1877/XX: 301-334, 427-470.

Генрици, А. А. „Воспоминания о Восточной войне 1854-1856.“ *Русская старина* 1878/XXI: 79-96, 573-608.

Генрици, А. А. „Воспоминания о Восточной войне 1854-1856.“ *Русская старина* 1878/XXII: 217-248.

Гюббенет, Христиан Яковлевич, „Профессор хирургии Х. Я. Гюббенет и его воспоминания об обороне Севастополя 1854-1855 гг.“ *Русская старина* 1889/LXI: 75-112.

Goldie, Sue M. *Florence Nightingale – letters from Crimea.* Manchester: Manchester University Press, 1997.

Голохвастов К. К. *Матрос 30-го Черноморскаго экипажа Пётр Кошка и другіе доблестные защитники Севастополя.* Санкт-Петербург: Издание книгопродавца Т. Ф. Кузина, 1895.

Gowing, Timothy. *A Soldier 's Experience or a Voice from the Ranks: knowing the Cost of War in Blood and Treasure.* Nottingham: Forman and Sons, 1892.

Grazebrook, R. M. „Letters from Sevastopol, 1855.“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 32/129 (1954): 30-33.

Гунаропуло, С. А. „Воспоминания старого моряка.“ *Исторический Вестник* 1899/78/10: 82-112.

Hammond, M. M. *Memoir of Captain M. M. Hammond, Rifle Brigade*. Londýn: James Nisbet and Co., 1858.

Hendriks, I. F., Bovill, J. G., Boer, F., Houwaart, E. S., Hogendoorn, P. C. W., „Nikolay Ivanovich Pirogov: a surgeon's contribution to military and civilian anaesthesia.“ *Anaesthesia* 70 (2015): 219-227.

Higginson, George. *Seventy-one Years of a Guardman's Life*. Londýn: Smith, Elder & CO., 1916.

Chodasiewicz, Robert Adolf (Hodasevich, R.). *A Voice from within the Walls of Sebastopol: A Narrative of the Campaign in the Crimea, and of the Events of the Siege etc.* Londýn: John Murray, 1856.

Chodasiewicz, Robert Adolf (Hodasevich, R.) *Within Sebastopol: A Narrative of the Campaign in the Crimea and of the Events of the Siege*. Londýn: Leonaur, 2008.

Hodge, Edward Cooper a Angelsey, George Charles Henry Victor Pages, markýz z, ed. *Little Hodge: Letters and Diaries of the Crimean War, 1854-56*. Londýn: L. Cooper, 1971.

Jackman, S. W. „Crimean Experiences, by William Love.“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 60 (1982): 103-111.

Jackman, S. W. „Crimean Experiences, by William Love (contd.).“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 60 (1982): 181-188.

Joseph O. a Conway, Alan, eds. *Soldier – Surgeon: The Crimean War Letters of Dr. Douglas A. Reid*. Knoxville: University of Tennessee Press, 1968.

Kelly, Christine, ed. *Mrs Duberly's War: Journal and Letters from the Crimea, 1854-6*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Кохановъ. Н. *Борьба за современную крепость (Тактико фортификационное исследование)*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Николаевской военной академии, 1914.

Комстадиус, Август Карлович; Лидерс-Веймарн; Дмитриева, Анна Карловна, „Осажденный Севастополь: в письмах убитого офицера: 1853-1855.“ *Русская старина* 65/1890: 85-105.

Крупская, Александра. *Воспоминания Крымской войны сестры Крестовоздвиженской общины*. Санкт Петербург: Типография Иосафата Огризко, 1861.

Курников, „Эпизод из Инкерманского дела.“ In Anon., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 1*, 113-119. Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872.

Lagden, A. A., ed. „The Ainslie Letters [1].“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 58 (1980): 6-26.

Lagden, A. A., ed. „The Ainslie Letters [2].“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 58 (1980): 98-115.

Лебединцев Арсений Гаврилович. *Из дневника священника в осажденном Севастополе*. Москва: Синодальная типография, 1908.

Маслов, А. Н. *История крепостной войны. Вып.1*. Тип. Санкт-Петербург: А. С. Суворина, 1900.

- Малис, Ю. Г., ed. *Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854-1855 гг.* Санкт-Петербург: Типография М. Меркушева, 1907
- Marsh, Catherine. *Memorials of Captain Hedley Vicars, Ninety-Seventh Regiment etc.* New York: Robert Carter & Brothers, 1857.
- Mawson, Michael Hargreave, ed. *Eyewitness in the Crimea. The Crimean War Letters (1854-1856) of Lt. Col. George Frederick Dallas.* Londýn: Greenhill Books, 2001.
- McCormick, Richard C. Jun. *A Visit to The Camp before Sevastopol.* New York: D. Appleton and Company, 1855.
- Милошевич Н. С. *Из записок севастопольца.* Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1904.
- Neville, Henry A. a Neville, Grey. *Letters written from Turkey and the Crimea 1854.* Londýn: Robert John Bush, 1870.
- Одаховский, Юлиан Игнатъевич. „День 26 го мая 1855 го въ Севастополе.“ In Анон., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 1, 183-191.* Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872.
- Орда, Адам Петрович. *Наши родные богатыри, саперы в Севастополе: (приложение к солдатской беседе) / рассказ очевидца А. Орды.* Санкт-Петербург: В типографии Иосафата Огризко, 1863.
- Остен-Сакен, Дмитрий Ерофеевич. „Оборона против нападающих на оборону Севастополя.“ *Военный сборник 1861/2: 353-362.*
- Pack, Reynell. *Sebastopol Trenches and Five Months in them.* Londýn: Kerby & Edean, 1878.
- Paget, George. *The Light Cavalry Brigade in the Crimea: Extracts from the Letters and Journal of the Late gen. Lord George Paget, K.C.B. during the Crimean War.* Londýn: EP Publishing, 1975.
- Peard, George Shuldham, *Narrative of a Campaign in the Crimea; Including an Account of the battles of Alma, Balaklava and Inkerman.* Londýn: Richard Bentley, 1855.
- Pearse, Hugh, ed. *The Crimean Diary and Letters of Lieut.-general Sir Charles Ash Windham, K.C.B. etc.* Londýn: Kegan Paul, 1897.
- Perret, Brian. *Crimea: The Story of Michael Pope, 110th Regiment, 1853 -1857 (My Story).* Londýn: Scholastic, 2002.
- Пирогов, Николай Иванович. „Исторический обзоръ действий Крестовоздвиженской Общины сестеръ попечения о раненыхъ и больныхъ въ военныхъ госпиталяхъ въ Крыму и въ Херсонской губернии съ 1 декабря 1854 г. по 1 декабря 1855 г.“ *Морской сборник 21/4 (1856): 165-196.*
- Pownall, Frank, ed. *At Home and on the Battlefield. Letters from the Crimea, China and Egypt, 1854-1888 by Sir Frederick Charles Arthur Stephenson, G. C. B. Late Scots Guards, Colonel of the Coldstream Guards etc.* Londýn: John Murray, 1915.
- Ranken, W. Bayne, ed. *Six Months at Sebastopol; Being Selection from the Journal and Correspondence of the late Major George Ranken, Royal Engineers.* Londýn: Charles Westerton, 1857.

Reilly, W. Edmund M. *Siege of Sebastopol. An Account of the Artillery Operations conducted by the Royal Artillery and Royal Naval Brigade before Sebastopol in 1854 and 1855*. Londýn: George Edward Eyre a William Spottiswoode, 1859.

Реймерс, Вильгельм-Василий Густавович, „Воспоминания командира 4-го бастиона капитана 1-го ранга Реймерса, бывшего капитанъ-лейтенанта о 8 месячной бытности его въ Севастополе во время его бомбардирования.“ In Анон., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами*. Томъ 1, 26-45. Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872.

Robins, Colin. *Romaine 's Crimean War: The Letters and Journal of William Govett*. Londýn: The History Press, 2005.

Robins, Colin, ed. *The Murder of a Regiment. Winter Sketches from the Crimea 1854-1855 by An officer of the 46th Foot (South Devonshire Regt)*. Bowdon: Withycut House, 1994.

Robinson, Frederick, *Diary of the Crimean War*. Londýn: Richard Bentley, 1856.

Robertson, James. P. *Personal Adventures and Anecdotes of and Old Officer*. Londýn: Edward Arnold, 1906.

Robinson, Frederick. *Diary of the Crimean War*. Londýn: Richard Bentley, 1856.

Russel, William Howard, *The British Expedition to the Crimea*. New York: George Routledge and Sons, 1877.

Seacole, Mary a Salih, Sara, ed. *Wonderful Adventures of Mrs. Seacole in Many Lands*. Londýn: Penguin Books, 2005.

Scurfield, R. „Early British Regulation Revolvers.“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 35/143 (1957): 109-120.

Сенюткин, М. „Случай изъ крымской кампании.“ In Дубровин, Николай Фёдорович, ед., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск V*, 71-75. Типография департамента уделовъ: Санкт-Петербург, 1874.

Славони, Г. „Первое января 1855 года въ Севастополе. Письмо изъ Севастополя отъ 4-го января 1855 г.“ In Дубровин, Николай Фёдорович, ед., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск V*, 259-261. Типография департамента уделовъ: Санкт-Петербург, 1874.

Soyer, Alexis. *Memoirs of Alexis Soyer: with unpublished receipts and odds and ends of gastronomy*. Londýn: W. Kent & Co., 1859.

Soyer, Alexis. *Soyer 's Culinary Campaign. Being Historical Reminiscences of the Late War with The Plain Art of Cookery for Military and Civil Institutions, The Army, Navy, Public etc. etc*. Londýn: G. Routledge & Co., 1857.

Стахович, А. П. „Выписка изъ письма начальницы Крестовоздвиженской Общины Сестер попечения о раненых, Госпожи Стахович.“ *Морской сборник* 1855/7: 189-192.

Steevens, Nathaniel. *The Crimean Campaign with „The Connaught Rangers“ 1854-55-56*. Londýn: Griffith and Farran, 1878.

Sterling, Anthony Conningham. *Letters from the Army in the Crimea Written During the Years 1854, 1855 and 1856*. Naval and Military Press: Londýn, 2009.

Столыпин, Аркадий Дмитриевич. „Ночная вылазка въ Севастополь. Рассказъ участвовавшего в ней.“ In Дубровин, Николай Фёдорович, ed., *Материалы для истории крымской войны и обороны Севастополя. Сборник издаваемый комитетомъ по устройству севастопольскаго музея, Выпуск V*, 371-378. Типография департамента уделовъ: Санкт-Петербург, 1874.

Таторский. П. „Восемь месяцев в плену у французов (после Альминского дела). Рассказ рядового.“ *Современник* 1855/53: 161-210.

Толстой, Лев Николаевич. *Полное собрание сочинений. Том 47. Дневники и записные книжки 1854-1857*. Москва: Государственное издательство Художественная литература, 1937.

Todleben, Eduard von. *Die Vertheidigung von Sebastopol. Nach authentischen Quellen dargestellt etc*. St. Petersburg: F. Thieblin & Co., 1869.

Тотлебен, Эдуард Иванович, *Описание обороны г. Севастополя: Часть I*. Санкт-Петербург: Тип. Н. Тиблена и Ко, 1863.

Тотлебен, Эдуард Иванович, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, отдел I*. Санкт-Петербург: Тип. Н. Тиблена и Ко, 1868.

Тотлебен, Эдуард Иванович, *Описание обороны г. Севастополя: Часть II, отдел II*. Санкт-Петербург: Тип. Н. Тиблена и Ко, 1872.

Урусов С. С. *Очерки восточной войны 1854-1855 гг.* Москва: Типография Грачева и К°, 1866.

Vieth, Frederick Harris D. *Recollections of the Crimean Campaign and the Expedition to Kinburn in 1855 etc*. Montreal: John Lovell and Son, 1907.

Воронов, Иван. „Занятие Керчи неприятелем в Крымскую кампанию. (Эпизод).“ *Русская старина* 1908/134: 415-421.

Вышеславцев, Алексей Владимирович. „Сутки на Малаховом кургане.“ *Морской сборник* 22/6 (1856): 76-91.

Ward, S. G. P. *The Hawley Letters. The Letters of Captain R. B. Hawley, 89th from the Crimea, December 1854 to August 1856*. Londýn a Aldershot: Society for Army Historical Research, 1970.

Williams, Jane, ed. *The Autobiography of Elisabeth Davis, A Balaclava Nurse, Daughter of Dafydd Cadwaldyr*. Londýn: Hurst and Blackett, 1857.

Залесов, Н.Г. „Записки адъютанта“, *Русская старина* 1903/12: 523-542.

Зарубаев, Валериан. „Воспоминания о Севастополе бывшаго командира 1-й карабинерной роты Алексопольскаго Егерскаго полка Валериана Зарубаева.“ In Anon., *Сборник рукописей, представленных его императорскому высочеству государю наследнику цесаревичу о Севастопольской обороне севастопольцами. Томъ 2*, 435-488. Санкт-Петербург: Типография А. Траншеля, 1872.

Zimmer, von. A. *Abhandlung über die Kriegs-Minen: zum Gebrauche der k. k. österr. Mineur-Schulen ; 3 Theile mit einem Atlas*. Wien: L. Forrster, 1852.

Жадовский, Павел Валерьянович. *На бастионах Севастополя: Воспоминания севастопольца из времени осады и штурма (1855 г.): Из забытой тетради П. Жадовского*. Санкт-Петербург: Издание Товарищества М. О. Вольфъ, 1894.

Prameny archivní

National Army Museum, 1962-04-6, Letter from Pte George Savery, 38th Foot, to his father, written on a Russian Pass, 18 Sept 1855, after fall of Sevastopol, Crimean War.

National Army Museum, 1963-11-151, Four manuscript letters associated with Pte G Burdis, 47th Regt, 1854-1855; associated with Crimean War (1854-1856).

National Army Museum, 1969-05-22, Manuscript letter with typescript, from Thomas Smith to his brother, Rev William Smith, dated camp before Sevastopol, 13 Feb 1855; reference is made to 'Our Colonel (Deverill) who managed to shoot himself by accident...with a pistol'.

National Army Museum, 1969-10-7, Photocopy of letter, describing 'Camp before Sevastopol, June 23rd 1855', from James Evans, 97th Foot, to friends at home in which he describes the capture of the Mamelon and an assault on the Redan battery; with photocopy of drawing of James Evans.

National Army Museum, 1973-04-27, Manuscript letter written on the back of a printed Russian form, from S/Sgt J Brown to his parents, 13 Sept 1855, telling of the fall of Sevastopol.

National Army Museum, 1976-07-85, Photocopy printed letter from George Greenfield, possibly a Private in a Light Company, 30th (The Cambridgeshire) Regiment of Foot, dated 'Heights over Sevastopol, 24th November 1854', to his wife and family; Greenfield describes the Battles of the Alma and Inkerman, and also bemoans the terrible conditions in which he was obliged to live during the campaign.

National Army Museum, 1976-08-32, Manuscript letter, dated 'British camp before Sebastipool', 1 Dec 1854, from Pte T Hagger, 23rd Regiment of Foot (Royal Welch Fusiliers), to his parents.

National Army Museum, 1978-05-47, Two manuscript letters, to 'My dear Cousin' from Alexander Hood, a private or NCO of the 42nd (Royal Highland) Regiment of Foot, dated 'Heights of Balaclava' 15 Jan and 24 Feb 1855; associated with the Crimean War (1854-1856).

National Army Museum, 1986-02-75, Letter of Trooper Edward John Firkins, 13th Regiment of (Light) Dragoons, 1854. Manuscript, dated 27 December 1854, Camp before Sebastopol; associated with the Charge of the Light Brigade, Battle of Balaklava, Crimean War (1854-1856).

National Army Museum, 1986-06-96, Three home-made, stitched volumes used as diaries by Lt William Stirling, Royal Artillery, Crimean War, 9 Jan 1855- 25 Mar 1856.

National Army Museum, 1987-06-35, Photocopy of typescript diary of Cpl Donald Cameron, 79th Regiment of Foot (Cameron Highlanders) and 93rd (Highlanders) Regiment of Foot, 1847-1856. Includes material relating to the Battle of the Alma and Siege of Sevastopol, Crimean War.

National Army Museum, 1988-04-38, Memoir, 1910; written by Sgt Parker Kelley, Royal Artillery; associated with the Crimean War (1854-1856).

National Army Museum, 1992-04-111, Transcript of a letter from Sgt Joseph Pickford, 1st Bn Rifle Brigade, dated 'Camp Before Sebastopol', 9 Apr 1855, to his father, Mr J D Clarke of Great Coram Street, Russell Square, London.

National Army Museum, 1993-07-39, Manuscript diary possibly kept by Asst Sgn J J Scott, 57th Regiment, Crimea, 12 Sept 1854 to 28 Apr 1855; with typescript transcript by Rev Dr W S Scott.

National Army Museum, 1994-02-172, Letter written by Pte Henry Smyth (Smith), 21st Regiment (Royal North British Fusiliers) from the camp before Sevastopol, 2 Feb 1855; with manuscript transcript and newspaper cutting, also including a transcript, published shortly before his death 189?

National Army Museum, 1996-11-53, Letters written by and to Pte Henry Clayton, 17th Regiment, from Ireland, Crimea and Canada, Apr 1854 to Mar 1859.

National Army Museum, 1999-03-130, Collection of letters relating to Pte Joseph Reid, Rifle Brigade; 18 letters from Pte Joseph Reid to his family; Reid served in Canada, 1849-52, and in the Crimea where he died in Jan 1855; one letter from his namesake, John Reid, informing his family of his death; copy of the letter from John Reid; 20 transcripts of the letters from Joseph Reid and John Reid.

National Army Museum, 2003-02-333, Booklet of 20 transcribed letters by Lt George Kemp Chatfield (1834-1862), 49th (Princess Charlotte of Wales's) (or Hertfordshire) Regiment of Foot, 9 Nov 1854-1 Dec 1856; associated with the Siege of Sevastopol, Crimean War (1854-1856), 1854-1855.

National Army Museum, 2004-01-39, Manuscript volume containing memoirs of army service from 1852 by Pte Charles Henry Smith, 7th Royal Fusiliers, written in 1860; also papers and a photograph; associated with the Crimean War (1854-1856) and Indian Mutiny (1857-1859).

National Army Museum, 2004-11-98, Bible belonging to S/Sgt H Wilton, 90th (Perthshire Volunteers) (Light Infantry) Regiment of Foot, and carried by him in the Crimea, 1855; with transcription of handwritten inscriptions written into the Bible; associated with the Crimean War (1854-1856).

National Army Museum, 2005-07-719, Photocopy of a letter, dated 22 Sep 1855; sent by Thomas Golaphy, a soldier at Sevastopol in the Crimea, to William [?] relating to the capture of the city, subsequent celebrations and the plundering of goods; also included is a description of the fighting at the Malakoff Tower and the Redan; associated with the Siege of Sevastopol, Crimean War (1854-1856) 1854-1855.

National Army Museum, 2005-09-151, Collection of papers associated with Assistant Chaplain Haydon Aldersey Taylor to his family, November 1854 to August 1855; contains original or contemporary copy letters and a typescript transcription of the collection dated 1969; associated with the Crimean War (1854-1856).

National Army Museum, 2012-04-5, Letter to a friend from Pte Thomas Gay, 7th Royal Fusiliers, from the camp before Sevastopol, 11 Dec 1855; associated with Battle of Alma (1854), Battle of Inkerman (1854) and Siege of Sevastopol (1854-1855), Crimean War (1854-1856).

Literatura

Anderson, Olive. „The Growth of Christian Militarism in Mid-Victorian Britain.“ *The English Historical Review* 86/338 (1971): 46-72.

Anon., „Описание Севастополя и его окрестностей,“ *Военный сборник* 4/1859: 373-378.

Ashplant, T. G. A Dawson, Graham a Rope, Michael, eds. *The Politics of War Memory and Commemoration*. Londýn a New York: Routledge, 2000.

Badem, Candan. *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*. Leiden a Boston: Brill, 2010.

Багдасарян, Вардан Эрнестович а С. Г. Толстой. *Русская война: столетний историографический опыт осмысления Крымской кампании*. Москва: МГОУ, 2002.

Baldwin, Gordon ad., ed. *All the Mighty World. The Photographs of Roger Fenton, 1852-1860*. New Haven a Londýn: Yale University Press, 2005.

Baldwin, Gordon. *Roger Fenton. Pasha and Bayadère*. Los Angeles: Getty Museum, 1996.

Bates, Rachel. „‘All Touched my Hand’: Queenly Sentiment and Royal Prerogative.“ *19 - Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* 20 (2015): 1-25.¹³⁶⁵

Berridge, A. L. „Off the Chart: The Crimean War in British Public Consciousness.“ *19 - Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* 20 (2015): 1-23.

Bektas, Yakup. „The Crimean War as a technological enterprise.“ *Notes and Records. The Royal Society Journal of the History of Science* 71 (2017): 233-262.

Berkovich, Ilya. *Motivation in War. The Experience of Common Soldiers in Old-Regime Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Borejsza, Jerzy W, ed. *The Crimean War, 1853-1856: Colonial Skirmish or Rehearsal for World War? Empires, Nations, and Individuals*. Varšava: Instytut Historii PAN, 2011.

Bradstock, Andrew; Gill, Sean; Hogan, Anne a Morgan, Sue. *Masculinity and Spirituality in Victorian Culture* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000).

Бремин, Сергей Павлович, *Английская армия в Восточной войне 1853-1856* 22. (Москва: Московский Педагогический Государственный Университет, 2004).

Broughton, Trev. „The Life and Afterlives of Captain Hedley Vicars: Evangelical Biography and the Crimean War.“ *19 - Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* 20 (2015): 1-22.

Citino, Robert M. „Military Histories Old and New: A Reintroduction.“ *The American Historical Review* 112/4/2007: 1070-1090.

Clark, Susie. „The Conservation of Wet Collodion Positives.“ *Studies in Conservation* 43/4/1998: 231-241.

Connor, Henry. „The Use of Chloroform by British Army Surgeons during the Crimean War.“ *Medical History* 1998/42: 161-193.

Cooke, Brian. *The Grand Crimean Central Railway. The Railway that won a War*. Knutsford: Cavalier Horse, 1990.

Dolgin, Janet L., Kemnitzer, David S. a Schneider, David M. eds. *Symbolic Anthropology. A Reader in the Study of Symbols and Meanings*. New York: Columbia University Press, 1977.

Curtiss, John Shelton. „Russian Sisters of Mercy in the Crimea, 1854-1855.“ *Slavic Review* 25/1 (1966): 84-100.

1365 Všechny články z tohoto čísla časopisu byly vydány elektronicky. Vydání nebylo stránkováno průběžně a každá studie je tak číslována od počátku, zde např. 1-25.

- Ченнык, Сергей Викторович. „Крымская война на книжных страницах.“ *Вестник Волгоградского государственного университета* 21/6 (2016): 83-90.
- Darnton, Robert. „The Great Cat Massacre.“ In *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*. New York: Vintage Books, 1984.
- Darnton, Robert. „The Symbolic Element in History.“ *Journal of Modern History* 58/1986: 218-34.
- Darnton, Robert. *Velký masakr koček a další epizody z francouzské kulturní historie*, přel. Markéta Křížová. Praha: Argo, 2013.
- Dawson, Anthony. *Voices from the Past. The Siege of Sevastopol 1854-1855*. Barnsley: Frontline Books, 2017.
- Dereli. C. *A War Culture in Action. A Study of the Literature of the Crimean War Period*. Oxford: Peter Lang, 2003.
- Дубровин, Николай Федорович. *История Крымской войны и обороны Севастополя. Том 1*. Санкт-Петербург: Тип. товарищества Общественная польза: 1900.
- Дубровин, Николай Федорович. *История Крымской войны и обороны Севастополя. Том 2*. Санкт-Петербург: Тип. товарищества Общественная польза: 1900.
- Дубровин, Николай Федорович. *История Крымской войны и обороны Севастополя. Том 3*. Санкт-Петербург: Тип. товарищества Общественная польза: 1900.
- Edgerton, Robert B. *Death or Glory. The Legacy of the Crimean War*. Boulder: Westview Press, 2000.
- Fenton, Roger. *Roger Fenton Photographer of the Crimean War – Literature in Photography*. Londýn: Ayer Co Pub., 1954.
- Федотова, Марина Сергеевна. *Севастопольская оборона (1854-1855 гг.) в культурной памяти дореволюционной России*. Санкт-Петербург: Европейский Университет в Санкт-Петербурге, 2012.
- Федотова, Марина Сергеевна. „Севастопольский некрополь: миф о войне 1853-1856 гг. и культ погибших героев.“ *История и историческая память* 4/2011: 159-178.
- Figes, Orlando. *Crimea. The Last Crusade*. Londýn: Penguin, 2010.
- Franklin, C. E. *British Rockets of the Napoleonic and Colonial Wars 1805-1901*. Staplehurst: Spellmount, 2005.
- Franklin, Simon a Bowers, Katherine, eds. *Information and Empire: Mechanisms of Communication in Russia, 1600-1854*. Cambridge: Open Book Publishers, 2017.
- Freer, William J. *The Thirty-Eighth Regiment of Foot, now the First Battalion of the South Staffordshire Regiment*. Londýn: Harrison & Sons, 1915.
- Фролов, Михаил Михеевич. *Минная война в Севастополе в 1854-1855 г. под руководством генерал-адъютанта Тотлебена*. Санкт Петербург: Типография Н. Тибела и Комп., 1868.
- Gaines, Hellen Fouché. *Cryptoanalysis. A Study of Ciphers and Their Solution*. New York: Dover Publications, 1956.

- Gooch, Brison D., „A Century of Historiography on the Origins of the Crimean War.“ *The American Historical Review* 62/1 (1956): 33-58.
- Guy J. J., „A Note on Firearms in the Zulu Kingdom with Special Reference to the Anglo-Zulu War, 1879.“ *The Journal of African History* 12/4 (1971): 557-570.
- Geertz, Clifford. *Interpretace kultur. Vybrané eseje*. Praha: Sociologické nakladatelství – SLON, 2000.
- Geertz, Clifford. *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York: Basic Books, 1983.
- Greehan, John a Mace, Martin. *Despatches from the Front. British Battles of the Crimean Front 1854-1856*. Barnsley: Pen and Sword, 2014.
- Harris, Stephen M. *British military intelligence in the Crimean War 1854 – 1856*. Londýn: Frank Cass, 1999.
- Herlihy, Patricia. „Joy of the Rus: Rites and Rituals of Russian Drinking.“ *The Russian Review* 50/2 (1991): 131-147.
- Herlihy, Patricia. *The Alcoholic Empire: Vodka & Politics in Late Imperial Russia*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Hinton, Mike. „Reporting the Crimean War: Misinformation and Misinterpretation.“ *19 - Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* 20 (2015): 1-19.
- Hughes, B. P. „Siege Artillery in the 19th Century.“ *Journal of the Society for Army Historical Research* 60/243 (1982): 129-149.
- Hutečka, Jiří. „‘New’ Military History of the First World War. Achievements and Limits.“ *Dějiny – teorie – kritika* 1/2018: 99-123.
- Chartier, Roger. „Text, Symbols, and Frenchness.“ *Journal of Modern History* 57/1985: 682-95.
- Christian, David. *Living Water. Vodka and Russian Society on the Eve of Emancipation*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
- Jocelyn, Julian R. J. *The History of The Royal Artillery (Crimean Period)*. Londýn: John Murray, 1911.
- Kahn, David. *The Codebreakers. The Story of Secret Writing*. New York: Macmillan, 1973.
- Keep, John L. H. *Soldiers of the Tsar. Army and Society in Russia 1462-1874*. Oxford: Clarendon Press, 1985.
- Keller, Ulrich. *The Ultimate Spectacle. A Visual History of the Crimean War*. New York a Londýn: Routledge, 2013.
- Kinard, Jeff. *Pistols. An Illustrated History of Their Impact*. Sant Barbara: ABC-CLIO, 2003.
- Kinglake, Arthur W. *The Invasion of the Crimea. Its Origin and An Account of its Progress down to The Death of Lord Raglan. Vol. IV*. Edinburgh a Londýn: William Blackwood and Sons, 1891.
- Kotar, S. L. a Gessler, J. E. *Cholera. A Worldwide History*. Jefferson: McFarland & Company, 2014.
- Kozelsky, Mara. „Casualties of Conflict: Crimean Tatars during the Crimean War.“ *Slavic Review* 67/4 (2008): 866-891.
- Králíček, Václav. *Velký švindl. Krymská válka 1853-1855*. Praha: Epocha, 2015.
- Ларин, Д. А. „Криптографическая деятельность в период Крымской войны.“ *Вестник РГГУ* 11/133 (2014): 25-34.

- Lewis, J. F., ed. *Text-Book of Fortification and Military Engineering, Part II*. Londýn: Harrison and Sons, 1893.
- Lock, Ron. *The Anglo-Zulu War – Isandlwana, The Revelation of a Disaster*. Barnsley: Pen and Sword, 2017.
- Lohr, Eric a Poe, Marshall, eds. *The Military and Society in Russia 1450-1917*. Leiden, Boston: Brill, 2002.
- Lynn, John A. *Battle. A history of combat and culture*. New York: Basic Books, 2003.
- Lynn, John A. „The Embattled Future of Academic Military History.“ *The Journal of Military History* 61/4/1997: 777-789.
- MacLeod, George H. B. *Notes on the Surgery of the War in the Crimea, with Remarks on the Treatment of Gunshot Wounds*. Richmond: J. W. Randolph, 1862.
- Markovits, Stefanie, „‘Participatory Journalism’ during the Crimean War.“ *Victorian Studies* 50/4/2008: 559-586.
- Markovits, Stephanie. *The Crimean War in the British Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Marsden, Ben a Smith, Crosbie. *Engineering Empires. A Cultural History of Technology in Nineteenth-Century Britain* (New York: Palgrave Macmillan, 2005).
- Matthews, William. *British Diaries. An Annotated Bibliography of British Diaries. Written between 1442 and 1942*. Berkeley: University of California Press, 1950.
- Mironov, Boris N., „The Development of Literacy in Russia and the USSR from the Tenth to the Twentieth Centuries.“ *History of Education Quarterly* 31/2 (1991): 229-252.
- Moore, Jerry D. *Visions of Culture. An Introduction to Anthropological Theories and Theorists*. Laham: Altamira Press, 2009.
- Наумова, Юлия Александровна. „Ранение, болезнь и смерть как элементы повседневности русских войск в Крымскую войну.“ *Русский Сборник. Исследования по истории России XIX-XX вв. Т. 7*, 367-402. Модест Колеров: Москва, 2009.
- Наумова, Юлия Александровна. *Ранение, болезнь и смерть: русская медицинская служба в Крымскую войну 1853-1856 гг.* Москва: Модест Колеров, 2010.
- Наумова Юлия Александровна. „Санитарно-медицинские средства и потери русской армии в Крымскую войну“, *Вестник Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова* 2006/5: 3–23.
- Naumova, Yulia. „Russian Medical Service During the Crimean War: New Perspectives.“ *19 - Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* 20 (2015): 1-12.
- Новицкий, Василий Фёдорович, ed. *Военная энциклопедия, Том 15*. Санкт Петербург: И. Д. Сытин, 1914.
- Obeyesekere, Gananath, „British Cannibals: Contemplation of an Event in the Death and Resurrection of James Cook, Explorer.“ *Critical Inquiry* 18, 1991-1992: 630-654.
- Obeyesekere, Gananath. *The Apotheosis of Captain Cook. European Mythmaking in the Pacific*. Princeton: Princeton University Press, 1992.

- Obeyseskere, Gananath. *Cannibal Talk. The Man-Eating Myth and Human Sacrifice in the South Seas*. Berkeley: University of California Press, 2005.
- Орлов А. А. „Теперь я вижу англичан вблизи...“ *Британия и британцы в представлениях россиян о мире и о себе (вторая половина XVIII - первая половина XIX вв.)*. Москва: Кучково поле, 2008.
- Ortner, Sherry B. „On Key Symbols.“ *American Anthropologist, New Series* 75/5 (1973): 1338-1346.
- Ortner, Sherry B. „Theory in Anthropology since the Sixties.“ *Comparative Studies in Society and History* 26/1/1984: 126-166.
- Owen, J. F. *Compound Guns, Many-Barrelled Rifle Batteries, Machine Guns, or Mitrailleurs*. Londýn: Mitchell & Co: 1874.
- Павленко, Ольга Вячеславовна. „Крымская война в исторической памяти Российской империи на рубеже XIX-XX вв.“ *Вестник РГГУ. Серия: Политология. История. Международные отношения*, 2014: 9-37.
- Первых, Диана К. „Русский, Француз, Англичанин: совместна жизнь на полях сражений крымской войны по материалам журналов Современник и Москвитянин.“ *Лабиринт* 1/2014: 63-70.
- Plokhy, Serhii. „The City of Glory: Sevastopol in Russian Historical Mythology.“ *Journal of Contemporary History* 35/3 (7/2000): 369-383.
- Plokhy, Serhii. *Ukraine and Russia: representations of the past*. Toronto: University of Toronto Press, 2008.
- Ponting, Clive. *The Crimean War. The Truth Behind the Myth*. Londýn: Pimlico, 2005.
- Putna, Martin C. *Obrazy z kulturních dějin ruské religiozity. Od Kyjevské Rusi k Pussy Riot*. Praha: Vyšehrad, 2015.
- Rath, Andrew C. *The Crimean War in Imperial Context, 1854-1856*. Londýn: Palgrave Macmillan, 2015.
- Rappaport, Helen. *No Place for Ladies: The Untold Story of Women in the Crimean War*. Londýn: Arum Press, 2007.
- Rich, Norman. *Why the Crimean War? A Cautionary Tale*. Hanover a Londýn: University Press of New England, 1985.
- Roth, Mitchel P., *Historical Dictionary of War Journalism*. Westport a Londýn: Greenwood Press, 1997.
- Ruud, Charles A. *Fighting Words: Imperial Censorship and the Russian Press, 1804-1906*. Toronto: University of Toronto Press, 2009.
- Sahlins, Marshall. *How „Natives“ think about Captain Cook, for example*. Chicago: University of Chicago Press, 1995.
- Sahlins, Marshall. *Islands of History*. Chicago: University of Chicago Press, 1985.
- Shaw-Lefevre Eversley, George. *Photographic Views of Sebastopol taken immediately after the retreat of the Russians, September 5, 1855*. Londýn: J. Hogarth, 1856.
- Shepherd, John. *The Crimean Doctors: A History of British Medical Services in the Crimean War*. Liverpool: Liverpool University Press, 1991.
- Sherer, Idan, *Warriors for a Living. The Experience of the Spanish Infantry during the Italian Wars, 1494-1559*. Leiden a Boston: Brill, 2017.

- Scheper-Hughes, Nancy a Bourgeois Phillipe I. Eds. *Violence in War and Peace: An Anthology*. Londýn: Wiley a Blackwell, 2003.
- Schröder, Ingo W. a Schmidt, Bettina E., eds. *Anthropology of Violence and Conflict*. Londýn a New York: Routledge, 2001.
- Small, Hugh. *The Crimean War. Europe's Conflict with Russia*. Stroud: The History Press, 2018.
- СМОЛИН, Николай Николаевич. *Роль морального фактора Русской армии в ходе Крымской войны: 1853-1856*. Москва: Челябинский государственный университет, 2002.
- Snape, Michael. *God and the British Soldier. Religion and the British Army in the Era of the Two World Wars*. Londýn: Routledge, 2005.
- Snape, Michael. *The Redcoat and Religion: the Forgotten History of the British Soldier from the Age of Marlborough to the Eve of the First World War*. Londýn: Routledge, 2005.
- Spilsbury, Julian. *The Thin Red Line. An Eyewitness History of the Crimean War*. Londýn: Weidenfield and Nicholson, 2005.
- Storchová, Lucie (ed.) *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. Praha: Scriptorium, 2014.
- Strachan, Hew. *From Waterloo to Balaclava: Tactics, Technology and the British Army*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Sutherland, John. *Sir John Hall's „Observations“ on the Report of the Sanitary Commission, despatched to the Seat of War in the East 1855-56*. Londýn: Harrison, 1857.
- Шаповалова, Наталья Витальевна. *Художественная литература и мемуары как источник по изучению обороны Севастополя в 1854-1855 годах*. Москва: Московский педагогический государственный университет имени М. В. Ломоносова, 2018.
- Tarle, Jevgenij V. *Krymská válka*, přel. Antonín Jánský. Praha: Naše vojsko, 1951.
- Tate, Trudi. „Sebastopol: On the Fall of a City.“ *19 - Interdisciplinary Studies in the Long Nineteenth Century* 20 (2015): 1-21.
- Теляковский, Аркадий Захарьевич. *Фортификация. Часть первая. Полевая фортификация*. Санкт Петербург: И. И. Глазунов, 1848.
- Temperley, Harold. *England and the Near East: The Crimea*. Londýn: Longmans, Green, 1936.
- Tortarolo, Edoardo. *The Invention of Free Press. Writers and Censorship in Eighteenth Century Europe*. Dordrecht: Springer, 2016.
- Troubetzkoy, Alex S. *The Crimean War: the causes and consequences of a medieval conflict fought in a modern age*. New York: Carroll & Graf, 2006.
- Wahl, Paul a Toppel, Donald R. *Gatling Gun*. New York: Arco Publishing Company, 1965.
- Winston, Brian. *Media Technology and Society. A History: from the Telegraph to the Internet*. Londýn a New York: Routledge, 2003.
- Wirtschaftler, Elise Kimerling. *From Serf to Russian Soldier*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Зайончковский, Андрей Медардович. *Восточная война 1853—1856 гг. Том I*. Санкт-Петербург: Экспедиция изготовления государственных бумаг, 1908.

Зайончковский, Андрей Медардович. *Восточная война 1853—1856 гг. Том I. Приложения*. Санкт-Петербург: Экспедиция изготовления государственных бумаг, 1908.

Зайончковский, Андрей Медардович. *Восточная война 1853—1856 гг. Том II. Приложения*. Санкт-Петербург: Экспедиция изготовления государственных бумаг, 1912.

Зайончковский, Андрей Медардович. *Восточная война 1853—1856 гг. Том II. Часть 1*. Санкт-Петербург: Экспедиция изготовления государственных бумаг, 1913.

Зайончковский, Андрей Медардович. *Восточная война 1853—1856 гг. Том II. Часть 2*. Санкт-Петербург: Экспедиция изготовления государственных бумаг, 1913.

Zubrzycki, Bernarda. „Polish Immigrants in Argentina.“ *Polish American Studies* 69/1 (2012): 75-98.

Жирков, Геннадий. *История цензуры в России XIX-XX века*. Москва: Аспект-Пресс, 2001.

OBRAZOVÁ PŘÍLOHA

Materiály pocházejí ze sbírek:

Royal Collection Trust
Library of Congress
Brown University Library, Prints, Drawings and Watercolors from the Anne S. K.
Brown Military Collection.